

TÁJÉKOZTATÓ

Tisztelt Szerzőnk!

A Századok közlési szabályzatát internetes honlapunkon találja meg (www.szazadok.hu).

Kéziratok közlési formátumát szigorúan ellenőrizzük és csak a minden tekintetben megfelelő kéziratot fogadjuk el. Az előírásnak nem megfelelő anyagokat szerzőinknek visszaadjuk, hogy a hiányosságokat kijavíthassák.

TERJESZTÉS

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága, 1008 Budapest, Orczy tér 1. Előfizethető valamennyi postán, kézbesítőnél, e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu, faxon: 303-3440. További információ: 06-80/444-444. – **Példányonként megvásárolható:** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Könyv- és Jegyzetbolt 1088 Budapest, Múzeum krt 6-8. Tel.: 411-6500/ 5281; Verano Könyvesbolt, 1053 Budapest, Magyar u. 40. Telefon: 06-20-257-94-98 – **Külföldön terjeszti** a Jóbarát '92 BT. H-1277 Budapest, Pf.: 80. Tel/fax: (00-36-1) 201-84-48 és a Batthyány Kultur-Press Kft, H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6. T/F.: (00-36-1) 201-88-91.

Előfizetési díj egy évre: (6 x 650,-Ft) 3900,-Ft

Példányonkénti ára: 1000,-Ft

Folyóiratunk az MTA Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelenik meg

SZÁZADOK 148. ÉVF. (2014) 3. SZÁM

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA

AZ ALAPÍTÁS ÉVE

1867

Fenyő István: Csillagok együttállása. Tocqueville, J. S. Mill és a magyar centralisták

Deák Ágnes: Forradalmár emigránsok nyomában – a bécsi rendőrség ügynökei külföldön az 1850-es években

Markó Richárd: Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830

Tinku Balázs: A Lombard-velencei Királyság létrehozása, kiépülése 1814–1820

Gángó Gábor: Báró Eötvös József Eperjesen, 1837–1838

Zakar Péter: A Kassai Egyházmegye táborigényei 1848/49-ben

Bobay István: Egy kalandos sorsú magyar huszár Jajczay József élettörténete. Különös tekintettel a Hawaii-szigeteken végzett kapitányi és kiképzői tevékenységére és egyéb 19. századi hawaii-magyar történelmi kapcsolatok kérdéséről

Gergely András: Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első hazai tárgyú történelemkönyvek nemzetdiskurzusai

S. Varga Pál: Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Irodalomtörténeti jegyzetek az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusát feldolgozó monográfiához

SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.

TELEFON/FAX: (36-1) 355-77-72

148. ÉVFOLYAM 2014. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BARÁTH MAGDOLNA, VOJTECH DANGL, ROBERT JOHN WESTON EVANS,
FODOR PÁL, FONT MÁRTA, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KLANICZAY GÁBOR,
OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PAPP KLÁRA, PÓK ATTILA, PRITZ PÁL,
RESS IMRE, ROMSICS IGNÁC, SAJTI ENIKŐ, SZARKA LÁSZLÓ, SZÁSZ ZOLTÁN,
VESZPRÉMY LÁSZLÓ, ZSOLDOS ATTILA (a szerkesztőbizottság elnöke)

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:

CSUKOVITS ENIKŐ, FAZEKASNÉ TOMA KATALIN, GECSÉNYI LAJOS,
HERMANN RÓBERT, KENYERES ISTVÁN,
PÁL LAJOS (felelős szerkesztő)

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

<i>Fenyő István:</i> Csillagok együttállása. Tocqueville, J. S. Mill és a magyar centralisták	567
<i>Deák Ágnes:</i> Forradalmár emigránsok nyomában – a bécsi rendőrség ügynökei külföldön az 1850-es években	601
<i>Markó Richárd:</i> Adalékok a magyarországi zsidóság közjogi helyzete történetéhez rendi országgyűléseink tükrében 1790–1830	625

KÖZLEMÉNYEK

<i>Tinku Balázs:</i> A Lombard-velencei Királyság létrehozása, kiépülése 1814–1820	665
<i>Gángó Gábor:</i> Báró Eötvös József Eperjesen, 1837–1838	715
<i>Zakar Péter:</i> A Kassai Egyházmegye táborigazgatói papjai 1848/49-ben	727
<i>Bobay István:</i> Egy kalandos sorsú magyar huszár, Jajczay József élettörténete. Különös tekintettel a Hawaii-szigeteken végzett kapitányi és kiképzői tevékenységére és az egyéb 19. századi hawaii–magyar történelmi kapcsolatok kérdésére	747

FIGYELŐ

<i>Gergely András</i> : Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”. Az első hazai tárgyú történelemkönyvek nemzetdiskurzusai	779
<i>S. Varga Pál</i> : Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok” Irodalomtörténeti jegyzetek az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusát feldolgozó monográfiához	786

TÖRTÉNETI IRODALOM

Egyház, társadalom és művelődés Bod Péter (1712–1769) korában. A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete (Ism.: <i>Kincses Katalin Mária</i>)	795
<i>Nagy-L. István</i> : A császári-királyi hadsereg 1765–1815. Szervezettörténet és létszámviszonyok (Ism.: <i>Lenkefi Ferenc</i>)	800
Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 5. 4. Juni 1851 – 5. April 1852. (Ism.: <i>Deák Ágnes</i>)	802
<i>Penka Pejkovszka</i> : Bulgarskite Obsnosti v Ungarija prez XIX–XX vek. Migracii i istoriko-demografska karakteristika. (Ism.: <i>Hornyák Árpád</i>)	806
<i>Cecilia Cârja</i> : Români greco-catolici Și episcopia de Hajdúdorogh (1912) Contribuții documentare (Ism.: <i>Katkó Márton Áron</i>)	808
<i>Fónagy Zoltán</i> : A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában. Adattár I–II. (Ism.: <i>Szilágyi Adrienn</i>)	811
Lajos Thallóczy, der Historiker und Politiker (Ism.: <i>Erős Vilmos – Törő László Dávid</i>)	813
<i>Erich Körner-Lakatos</i> : Horthy Miklós. Bruchstücke und Ergänzungen (Ism.: <i>Turbucz Dávid</i>)	816
<i>Bartha Ákos</i> : Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma (1931 – 1951) történeti kontextusai (Ism.: <i>Csikós Gábor</i>)	818
<i>Matteo Luigi Napolitano</i> : I giusti di Budapest. Il Ruolo dei diplomatici vaticani nella Shoah (Ism.: <i>Fejérdy András</i>)	820
<i>Simándi Irén</i> : Politika, társadalom, gazdaság a magyar rádióban 1945–1948 (Ism.: <i>Szakály Sándor</i>)	824
<i>Valuch Tibor</i> : Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig (Ism.: <i>Gyarmati György</i>)	826
Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára (Ism.: <i>Katona Csaba</i>)	833

E számunk megjelenését támogatta a

Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Alap

TANULMÁNYOK

Fenyő István

CSILLAGOK EGYÜTTÁLLÁSA *Tocqueville, J. S. Mill és a magyar centralisták*

A 80 éves Kecskeméti Károlynak tisztelettel ajánlom

1

„Aki csak Franciaországot tekinti, az semmit sem ért meg a francia forradalomból” – írta Tocqueville, utolsó megjelent művében, 1856-ban.¹ E nézetét pályakezdése óta vallotta, ez a felismerés ihlette — többek között — *A demokrácia Amerikában* két kötetét is (1835, 1840). Műve tudvalevőleg az összehasonlító szociológia megalapozója lett, az angol John Stuart Mill éppúgy tanult belőle, mint Európa más nemzeteinek gondolkodói.²

Tocqueville, illetve J. S. Mill műveinek egykorú magyarországi hatását már többen vizsgálták. Sőt, *A demokrácia Amerikában*t eredeti megjelenését követően csakhamar le is fordították (Fábián Gábor, 1841–1843, 4 kötetben). Egyes fejezetei pedig *Athenaeum* című folyóiratunkban meg is jelentek (1838–1841 közt). A *régi rend és a forradalom* (1856) című könyvét maga Eötvös József ültette át már a megjelenést követő esztendőben, s a szintén centralista Csengery Antal jelentette meg az induló *Budapesti Szemlé*ben.³ A kutatás nálunk is megemlíttette a hazai szempontból szintén fontos alkotást, a *Franciaország politikai és társadalmi állapota* címűt (*Political and social condition of France*, eredetije: *L'état social et politique avant et après 1789*), érdemi szó azonban vajmi kevés hangzott el róla (beleértve magamat is), szövegét nem fordították le. Ezúttal igyekszem ezt pótolni.

Mill hatását is érzékelték a hazai kutatás, de fiatalkori esszéit nem vették figyelembe. Sem azokat, amelyeket az általa szerkesztett folyóiratba, a *Westminster Review*-ba írt, sem azt, amit a nagyhírű *Edinburgh Review*-ba. (Az

---

¹ Idézi: Seymour Drescher: Tocqueville Comparative. In The Cambridge Companion to Tocqueville. Edited by Cheryl B. Welch. Cambridge, 2006. 21–48.

² Tocqueville-ről: Lettres choisies – Souvenirs. 1814–1859. Édition établie sous la direction de Françoise Mélonio et Laurence Guelléc. Gallimard Paris, 2003.; H. O. Pappé: Mill and Tocqueville. In: Journal of the History of Ideas. Vol. 25. No. 2. (Apr–Jun. 1964). p. 217–234.; Jean-Claude Lamberti: Tocqueville et les deux démocratées. Paris, 1983.; André Jardin: Alexis de Tocqueville 1805–1859. Paris, 1984.; Gilles de Robien: Alexis de Tocqueville. Paris, 2000. VII. fejezet. p. 277–288.; Hugh Brogan: Alexis de Tocqueville. A biography. London, 2006. 316–318.

³ A francia forradalom okai. Ford. Eötvös József. Budapesti Szemle 1857. 3. sz.

utóbbi folyóirat hatásáról Eötvösökre ugyan írtam, de Mill bírálatát akkor sem említettem.) Mill a szóban forgó esszét akkor írta, amikor elszakadóban volt, vagy már el is szakadt apja utilitarianizmusától, és liberalizmusát, sőt a liberalizmust megalapozó gondolatokkal lépett a közönség elé.⁴

Szólnom kell valamit a két európai kiválóság megismerkedéséről s Tocqueville említett tanulmányának keletkezéséről. A nagy politikai gondolkodó második angliai utazása során 1835 májusának utolsó napjaiban (feltehetőleg 26-án) Londonban személyesen is megismerkedett a vele szinte egyidős John Stuart Millel, az angol radikális politológusok vezéralakjával. A két fiatalember annyira egymásra talált, hogy mint azt Tocqueville újdonsült angol barátjának 1835. június 13-án kelt levelében írja: ők egymásnak címezik gondolataikat, számára semmi sem esik olyan jól, mint amikor a levélbeli vélemény (ebben az esetben a Millé) őt tükrözi.⁵ Mill megismerkedésük alkalmával megígértette francia kollégájával, hogy folyóiratába, a *London Review*-ba (utóbb, 1836 áprilisától *London and Westminster Review*-be) mielőbb megírja a fentebb említett tanulmányt. Ennek a megújult szemlének épp 1836. április 1-jei első számában jelent meg Tocqueville elkészülő írása.

De hogyan kerül a képbe Eötvös és társai, a hazai centralisták? Úgy, hogy e szintén sokat olvasó és gondolkodó ifjú emberek minden valószínűség szerint olvasták e tanulmányt, méghozzá feltehetőleg megjelenése színhelyén, s a maguk reformprogramjának összeállításakor hasznosították is. Eötvös például 1836. július 1-jén kezdődő, több mint félesztendő nyugat-európai utazásának időszakában főleg hol Párizsban, hol Londonban tartózkodott, s a műveltebb körökben (szalonokban) bőven folyhatott e tanulmányról a szó. Trefort már Eötvöst megelőzően járta be ezt az utat, sőt nagyobb, Szalay pedig 1838-ban, illetve 1840-ben.⁶ Hiszen Tocqueville első Amerika-kötete is 1835 januárjában jelent meg Párizsban, nagy nemzetközi visszhangot váltva ki, beleértve hazánkat is. Aki tőlünk politikai tapasztalatszerzés céljából utazott Nyugatra, annak figyelmét a Tocqueville-esszé aligha kerülhette ki. Annál kevésbé, mert már előbb, 1835 októberében megjelent Mill értő és megbecsülő kritikája Tocqueville Amerika-könyvéről. A második kötetel pedig 1840 októberében foglalkozott, immár az *Edinburgh Review*-ben, a hazai centralisták kedvelt folyóiratában.⁷ Ennek mintájára hozták létre a *Budapesti Szemlét*. Ugyanakkor a Mill szerkesztette folyóiratot, a *London and Westminster Review*-et is forgatták, jóllehet az némileg radikálisabban volt liberális, mint a skóciai megjelenésű folyóirat.

⁴ Mill e korszakáról: *Alexander Bain*: John Stuart Mill. London, 1882. 30–60.; *Eugene August*: John Stuart Mill. A mind at large. New York 1975. 79–88.; H. O. Pappé i. m.

⁵ *Tocqueville*: Lettres choisies – Souvenirs. 1814–1859. Paris, 2003. 330–332.

⁶ Eötvös József: Levelek. S. a. r. Oltványi Ambrus. Bp., 1976. 106–111., 112–114., 114–116.; *Sötér István*: Eötvös József. 2. átdolg. kiad. Bp., 1967.; *Fenyő István*: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp., 1997. 100–106.

⁷ *John Stuart Mill*: De Tocqueville on Democracy in America (I) 1835. In: The Collected Works of John Stuart Mill. Vol. XVIII. Ed. John M. Robson. Toronto 1977. Eredeti megjelenése: London Review I. 3. sz. 1835. okt. 85–129. Ford. Henry Reeve. – M. de Tocqueville on Democracy in America. In: *J. S. Mill*: Dissertations and Discussions Vol. II. London, 1869. Eredeti megjelenése: Edinburgh Review 1840. okt.

Tocqueville és J. S. Mill – két fontos kapcsolódási pontja a reformkorban hazánknak Európához, sőt a nagyvilághoz. Lássuk tehát — rövidítve bár — a tanulmány főbb érveit, gondolatait.⁸ Utána pedig a Mill-kritikákat – szövegüket úgyszintén e sorok írója ültette át nyelvünkre.

2

„Vajon Franciaország jótékony vagy káros befolyást gyakorolt-e az emberiség jelen nemzedékének boldogulására?” – kérdezi Tocqueville tanulmányának bevezetőjében. A kérdésre szerinte egyedül a jövő képes válaszolni. „Nem vitás: ez a befolyás megvolt, és jelentős volt. Egy félévszázadon át Európának csaknem mindegyik nemzete többé-kevésbé ki volt téve a francia forradalom hatásainak (...)”

Ha tanulmányozzuk a Franciaország közvetlen szomszédságában levő országokat, számos eseményt, szokást és eszmét fedezünk fel, amelyek — közvetlenül vagy közvetve — könnyen visszavezethetők a francia forradalomra. Ugyanakkor nem vagyunk képesek megérteni — folytatja Tocqueville —, hogy pontosan ugyanezekben az országokban nagy a tudatlanság az okokat illetően, amelyek e forradalmat előidézték, és a következményekkel kapcsolatban, amelyek azt követték – még magában Franciaországban is. Sohasem volt ország, amely nagyobb hatalmat gyakorolt volna, s ugyanakkor ennyire teljesen ismeretlen maradt volna szomszédai számára.”

Tocqueville úgy hiszi, hogy ez a megállapítása különösképp alkalmazható Nagy-Britanniára.

„Az elmúlt húsz esztendőben mélységes béke honolt Nagy-Britannia és Franciaország között, sok dolgot vettek át egymástól. Több szokás általánossá vált a két nemzet között, és sok gondolatot tett népszerűvé egyik a másik számára. Anglia törvényeiből a franciák az alkotmányos szabadság törvényeit vonták le, és az eszme, amely előzőleg ismeretlen volt számukra, a törvényes kormány, megkülönböztetést nyert az önkényuralomtól; míg bizonyos demokratikus hajlam, mely Angliában volt fellelhető, továbbá a politikai és társadalmi egyenlőség elvei francia eredetűeknek vélhetők. (...)”

Az angol ember, aki szó szerint befedi Franciaország felszínét, és aki naponta átszeli ez országot minden irányban, általában nem tudja, merre is jár. Londonban csodálatos elbeszélések jelennek meg arról, hogy mi történik Kelet- és Nyugat-Indiában, az ellenlábások politikai és társadalmi állapotát tűrhetően jól ismerik Angliában; de Franciaország intézményeiről az angol embernek alig van fogalma. Még tökéletlenebbül ismerik a franciáknál forgalomban levő eszméket, az ott még létező előítéleteket, a létrejött változásokat, vagy azokat a régi szokásokat, amelyeket még folytatnak. Nem ismerik a pártok megoszlását, a nép osztályozását és az érdekek eltéréseit. Avagy ha ismernek is néhányat ez ügyekből, az puszta hallomáson alapul, elégedettek a fél-tudással, mely félre-

---

⁸ London and Westminster Review 1836. 5. sz. ápr. 1.

zetőbb, mint a teljes tudatlanság. Ritkán gondolja valaki is, hogy magát tovább informálja.

A cikksorozatban, amelyből a jelenlegi írás az első, nem célja előadni Franciaország jelenlegi állapotát minden részletében, ilyen tárgyra egy egész könyv is alig lenne elegendő. Egyetlen célra szánja el magát: megvilágítani néhány pontot, amelynek elemzése könnyen vezetheti a vizsgálódó elmét minden további tudáshoz.”

Tocqueville úgy hiszi, hogy „minden korszak eszméi és érzelmei kötve vannak a megelőző koréhoz, láthatatlan, de csaknem mindenható kötelékekkel. Egy nemzedék kiátkozhatja a megelőzőket, de sokkal könnyebb ezeket megtámadni, mint említésüket elkerülni. Ezért lehetetlen leírni egy nemzetet bármely korszakban annak megállapítása nélkül, hogy milyen volt a félszázaddal annak előtte. Kiváltképp szükséges ez akkor, ha a kérdés egy olyan nemzetre vonatkozik, amelyek az utolsó ötven esztendőben a forradalom csaknem állandó állapotában volt. Idegenek, akik e népről hallanak beszélni, s akik nem követik figyelő szemmel az egymást követő átalakulásokat, amelyeken keresztül mentünk, csak azt tudják, hogy nagy változások történtek, de nem ismerik azt, hogy régi államunk mely részeit hagyták el, s mi az, amit megőriztek a sok prolongált viszontagság közepette.”

Tocqueville ezért azt javasolja, hogy ebben az első cikkben a francia állam ábrázolását adná az 1789. évi nagy forradalmat megelőzően, mert enélkül annak jelen állapotát nehéz lenne megérteni. Majd így folytatja:

„...Közel a régi monarchia befejeződéséhez a francia egyház némely tekintetben analóg látványt nyújtott a jelenlegi angol egyházzal.

XIV. Lajos, aki lerombolt minden hatalommal bíró egyéni létezését és megsemmisítette vagy megalázta az összes jogi személyt, egyedül a klérusnak hagyta meg függetlenségének külső jeleit. A klérus megőrizte évi gyűléseit, amelyekben önmagukat adóztatták; tekintélyes részük volt a királyság földbirtokaiból, s ezer különböző módon odatolakodtak a közigazgatásba. Mindenesetre anélkül, hogy elhagyták volna függőségüket a római katolikus egyház alapvető dogmáitól, a francia klérus szilárd és szinte ellenséges magatartást tanúsított a pápai trónus ellenében.

Elkülönítve a francia papságot szellemi vezetőjétől, ugyanakkor gazdagságot és hatalmat hagyva számukra, XIV. Lajos merőben ugyanazt a despotikus tendenciát követte, amely megfigyelhető uralkodása minden ténykedésében. Tudta, hogy bármikor ura lehet a klérusnak, amelynek vezetőit a maga számára választotta ki; s azt hitte, hogy érdeke a klérus erős volta, azzal a céllal, hogy segíthetik őt a nép értelme fölötti uralomban, s hogy vele együtt ellenállhatnak a pápák beavatkozásaival szemben.

A francia egyház XIV. Lajos idején egyszerre volt politikai és vallási intézmény. A fejedelem halála és a francia forradalom közötti időben a nemzet vallásos hite fokozatosan gyengült, a papság és a nép fokozatosan elidegenedett egymástól. Ezt a változást olyan okok idézték elő, amelyeket itt sokáig sorolhatnánk. A XVIII. század végén a francia klérus még rendelkezett egykori gazdag-

ságával, de a lakosság szelleme mindenütt elidegenedett tőle, és az egyház már sokkal inkább politikai, mint vallási intézménnyé vált.”

Ezt követően Tocqueville áttér a világi társadalom jellemzésére:

„Elképzelhető, hogy némi nehézséggel jár majd, ha világos tájékoztatást próbálunk adni a jelenlegi angol olvasóknak a régi francia *noblesse*-ről (*nemesség*). Az angol nyelvnek nincs szava arra, hogy pontosan tükrözze azt, amit a *noblesse* ősi francia eszméje kifejez. A ‚nemesség’ szó többet mond, a ‚gentry’ kevesebbet. Az ‚arisztokrácia’ szó szintén kevesebbet, amelyet értelmezés nélkül szoktunk alkalmazni. Arisztokrácián a szó eredeti értelmében általában a magasabb osztályok együttes összegét értik. A francia *noblesse* arisztokratikus testület volt, de tévednénk, ha azt mondanánk, hogy egyedül formálta a hon arisztokráciáját, mert oldalán osztályok voltak találhatóak, éppoly felvilágosultak, gazdagok és csaknem olyan befolyásosak, mint ő maga. Ezért a francia *noblesse* arisztokrácia volt, amint azt Angliában értik, vagyis ami a *species a genus*hoz képest; egy *kasztot* formált, és nem egy egész arisztokráciát. Ebben a tekintetben az egész *noblesse* a kontinens nemzeteire emlékeztetett. Nem, az ember nemesség lehetett Franciaországban bizonyos hivatalok vásárlása által, vagy a fejedelem akaratából; de a lényeges tény nemesített, kimozdítva őt a *tiers-état* (*harmadik rend*) soraiból, s nem bevezetve őt tulajdonképpen a *noblesse*-be. A frissen keltezett megállt a két rend határainál, az egyiknél feljebb, de a másiknál alább. Tudta, hogy az ígéret földje még távol van, amelybe a leszűrmazottak egyedül léphetnének be. Ezért a születés volt az egyedüli forrás, ahonnan a *noblesse* származott. Az emberek nemesnek születtek – vagy nem lettek azok.

Mintegy 20.000 család* terjedt szét a királyság területén ezt a nagy testületet alkotva. Ezek a családok egymás között elismertek egyfajta elméleti egyenlőséget, a születés közös kiváltságára alapozva. „Én csak — mondta volt IV. Henrik — ‚az első nemesember vagyok a királyságomban. *Je ne suis que le premier gentilhomme de mon royaume*. A *gentilhomme* olyan ember, aki családjának nemességét legalább két megelőző nemzedékre vissza tudja vezetni. Ez a kifejezés jele annak a szellemnek, amely a francia *noblesse* körül uralkodó volt még a tizenharmadik század végén is. Erről az olvasó meggyőződhet, ha gondosan elolvassa a *nemesi* rend *füzeteit* (utasításait képviselőiknek 1789-ben): ott megértheti, hogy a nemesek egymás közti egyenlőségét mint elvet folyamatosan vallották. Mindenesetre nagy helyzetbeli különbségek voltak a nemesek között. Néhányan még nagy földbirtokkal rendelkeztek, mások még a létezés eszközeivel is alig az atyai udvarházakban. Néhányan idejük nagy részét az udvarnál múltatták, mások büszkén becsben tartották tartományuk szélsőségeiig az átörökölt homályos helyzetet. Egyeseknek a szokás megnyitotta az utat az állam legmagasabb méltóságaira, míg ismét mások elérve reményeik legvégső

---

* Moheaes és Michodièr urak munkái, továbbá a híres Lavoisier-é kimutatták, hogy a nemesek száma 1791-ben már elérte a 83 ezer főt, amelyből csak 18.323 volt hadra fogható. A *noblesse* ebben az időben a királyság lakosságának csak mintegy háromszázad részét tette ki. Jóllehet a hatóság Lavoisier neve alatt közli e számításokat, nehéz elhinni azok tökéletes pontosságát. Számunkra úgy látszik, hogy a nemesség száma nagyobb volt. Ld. *De la Richesse Territoriale du Royaume de France, par Lavoisier*, p. 10.

határát, valamely mérsékelt rangot a hadseregben, békésen otthonaikba visszavonultak.

Ezért ahhoz, hogy híven ábrázoljuk a *noblesse* rendjét, igénybe kell venni számos klasszifikációt. A *noblesse d'épée*-t (*katonai nemesség*) meg kell különböztetni a *noblesse de robe*-től (*hivatali nemesség*) – az udvari nemest a tartománytól, az ősit a modern *noblesse*-től. E kis társadalomban oly sok árnyalat és megkülönböztetés volt, mint az általános társadalomban, amelynek ez csupán egyik szekciójaként működött. Mindenesetre a szellem bizonyos közössége közöttük éppúgy létezett, mint az utóbbi nagy test minden tagja között. Engedelmesen elfogadtak bizonyos megállapított szabályokat, kormányozva önmagukat bizonyos változatlan szokások szerint, s némely eszmékhez tartva magukat, amelyek mindannyiuk számára közösek voltak.

A francia *noblesse*, mint minden más feudális arisztokrácia, hódításban született, és még nagyobb mértékben élvezett óriási kiváltságokat. A társadalom csaknem teljes intelligenciáját és gazdagságát monopolizálta. Övé volt minden föld és a lakosok főnökévé vált.

A tizenharmadik század vége felé azonban a francia *nemesség* előző önmagának árnyékává lett. Befolyását elvesztette mind a fejedelemtől, mind a néptől. A király még választott soraikból vezető kormánytisztviselőket, de ebben inkább ösztönösen egy régi szokást követett, mintsem hogy elismerte volna azt szerzett jogként. Régóta néhány nemes akként létezett, hogy volt erejük fölgerjeszteni az uralkodó félelmeit és kicsikarni tőle egy részt a kormányzásból. A néptől a *noblesse* hatása még kevesebb volt. A király és a nemesség testülete közt természetes rokonság van, amely még öntudatlanul is magával vonta őket egymás közelébe; de az arisztokrácia és a nép unióját nem az események rendes folyamata, hanem hosszantartó törekvések hozták létre és tartották fenn.

Valójában kétféle módja volt annak, hogy egy arisztokrácia fenn tudja tartani befolyását a nép fölött: vagy kormányozva őket, vagy egyesülve velük a Kormány ellenőrzésének szándékával. A nemeseknek vagy a nép uraivá, vagy vezetőivé kellett lenniük.

A francia *noblesse* távol tartotta magát a többi osztály vezetésétől, ellenállt a királyi hatalom visszaéléseinek; ellenkezőleg, a királyok voltak azok, akik előzőleg egyesültek, először a néppel, hogy harcoljanak a nemesség zsarnoksága ellen, utána pedig a nemességgel, hogy fenntartsák a népben az engedelmisséget.

Másfelől a *noblesse* már régóta megszűnt aktívan részt venni a kormányzás részleteiben. Az állam általános kormányzata rendszerint a nemesek kezében volt; ők irányították a fegyveres erőket s ők töltötték be a főbb hivatalokat a minisztériumban és az udvar körül; de nem vettek részt a közigazgatás részügyeiben – a közügyeknek ez a része azonnali kapcsolatot kívánt a néppel. Bezárva kastélyába, ismeretlenül a fejedelem előtt, idegenként a környező lakosság számára, Franciaország nemessége mozdíthatatlanná lett a társadalom napi mozgásának közepette. Körülötte voltak a király tisztjei, akik adminisztrálták az igazságszolgáltatást, adószedést, fenntartották a rendet és tettek valamit a nép jólétéért vagy irányításáért. (...) A kisebb nemesek a tartományokban a szűkös körülmények által korlátozva, lusta, haszontalan és nyugtalan

életet éltek. Ezért azok a nemesek, akik a politikai hatalom hiányában vagyonuk által szereztek némi befolyást a nép fölött, önként visszavonták magukat tőlük; míg azok, akik kényszerítve voltak arra, hogy köztük éljenek, csak bizonyosságul szolgálhatnak a szemük előtti haszontalanságáról és alkalmatlanságáról egy intézménynek, amelynek ők voltak egyedüli látható képviselői.

Elhanyagolva a közigazgatás más részleteit és csak a fontosabb államhivatalokra törekedve, a francia nemesség ebben megmutatta, hogy inkább vonzza a hatalom látszata, mint maga a hatalom. A hatás, amelyet a központi kormány gyakorol az egyének érdekeire, távoli és összehasonlításban homályos. Az állam külpolitikája, törvényeinek általános rendszere, főképp közvetve s gyakran nem igazán nyilvánvalóan, hatással van minden állampolgár jólétére. A helyi adminisztráció másrészt naponta és óránként találkozik egymással; szüntelenül érintkezik a legérzékenyebb pontokon; fellép mindazoknak a kicsiny érdekeiért, amelyre a mi nagy érdekeink életbe léptetéséért kárpótolják; a nép reményeinek és félelmeinek fő tárgyáért általában; ezer láthatatlan szállal kapcsolja magát hozzájuk, amelyek összekötik és egymáshoz vonják őket, anélkül hogy ennek tudatában lennének. Irányítanak egy falut, amelyben arisztokrácia tette le a hatalom alapjait, s amely azután az állam ellenőrzésére szolgál.

A még létező arisztokrácia szerencséjére a hatalom keresi azt, hogy lerombolja még a csaknem kicsinyt is, amely ismeri befolyásának titkát. Részünkről mi összeesküdtünk a nagy arisztokrácia lerombolására, létezzék az szilárdan bármely országban, harcunkat nem térítenék el trón körüli képviselői; nem késlekedünk megtámadni az arisztokráciát legkáprázatosabb privilégiumaiban, hozzákezdünk nagy törvényhozó funkcióinak támadásához; igyekszünk megszüntetni a távolságot a szegények otthonaitól – csökkentve a befolyást a polgárok napi érdekeire. Inkább megengednénk a részvételt az állam törvényhozásában, mint azt, hogy szabályozza egyetlen város rendőrségét. Kevesebb sajnálattal vennénk, ha a társadalom nagyobb ügyeiben hanyagolná el az irányítás ellenőrzését, mint a kisebbekben. Elhagyván nagyságának szembetűnőbb jegyeit, csak a néphez kapcsolódást semmisítenénk meg, politikai hatalmának igazi forrását.

A francia nemesek megőrizték kizárólagos jogaik bizonyos számát, melyek megkülönböztették őket másoktól, fölébük emelték az állampolgárok maradékának; de könnyű volt fölfedezni azt, hogy atyáik kiváltságai között a francia *noblesse* csak azokat őrizte meg, amelyeket arisztokráciává lévén, gyűlölték, és nem azokat, amelyekért megbecsülték, vagy szerették őket.

A nemesek kizárólagos jogot élveztek abban, hogy tisztekkel lássák el a hadsereget. Ez kétségkívül fontos kiváltság volt, ha a nemesek megőrizték egyéni fontosságuk bizonyos fokát vagy a hatalmas *esprit de corps*-ot (*testületi szellemet*) vesszük. De amint nem tartott tovább egyik, mint a másik, ők a hadseregben voltak, s bárhol másutt is, passzív eszközök voltak az uralkodó kezében. Benne keresték egyedül az előmenetelt és a kegyet, és akár a csatamezőn, akár az udvarban, neki tetszeni – ez volt egyedüli ambíciójuk. A privilégium ezért, mint már említettük, míg az előnyös volt a nemes családok pénzügyi érdekeinek, nem tett szolgálatot a *noblesse*-nek mint rendnek az államban. Egy

lényegében hadrakész nemzetben, amelyben a katonai dicsőséget úgy tekintették mint a legfontosabbat valamennyi elérhető haszon közül, a kiváltság izgató kérdés volt mindazok számára, akik az erőszakos gyűlölettel és engesztelhetetlen irigységgel szemben élvezték; ahelyett, hogy a katonaságot a maga helyére tették volna, a katonát a nemes természetes ellenségévé változtatták.

A nemesek ki voltak véve néhány adó alól, és ők szedték be a nagyszámú évi hozzájárulást — különböző elnevezések alatt — a rendelkezésük alatt álló területek lakosaitól. Mindenki élvezhette bennük a csillogást, s világosan érzékelték, hogy milyen sokszor sértetnek meg általuk. Az összegek táplálták azt az életszínvonalat, amelynek révén a nem nemes fel tudta mérni a gyűlölt embereket, akiknek a kiváltsága önmagában is idegesítette. Kevés ember akadt, aki megtiszteltetés után epedt volna, vagy államkormányzási aspirációkat táplált szívében, de olyan is kevés volt, ki nem szeretett volna olyan gazdag lenni, mint amazok. Számos ember foglalkozott velük, de kevés ismerte azokat, akik uralkodtak fölöttük, viszont senki számára sem volt közömbös, hogy mit idéznek elő magánvagyonukkal. Ezért azok a kiváltságok, amelyek pénzügyi jövedelemmel jártak, egyszerre voltak kevésbé értékesek és veszélyesebbek a birtokos számára, mintha azok hatalommal jártak volna. A francia nemesek, (...) elnyomták és elszegényítették a népet, de nem uralkodtak rajtuk. A nép közepén állottak, mint idegenek, kegyelve a fejedelmek által (...) gyűlöletet keltettek, de nem félelmet is.

E hasznot hajtó kiváltságoktól függetlenül a francia *noblesse* megtartott sok tisztán tiszteletbeli megkülönböztetést, amely címek, rangsorbeli elsőbbség volt a közönségben, bizonyos ruházatbeli kiváltság és bizonyos fegyverek viselése. E privilégiumok közül néhányat mint hatalmuk természetes velejáróit élvezték előzőleg – másokat épp e hatalom gyengeségei óta emelték mint kompenzációt, veszteségeikért, mindkettő egyaránt képtelen volt a legcsekélyebb szolgálatra, viszont a veszély forrása lehetett.

Amikor egyszer a hatalom valósága megszűnt, azt kívánni, hogy fenntartsák a hasonlóságot, veszélyes játéknak bizonyult. Az életerő külső aspektusa néha fenntartott egy elgyengült testet, de jóval gyakrabban bukásuk kiteljesítésére szolgált. Azok, akik a hatalom látszatával rendelkeztek, lényege nélkül, a köz szemében megfelelőek voltak a gyűlöletre, míg ők nem voltak képesek védelmezni magukat az általuk felszított gyűlölség ellen. Ezért azok, akiknek hatalma még a kiskorúság állapotában volt, s azok, akiké már süllyedőben, inkább elkerültek minden tiszteletbeli kiváltságot, mintsem hogy keressék őket. Csupán egyetlen hatalom létezett szilárdan, és amely érettségre jutott, s amely bizonyosan megengedte önmagának azok használatát.

Mindazt, amit elmondtunk, a törvények és szokások kiterjeszthették a közvéleményre.

A modern nemesek elhagyták őseik legtöbb eszméjét, de még volt néhány igen sértő karakterű, amelyhez makacsul ragaszkodtak. Ezek csúcsára kell helyezni az előítéletet, amely a nemes személyek számára születésük következményeképpen tiltotta a kereskedelmi tevékenységet.

Ez a előítélet a középkor idején keletkezett, akkor, amikor a föld birtoklása és lakosainak kormányzása egy és ugyanaz a dolog volt. Azokban az időkben a földbirtok azonos volt a hatalommal és a nagysággal: a pusztán mozgatható tulajdon ideája viszont ellenkezőleg az alsóbbrendűség és a gyöngeség eszméjét idézte fel. Ámbár utóbb a földbirtok megszűnt hatalmat jelenteni az államban, s a vagyon más fajtái bámulatosan növekedtek és egészen új jelentőségre tettek szert, a nemes osztály érzései változatlanok maradtak; az előítélet túlélte az okokat, amelyek születését előidézték.

Ennek következménye volt az, hogy a *noblesse* családjai, amelyek össze voltak kötve másokkal a romlás esélyeiben, el voltak zárva a vagyoni gyarapodás rendes eszközeitől. Ezért a *noblesse* testületként fokozatosan elszegényedett: s így, miután elhagyta a hatalomhoz vezető közvetlen utat, egyenlően idegen maradt a mellékutaktól, amelyek lehetségesen segíthették volna.

Nemcsak a nemesek voltak elzárva vagyonuk növelésétől vagy javításától kereskedelem és iparúzás által, de a szokás még a házasság általi tulajdonszerzést is megtiltotta számukra, azaz a szerzett vagyont. A nemesember magát lefokozottnak tartotta, ha egy gazdag *roturier* (*polgár*) leányát feleségül kérte. Mindenesetre az ilyen uniók nem voltak közöttük ritkák; vagyonuk gyorsabban fogyott, mint vágyaik. Ezek a plebejus szövetségek, míg a *noblesse* bizonyos tagjait gazdagították, végső csapást mértek annak a befolyásnak a romjaira a közvélemény fölött, amely a testületnek egyedüli hatalomként, mint testület, megmaradt.

Tekintetbe kell vennünk az emberek motívumait, mielőtt megdicsérjük azt a részüket, mely a közös előítéletek fölé emelkedett. Hogy magatartásukat megítélhessük, be kell helyeznünk magunkat az ő látószögükbe, és nem az absztrakt igazság nézőpontjából szemlélni a dolgokat. (...) csak azért megvetni egy előítéletet, mert az számunkra nem megfelelő, közel olyan veszélyes erkölcsileg, mint elhagyni egy igaz elvet, ugyanazon okból. A nemesek elsősorban akkor tévedtek, amikor azt hitték magukról, hogy a *roturier*-ek leányaival való házasság lefokozza őket. Másodsorban még inkább tévedtek, amikor rábeszélésre elvették feleségül őket.

A tizennyolcadik században a feudális törvények még relatíve életerősek voltak, de ezeknek a törvényeknek kevés hatásuk volt a nemesi vagyonok egyben tartására.

Úgy gondoljuk, hogy az a hatás, amelyet az ilyen törvények gyakorolni tudnak, gyakran eltúlzottak (...)

Amikor a nemeseket nem zaklatja a gazdagodás vágya, és amikor a nemzet más osztályai túrhetően elégedettek a sorssal, amelyet a Gondviselés számukra kijelölt, a hitbizomány törvénye pedig teljes összhangban van a vélemények és habitusok tendenciájával, az egésznek az eredménye általános szunyókálás és mozdulatlanság. A közemberek ilyenkor ritkán rendelkeznek nagyobb eséllyel a vagyonszerzésre, mint a nemesek, és a nemeseknek esélyük sincs ezen változtatni; minden vagyon az utóbbiaknál marad, s a nemeseknek mind egyik nemzedéke nehézségek nélkül fenntartja azt a rangot, amelyet az előző nemzedék elfoglalt.

Egy nemzetben azonban, ahol a nemeseket kivéve mindenki a gazdagodást keresi, a *noblesse* területi birtoka a vagyonnak egy fajtája, amelyet a többi osztály törekszik megkaparintani. (...) A közrendűek csak a gazdagság kiváltságával ellensúlyozhatják a kiváltságok összes válfaját, amelyet vetélytársaik élveznek, de nem mulasztják el fitogtatni bőségüket a kérkedés minden fajtájával. Ez izgatja a nemesek vetélkedő kedvét, akik szeretnék utánozni fényüket, anélkül hogy rendelkeznének ugyanezen eszközökkel. A zavar hamarosan megnyilvánul a nemesek vagyonaiban; jövedelmeik elégtelenek lesznek vágyaikhoz képest; s ők maguk végképp meg nem felelőknek érezve a valóságos törvényeket, amelyek azért készültek, hogy gazdagnak és hatalmasnak tartsák meg őket, minden eszközzel keresik, hogy kiiktassák hatalmukból ezeket a törvényeket. Pozitíve nem állítjuk, hogy éppen akkor nem róttak ki valamit a nemesek romlásának késleltetésére; de hisszük, hogy nem voltak képesek azt megakadályozni. Van valami hatalmasabb, mint a törvények állandó módosíthatósága egy irányba; ez az emberi szenvedélyek állandó működése ellentétes irányban.

A francia forradalom kitörése idején Franciaország törvényei még a nemes legidősebb fiát jelölték meg a családi birtok csaknem egészének uraként. Kényszerítve volt viszont sértetlenül továbbadni leszármazottainak.

Mindamelletts sok feudális eredetű uradalom már kicsúszott a *noblesse* kezéből és számos mást felosztottak. Megállapították a *nemesség füzeteiben*, 1789-ben, hogy „az ország tele van *kastélyokkal* és majorokkal, amelyeket előzőleg Franciaország *nemessége* lakott, de mostanra elhagyták.” *Résumé des Cahiers*, II. k. 206. l.

Nemcsak a *noblesse* foglalt soraiban igen gazdag és igen szegény embereket — ez a körülmény semmi esetre sem ütközött össze a *nemesi* rend fogalmával —, de magában foglalt igen sok személyt, akik sem gazdagok, sem szegények nem voltak, hanem mérsékelt vagyonnal rendelkeztek. A dolgok emez állapotában már több demokratikus, mint arisztokrata íz érződött; és ha a francia *noblesse* összetételét zártan vizsgáljuk, a valóságban a demokratikus test egy fajtáját fogjuk találni, felruházva kapcsolataiban a többi osztállyal egy arisztokrácia kiváltságaival.

A veszély azonban, amely a nemeseket fenyegette, sokkal inkább onnan fenyegetett, ami őket körülvette, mint onnan, ami a saját körein belül történt.

Ugyanakkor, amikor a francia *noblesse* gazdagsága csökkent, s politikai és társadalmi befolyása elenyészett, a nemzetnek egy másik osztálya gyorsan pénzvagyont szerzett, sőt kapcsolatba került a kormányzattal. Így a *noblesse* két úton is elvesztette alapját. Mind pozitívan, mind pedig relatívan gyengébbé vált. Az új és betolakodó osztály, amely felemelni látszott magát a mások romjain, a *tiers-état* (*harmadik rend*) nevet kapta.

Miként nehéz egy angol ember számára érthetővé tenni a francia *noblesse* természetét, ugyanakkor semmi esetre sem könnyebb kifejtetni számára, hogy mit értünk *tiers-état*-on.

Első pillantásra azt lehetne gondolni, hogy Franciaországban a *tiers-état* a középosztályból áll, s az arisztokrácia és a nép között helyezkedik el. Ez azonban nincs így. A *tiers-état* magában foglalja — igaz — a középosztályokat, de ré-

szét teszik oly elemek is, amelyek természet szerint idegenek ezektől az osztályoktól. A leggazdagabb kereskedő, a legvagyonosabb bankár, a legügyesebb manufaktúra-tulajdonos, az írók, a tudósok formálhatják a *tiers-état* részét, miként a kis farmer, a boltos és a paraszt, aki megműveli a földet. Röviden: minden ember, aki nem pap és nem nemes, a *tiers-état*-hoz tartozik. Magában foglalja a gazdagot és a szegényt, a tudatlant és a műveltet. Így a *tiers-état*-nak is megvan magán belül a saját arisztokráciája. Tartalmazza a nép összes elemét is, vagy inkább magában foglalt egy teljes népet, amely együtt létezett a kiváltságos renddel, de amely teljesen képes önmagában is létezni, tőlük külön. Megvan a véleménye, előítéletei és saját nemzeti szelleme. Világosan felfedezhető ez az 1789-ben szövegezett *cahiers*-ekben (füzetek), a *tiers-état* rendeletére, eligazításul szolgálva a követeknek. A *tiers-état* csaknem annyira szorongatott volt a *noblesse*-szel való összekeveredés félelmétől, amint az utóbbi zavarba jött a velük való keveredéstől. Tervezték a nemesítés vásárlás útján való eljárását, amely lehetővé tette volna a testület néhány tagjának azt, hogy bekerülhessen a nemesség soraiba. A Rendi Gyűlést megelőző választásokon Lavoisier-t, a híres kémikust, ki azt kérte, hogy a *tiers-état*-val szavazhasson, az elektori kollégium visszautasította, azon az alapon, hogy hivatalt vásárolt, mely nemességgel ruházta fel, így elveszítette a *roturiers*-vel együttszavazás jogát.

Ezáltal a *tiers-état* és a *noblesse* vegyültek egymással ugyanazon a talajon, s formáltak, amint voltak, két különböző nemzetet, amelyek, noha azonos törvények alatt éltek, egymás számára idegenek maradtak. De e két nemzetből az egyik szüntelenül toborozta az erejét, a másik pedig minden nap elveszített valamit, és sohasem nyerte vissza.

Ennek az új népnek a létrejötte a francia nemzet közepén fenyegette a *noblesse* igazi létét. Az elzárkózás állapota, amelyben a nemesek éltek, még nagyobb veszély forrása volt számukra.

Ez a teljes megosztás *tiers-état* és a nemesek között nemcsak felgyorsította a *noblesse* bukását, de azzal fenyegetett, hogy Franciaországnak nem lesz valószínű arisztokráciája.

Nem véletlen, hogy az arisztokráciák felemelik és fenntartják önmagukat. Mint minden más jelenség, ők is megszabott törvények alanyai, amelyeket talán nem lehetetlen felfedezni.

Ott létezik az emberi tömegek között, bárminő társadalmi formában élnek is, s függetlenül a törvényektől, amelyeket ők kormányaiknak szabtak, a reális vagy konvencionális előnyök bizonyos együttese, amelyeket természettől fogva csak kis szám bírhat. Ezek élére lehet helyezni a születést, gazdagságot és tudást. Lehetetlen elgondolni bárminő társadalmi állapotot, amelyben minden polgár, kivétel nélkül, nemes, magas intellektusú vagy gazdag lehessen. Ez a három meglehetősen különbözik egymástól, de abban megegyeznek, hogy mindig kevésnek a jussa, és következésképpen csak azoknak adatik, akik már rendelkeznek velük, ízléssel és eszmékkel többé-kevésbé sajátosan vagy kizárólagosan. Ezért formálódik oly sok arisztokratikus elem, amely elkülönülten vagy egyesülve ugyanabban a kézben megtalálható minden nép között és a történelem minden korszakában.

Amikor a kormányzó hatalom osztozik mindazokkal, akik bírnak néhányat ezekből a kizárólagos előnyökből, az eredmény egy stabil és hatalmas arisztokrácia.

A tizennyolcadik század folyamán a francia *nemesség* rendelkezett egyedül egy arisztokrácia természetes elemeinek egy részével. Néhány ilyen elem megmaradt az osztállyal hanyatlása után is.

Izolálva magukat a vagyon arisztokráciájától és távol az intellektusétól, a nemesek azt hitték, hogy hűségesek maradtak atyáik példájához. Nem vették észre, hogy utánozva a viselkedést, nélkülözik az ősök erejét. Igaz, a középkorban a szülétség volt minden társadalmi előny fő forrása; de a középkorban a nemesek gazdagok is voltak, és szövetséget kötöttek velük a papok, akik oktatták őket. (...)

A tizennyolcadik században azonban számos gazdag nem volt nemes, és sok nemes nem volt többé gazdag. Ugyanezt lehet elmondani az intelligencia vonatkozásában. A *tiers-état* formálta egy tagját annak, amit természetes arisztokráciának nevezhetünk, elkülönítve a fő testtől. (...)

A nemesek exkluzív szelleme nemcsak arra hajlott, hogy leválassza az arisztokrácia általános ügyéről a *tiers-état* vezetőit, de azokat is mind, akik azt remélték, hogy egy napon vezetőkké válhatnak.

Az arisztokrácia nagy része elveszett, nem azért, mert politikai és társadalmi egyenlőtlenség jött létre, hanem mert ragaszkodott annak fenntartásához, hogy bizonyos egyéneknek kedvezzen, más többiek hátrányára. Az emberiség nem annyira az egyenlőtlenséget magát, hanem az egyenlőtlenség bizonyos fajtáját utálja. Senki se gondolja azt, hogy egy arisztokrácia általában kiváltságainak szélsőségeibe pusztul bele. Ellenkezőleg, az történhet, hogy e kiváltságok nagysága tartja fenn. Ha bárki is azt remélheti, hogy egy napon beléphet ebbe a magas rangú testületbe, e testület kiváltságainak mérete gyakran az igazi dolog, amely előidézti azt, hogy kívánatos lesz azok számára, akik még nem tagjai. Ezen a módon az intézmény igazi hibái néha az erejét alkotják. Nem szabad azt mondani, hogy minden ember esélyei csekélyek. Ez annak a következménye, amikor a tárgy elérése ragyogónak tűnik. Ami az emberi vágyakat izgatja, az sokkal kevésbé a higgadtság bizonyossága, mint a fényes siker lehetősége. Növelj a megszerzendő tárgy nagyságát és félelem nélkül csökkentheted megszerzésének esélyét.

Egy országban, ahol nem lehetetlen egy szegény ember számára, hogy az Állam legmagasabb hivatalaira jusson, sokkal könnyebb kizárni a szegényt a kormány bárminő ellenőrzéséből, mint azokban az országokban, ahol a magas rangra emelkedés minden reményét megtagadták. Az elképzelt nagyság eszméje, amelyre egy szép napon elhívhatják, folyvást a szegény emberek közé helyezi magát, és vigaszt ad valóságos nyomorúságaikért. Ez az esélyek játéka, ahol a lehetséges óriási nyereség elfoglalja az értelmet a veszteség csaknem bizonyosságának ellenére. El vannak bűvölve az arisztokrácia által, akár csak a lottó esélyeivel.

A felosztás, amely Franciaországban létezik a különböző arisztokratikus elemek között, az arisztokráciában a belháború egyik fajtáját hozta létre,

amelyből egyedül a demokrácia volt hivatva profitálni. A *noblesse* által vissza-utasítva, a *tiers-état* vezetői ellenfeleikkel küzdve arra kényszerültek, hogy elvekkel fegyverezzék fel magukat, amelyek közvetlen szándékaiknak megfeleltek ugyan, de végül is veszélyesek lettek számukra is, éppenséggel teljesítményük révén. A *tiers-état* része volt az arisztokráciának, amely fellázadt a többiek ellen; s kötelezővé tette az egyenlőség általános elvét, mint a megdöntés eszközét a sajátos akadállyal szemben, amelyet valamennyien elleneztek.

Sőt a *noblesse* színtelen részén belül az egyenlőtlenséget naponta támadták, ha nem is elvileg, de legalábbis egyik-másik részét a sokféle alkalmazás következtében. A katonáskodó nemesek a *noblesse de robe*-t (hivatali nemesség) arroganciával vádolták, az utóbbi pedig az előbbinek túlsúlyát panaszolta. Az udvari nemesek azt színlelték, hogy összegyűjtik a falusi nemeseket a jelentéktelen földesúri jogok alapján, s az utóbbiakat bosszantotta a kegy, amelyben az udvariak részesültek. A régi nemes megvetette az újonnan nemesítettet, aki viszont irigyelte a másik megtiszteltetéseit. Mindezek a tiltakozások és irigységek a kiváltságos osztályok különböző szekciói között, rendkívül ártalmasak voltak a privilégiumok általános ügye számára.

A nép, érdektelen szemlélője vezetői vitáinak, csak átvett sokat nyelvükből és tanításaikból, mintsem követte azokat. Az eszme így fokozatosan szétterjedt a nemzetben, hogy egyedül az egyenlőség fér össze a dolgok természetes rendjével és az alap, amelyen egy jól-szabályozott társadalom építhető. Ezek az elméletek megtalálták útjukat a maguknak a nemeseknek tudatába is, akik, magukat még kiváltságaik teljes élvezetében kezdték birtokaikat szerencsés véletlennek tartani, inkább mint jogot, amelyet respektálni kell.

A szokás általában azokkal szorosabban követi a vélemény változásait, mint a törvény. Az arisztokratikus elv még diadalmaskodott a politikai intézményekben, de az erkölcsök már demokratikusakká váltak; s ezer különböző kötelék létesült az emberek között, akiket a társadalmi helyzet természetesen különített el egymástól.

Egyetlen körülmény kedvezett a társadalmi osztályok e keverékének – az a pozíció, amelyet fokozatosan megszerzett a literátus réteg.

Egy nemzetben, ahol a gazdagság az egyedüli, sőt fő alapja az arisztokráciának, a pénz, amely minden társadalomban az élvezet eszköze, hatalmat is jelent. Felruházva e két előnnyel, sikerül magára vonni az ember egész képzeletét, (...) Egy ilyen országban az irodalmat kevésbé művelik, és ezért az irodalmi érdem ritkán vonja magára a közfigyelmet. De azokban a nemzetekben, ahol a születési arisztokrácia dominál, ugyanazon általános impulzus a vagyonszerzésre nem létezik. Az emberi ész nem vonja egy irányba egyetlen szenvedély, átadja magát hajlamai természetes változatosságának. Ha az ilyen nemzetek magasán civilizáltak, az állampolgárok nagy száma található, akik számára jutalom az észbeli élvezet, és tisztesség azoknak, akik képesek továbbadására. Sok ambiciózus ember, aki megveti a vagyont, s akiket a plebejus eredet elzár a közéletben való részvételtől, talál menekvést az irodalomban, s keres abban dicsőséget, az egyetlen válfajban, mely számára megnyitja. Így foglalnak el a politika határain túl briliáns pozíciót, amelyet ritkán vitatnak el tőlük.

Azokban az országokban, ahol a pénz a hatalom forrása, az ember fontossága arányos a rendelkezésére álló vagyonnal; és a gazdagság ki van téve annak, hogy bármely pillanatban megszerezhetik vagy elveszíthetik, az arisztokrácia tagjai állandóan szorongatottak a rangvesztés félelmétől, vagy attól, hogy más polgárokat látnak emelkedni a kiváltságaikban való részvételre. Az állandó változékonyság, amely így a politikai világban uralkodik, eszüket a permanens agitáció egy fajtájába veti. Sőt, szerencsésük élvezete sem zavartalan; sietve ragadják meg az előnyöket, amelyeket a gazdagság okozhat. Szüntelenül nyugtalan szemmel tekintik pozíciójukat, hogy felfedezzék, nem veszítették-e el alapját. Az összes többi embert irigységgel és félelemmel nézik, hogy kitalálják, vajon változott-e valami körülöttük; és mindaz, ami felemeli őket magukat, végül beárnyékolja őket.

A születési arisztokráciák sokkal kevesebb nyugtalanságot árulnak el bárminő kiváltság láttán köreiken kívül; mert rendelkeznek egy előnnyel, amely természettől fogva nem osztható és el sem veszíthető. A személy gazdaggá válhat, de a nemesi születés szükségyszerű.

A francia *noblesse* minden időben kitérte kezeit az irodalmi emberek felé, és szeretett szövetkezni velük, de ez különösen a tizennyolcadik században volt így, a szabadidő korszakában, amikor a rang emberei úgy találták magukat, hogy sokkal szabadabbak a kormányzat gondjaitól, mint a *roturier*-ek maguk, és amikor az intelligencia terjedése mindenkit megérinthetett, aki az irodalmi élvezet kifinomult ízlésével rendelkezett. XIV. Lajos alatt a nemesek meg szokták becsülni és támogatni az írókat, de a valóságban nem keveredtek velük. Két különböző osztály volt, melyek gyakran közelítettek egymáshoz, de anélkül, hogy bárminő esetben keveredtek volna. A tizennyolcadik század vége felé többé már nem volt ilyen eset. Nem fordult elő, hogy írók számára megengedték volna a részvételt az arisztokrácia kiváltságaiban, sem az, hogy elismert pozíciót szerezhettek volna a politikai világban. A *noblesse* nem hívta őket soraiba; de sok nemes foglalt helyet közöttük. Az irodalom így a semleges terület egy fajtája lett, amelyben az egyenlőség menedéket talált. A szépírók és a *grand seigneur*-ok (*főurak*) ott találkozhattak, anélkül hogy keresték volna egymást, és félték volna egymástól; és ott, a való világ korlátain túl, egyfajta képzeletbeli demokrácia uralkodott, ahol minden egyén természetes haszna alapján méretett meg.

A dolgoknak ez az állapota igen kedvező volt a tudomány és a szépirodalom gyors fejlődése számára, de távol volt attól, hogy kielégítse az embereket, akik művelték azokat. Igaz, ragyogó pozíciót foglaltak el, de amely rosszul meghatározott volt, és szüntelenül vitatott. Osztottak a nagy élvezetekben és idegenek maradtak jogaik iránt. A nemesek megfelelően közel voltak ahhoz, hogy részleteiben bemutassák mindazokat az előnyöket, amelyeket a születés magasabbrendűsége tartott fenn nekik, de ugyanakkor kellően távol tartották magukat, hogy megakadályozzák magukat a részvételben, vagy akár attól, hogy megkóstolják ezeket az előnyöket. Az egyenlőség így mint egy fantom helyezkedett el a szemük előtt, amely menekült előlük abban az arányban, amint ők közelítettek, hogy megfogják azt. Következésképpen a literátus emberek csoportját a

noblesse, s így a *tiers-état* leginkább elégedetlen rétegévé tette, és hallani lehetett szidalmait a kiváltságokról éppenséggel a kiváltságosok palotáiban.

A demokratikus tendencia megmutatkozott nemcsak az íróemberek között, akik látogatták a nemesek társaságát, de azok közt a nemesek között is, akik íróemberekké váltak. Az utóbbiak nagyobb száma őszintén vallotta az íróemberek között általában befogadott politikai tanokat, és távol attól, hogy arisztokratikus szellemet vezessen be az irodalomba, de elérte azt, hogy az irodalmi szellemet a *noblesse* részének tartsák.

Míg a felsőbb osztályok fokozatosan alászállították magukat, a középosztályok fokozatosan emelkedtek, és egy alig érzékelhető mozgalom naponta közelebb hozta őket egymáshoz. Változások mentek végbe a tulajdon felosztásában, amelyek a könnyítést célozták, a leegyedülállóbb módon, a demokrácia növekedő és végső uralmát hozták létre.

Csaknem minden külföldi azt képzeli, hogy Franciaországban a földbirtok felosztása először attól a korszaktól kezdődött, amikor a törvények alászállás terén változást állapítottak meg, és amikor a nemesi uradalmak nagyobb részét elkobozták. Ez tévedés. Abban a pillanatban, amikor a forradalom kitört, sok tartományban a földek már meglehetősen fel voltak osztva. A forradalom azután kiterjesztette az egész területre azt, ami előzőleg sajátosan egyes területeken megvalósult.

Számos oka van annak, hogy a földtulajdon néhány kézben összpontosult. Az első a fizikai erő. A hódító megragadja a meghódított birtokait és felosztja azokat kisszámú híve között. Ezen az úton az ősi birtokosokat megfosztják jogaiktól; de előfordulnak más esetek, amelyekben ők maguk önkéntesen engedik át azokat.

Képzeljünk el egy népet, amelyben az ipari és kereskedelmi vállalkozások számosak és produktívak, és kielégítő intelligencia tesz képessé minden személyt, hogy felfogja a szerencse előnyeit, amelyek kereskedelem és ipar által szerezhetőek. Tételezzük fel, hogy azok kombinációja — törvények, szokások és régi eszmék — a földtulajdont a nép között a tekintély és a hatalom fő forrásává teszik. A legrövidebb és leggyorsabb útja a gazdagodásnak, eladni bármely birtokot, amely történetesen az övé, és a vételárat kereskedelemben fektetni. Másrésztől a legjobb eszköz élvezve a szerzett szerencsét, visszavonulni a kereskedelemből és a birtokba investálni. Ebben az esetben a föld az ambíció luxusának, és nem pénzügyi spekulációnak a tárgya. A keresett célokat beszerzés által lehet elnyerni, s nem aratások bőségével, de tiszteletadással és hatalommal. Ez lévén az eset, a kis földbirtokok kiárusításra fognak kerülni, de a található vásárlók inkább a nagyobbra vetik magukat, mert a tárgy és az eladó pozíciója meglehetősen különbözik a vásárlótól. Az első, összehasonlítva a másodikkal, egy szegény ember azon van, hogy keresse az alkalmasságát, a másik egy gazdag, aki nagy fölösleggel rendelkezik és arra vágyódik, hogy kedvteléseit szolgálja velük.

Ha ez általános okokra hozzáadjuk a törvényes rendezéseket, amelyek az ingóságok elidegenítését nagyon megkönnyítik, a föld átruházását oly nehézé és terhessé teszik, hogy a gazdag, aki egyedül kívánja birtokolni földtulajdonát,

kizárólag a szerzés eszközeivel; nehézség nélkül meg fogjuk érteni, hogy egy ilyen nép között a kis földbirtokoknak állandó tendenciájuk az, hogy eltűnjenek, azaz elmerüljenek a kevés számú nagybirtokban.

Abban az arányban, ahogy az ipari fejlődés tökéletesedett és megsokszorozódott, és amint az intelligencia szétszóródása a szegény embert nagyobb öntudatra ébresztette, hogy az új gépek érte vannak, a mozgás, amelyet éppen most írtunk le, természetesen sokkal gyorsabbá lett. A kereskedelem és az ipar konjunktúrája, erősebben, mint valaha, eladásra ösztönözte a kistulajdonost; és ugyanez az ok állandóan megteremti a gazdagság nagy tömegeit, amelyek lehetővé teszik a birtokosoknak, hogy óriási uradalmakat szerezzenek. Így azt kell látnunk, hogy egy ország földjének felhalmozása terén nagy tömegekben megtalálható a civilizáció két nagy szélsősége: először amikor emberek a félbarbárság állapotában vannak és nem értékelik a gazdagság semmi más fajtáját, illetve amikor magasan civilizáltakká lesznek, és felfedezik maguknak a gazdagság ezer más eszközét.

A kép, amelyet felvázoltunk, Anglia ábrázolására szolgálhat. Mint mondtuk, egyetlen része sem vonatkoztatható Franciaországra.

Rendkívül kétséges, hogy Franciaország barbárok általi meghódítása után az országot oly általános és rendszeres módon felosztották volna, mint az Angliában történt a normann invázió után. A frankok sokkal kevésbé voltak civilizáltak, mint a normannok, és sokkal kevésbé ügyesek az erőszak rendszeresítésének művészetében. A frank hódítás ráadásul sokkal távolabbi korszakra megy vissza, és hatása korábban meggyengült. Okunk van azt hinni, hogy Franciaországban sok uradalom sohasem volt feudális törvénynek alávetve; és azok, amelyek alá voltak vetve, sokkal mérsékeltebb módon voltak, mint az európai államok többi részében. A föld következésképpen sohasem volt annyira felhalmozott, vagy legalábbis már régen megszűnt az lenni.

Azt látjuk, hogy már jóval a francia forradalom előtt, a földtulajdon többé nem volt a tekintély és a hatalom fő forrása. Ugyanabban a periódusban az ipar és a kereskedelem nem tett igen gyors haladást, és a nép már kielégítően fel volt világosítva arról, hogy megértse és vágyja a jobb állapotot, mint a sajátja, de még nem szerzett intelligenciát ahhoz, hogy feltárja magának az elnyerés legközelebbi eszközeit. A föld, amely megszűnt a luxus tárgya lenni a gazdag számára, tárgy, vagy igazat szólva az iparkodás egyetlen tárgya lett a szegény számára. Az előbbi megszabadulva attól, megkönnyítette és növelte örömeit, mások megvásárolták azt, javítva körülményeit. Ezen a módon a földtulajdon csendben kicsúszott a nemesek kezéből és feloszthatóvá vált a nép között.

Míg a termőföld régi tulajdonosai így elvesztették birtokaikat, a közemberek sokasága fokozatosan meglehetősen tulajdonra tett szert. De így ők csak nagy erőfeszítések és a legtökéletlenebb eljárások segítségével cselekedhettek. Eként a nagy területi vagyona naponta csökkent, anélkül, hogy sok kortárs nagy tőkét halmozott volna fel, és a kevés kiterjedt uradalom helyén sok kicsiny jött létre, munka és gazdálkodás lassú és fájdalmas gyümölcséként.

Ezek a változások a földtulajdon felosztásában megkönnyítették a nagy politikai forradalom egyes eljárásait, amelyek már a küszöbön voltak.

Bárki gondolja is azt, hogy sikerül állandóan létező tökéletes egyenlőséget létesíteni a politikai világban, anélkül, hogy ugyanakkor egyenlőséget létesítsenek magában a társadalomban, úgy tűnik, veszélyes tévedésbe esik. Nem fogunk tudni embereket büntetlenül pozíciókba helyezni, amelyekben váltakozva érzik az erők érzését és azok gyengeségét. Nem vagyunk képesek teljes egyenlőséggel megközelíteni őket egy ponton, s egy másikon hagyva őket a szélsőséges szenvedéssel, anélkül hogy minden ponton rövidesen ne vágyakoznának erősekké lenni vagy gyengévé válni. De a társadalmi egyenlőtlenség legveszélyesebb fajtája az, amely a földbirtok felgyülemeléséből származik a nagy tömegekben.

A földtulajdon az embereknek sajátos eszmék és magatartásformák mennyiségét adja, amellyel igen fontos számolni, és amely a mozgatható vagyon birtoklását egyáltalán nem, vagy csak kicsiny mértékben produkálja.

Nagy területű birtokok helyhez kötik, mondhatnánk, a vagyon hatását; s mindig ugyanarra a helyre és ugyanazon személyek fölé kényszerítik, s adnak ezáltal annak intenzívebb és állandóbb karaktert. A mozgatható tulajdon egyenlőtlensége gazdag egyéneket teremt, a földtulajdon egyenlőtlensége dúsgazdag családokat. Összekapcsolja a vagyonokat egymással; sőt egyesíti a különböző nemzedékeket, s végül az Államban egy kis közösséget hoz létre, elkülönülve a nemzettől, amely változatlanul el akarja nyerni a hatalom bizonyos fokát a nagyobb közösségen belül, amelynek közepén elhelyezkedik. Ez pontosan az a dolog, amely a leghátrányosabb a demokratikus kormányzás számára.

Ellenkezőleg, a demokrácia uralma számára semmi sem kedvezőbb, mint a föld felosztása kis független birtokokra. A kispénzű ingóság-tulajdonos majd mindig többé-kevésbé függ a többiek szenvedélyeitől. Kényszerítve van meghajolni egy szövetség szabályai, vagy egy egyén kívánságai előtt; ki van téve hazája kereskedelmi vagy ipari állapotában minden viszontagságnak; létét szüntelenül zavarják a prosperitás és ínség alternatívái; s ritka dolog, ha a sorsában uralkodó ingadozás ne vezetne be eszméibe rendetlenséget és izlésébe változékonyságot. A kis földbirtokos ellenkezőleg csak magától kap impulzust. Működési köre zárt, de azon belül teljes szabadságban mozoghat. Vagyona lassan növekedik, de nincs kitéve hirtelen kockázatoknak. Gondolkodása éppoly csendes, mint a sorsa, ízlése rendszeres és békés, mint a munkája; s teljességgel nincs szüksége senki más segítségére, fenntartja a függetlenség szellemét a szegénység közepette is.

Nem lehet kétséges, hogy a nagyszámú polgár szellemi csendje — a nyugalom és egyszerűség vágyaikban — a függetlenség magatartása és zamata — egyedüli módon kedvez a demokratikus intézmények létesítésének és fennmaradásának. Részünkről, ha demokratikus intézményeket látnánk létesítve oly nép között, ahol nagy vagyoni egyenlőtlenség uralkodik, úgy tekintenénk az ilyen intézményeket, mint múló balesetet. Azt gondolnánk, hogy mind a tulajdonosok, mind a dolgozó osztályok veszélyben voltak: az előbbi ki volt téve az erőszakos vagyonvesztés kockázatának, az utóbbi függetlensége elvesztésének. Ezért azoknak a nemzeteknek, amelyek elérkezni vágnak egy demokratikus kormányhoz, erősen az az érdekük, hogy nagy vagyoni egyenlőtlenség ne létez-

zen közöttük; de mindenekelőtt, hogy ilyen egyenlőtlenség ne legyen uralkodó a mezőgazdaságban.

Franciaországban a 18. század végén a jogok és állapotok egyenlőtlensége még despotikusan uralkodott a politikai társadalomban. A francia nemcsak arisztokráciával rendelkezett, de *noblesse*-szel is: azaz a kormányzás összes rendszerét, amelynek az egyenlőtlenség az alapja, megőrizték a legkizárólagosabban, s ha szabad használni a kifejezést, a legmakacsabbul. Az embernek nemcsak kellett lennie, mielőtt szolgálhatta volna az államot. Nemesség nélkül egy ember ritkán közelíthetett a fejedelemhez, aki számára tiltva volt minden kapcsolat *roturier*-ekkel az etikett gyermekeségei miatt.

A francia intézménynek részletei összhangban voltak ezzel az elvvel. Vele járt az elsőszülöttségi jog, a földesúri jog, a városi tanácsok – a régi feudális társadalom maradványai még léteztek.

Franciaországnak államvallása volt, melynek papjai nemcsak kiváltságosak voltak, mint az még néhány arisztokratikus országban előfordul, de egyedül volt a törvény által túrt. Az Egyház, éppúgy mint a középkorban, az ország nagy részének tulajdonosa volt, természetesen meglehetősen részt vett a kormányzásban.

Mindazonáltal Franciaországban régóta tartott a haladás a demokrácia felé. A demokrácia, anélkül, hogy megmaradt volna első megjelenésében, magát mint az erkölcsi impotencia államát festette le, amelybe a klérus beleesett — a *noblesse* elszegényedése és lealacsonyosodása, a *tiers-état* gazdagsága és intelligenciája, a földbirtok már létező figyelemreméltó megoszlása — a közepes birtok nagy száma, a nagybirtokok kevés száma; ami összegyűjtötte az ebben a korban vallott elméleteket, az elveket, melyek hallgatólagosan, de csaknem általánosan bevallottan — ő, ismételjük, az, aki egy nézetbe foglalta e különböző tárgyakat, nem tévedett, ha arra következtetett, hogy napjaink Franciaországa a tizenyolcadik század végén *nemességével*, államvallásával, arisztokratikus törvényeivel és szokásaival együttvéve is Európa legreálisabban demokratikus nemzete; s hogy a francia a tizenyolcadik század végén társadalmi állapotára, polgári alkotmányára, eszméire és szokásaira nézve már nagyon túlhaladott még a jelen ama nemzetei között is, akik a legöntudatosabban hajlanak a demokrácia felé.

Nemcsak az állapotok egyenlősége felé való haladáson múlik, hogy a tizenyolcadik század Franciaországa hozzávetőleg megfelel napjaink Franciaországának. A nemzeti jelleg sok más vonása, amelyre rendszerint, mint újra tekintenek, már előbb megjelent.

Talán általános igazsággként ki lehetne mondani azt, hogy semmi sem kedvezőbb egy általános kormány független municipális és tartományi intézményes rendszerének létesülése és tartóssága számára, mint a területi arisztokrácia.

A terület minden pontját elfoglalja egy ilyen arisztokrácia, egy vagy több egyén, akiket a születésük vagy a vagyonuk a maradék fölé helyezett, természetesen átveszi, vagy megtárgyalja a szomszédság ügyintézését. Egy társadalomban, ellenkezőleg, ahol az állapotok nagy egyenlősége létezik, a polgárok, lévén

hogy oly közel egyenlők egymás között, természetesen vezetnek az adminisztráció részletei az egyetlen hatalom keretbe, amely erős öntudattal áll magas helyzetben valamennyiük fölött: nevezetesen az állam központi kormányáéba. Sőt, ha nem képesek arra, hogy delegátust küldjenek valamennyi ügyük intézésére a központi kormányhoz, gyakran kényszerülve lesznek egyéni gyöngeségük és a nehézségek miatt, amelyek ellenállnak az összhangban való cselekvésnek, eltérni, hogy a kormány bitorolja azt.

Igaz, hogy amikor egy nemzet megengedi a népfenség elvét — amikor az intelligencia szétszóródik — amikor a kormányzás művészetét meglehetősen tökélyre hozzák és az adminisztráció rossz vonásait túlonkéntül központosítják, érezhető — akkor valóban a vidék és a vidéki városok lakosai gyakran törekszenek egy kollektív hatalom létesítésére egymás között, helyi ügyeik irányítására. Sőt olykor a legfelsőbb hatalom maga, meghajolva saját előjogainak súlya alatt, arra törekszik, hogy helyhez kösse a kormányzati ügyleteket, s keresse többé-kevésbé ügyesen és mesterségesen találja meg a vidék különböző pontjaira a választott arisztokrácia valamilyen fajtáját. Egy demokratikus nép a centralizáció felé hajlik ösztönösen. Csupán gondolati úton is elérkezik a tartományi intézményekhez.

Az így megalapított tartományi önkormányzat azonban mindig ki van téve nagy kockázatoknak. Arisztokratikus országban a helyi hatóságok gyakran megélik a központi hatalomnak való ellenállásból, anélkül hogy függenének az utóbbi beavatkozásától, hogy megőrizték magukat; de egy demokratikus országban, a helyi kormány gyakran a központi hatalom teremtménye, amely elszenvedi néhány kiváltságtól való megfosztását, vagy megfosztja magát a saját beleegyezésétől.

Egy demokratikus nép természetes tendenciája, hogy központosítsa a kormányzás ügyeit, kiváltképp nyilvánvalóvá válik és a leggyorsabb növekedésnek indul a harc és átmenet korszakában, amikor az arisztokratikus és a demokratikus elvek vitáznak egymással a fölényért.

A nép, abban a pillanatban, amikor kezdi érezni hatalmát, megtalálja a nemeseiket közvetlenül minden helyi ügyben, elégedetlen lesz a tartományi kormánnyal, nem annyira mint tartományival, hanem mint arisztokratikussal. Ha a tartományi hatalmat egyszer kicsavarják az arisztokrácia kezéből, fennmarad a kérdés, hogy kinek a kezébe helyezték.

Franciaországban nemcsak a központi kormány, de sajátosan a király volt az, aki kizárólag fel volt ruházva ezzel a hatalommal. Ez az okból ered, melyeket célszerűnek tartunk kifejtetni.

Már kifejeztük véleményünket, hogy a társadalom demokratikus részének megvan az a természetes tendenciája, hogy központosítson valamennyi közös ügyet: de távol vagyunk attól az állítástól, hogy e hajlamuk ahhoz vezetné őket, hogy a király személyében központosítsanak egyedül; ez a körülményektől függ. A választásaiban szabadon engedett nép mindig előnyben fogja részesíteni az adminisztráció hatalmát, egy gyűlést, vagy egy magisztrátust a saját választása szerint, inkább mint egy herceget ellenőrzése nélkül. De ez a szabadság gyakran hiányzik számukra.

A társadalom demokratikus része attól az időtől fogva, hogy érezni kezdi erejét és a gyakorlását kívánja, mégis csak egyének sokaságából tevődik össze, kik egyenlően gyöngék és egyenlően alkalmatlanok arra, hogy puszta kézzel harcoljanak a nemesek nagy egyéni egzisztenciája ellen. Ösztönző vágy él bennük, hogy maguk kormányozzanak, anélkül, hogy rendelkeznének olyan eszközökkel, amelyekkel a kormányt befolyásolhatnák. Ez a számos egyén, széles körben szétszóródva és kevésbé hozzászokva az összhanghoz, ösztönösen érzi a megtalálás szükségszerűségét, valahol önmagukon kívül, és mégis különbözve az arisztokráciától, egy már létesült hatóságot, amely körül csoportosulni tudnak, és egészzé egyesülve elnyerik azt a befolyást, amely egyénileg megtagadtattól tőlük.

A népi hatalomnak még nincs alkotmányos szervezete; az egyetlen már létesült hatalom, függetlenül az arisztokráciától, amelynek a nép hasznát veheti, a fejedelem. A fejedelem és a nemesek között kétségkívül a hajlandóság természetes affinitása áll fenn, de nem tökéletes azonosság; ám ha ízléseik és szokásaik hasonlóak is, érdekeik gyakran ellentétesek. Ezért azok a nemzetek, amelyek a demokrácia felé haladnak, rendre a királyi hatalom növelésével kezdik. A fejedelem kevésbé irigyen ösztönöz és kevésbé fél, mint a nemesek; és ezenkívül forradalmi időszakokban valamit nyer a hatalom letéteményeseinek változásával, még akkor is, ha az egyik ellenségtől a másikhoz kerül.

Az angol arisztokrácia nagy diadala volt sikerük annak elhíttetésében a demokratikus osztályokkal, hogy közös ellenségük a fejedelem; így magukat téve meg a nép tényleges képviselőinek, ahelyett, hogy nyilvánvalóan fő ellenfeleik maradtak volna.

Általában csak miután a király segédletével teljesen lerombolták az arisztokrácia hatalmát, kezdtek gondolkozni azon, hogy a király maga felelős a hatalomért, amelyet megengedtek neki, hogy magára vállaljon; s vagy azt kísérli meg, hogy függővé teszi magát, vagy visszaveszi a rábízott autoritást, más és függőbb kezekbe adva.

De még ha a demokratikus osztályoknak sikerült is a kormányhatalmat saját képviselőiknek kezébe helyezni, vágyódni fognak arra, hogy e hatalmakat megosszák néhány különböző hatóság között, az gyakran nem könnyen megvalósítható: vajon a nehézség mindig azoknak a visszatartó erejéből származik, akik egykor birtokában voltak, vagy annak bizonytalanságából, hogy hol legjobb elhelyezkedni.

A demokratikus osztályok mindig találni tudnak maguk között kielégítő számú alkalmas és felvilágosult embert, hogy egy politikai gyűlést vagy egy központi kormányzatot állítsanak össze. De az megtörténhet, hogy nem találunk kielégítő számút tartományi testületek szervezésére. Előfordulhat, hogy a tartományok népe nem hajlandó megengedni, hogy az arisztokrácia kormányozza, és még nincs olyan állapotban, hogy magamagának kormányt alakítson. Időközben a helyi adminisztráció hatalmát egyedül csak a központi hatóság képes gyakorolni.

Ezenfelül meglehetősen idő múlik el a nép fölött, épp megmenekülve az arisztokráciától, érezvén előnyeiket, és megtapasztalva a vágyat, hogy közös ügyeiket ne központosítva intézzék.

Az arisztokráciának alávetett nemzetekben minden egyénnek, aki az alsóbb osztályokhoz tartozik, vállalnia kell, hogy csaknem születésétől kezdve közvetlen szomszédságában lássa azt az embert, aki irigységének, reményeinek vagy félelmeinek a tárgya. Megszokta úgy tekinteni a központi kormányt mint természetes döntőbírókat közte és a helyi elnyomó között; s az egyén szerződik az elsőnek tulajdonítva nagy felsőbbrendűséget intelligenciában és bölcsességben. Ez a két hatás gyakran fennmarad, amikor az okok, melyeket a születés adott, már elvesztek.

Sokkal később, amikor az arisztokráciát lerontották, a polgárok még az ösztönös félelem egy fajtájával tekintettek mindenkire, aki saját szomszédságukban föléljük emelkedett; nehezen lehetett rávenni őket, hogy ügyességet az ügyintézésben, pártatlanságot az igazságszolgáltatásban, törvénytiszteletet meg lehet találni egy hatalomban házon belül is. Vannak féltékeny szomszédok, akik egyenlők lettek, mert a szomszédok féltékenyek voltak azokra, akik fölöttük álltak; bizalmatlanok voltak még a saját maguk által választott emberek iránt is; és noha többé nem tekintették a központi kormányzatot menedéknek a nemesek zsarnoksága ellen; mégis úgy tekintettek rá, mint oltalomra saját hibáik ellenében. Így, akkor a nemzetek, amelyeknek társadalmi állapota demokratikussá válóban volt, majdnem mindig elkezdtek minden hatalmat koncentrálni a fejedelemben; és azután, amikor megszerezték a szükséges energiát és erőt, lerombolták az eszközt, de folytatták a hatalom centralizálását egy hatóság kezében, amely most függővé lett tőlük.

Amikor erősebbek, jobban szervezettek és felvilágosultabbak lettek, új törekvésbe kezdtek, és elvéve az általános képvisellettől az adminisztráció némely részeit, azokat választott funkcionáriusok másodlagos osztályára bízták. Az ilyesmi természetes ösztönző, és hozzáadhatjuk az elkerülhetetlen haladást, amely azokat a társadalmakat követi, amelyek társadalmi állapotok, eszméik és szokásaik által úton vannak a demokrácia felé.

Franciaországban a királyi hatalom kiterjedése felölelte a közös adminisztráció minden részét, rendszeresen lépést tartva a demokratikus osztályok emelkedésével és haladó fejlődésével. Az állapotok megoszlása egyenlőbbé vált, a király mélyebben és állandóbban behatolt a helyi ügyek intézésébe; a városok és a tartományok elvesztették kiváltságait, vagy fokozatosan elhanyagolták használni azokat.

A nép és a *tiers-état* támogatta ezeket a változásokat minden erejével, sőt önkéntesen feladta összes jogait, ahol az úgy történt, hogy rendelkeztek némi joggal, azért, hogy közös pusztulásba vonják a nemesekével. A független helyi hatóságok, illetve a nemesek hatalma, mindkettő gyengült ugyanazon a módon és egyszerre.

Franciaország királyai különösképpen elősegítették ezt a tendenciát, támogatásukkal, melyhez oly sok korszakban, segítségül vették a jogászokat. Egy országban, mint Franciaország, ahol kiváltságos rendek léteztek, nemesség

(*noblesse*) és klérus, akikben megtestesült az ország intelligenciájának nagy része és csaknem minden gazdagsága, a demokrácia természetes vezetői a jogászok voltak. Amíg a francia jogászok maguk akartak kormányozni a nép nevében, kitartóan dolgoztak a *noblesse* lerontásán a trón hatalmának növelésére. Elfogadták a királyok despotikus szándékait, egyedülállóan és végtelen művészettel.

Ez nem sajátos dolog Franciaországban; és megengedhetjük magunknak azt a meggyőződést, hogy a királyi hatalmat szolgálva, a francia jogászok saját pozíciójuk ösztönzésének engedelmességek, ugyanúgy, mint amikor tanácskoztak az osztály érdekeiről, amelynek véletlenül az élén találták magukat.

Cuvier mondja, hogy természetes analógia áll fenn a szervezett test valamennyi része között, amely által egy leválasztott rész vizsgálatából képzeletben helyesen helyreállíthatjuk az egészet. Hasonló vizsgálati eljárásokkal, amelyek kimutatják ezeket az analógiákat, sok általános törvényszerűséget felfedezhetünk, amelyek kormányozzák a világmindenséget.

Ha tanulmányozzuk azt, hogy mi történt a világon, amióta az emberek kezdték megőrizni az események emlékeit, hamarosan felfedezzük azt, hogy a civilizált országokban a despota oldalán, aki kormányoz, majdnem mindig megtalálható egy jogász, aki szabályoz és igyekszik összefüggővé tenni egymással az uralkodó önkényes és összefüggéstelen rendelkezéseit.

A hatalom általános és határtalan szeretete, amely élteti a királyokat, a jogászok által mérséklődik a módszer szeretetével és az ügyességgel, amellyel természetes módon rendelkeznek az ügyek intézésében. A királyok ki tudják kényszeríteni adott időben az emberek engedelmisségét; a jogászok képesek meghajlítani őket csaknem önkéntesen a tartós engedelmisségre. A királyok gyakorolják a hatalmat; a jogászok felruházzák ezt a hatalmat a jog alakjával és látszatával. A királyok erővel ragadják meg az abszolút hatalmat, a jogászok megadják annak a legalitás szentesítését. Amikor a kettő egyesül, az eredmény despotizmus, amely ritkán enged lélegző helyet az emberi természetnek.

Az, aki elgondolja a fejedelem eszméjét jogász nélkül, csak a zsarnokság egyik aspektusát látja; hogy mint egészet felfogja, szükséges, hogy egyszerre érzékelje mind a kettőt.

Az általános okoktól függetlenül, amelyekről beszéltünk, létezik Franciaországban számos véletlenszerű és másodlagos természetű ok is, amely siettetni az összes hatalom koncentrációját a király kezében. Párizs a korai periódustól kezdve egyedüli túlsúlyt szerzett a királyságban. Voltak Franciaországban tekintélyes városok, de csak egy nagy város volt: Párizs. A középkortól kezdve Párizs kezdett a királyság szellemi, vagyoni és hatalmi központjává válni. A politikai hatalom központosítása Párizsban állandóan növelte ennek a városnak fontosságát; a növekedő fontosság pedig megkönnyítette a hatalom koncentrációját. A király az összes közügyet Párizsba vonta, és Párizs az összes közügyet a királyhoz.

Franciaország előzőleg felállította tartományait, melyeket szerződésekkel szerzett, vagy fegyveres hódítással, melyek hosszú időn át idegenek maradtak egymás számára. A felosztásban mint központi hatalom képessé vált e különbö-

ző területrészeket egységes adminisztratív rendszer alá vetni, az előzőleg köztük levő különbségeket eltörölni; és amint a felosztásban e különbségek csökkentek, a központi hatalom nagyobb könnyebbséget talált cselekvőképességének kiterjesztésére az ország minden részében. Így a nép egysége megkönnyítette a kormány egységét, és a kormány egysége segítette a nép nemzetté válását.

A tizennyolcadik század végén Franciaország még harminckét tartományra oszlott, amelyben tizenhárom parlament vagy legfelsőbb bíróság értelmezte a törvényeket változatosan, ütköző rendszerek szerint. E tartományok politikai alkotmánya meglehetősen változott. Néhányan megőrizték a nemzeti képviselőket egy fajtáját, mások ezzel sohasem rendelkeztek. Egyesek megtartották a feudális törvényeket, mások a római jogot. Mindezek a különbségek azonban mesterségesek voltak, vagy jobban mondva, csak külsőségek. Egész Franciaország már egy szellemben létezett, ugyanazok az eszmék uralkodóak voltak a királyság egyik végétől a másikig; ugyanazok a szokások, vélemények; az emberi ész ugyanabba az öntőmintába van vetve – ugyanazok az általános tendenciák. Röviden: a francia, tartományaival, parlamentjeivel, polgári törvényeinek különbözőségeivel, szokásainak fantasztikus változatosságaival, összetételével, mindenestre Európa nemzetei között a legerősebben van minden részében együvé kötve, és a legalkalmasabb szükség esetén egy emberként felkelni.

E nagy nemzet középpontjában, oly homogén elemekből összeállítva, volt a királyi hatalom, amely miután megszerezte magának a nagyobb közügyek irányítását, igényt tartott a kisebbek intézésére is.

Minden erős kormány arra törekszik, hogy központosítsa az adminisztrációt, de hogy többé-kevésbé sikerül-e a kísérlet, az a kormányzat természete szerint valósul meg.

Amikor a döntő súlyú hatalom foglal helyet egy gyűlésben, a központosítás nyilvánvalóbb, mint a valóságban. A gyűlés csak a törvények meghozatalában illetékes, és a törvények nem képesek előrelátni minden dologban; vagy ha ezt megtették, nem képesek végrehajtásra csak ügynökök segítségével és egy állandó *felügyelettel* (*surveillance*), amelyre a törvényhozó gyűlés képtelen. A kormányzás törvényhozási ága, ebből következően, központosított, de nem adminisztratív.

Angliában, ahol a Parlamentet úgy tekintik, hogy a társadalom valamennyi ügyéről tudomással bír, lett légyen az nagy vagy kicsiny, az adminisztratív központosítás kevésbé ismert; és a nagy képviselőtestület az egyének akaratára hagyja nagy függetlenségben a részleteket. Ez nem teremt a nagy testület részéről semmi természetes mérsékletet; nem kell fizetni érte a helyi szabadságnak bárminő sajátos respektussal, de saját alkotmánya nem ad valaminő hatékony eszközt az együttműködésre e szabadság gyakorlásával.

Másrészt amikor az uralkodó hatalom helyet foglal a végrehajtásban (az ember, aki parancsol, akaratának végrehajtását a legkisebb részletekig megbeszélheti), a központi hatalom fokozatosan kiterjeszti magát mindenre; vagy legalábbis nincs semmi a saját alkotmányában, ami korlátozza őt. Ha ez az uralkodó végrehajtó hatalom a nép közepén helyezkedik el, amely között mindennek

már az a természetes tendenciája, hogy a középre igyekszik — ahol nincs polgár, aki az egyéni ellenállás helyzetében lehetne —, ahol a számokat nem képesek legálisan egyesíteni ellenállásukkal, és ahol mindenki közel azonos magatartással és viselkedéssel él, nehézség nélkül összekötve egy közös uralomra — nem könnyű belátni, melyek az adminisztratív zsarnokság határai, sem azt, amiért (nem elégedve meg az állam nagy érdekeinek irányításával) a kormány ügynökei ne vállalkoznának a családi ügyek szabályozására is.

A főntebbi kép pontosan visszaadja Franciaország állapotát 1789 előtt. A királyi hatalom magára vállalta, közvetlenül vagy közvetve, mindennek az ügykezelését, és őszintén szólva, nem volt többé semmi határ akarata előtt. A legtöbb városban és tartományban lerombolták a helyi kormányzásnak még a látszatát is, és a többinek sem hagytak többet, mint a látszatot. A francia, mely, míg Európa valamennyi nemzetéből keletkezett, az, amelyben a legnagyobb nemzeti egység létezik, s amelyben az adminisztráció a legrendszeresebb formában fordul elő, és ahol az úgynevezett centralizáció a legmagasabb fokban valósul meg.

Megmutattuk azt, hogy Franciaországban az alkotmány naponta despotikusabbá válik. Mindenesetre egyedüli kontrasztként a szokások és az eszmék állandóan liberálisabbak lettek. A szabadság eltűnt az intézményekből és fenntartotta magát, inkább mint valaha, a magatartásokban: úgy tűnt, hogy az egyének üdvözlik, még ha a biztonságuk kevesebb is lesz; azt lehetett gondolni, hogy a függetlenséget, amelyet megszereztek az állam nagy testétől, az egyéni tagokra ruházták át.

Miután legyőzte fő ellenfeleit, a királyi hatalom megállt a saját lábán; a győzelem megpuhította, és úgy látszott, hogy inkább a hatalom birtoklásáért küzdött, mint gyakorlásáért.

Nagy, bár közös tévedés az a hit, hogy a szabadság szelleme Franciaországban az 1789. évi forradalommal kezdődött meg. Mindig is a nemzet külömböztető jegyeinek egyike volt; de ez a szellem csak időnként mutatkozott meg, és rapszodikusán. Inkább ösztönzés volt, mint elv, rendszertelen, s egyszerre erőszakos és gyöngé.

Sohasem volt nemesség büszkébb és függetlenebb meggyőződéseiben és cselekedeteiben, mint a francia *noblesse* a feudális korszakban. Sohasem mutatkozott meg a demokratikus szabadság szelleme nagyobb energiával, mint a középkori *communes*-ben (*községek*) és a rendi gyűlésben, amely különböző periódusokban ült össze a tizenhetedik század kezdetéig (1614). Sőt, amikor a királyi hatalom helyettesítette önmagát más hatalmakkal, a nemzeti szellem alávetette magát, de szolgáltságtól mentesen.

Meg kell különböztetni az engedelmesség tényét e tény változatos okaitól. Vannak nemzetek, amelyek meghajlanak a fejedelem önkényes akarata előtt, mert azt hiszik, hogy annak abszolút *joga* van a parancsoláshoz fölöttük. Mások ismét benne látják a haza eszméjének képviselőjét vagy az Isten képmását a földön. Ismét vannak mások, akik imádják a királyi hatalmat, amelynek sikerül fékeznie a nemesek zsarnoki oligarchiáját, és engedelmeskedve az előbbinek a hála és a kellemes nyugalom vegyes érzését tapasztalják. Az engedelmesség

mindezen válfajaiban kétségkívül az előítélet keveréke van; az intelligencia elégtelenségét jelzik, de nem a jellem lealacsonyodását.

A tizenhetedik század franciája inkább a *királyságnak* volt alávetve, mint a *királynak*, és a királyságnak nem azért engedelmeskedett, mert azt hatalmasnak ítélte, hanem mert azt hitte, hogy jótékony és legitim hatalom. Úgy mondhatnánk, az engedelmesség *szabad* elvével rendelkeztek. Behódolásukban a függetlenség, a szilárdság, a finomság, a szeszély, az érzékenység egy fajtája keveredik, amely világosan megmutatta, hogy elfogadva a főnököt, megőrizték a szabadság szellemét.

A király, ki bizonyos esetekben korlátlanul intézkedik az állam vagyonáról, egészen tehetetlen bizonyos más esetekben, sőt a legjelentéktelenebb vélemények elnyomása és az ilyen beavatkozásnak való ellenállás esetében az egyént jobban védi a használati módok és szokások állapota, mint a szabad országok polgárait gyakran óvják saját törvényei.

De azokat az érzéseket és eszméket, amelyek a nemzeteket mindig szabaddá teszik, vagy úgy tesznek, mintha azok volnának, nem értik meg kellőképp. Az előbbieket sohasem ismerték, az utóbbiakat régóta elfelejtették. Mindkét típus ráeszmélt, hogy egy önkényes hatalomnak való engedelmisségben nincsen semmi lealacsonyítási cél, és a nép között, amely elveszítette szabadságát, miután egykor élvezte azt, az engedelmisség valóban áthatja ezt a karaktert. Ám gyakran belép egy nép alávetésébe, amely sohasem volt szabad, az erkölcsiség elve, s ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni.

A tizennyolcadik század végén a függetlenség szelleme, amely mindig jellemezte a franciát, nemcsak egyedül magát fejlesztette, de egészen megváltoztatta jellemét. E század idején az átalakulás egy formája helyet foglalt a fogalmak közt, amelyekben a francia bírta a szabadságot.

A szabadságot azok számára, akik azt élvezték, két különböző formában gondolták el: mint az általános jog gyakorlatát, vagy mint egy kiváltság élvezetét. A középkorban, akik rendelkeztek némi cselekvési szabadsággal, azaz a feudális arisztokrácia, az utóbbi típus alatt képzelték maguknak a szabadságot. Erre vágytak, nem mert mindenkinek joga volt hozzá, de mert mindegyik úgy tekintette magát, mint birtokost, saját személyét illetően pedig sajátos jogot arra. S így a szabadságot csaknem mindig úgy értették az arisztokratikus társadalmakban, ahol az állapotok igen egyenlőtlenek voltak, és ahol az emberi ész szerződött a kiváltságok utáni szomjúsággal, végül a kiváltságosok közé állítást a jó dolgok közé sorolják a földön.

A szabadság fogalma mint az egyén személyes joga, aki kigondolja, vagy az osztály legtöbbszöréé, amelyhez tartozik, fennmaradhat egy nemzetben, ahol az általános szabadság nem létezik. Néha megtörténik az, hogy a személyek bizonyos kis számánál a szabadság szeretete mindennél erősebb, viszonyítva a biztonság hiányát mindenki szabadságához. A kivétel annál értékesebb a viszonyításban, minél ritkább.

A szabadság arisztokratikus fogalma azok között, akik magukba szívták saját egyéni értékük túlzott ideáját és a függetlenség szenvedélyes szeretetét, rendkívüli energiát és lelkesedést ad saját érdekeik és szenvedélyeik keresésé-

re. Az egyéneket foglalkoztatva gyakran vezeti őket a legrendkívülibb cselekvésekre – elfogadva azt egy egész nép által, megteremti a valaha létező legenergiusabb nemzeteket.

A rómaiak azt hitték, hogy az emberi nemből ők egyedül alkalmasak a függetlenség élvezésére; és sokkal kevesebben voltak azok, akik a természettől, mint Rómától származtatták szabadságjogaikat.

A modern, demokratikus, és merészeliük kimondani, a szabadság egyedül igaz fogalma az, hogy minden ember, feltételezve, hogy a természettől megkapta a szükséges intelligenciát saját maga általános irányítására, beleértve azt, hogy joga van társai részéről annak az ellenőrzéstől való mentességre, abban, ami csak ő magára vonatkozik és saját akarata szerint szabályozza a saját sorsát.

Attól a pillanattól kezdve, amikor a szabadság fogalma mélyen áthatja egy nép tudatát, és szilárdan befészkelni ott magát, egy abszolút és önkényes hatalom vagy bitórlás vagy baleset még lehetséges; mert ha senkit sem lehet bármilyen erkölcsi elkötelezettséggel egy másik embernek alávetni, ebből következően a felség jogosan ered az egésznek akarategységéből. Ettől kezdve a passzív engedelmesség ideje elveszíti erkölcsi karakterét és többé nem lesz közvetítő átmenet az állampolgár merész és férfias erényei és a rabszolga alapvető engedelmissége között.

Egymáshoz viszonyítva a sorban egyenlők lesznek, a szabadság fogalma természetesen megilleti őket.

Mindenesetre Franciaország sokára emelkedett fel a középkor tudatlanságából és módosította eszméit és szokásait demokratikus irányban, mielőtt a szabadság feudális és arisztokratikus értelmezései megszűntek volna általánosan elfogadottak lenni. Mindenki védve egyéni függetlenségét a despotizmus igényeivel szemben, még mindig sokkal kevésbé a közös jog követelése, mint a saját kiváltság védelmében; és a kérdés közte és elnyomója közt sokkal kevésbé elvi, mint ténykérdés. A tizenötödik században néhány merész szellem futó pillantást vetett a szabadság demokratikus eszméjére, de csaknem azonnal szem elől is tévesztette azt. Csupán a tizennyolcadik század idején kezdődött meg az átalakulás.

Az eszme, hogy minden egyén, és kiterjesztve minden nép, jogosult önnön érdekeinek képviseletére – ez az eszme még meghatározatlan, teljességgel nem definiált és még semminő megfelelő nyelven nincs kifejtve, alacsony fokozatok által bevezette saját magát minden ember tudatába. Ez, ami mint vélemény nyert megállapítást a felvilágosult osztályok között – behatolt, mint az ösztön egyik fajtája, a nép testébe.

Ettől kezdve egy új és még hatalmasabb impulzus jött létre a szabadság felé. Az ízlés, amelyet a francia mindig függetlensége biztosítékának tekint, végül is okkal és meggyőződéssel telített vélemény maradt, amely egyik személyről a másokra terjedt, megnyerte magának a királyi hatalmat is, amely még abszolúte elméletben, kezdte hallgatólagosan elismerni, hogy eljárásaiban a közérzet és a közvélemény az első hatalom. „Tény, hogy én nevezem ki miniszterimet” — mondta XV. Lajos —, „de a nemzet az, amely leváltja őket.” XVI. La-

jos fogságában, visszatekintve, utolsó s legtitkosabb gondolataiban azt a kifejezést használta, hogy „*Polgártársaim*” – alattvalóihoz szólva. (Lásd XVI. Lajos végrendeletét, a halála előtti napon írva.)

Malesherbes [Tocqueville dédapja F.I.] mondta 1770-ben a királyról a királyság első bíróságának orgánusaként, húsz évvel a forradalom előtt, –

„Ön, Felséges Uram, egyedül Istentől kapja koronáját, de nem vetheti el magától azt a hitet, hogy hatalma alattvalóinak önkéntes elkötelezettségéből következnek. Franciaországban léteznek sérthetetlen jogok, amelyek a nemzetet illetik meg. Az Ön miniszterei nem veszik maguknak azt a merészséget, hogy ezt tagadják, de ha szükséges kipróbálni, csak azért esdeklünk, hogy Felséged ezt hiteles rendeletében tegye meg. Nem, Felség, minden törekvéseik ellenére, ők még nem voltak képesek meggyőzni Felségedet, hogy nincs különbség a francia nemzet és a rabszolgák nemzete között.”

Utóbb hozzát teszi ehhez:

„Amióta a közvetítő testületek impotensekké lettek vagy megsemmisültek, a nemzet maga hallgat ki – csak ez marad a nemzetnek, hogy tanácskozhasson Önnel.” (Lásd Figyelmeztetés a Semmitőszéknek, 1770.)

A szabadság szelleme valóban inkább írásokban, mint cselekedetekben mutatja meg magát — inkább egyéni törekvésekben, mint kollektív vállalkozásokban —, gyakran inkább gyerekes és esztelen *ellenzésben*, mint komoly és rendszeres ellenállásban.

A vélemény erejét még azok is elismerik, akiknek gyakran a lábára taposnak, hogy alanyai voltak erő és gyöngeség nagy alternatíváinak; ma teljhatalommal, holnap már alig észrevehetően; mindig rendszertelenül, szeszélyesen, meghatározatlanul; test szerv nélkül; a népfenség árnyéka inkább, mint a dolog maga.

Így van mindig egy néppel, amelynek van ízlése és szabadságvágya anélkül, hogy tudná, hogyan létesítsen népi intézményeket.

Nem igaz, hogy mi azt hisszük, az emberek nem élvezhetik a függetlenség egy fajtáját, még vidéken is, ahol ilyen intézmények nem léteznek. Szokások és vélemények néha bizonyos kiterjedésben elegendőek; de ezekben a körülményekben az emberek sohasem lehetnek biztosak szabadságuk tartósságában, mert sohasem lehetnek biztosak abban, hogy minden pillanatban készek érvényesíteni azokat. Voltak idők, amikor a nemzetek nagyon szeretve függetlenségüket feláldozták magukat, arra tekintettek, hogy az csak egy másodlagos tárgy. A népi intézmények nagy hasznossága, hogy fenntartják a szabadságot azokban az időközökben, amelyeken belül az emberi ész mással van elfoglalva – a vegetatív élet egy fajtáját adják meg, amely fenntartja a létet a figyelmetlenség eme periódusaiban. Egy szabad kormány formái megengedik az embereknek, hogy ideiglenesen kifáradjanak a szabadságukban, anélkül, hogy elveszítenék azt. Amikor egy nép elhatározza, hogy rabszolga lesz, lehetetlen megakadályozni abban, hogy így tegyen; de szabad intézményekkel meg lehet tartani egy ideig függetlenségét, még hozzá hozzájárulása nélkül.

Egy nemzet, amely kevesebb szegényből, kevesebb gazdagból, kevesebb hatalmas egyénből és kevesebb abszolúte impotensből tevődik össze, mint a világon bármely más nemzet; — egy nép, amelynél az egyenlőség hajlama gyökeret vert intézkedéseiben — egy ország már homogénebb és egyesültebb volt részeiben, mint bárki más, alávetve a kormánynak, centralizáltabbak, ügyesebbek és hatalmasabbak voltak, mint bármi más, és mégis, amelyben a szabadság szelleme mindig élénk volt, frissen elfogadva egy új jelleget, szélesebbé, rendezesebbé, demokratikusabbá téve, és nyugtalanabbá vált, mint más országban: — ilyen volt Franciaország — ilyenek voltak fő vonásai amelyek jellemezték fiziognómiáját a tizennyolcadik század végén.

Ha most bezárjuk a történelem lapjait, és megengedjük, hogy elmúlt egy félszázad, tekintetbe kell vennünk, amit a közbeeső idő produkált – óriási változásokat figyelhetünk meg; de az új és hallatlan dolgok közepében könnyen felismerhetjük ugyanazokat a karaktervonásokat, amelyek megfogtak minket, egy fél évszázaddal korábban. A hatások ezért, mondják, a francia forradalom által jöttek létre, és szokás szerint eltúlozták őket.

Sohasem volt forradalom, kétségkívül, hatalmasabb, gyorsabb, destruktívabb és kreatívabb, mint a francia forradalom Különösen becsapnánk önmagunkat, ha azt hinnők, hogy ez egészen újan emelkedett ki a francia népből, és hogy egy építmény volt, amelyet úgy emeltek, hogy az alapozása azelőtt nem létezett. A francia forradalom a sokaságnak járulékos és másodlagos dolgokat teremtett, de minden elvileg fontos dologban csak az előzőleg már létező csírákat fejlesztette ki. Szabályozta, elrendezte és legálissá tette a nagy ügy hatásait, de nem maga volt az ügy.

Franciaországban az állapotok már egyenlőbbek voltak, mint máshol, a forradalom még tovább vitte ezt az egyenlőséget és bevezette a törvényekbe. A francia egy korábbi periódusban és teljesebben, mint más országban, felhagyott a terület minuciózus felosztásával, a számtalan független hatósággal, a feudális rendszerrel; a forradalom teljessé tette az egész ország unióját egyetlen testté. Már a központi hatalom kiterjesztette beavatkozását — inkább, mint más országban — a helyi ügyek intézésére; a forradalom azzal viszonzta, hogy a hatalom ügyesebb, erősebb és vállalkozóbb lett. A francia ember megértette, előbb, mint mások, és világosabban, mint mások, a szabadság demokratikus eszméjét; a forradalom megadta a nemzetnek önmagát, ha nem mindent a valóságban, legalább a felség hatalom megjelenését. Ha ezek a dolgok újak, csak formában azok, és a fejlődésük fokában, nem elvileg és lényegükben.

Mindaz, amit a forradalom megtett, megtörtént volna előbb-utóbb nélküle is. Ez erőszakos és gyors folyamat volt, melynek segítségével a változások, melyek a társadalomban már létrejöttek, kiterjedtek a kormányzatra; törvényeket hoztak, hogy alkalmazzák azokat a szokásokhoz; és az irányítást már elvégezték a vélemények által, amelyeket közöltek a külvilággal.

Milyen részét őrizték meg a franciák a régi állapotoknak? Mi lett azokkal az elemekkel, amelyeket a klérus, a *tiers-état* és a nemesség képviselt? Milyen új felosztások következtek be az ősi monarchia felosztása után? Az arisztokratikus és a demokratikus érdekek milyen formába öltöztek jelenleg? Milyen válto-

zások jöttek létre a mezőgazdaságban, s milyen a hatásuk e változások következményeinek? Milyen módosulások foglaltak helyet az eszmékben, a magatartásokban, a szokásokban, a nemzet egész szellemében? – Ezek a tárgyak lesznek azoknak a cikkeknek a témái, melyeket a jelenlegi folytatására tervezek.

Bármennyire is ígérte Tocqueville e tanulmányának folytatását, az olvasók várakozását nem tudta (vagy nem akarta) teljesíteni. „Mentsége” az, hogy részben *A demokrácia Amerikában* című műve második kötetében (1840), részben *A régi rend és a forradalom* című munkájában a kérdések nagy részét megválaszolta — miközben — s ez természetes –, új kérdéseket is felvetett.

△

3

Annak, aki hozzávetőlegesen érti a francia vagy az angol nyelvet, e tanulmány önmagáért beszél. S a magyar centralisták tudtak e nyelveken. Nyilván nem annyira, mint németül (hiszen otthon azon folyt a szó), de Eötvös, Szalay és Trefort egyaránt jól ismerték a francia nyelvet (egy időben a Batthyány-kormány azt tervezte, hogy Szalayt küldi követként Párizsba). Így Tocqueville magyarul most közzétett tanulmánya egyféle átalakulási „kotta” lehetett számukra, egy reformprogram vázlatára, amelyet aztán Mill folyóiratának jellege szerkezetére, szellemiségre tovább erősített. Csak e forrásfeltárás lapszámát szaporítanám, ha a nyugati és a hazai szerzők hasonló gondolatait felsorolnám. Sapiienti sat!

Másfelől a hazai centralisták jogvégezett emberek voltak, továbbá 1843–1844-től politikusok (48-ban kormánytagok), *A demokrácia Amerikában* magyar nyelvű megjelenését követően publicisták. Szalay nemcsak jogtudós lett, de a *Budapesti Szemle*, majd a *Pesti Hírlap* főszerkesztője is. Kazinczy és Kölcsey tanítványaként pedig szépíróként, költőként és kritikusként indult. Történetírói teljesítményei ma is historiográfiai értékek. Eötvös tevékenységének sokrétűsége közismert.

4

Ezzel azonban nincsen vége a máris hosszú forrásfeltárásnak. A nemzetközi szakirodalom számon tartja, hogy John Stuart Mill nemcsak „kiprészelt” Tocqueville-ből annak tanulmányát, de az Amerika-könyv mindkét kötetét górcső alá is vette: utaltunk már arra, hogy az elsőt szellemi otthonában, a *Westminster Review* 1835. októberi számában, a másodikat pontosan öt évvel később az európai hírű angol liberális folyóiratban, az *Edinburgh Review*-ben (1840 okt.) elemezte. Az utóbbinak hatásáról már másutt részletesen szóltam, talán fölösleges ismételnem.

A Mill-cikkek gondolatait azonban aligha hiábavaló felidézni. Természetesen nem vagyok olyan naiv, hogy azt hinném, mintha Eötvös társaival együtt csak Tocqueville-től és Milltől tanult volna. Régebben magam is próbáltam nyomon követni fiatalkori érdeklődésüket, de az utóbbi évtizedben

Tocqueville és Mill szellemi befolyása a centralistákra, tovább nőtt előttem. Millről ugyan ismeretes Gál István értékes cikke, de hát az is Eötvös *utolsó* jelentős írásával hozza kapcsolatba Millt, én pedig a centralisták *fiatalkori* tájékozódásához szeretnék még valamit hozzátenni.⁹

Úgy gondolom, hogy a *London Review*-ben közzétett cikk (*De Tocqueville on Democracy in America (1) 1835*), amelyet Henry Reeve — utóbb Tocqueville állandó fordítója — ültetett át franciából angolra (magam pedig ezúttal ugyszintén magyarra), a tanítvány és a barát írása. Okos és szép cikk. Azzal kezd, hogy a szerzőt semmi úgy meg nem ragadta az Egyesült Államokban, mint az állapotok egyenlősége. Ennek őszerte is óriási hatása van a társadalom minden folyamataira. Fundamentális tény, amelyből minden más levezethető. A demokrácia korunk nagy és legfőbb kérdése, terjedése nem állítható meg. Egyetértőleg idézi Tocqueville tételét: *a demokrácia felé mozgás a modern civilizáció hajnalával kezdődik*, és azóta szüntelenül halad előre. Nyolc évszázadon át a társadalom hűbérurakra és kiszolgáltatottakra tagozódott; a hűbérurak minden voltak, a jobbágyok semmi. Ez időben és közvetlenül utána — szó szerint idézem Millt — „Minden lépés a civilizációban — az intellektus mindegyik győzelme — minden előrehaladás a gazdagságban — megsokszorozta sokak erőforrásait”. Most új elemek is keveredtek a társadalomba, olyanok, amelyeket azelőtt a világ sohasem látott. Az első időtől kezdve az olvasás hatalma kezdett behatolni az addig tunya tömegekbe. Minden egyén, aki birtokolja azt, amit tud, hozzájárulhatott ahhoz, hogy a sokaság is birtokolja. Mill, illetve Tocqueville rezüméje: a leckét a sokaság, ha megtanulja, sohasem felejt el. Az is, hogy a sokaság ereje legyőzhetetlen. Am ki vonná kétségbe e zseniális szerzőpáros (és utánuk az Ellenzéki Kört is részben szervező centralisták) szó szerint idézendő igazát?: „... Az együttműködés képessége közös célra eddig a hatalom monopolizált eszköze volt a magasabb osztályok kezében, most a legfélelmetesebbé lett a legalacsonyabbakéban. Nem meglepő, hogy a társadalom tíz év alatt nagyobb haladást tett az egyenlőtlenségek kiegyenlítése terén, mint az utóbbi időben egy század, vagy előbb három-négy évszázadban.” Az ifjú szerzők azt is hiszik, hogy egykor majd minden mesterséges egyenlőtlenség el fog tűnni, s csak azok maradnak, amelyek „a gazdagság természetes és elkerülhetetlen velejárói.” (Vajha; mondatja velünk azóta a tapasztalat.)

A mai ember szívéből szól Mill és francia társa, amikor leszögezik, hogy mindehhez újra kell élesztetni a hitet, ha lehetséges, tisztítani az erkölcsöt, üzleti tudással pótolni a tapasztalatlanságot, a kormányt az időhöz és a helyhez alkalmazni, s módosítani azt a körülmények és a jellem szerint. Újabb sarkézis, amely az *Uralkodó Eszmékben* is meg fog jelenni: *egy új politikatudomány nélkülözhetetlen a megújuló világnak*. (kiemelés tőlem F. I.)

Mill szerint a demokrácia létezése sokáig láthatólag ismeretlen maradt. A törvényhozás a rosszat megsemmisítette, ahelyett, hogy a benne lévő rossz tendenciákat javította volna. Mindennek következménye volt szerzőnk szerint, hogy a demokratikus forradalom csak a társadalom anyagi részeire volt hatás-

⁹ Gál István: John Stuart Mill magyar kapcsolatai. Filológiai Közöny 1969. 211–220.

sal, anélkül, hogy a velejáró változásokat törvények, eszmék, magatartások és szokások terén végrehajtotta volna, holott azok szükségesek voltak ahhoz, hogy üdvössé tegyék a forradalmat. Így ámbár már ismerjük azt a rosszat, amit hozott, de nem ismerjük a jót.

Mill vélekedése: Tocqueville hatalmas ábrázolását adja a „társadalomálmamnak”. Arra is gondol, hogy az alattvalók egy részének hatalma leküzdhetetlen akadály a fejedelem zsarnoksága előtt, és az uralkodó, aki érzi hatalma csaknem isteni jellegét, amelyet a sokaság szemében élvez, ebből levonja azt a respektust, amely őt ösztönzi hatalma igazságos használatában.

A nemes sohasem gyanította azt, hogy bárki csökkenteni fogja kiváltságait, amelyeket legitimnek hitt. Egyenlőtlenség és nyomorúság volt a feudális társadalomban, de a lelkeket nem degradálták. Nem a hatalom gyakorlása vagy az engedelmisség habitusa alázza meg az embereket — véli Tocqueville és angol kritikusa —, hanem az illegitim hatalom vagy az engedelmisség egy bitorolt és igazságtalan uralomnak.

A helyzet azonban jelenleg változott: a tulajdonok összetörtek, a társadalom állam demokratikus lett, és a demokráciát lassan és békésen bevezette intézményeibe. A két „européer” fiatal olvasói számára egy olyan társadalmat vázol fel, amelyben mindenki tiszteli a törvényeket, szükségesnek tartja az államot, és az alattvalók lojalitása nem szenvedély, hanem nyugodt és racionális meggyőződés. Minden egyén jogainak birtokában, biztonságban van, a férfias bizalom és a kölcsönös szívesség magatartása köti össze az osztályokat. A polgárok önkéntes társulása betölti a nemesek egyéni hatalmának a helyét, és a közösséget így pártfogolná az anarchia és az elnyomás ellen. Több lenne a hiba és kevesebb a bűn. További liberális vágykép: a nemzet, egészben véve, kevésbé lesz ragyogó, kevésbé dicsőséges és talán kevésbé hatalmas is, de az állampolgárok többsége a jólét nagyobb fokát fogja élvezni, és a nép nyugodt marad. Nem azért, mert apatikus lesz a jólét iránt, hanem mert tudja, hogy azt elérheti.

Mit állítunk azoknak az intézményeknek, eszméknek és szokásoknak a helyébe, amelyeket őseink ránk hagytak? – kérdezik. A kormányzat egyedül lett örököse a családok, korporációk és egyének kiváltságainak, s az erőt, gyakran kevesek konzervatív erejét követte, mindenki gyöngesége. A tulajdon felosztása csökkentette gazdag és szegény elkülönülését, de a nagyobb látja a kölcsönös gyűlölséget, a vehemensebb az irigységet és a rettegést is egymás hatalmától. A kényszer az egyetlen forrás. A társadalom nem azért csendes, mert tudatában van erejének és jólétének, hanem mert gyengének és betegnek érzi magát, s fél, hogy egyedi törekvése az életébe kerülhet. Mindenki érzi a rosszat, de senkinek sincs elég bátorsága vagy energiája, hogy keresse az orvoslást.

Egy jó kormányra van szükség, mely biztosíthatja a demokráciában a boldogság nagyobb summáját. Tocqueville amerikai demokrácia-könyve olyan, mintha Montesquieu írta volna — összegez Mill —, ha zsenijéhez hozzáadjuk jó érzékét. (Az angol politológus Royer-Collard ítéletét ismétli, tőle függetlenül.)

Az angol szerző azonban ezzel a cikkével nem fejezte be Tocqueville bemutatását. A magisztrális mű második kötetéről még gazdagabb tanulmányt alkotott *M. de Tocqueville on Democracy in America* címmel. Ebben az az alap-

vető, hogy hangsúlyozza, amit előző cikkében inkább csak megpendített: *az egyenlőség lehet egyenlő szabadság vagy egyenlő szolgaság*. Amerikát az első kategóriába sorolja. *Azt szeretné, ha a nép Franciaországban, Európában is egyre inkább beleszólna a saját ügyeibe.* (kiemelés tőlem F.I.)

Újszerű, hogy Mill itt jóval többször szó szerint idézi Tocqueville szövegét. A citátum nála a fontossági kurziválás funkcióját tölti be. Így azt idézi, hogy az egyenlőség behatolt az egyház révén a kormányzásba is. A pénz hatása pedig kezdett érzékelhetővé válni az államügyekben. A bankárok politikai tényezők lettek. Az intelligencia társadalmi hatalommá vált s részt vállalt az államügyekben. A XI. században a nemességet nem lehetett megvásárolni, a XIII. században már igen. A föld személyes tulajdonná vált, s így kezdik másra átruházni.

Minden új felfedezés új lépés az általános szint felé. Az ízlés luxusa, a háború szeretete, a legmesterkétebb divat hullámai éppúgy, mint az emberi szív legmélyebb szenvedélyei együttműködnek abban, hogy gazdagítsák a szegényt és szegényítsék a gazdagot. Amikor az intellektuális gyakorlat — folytatja szemléljé Mill —, az erő és a gazdagság forrása lesz, akkor minden új eszme és igazság csírája a népre való hatásnak. A költészet, ékesszólás és emlékezet a demokrácia hasznára válik. Mind-mind egy arzenál lesz, amelyben a legszegényebb és a leggyöngébb is mindig talál magának fegyvert. (Engedelmet, de fel merem tenni, hogy Eötvöstől Petőfiig, Irinyiig, Vasváriig és a Tizek Társaságáig olvasták az ilyen sorokat.) Tocqueville és angol méltatója szerint a keresztes hadjáratok, a városok testületei mind egy-egy elemét vetették be a demokratikus szabadságnak a feudális monarchia keblébe.

E sorok írója tudja jól, hogy Eötvös és társai nem voltak soha forradalmárok, de azt is, hogy Irinyi, lapjuk kiváló rovatvezetője igen, s azt is meg meri kockáztatni, hogy a történetíró Vasvári, a szépíró Pákh és Pálffy Albert is egyetértőleg olvasható arról, hogy a tűzfegyverek feltalálása egyenlősítette a jobbagyot és a nemeset a csatatéren; a nyomtatás felfedezése megnyitotta ugyanazt a forrást minden osztály számára, a protestantizmus pedig kinyilvánította, hogy minden ember alkalmas arra, hogy megtalálja az égbe vezető utat. „Amerika” felfedezése és felívelése eszerint már csak „hab” volt a „tortán”.

Az idézett Tocqueville-szöveg azzal folytatódik, hogy a francia társadalomban a XI. századtól kezdve kétszeres forradalmat találunk. A nemes le-süllyedt a társadalmi létrán, a *roturier* felemelkedett. *S mindez nemcsak Franciaországra vonatkozik, hanem az egész kereszténységre.* [kiemelés tőlem. F. I.] Tocqueville szónoki kérdését Mill megismétli: hihető-e, hogy a demokrácia, mely megsemmisítette a feudális rendszert, legyőzte a királyokat, vajon respektálni fogja a „bourgeois”-t és a kapitalistát?

S nem mellékes Mill recenziójában az sem, hogy „A reformáció volt a közvélemény kormányzásának hajnala.” A publicitás, a petíció és a nyilvános vita, a sajtó és főleg az időszaki sajtó a közvéleménynek egyre nagyobb hatalmat adtak. Sőt, a közvélemény még alkotmányt is képes volt létrehozni.

Úgy gondolom, az 1848-at megelőző években Európában, ez a „sőt” volt a legtávlatosabb, a legprófétikusabb szó.

A SYNOD OF STARS. TOCQUEVILLE, J. S. MILL AND THE HUNGARIAN CENTRALISTS

by *Fenyő István*
(Abstract)

Hungarian research on Tocqueville has always made reference to the study which the great thinker published as the Political and Social Condition of France, yet it has received no detailed discussion, and has not even been translated into Hungarian. This lacuna is at least partly filled in the framework of the present study. In a similar way, the influence of Mill has been assessed in the Hungarian research, but without regard to his early essays and his editorial activities (*Westminster Review*). Tocqueville and J. S. Mill, these two pillars of political philosophy in the 19th century, acquainted with each other in the last days of May 1835 at London, and on this occasion Mill asked for an article from his French colleague. The writing was subsequently published in the *Westminster Review* on 1 April 1836. The Hungarian centralists, József Eötvös, László Szalay and Ágoston Trefort stayed in London at the time when the paper by Tocqueville was published in English; they thus probably read it at the very place it appeared, and put it to use when they compiled their own political program.

Deák Ágnes

FORRADALMÁR EMIGRÁNSOK NYOMÁBAN

A bécsi rendőrség ügynökei külföldön az 1850-es években

1848 tavaszán három külföldön működő osztrák hírszerző agentúrát tartottak számon: egyet-egyét Párizsban, Frankfurtban és Lipcsében, s évente körülbelül 50 000 forintot vett igénybe az informátori hálózat működtetése. 1848 tavaszának európai forradalmi természetesen szétzilálták a külföldön tevékenykedő osztrák ügynökszervezetet. Az ügynököket — a birodalom határain belül tevékenykedőkhöz hasonlóan — elbocsátották. A kormányzat 1849 áprilisában látott hozzá Felix zu Schwarzenberg herceg miniszterelnök–külügyminiszter irányításával az újjászervezésnek, ebbe kapcsolódott bele Alexander Bach a belügyminiszteri tárca átvétele után 1849 nyarán. Schwarzenberg a maga hivatalán belül rendelkezett egy saját politikai-rendőri szekcióval, amely a külföldön folyó tevékenységet illetően döntő súllyal bírt, s azt az első években szilárdan meg is őrizte annak ellenére, hogy a külföldön folyó államrendőrségi információszerzés hivatalos felelőse a belügyminisztérium vezetője volt.¹

A belügyminisztérium irányítása alatt

A belügyminisztériumon belül a külföldi rendőri tevékenységet Josef R. Clannern von Engelshofen osztálytanácsos koordinálta, aki 1841 és 1848 között a Mainzban működő ún. *Mainzer Informationsbüro* vezetője volt, amely több német állam rendőrségének együttműködése keretében gyűjtött államrendőrségi információkat. Ahogy Bach 1851-ben nyilatkozott, a régi ügynökök nagy része „nyomtalanul” eltűnt, már nem volt mozgósítható, újra fel kellett építeni az információs rendszert. 1849 augusztusában — a magyar politikai vezetők Törökországba távozása nyomán — a hálózatot ráadásul területileg ki kellett szélesíteni.² Bach már a minisztertanács 1849. augusztus 27-i ülésén jelezte, hogy szükséges a török–ausztriai határt szigorú felügyelet alatt tartani, a tökéletlen török rendőrség tevékenységének kiegészítése végett az ország bel-

---

¹ A minisztériumban létező két szekció közül az első feladatköréhez tartozott a „magasabb rendőrség” (*höhere Polizei*). *Erwin Matsch*: Geschichte des auswärtigen Dienstes von Österreich(–Ungarn) 1720–1920. Wien–Köln–Graz, 1980. 99.

² Clannern von Engelshofen jelentései Bachhoz, Bécs, 1851. jan. 19., 1851. júl. 27. és Bach előterjesztés fogalmazványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. febr. 4. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (=AVA), Nachlass Bach, Kt. 26: Polizei: Staatspolizei

sejében is ügynökségeket kell létrehozni.³ A külföldön folytatott államrendőrségi tevékenység fő feladata a tárgyalt időszak során végig a magyar, olasz és lengyel demokrata emigráció szemmel tartása volt, kiegészülve a nemzetközi munkásszerveződések megfigyelésével. 1851 elején a belügyminiszter a szemmel tartandó legfontosabb városokként Párizst, Londont, Belgrádot, Konstantinápolyt, Aleppót, Kütahyát és New Yorkot jelölte meg.⁴ Az 1850-től a birodalom vezetői köreiből egyre intenzívebbé váló politikai beharcok ösztöztében Bach számára különösen fontos volt a titkosszolgálat, hogy a jól értesült „szakember” szerepét játszhatja, elsősorban a társadalmi mozgalmak visszaszorításának terén, gyakran dicsekedett azzal, hogy jobban értesült az európai „társadalmi-forradalmi” mozgalmakról, mint az osztrák külképviseletek.⁵ A minisztertanács ülésein gyakran beszámolt a Kossuthról és a magyar szabadságharc emigráns vezetőiről beérkezett hírekről, hetenként összefoglalót terjesztett a császár elé.⁶ 1850-ben több mint négyezer jelentés futott be külföldről Bach hivatalába.⁷

Szervezetileg elkülönítettek „főügynökségeket”, azaz „páholyokat” (*Haupt-agentur*), ahol egy-egy kipróbált és tapasztalt ügynök maga irányította más, kapcsolódó területeken működő konfidensek tevékenységét. Bach 1851 elején nyolc főügynökséget jelölt meg: Zürich (Észak-Svájc), Genf (Nyugat-Svájc), Strasbourg (Svájc, Elzász), Frankfurt, Lipcse, Berlin (egy fiáléval Hamburgban), Belgrád és Korfu. Keleten speciális volt a helyzet, amennyiben Konstantinápolyból (a belgrádi konzul koordinálásával) további központokat (*Agentur*) fogtak össze, melyek Athénben, Aleppóban, Szmírnában, Kütahyában, Sumlában, Bukarestben és „Dulca”-ban működtek.⁸ A keleti információszerezést nem közvetlenül Bécsből irányították. A kulcsszemély a konstantinápolyi főkonzul, Anton von Mihanovich volt (de Theodor Teja Radosavljević alezredes belgrádi főkonzul is fontos szerepet játszott), aki Bach felkérésére szállította a bizalmas információkat, s bizonyos mértékig koordinálta az ügynöki tevékenységet. A konstantinápolyi osztrák követség fordítóként alkalmazta Gabriel Jasmagyt, aki a keleti hálózat közvetlen irányítója volt Konstantinápolyban. Vele érkezett 1849 nyarán Törökországba Ko-

³ A minisztertanács ülésének jegyzőkönyve, 1849. aug. 27. Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 1. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kleťka. Wien, 2002. 636.; vö. A Kossuth-emigráció Törökországban. Kiadja: Hajnal István. 1. köt. Bp. 1927. 1. köt. 712.

⁴ Bach előterjesztés fogalmazványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. febr. 4. AVA, Nachlass Bach Kt. 26.

⁵ *Christoph Stözl*: Die Ära Bach in Böhmen. Sozialgeschichte Studien zum Neoabsolutismus 1849–1859. (=Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, Bd. 26) München–Wien, 1971. 260., 262.

⁶ Példaként lásd: a minisztertanács üléseinek jegyzőkönyve, 1849. dec. 17., 1850. ápr. 18., 23. Ministerratsprotokolle II/1. 908–909., II/2. 312–313., 322.; vö. *Hajnal*: A Kossuth-emigráció Törökországban I. 328.

⁷ Bach előterjesztés fogalmazványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. febr. 4. AVA, Nachlass Bach Kt. 26., közli: *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. 1. köt. Bp. 1940. 462.

⁸ Bach előterjesztés fogalmazványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. febr. 4. AVA, Nachlass Bach Kt. 26.; „Dulca” feltehetően a Montenegró területén fekvő Duklja település.

vács (Schmidt) Pál királyi fiskális, aki 1850 nyaráig Jasmagy jobbkeze volt, ezután hazatért Magyarországra.⁹

A páholyvezetők irányítása alatt állókon kívül tevékenykedtek még független levelezők, akikkel Bécsből tartották a kapcsolatot, Bach az uralkodónak szánt jelentésében Augsburgot, Brüsselt, Baselt, Bernt, Braunschweigot, Breslaut, Kölnit és Drezdát nevezte meg helyszínekként, de más forrásokból tudjuk, hogy természetesen a nagy európai emigráns központokban, Párizsban vagy Londonban szintén működtek fizetett konfidensek. A földrajzi lefedettséget illetően gyenge pontként Bach Itáliát jelölte meg, ahol ekkoriban csak Torinói emigráció prominens vezetői elhagyhatták Törökországot, lehetővé vált a keleti hálózat karcsúsítása, ezzel párhuzamosan a nyugat-európai háló sűrűbbé szövése, miközben új helyszíneként megjelent a tengerentúlon New York.¹⁰ A külföldi államrendőrségi adatgyűjtés természetesen nem korlátozódott az emigránsok által lakott országokra és a német államokra. Elsősorban a határmenti területek, a dunai román fejedelemségek és Bosznia jelentettek még célpontot,¹¹ de ezek jelentősége alárendelt maradt a tárgyalt időszakban.

Egy — feltehetőleg Clannern által papírra vetett — összefoglalás a külföldön folyó államrendőrségi tevékenységről három ügynöktípust különített el: egyrészt azokat, akik fizetett ügynökként a császári kormányzat szolgálatában álltak; olyan bizalmi levelezőket, akik tevékenységét időről időre honorálják; harmadrészt pedig olyan „elvtársak”-at (*Gesinnungsgenossen*), akik meggyőződésből és odaadásból támogatják a bécsi kormányt. Az első kategóriába a Londonban, Párizsban, Zürichben, Lipcsében és Konstantinápolyban működő „főügynökség” vezetőit sorolta, másrészt pedig összesen 15 személyt, akik önállóan tevékenykedtek.¹²

A költségek az 1848 előtti kiadások közel duplájára emelkedtek, ezt alapvetően két tényezőre vezették vissza: egyrészt a megnövekedett feladatokra, másrészt pedig a változott valutaviszonyokra.¹³ Bach előterjesztése 1851 februárjában a nyugat-európai hálózat költségeit havi 4500, a keleti költségeit havi

⁹ Jasmagy tolmácsként történő alkalmazására lásd: Schwarzenberg miniszterelnök előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1850. jún. 16. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA) Kabinettkanzlei, Vorträge MRZ 2419/1850.; Kovácsot Bach jutalmul kinevezte járási biztosnak és a temesvári „biztonsági szolgálat központi irodája” (*Zentral-Sektion für den Sicherheitsdienst*) vezetőjének. Bach levélfogalmazványa Mayerhofer vajdasági kormányzóhoz, Bécs, 1850. jún. 10. HHStA, Ministerium des Äußern, Informationsbüro (=IB) A Akten Nr. 2233.; vö. *Hajnal*: A Kossuth-emigráció Törökországban I. 334–348.; *Deák Imre*: A száműzött Kossuth. I. Törökországban. Bp. é.n. 119.

¹⁰ Bach előterjesztés fogalmazványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. febr. 4. AVA Nachlass Bach Kt. 26.

¹¹ Paul Tvertković boszniai születésű ortodox pap például (mint írta, 1848–1849-ben részt vett a harcokban a magyarok ellen Stevan Petrović Knićanin segédcapatában, s Újvidéken élő családjának anyagi támogatását kérte szolgálataiért cserébe) maga ajánlkozott boszniai kapcsolatain keresztül információszerzésre, s Bach elfogadta ajánlkozását, 1852 tavaszán még egészen biztosan fennállt a kapcsolat. Tvertkovićra vonatkozóan lásd: HHStA, IB A Akten Nr. 3495., BM Akten (=BM) 182/1852.

¹² Feljegyzés aláírás nélkül, Bécs, 1852. ápr. 19. AVA, Nachlass Bach, Kt. 26.

¹³ Clannern von Engelshofen jelentése Bach számára, Bécs, 1851. júl. 27. AVA, Nachlass Bach, Kt. 26.

3300 forintban, azaz évi több mint 90 000 forintban határozta meg.¹⁴ Az 1852-es kimutatás szerint míg 1851 nyaráig a keleti ügynökök havi honoráriumuk 3000, a nyugatiaké 5600 váltóforintot tett ki, addig ez az összeg 1852. áprilusra Keleten 700, Nyugaton 3655 váltóforintra változott,¹⁵ azaz itt már körülbelül évi 52 000 forinttal számoltak.

Bach igyekezett volna saját kezébe és saját minisztériumába centralizálni a külföldön folyó államrendőrségi adatgyűjtést. E téren azonban igen befolyásos konkurensokkal kellett számolnia. Egyrészt — ahogy már említettük — Schwarzenberg miniszterelnökkel, akinek szerepét a bel- és külföldi államrendőrségi tevékenység irányításában nem becsülhetjük alá, ha pontosan nem is tudjuk dokumentálni. Másrészt az egyes tartományi helytartók/kormányzók is alkalmanként külföldre, leginkább a tartományokkal határos területekre küldtek egy-egy saját bizalmast konkrét megbízással. Bach igyekezett a tartományi közigazgatási vezetőket rászorítani, hogy külföldre ügynököt csakis az ő előzetes engedélyével menesszenek,¹⁶ de nem tudjuk, ezt milyen hatásokkal volt képes érvényesíteni. Amire azonban még kísérletet sem tehetett, az a legkülönbözőbb katonai hatóságok által, elsősorban katonai hírszerzés céljából kiküldött, de alkalmanként politikai megbízásokkal is ellátott ügynökök ellenőrzése volt. Elsősorban a két észak-itáliai tartomány legkülönbözőbb katonai parancsnokai tartottak fenn efféle élénk kapcsolatokat, s itt a rendőrigazgatóságok gyakorlatában sem volt ez ritka. Végül, de nem utolsó sorban Johann Kempen von Fichtenstamm altábornagy, csendőrfőfelügyelő is folyamodott alkalmanként ehhez az eszközhöz.¹⁷ Ennek persze Bach minisztériumára nézve kedvező hatása is volt, hiszen ez némileg kiegyensúlyozhatta például a minisztérium itáliai ügynökállományának foghíjasságát, viszont nem volt biztosított az, hogy a katonai hatóságok által szerzett információk maradéktalanul és haladéktalanul eljuttanak a civil hatóságokhoz.

A forradalmi mozgalmak vezetői iránti európai (majd tengerentúli) hajszában azonban más tekintetben sem volt magára hagyatva a bécsi belügyminiszter. 1851 tavaszán ugyanis létrejött a szervezett együttműködés Ausztria, Poroszország, Szászország és Hannover között az államrendőrségi tevékenység terén az ún. „*Polizeiverein*” keretében. Az első lépéseket Friedrich Eberhardt, a szászországi belügyminisztérium rendőri ügyekért felelős tanácsosa tette még 1850 tavaszán, amikor a drezdai osztrák követ közvetítésével Schwarzenberg miniszterelnöknek jelezte a kapcsolatfelvételi szándékot. Ezt követően Bach

¹⁴ Bach előterjesztés fogalmazványa az uralkodóhoz, Bécs, 1851. febr. 4. AVA, Nachlass Bach, Kt. 26., ismerteti: *Frank Tibor*: Egy emigráns alakváltásai. Zerffi Gusztáv pályaképe 1820–1892. Bp. 1985. 46.

¹⁵ „Ubersicht sämtlicher mit dem Dienste der staatspolizeilichen Agenturen in In- und Auslande verbundenen Auslagen” címmel kimutatás, Bécs, 1852. ápr. 19. AVA, Nachlass Bach, Kt. 26.

¹⁶ Vö. Bach és Mecséry csehországi helytartó levélváltását, 1849. aug. szept. HHStA, IB A Akten Nr. 542.

¹⁷ A Hamburg környéki Altonából például 1851 őszén jelentik Bachnak, hogy Kempen Franz Pollak ügynököt odaküldte. Ernst aláírással jelentés, Altona, 1851. szept. 8. HHStA IB A Akten Nr. 8318.

Noé von Nordberg bécsi rendőrigazgatót utasította a kapcsolatfelvételre.¹⁸ A kétoldalú együttműködés kiszélesítésére egy évvel később került sor, amikor is Karl Ludwig von Hinckeldey, a berlini rendőrelnökség vezetője kezdeményezett — szintén a diplomáciai testület útján — bizalmas találkozót a berlini, bécsi, drezdai és a hannoveri rendőrigazgató között, hogy egész Németország szemmel tartásának feladatát feloszthassák egymás között.¹⁹ A találkozó színhelyéül Prágát javasolta, mint ahol a háttérbe húzódhatnak, de az osztrák fél inkább Drezdát választotta. Április 8-án, a Drezda–Prága vasútvonal ünnepélyes megnyitása alkalmából tartott rendezvények fedezékében létrejött a négy rendőri vezető találkozója. Az Osztrák Császárságot az új bécsi rendőrigazgató, Weiß von Starckenfels képviselte.²⁰ A kiinduló javaslatot Hinckeldey vetette papírra, alapelveit elfogadták: a négy állam fővárosának rendőrigazgatóságán az államrendőrségi tevékenység központját hozzák létre a szükséges centralizáció érdekében (egyúttal igyekezve elkerülni a kormányok kompromittálódását); ezek a rendőrigazgatóságok állandó kapcsolatban állnak egymással, s az államrendőrségi szempontból kül- és belföldi fontos információkat, ha kell, távirati úton, kevésbé sürgős esetben heti jelentéscsere útján egymás rendelkezésére bocsátják; évente kétszer személyesen is találkoznak a felelős vezetők a tapasztalatcsere és a jövőbeli feladatok koordinálása céljából. Hinckeldey javaslata tartalmazta azt is, hogy osszák fel egymás között a német államokat, és saját országukon kívüli területekre is terjesszék ki tevékenységüket. Eszerint a bécsi rendőrigazgatóságnak Bajorország megfigyelése jutott volna feladatként. Weiß — ahogy ezt Bachnak kifejtette — úgy látta azonban, hogy a saját területükön kívüli információgyűjtés „összeütközésekhez” vezethet az adott állam vezetésével, ezért inkább kezdeményezték Bajorország bevonását az együttműködésbe, ami 1851 nyarán sikerrel járt.²¹ Mint látjuk, a koordináció nemcsak a külföldi információszerezést érintette, hanem a belföldi információk cseréjét is. Az a terv is felmerült, hogy a Német Szövetség egy közös központi rendőri hivatalt hozzon létre, de ez láthatólag gyorsan lekerült a napirendről, arról Kempen 1852 nyarán már mint meg nem valósult tervről beszélt.²²

¹⁸ Schwarzenberg levele Bachhoz, Bécs, 1850. márc. 27. és Bach levélfogalmazványa Noé von Nordberghez, Bécs, 1850. márc. 30. HHStA IB BM 1387/1852.

¹⁹ Anton von Prokesch-Osten gróf berlini osztrák követ jelentése, Berlin, 1851. március 24. Ismerteti: *Wolfram Siemann: Der „Polizeiverein“ deutscher Staaten. Eine Dokumentation zur Überwachung. Tübingen, 1983. 3–4. Vö.: „Centralisation der polit[ischen]. Untersuchungen. Versammlung deutscher Polizei-chiefs”, Polizei: Conferenz*” címmel akta, HHStA, IB BM 142/1852., lásd még: *Stölzl: Die Ära Bach 262.*

²⁰ Hinckeldey levele Eberhardtnak, Berlin, 1851. április 3. Közli: *Siemann: Der „Polizeiverein“ deutscher Staaten 21–22.*; Bach Schwarzenberghez intézett 1851. március 31-i levelét lásd: uo. 23–24.

²¹ Weiß von Starckenfels jelentése Bachhoz, Bécs, 1851. ápr. 20., Schwarzenberg miniszterelnök átirata Bachhoz, Bécs, 1851. jún. 15. HHStA, IB A Akten Nr. 5536.; az áprilisban elfogadott alapelveket közli a rendőri ügyekért felelős bajor vezető összefoglalója: A. L. Reigersberg gróf előterjesztése a bajor uralkodóhoz, München, 1851. július 31. Közli: *Siemann: Der „Polizeiverein“ deutscher Staaten 24–27.*

²² Schwarzenberg átirata Bachhoz, Bécs, 1851. jún. 29., Kempen levélfogalmazványa Buol-Schauensteinhoz, Bécs, 1852. júl. 13. „Centralisation der polit. Untersuchungen. Versammlung deutscher Polizei-Chefs. Polizei-Conferenz” címmel akta. HHStA, IB BM 142/1852.

Az 1852 áprilisában feltehetőleg Engelshofen által készített összegző áttekintés elégedetten szólt a külföldön folyó államrendőrségi tevékenységről. Eszerint a Keleten működő ügynökség bár kisszámú volt, de a teendőiket „kigtartással és ügyességgel” végző ügynökök megfeleltek feladatuknak. Általában véve megállapította, hogy az ügynökök nemcsak információkat tudnak szolgáltatni, hanem olyan pozícióban vannak, hogy befolyásolni is tudják a forradalmi „komiték” működését.²³

A magyar történetírás az 1849-ben külföldre kényszerült magyar politikai emigráció történetének részeként már alapos vizsgálatokat folytatott e kérdésben, többen felvázolták, Bach milyen módszerekkel igyekezett „álmenekültekkel” és részben — Hajnal István szavaival élve — „a hontalanság alatt hitükben megrendült”²⁴ menekültek beszerzésével kezdettől megfigyelés alatt tartani a magyar emigrációt. Az ügynökök jórészenek kilétét is felfedték már a kutatók, hiszen ahogy 1919 után megnyílt az udvari levéltár a kutatók előtt, az egyik fő kutatási irány az emigráció történetének feldolgozása volt, mindenképp előtt a bécsi belső és külföldre vonatkozó államrendőrségi iratok, illetve az ún. Gendarmeriedepartement iratanyagának tanulmányozására támaszkodva.²⁵ Mi egy újabb forráscsoport, a Bach belügyminiszter hagyatékában fennmaradt, idevágó iratok áttekintésével (melyeket egyébként már Frank Tibor is vizsgált és idézett Zerffi Gusztávról írott könyvében) kívánunk rövid összefoglalót nyújtani. Összesen öt időpontból állnak rendelkezésre táblázatos kimutatások, illet-

²³ „...erscheint dieser Zweig des Dienstes durch eine kleine, aber seine Aufgabe mit Ausdauer und Geschick verfolgende Zahl Männer vertreten, die vortheilhaft vertheilt, und da es meist Parteeigänger von Bedeutung sind, durch den eigenen Anfang unterstützt, wohl in der Lage sind, sich nicht nur über das revolut. Umtriebswesen verlässliche Kenntniß zu verschaffen, sondern dasselbe von ihrem günstigen Standpunkte an der Quelle (in den Comités selbst) mit Erfolg zu bekämpfen.” Feljegyzés aláírás nélkül, Bécs, 1852. ápr. 19. AVA, Nachlass Bach, Kt. 26. Hogy a „befolyásolás” milyen eszközökkel mehetett végbe, Frank Tibor kutatásaiból ismerjük, ő ugyanis rámutat arra, hogy Zerffi is igyekezett nemcsak egyszerű hírközlő, hanem az emigráció aktív bomlasztója is lenni, s másik példaként említi Egressy Gábor Kossuthhoz írott levelét, melyben Egressy Kossuth belgrádi megbízottját, az olasz Giuseppe Carossini-t igyekezett befektetni Kossuth előtt. *Frank: Egy emigráns alakváltásai* 63., 69–70.

²⁴ *Hajnal: A Kossuth-emigráció Törökországban* I. 328.

²⁵ Tábori Kornél részletesen szólt Berendorff Alajosról (*Tábori Kornél: Titkosrendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból. Bevezetőjét írta: Marczali Henrik. Bp. 1921. 154–157.*), Hajnal István kutatásai nyomán ismerjük Bangya János, Gelich Richárd, Philipp és Leopold Mandl, Gabriel Jasmagy, Kovács (Schmidt) Pál, Ullmann Frigyes, Szöllősy Nagy Ferenc, Pollák Móric, Batthyány István gróf nevét. (*Hajnal: A Kossuth-emigráció Törökországban* I. 159., 329–338., 407.). Jánossy Dénes ezt a listát tovább bővítette: Egressy Gábor, Hrabovszky-Rosty százados, Waagner őrnagy (Viddin), Deésy őrnagy, Pápaffy Miklós főhadnagy (Belgrád), Lórody, Házmán (Kütahya), Csernátony Lajos, Lederer Ede, és az „Alphons Dubois” és „Kiamil” álnéven jelentők (Párizs), a nem magyarok közül: Emil Elias Lattes, velencei forradalmár, Adolf Thunes – mindketten Londonban, Engländer Zsigmond, Chaisés, alias Kaitzes Adolf bécsi irodalmárok (*Jánossy: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában* I. 67., 462–465.). Frank Tibor Zerffi Gusztávot azonosította és Egressy Gáborról szolgáltatott bizonyítékokat. (*Frank: Egy emigráns alakváltásai, Egressyre vonatkozóan lásd: 69–70. 238–240. 143–244., 247–248.*); vö. *Deák: A száműzött Kossuth* 120., 356–357.; *Nagy Csaba: Dr. Mandl Lajos a francia diplomácia szolgálatában (1848–1849)*. In: *Adalékok a 16–20. századi magyar művelődés történetéhez. Szerk. Bálint István János (AZ OSZK Kiadványai, új sorozat 2.)* Bp. 1987. 179–194.; *Somlyó Tóth Tibor: Diplomácia és emigráció „Kossuthiana”*. Bp. 1985. 105–124.

ve jelentések, amelyek lehetővé teszik, hogy áttekintő képet kapjunk a külföldi államrendőrségi információs hálózat kiterjedtségéről, illetve konfidenseiről:

1. Az első jelentést 1850 áprilisából ismerjük, de az csak a Törökországban alkalmazásban álló ágensekről szól, összesen 7 főt említ.²⁶
2. 1850. június elején készült az első olyan kimutatás, amely valamennyi külföldi ügynökre kiterjedt: Nyugat-Európában 18 ügynököt, Törökországban pedig 16 ágenst tartott nyilván, mind fedőnevükön.²⁷
3. 1851. január elejéről ránk maradt Bach irata a külföldi konfidensekről, 20 személy adataival és rövid jellemzésükkel, esetenként valódi nevük említésével.²⁸
4. Az egyetlen kimutatás, amely fedőneveket és valódi neveket egyaránt tartalmaz (ha nem is minden ügynök esetében), 1851 nyaráról származik. Ebben Keleten 14 közvetlenül és 4 közvetetten alkalmazott ügynök szerepel, Nyugaton pedig 17 közvetlenül és 2 közvetetten foglalkoztatott (2 páholyközponttal). Felbecsülhetetlen értéke ennek az összeírásnak, hogy társul a táblázathoz egy részletes összegzés is, ügynökjellemzésekkel.²⁹
5. Rendelkezésre áll ezen kívül egy újabb táblázatos kimutatás 1852. április 19-i dátummal, amely azonban kizárólag csak fedőneveket tartalmaz, igaz, fontos információként feljegyzí, hogy melyik ügynököt mióta foglalkoztatták, amiről a többi forrás hallgat. Ebben a kimutatásban összesen 19 fő adatai szerepelnek, de ebben benne vannak a már Bécsben alkalmazott „mobil” ügynökök is. Ezt is kiegészíti egy szöveges összefoglalás.³⁰

Az utóbbi négy forrásban foglalt adatokat egy összefoglaló táblázatban egyesítettük. (Lásd a függelék – a bizonytalan olvasatot zárójelbe tett kérdőjellel jeleztük, a bizonytalan feloldást zárójel nélküli kérdőjellel.) Milyen általánosítható megállapításokat tehetünk, anélkül, hogy a kimutatásokból hasznosítható részinformációkra kitérnénk?³¹

²⁶ Feljegyzés aláírás nélkül, Bécs, 1850. ápr. 16. HHStA IB A Akten Nr. 1936.

²⁷ „Nach erfolgter Organisierung des a. o. Dienstes im Oriente, ergeben sich (zu Anfang Juni 1850) folgende Agenturen” címmel kimutatás. AVA, Nachlass Bach, Kt. 26.. Vö. *Frank*: Egy emigráns alakváltásai 45.

²⁸ Bach feljegyzése, Bécs, 1851. jan. 2. AVA Nachlass Bach Kt. 26.

²⁹ Engelshofen jelentése Bachnak, Bécs, 1851. júl. 27., melléklet: „Liste sämmtlicher im a. o. Dienste verwendeter Organe”, Bécs, 1851. júl. 26. AVA, Nachlass Bach Kt. 26 (a két irat néhány ponton tartalmaz kisebb eltéréseket).; vö. *Frank*: Egy emigráns alakváltásai 72.

³⁰ Feljegyzés aláírás nélkül, Bécs, 1852. ápr. 19., melléklet: „Übersicht sämmtlicher mit dem Dienste der staatspolizeilichen Agenturen im In- und Auslande verbundenen Auslagen” címmel kimutatás, Bécs, 1852. ápr. 19. AVA, Nachlass Bach Kt. 26.

³¹ A táblázatban szereplő személyek azonosításával természetesen bővíthetővé válhatnak ismereteink a magyar emigráció soraiban működő konfidensekről, de részletes vizsgálatot e téren nem végeztünk. „Nemegey” feltehetőleg azonosítható Nemegeyi Bódog honvéd őrnaggyal (*Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. jav. kiadás. Bp. 2000. 540–541.; *Kertbeny Károly*: Alfabetische Namensliste Ungarischer Emigration 1848–1864. Redigirt von K. M. Kertbeny. Brüssel–Leipzig, 1864. 42.), Kohn talán azonos Dr. Emanuel Kohn orvossal, aki kérte, hogy bár családostul Belgrádba telepedett, de megtarthassa osztrák állampolgárságát, s a belgrádi konzulátus melegen támogatta ezt, Kohn bizonyított lojalitására és korábbi titkos szolgálataira hivatkozva. HHStA IB BM 3547/1855., vö. *Csorba György*: Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció története. Hadtörténelmi Közlemények, 112. évf. (1999) 2. sz. 379.; a törökországi emigránsok 1849. őszi listáján két „Virág” található: Virág Gusztáv honvéd százados és Virág Sándor hadnagy, ugyanott szere-

Mindenekelőtt szembeötlő, hogy nyolc személy is szerepel (főként német államok belső állomáshelyeken), akiknek az alkalmazása az 1848 tavasza előtti időszakra nyúlik vissza. Úgy látszik, Bach korábban említett kijelentése ellenére néhány fontos, kipróbált konfidenssel sikerült újra kiépíteni a kapcsolatokat.³² A legnagyobb számban magyar emigránsok szerepelnek az ügynöknév-sorokban, a pontos létszámot azonban az ő esetükben is nehéz megállapítani, mivel egy fő esetleg szerepelhet kétszer is a táblázatban: egyrészt valamelyik fel nem fedett törökországi konfidens fedőneve alatt, utána pedig ismét más fedőnév alatt nyugat-európai ügynökként. Ezt valószínűsíti az is, hogy jó néhány emigráns azok közül, akiknek ügynöki tevékenységét a magyar szakirodalom már korábban azonosította (Pollák Móric, Deéssy Ernő, Lórody Ede, Házmán Ferenc, stb.), nem szerepelnek név szerint a táblázatban, illetve Lórody már csak new yorki konfidensként tűnik fel. Továbbá az a lehetőség is fennáll, hogy ugyanazt a fedőnevet eltérő időpontokban használta két eltérő személy is, ami tovább nehezíti a történész dolgát.

Ráadásul egészen biztosan nem szerepel minden ügynök ezekben a kimutatásokban, ennek két fő oka van. Egyrészt ezek a források elsősorban költségkimutatás céljából készültek, ezért azokban csak azokat említették, akik többé-kevésbé rendszeres pénzügyi juttatást kaptak. Azaz az Engelshofen által második és harmadik kategóriába tartozó személyek ezekben a kimutatásokban nem jelennek meg. Nem találkozunk például a Mandl fivérek nevével, akiket pedig a történeti szakirodalom már régóta mint a legeredményesebb ügynökök példáit tartja számon, őket Bach feltehetőleg személyes bizalmasainak tekintette, nem rendszeresített ügynököknek.³³ Másrészt a kimutatások nem tartalmazzák (ezért összefoglaló táblázatunk sem) az egyes ügynökök „alügynökeit”, illetve bizalmas levelezőit. Egy szintén Bach hagyatékában szereplő akta 1851 januárjában például megemlíti, hogy a londoni „B.” ügynök, feltehetőleg az 1850-es kimutatásban „Dr. Beer” néven szereplő eredetileg magyarországi konfidens, a saját maga által kapott havi 25 font mellett még felvett 15 fontot három személy: „Csernátony”, „Winkler” és „Tiva” (?) részére.³⁴ De olyan is

---

pel Francisci Kazimir főhadnagy, „Nagy” vezetéknevvel pedig összesen tizenegy fő. A biztos azonosításhoz azonban jelenleg nem áll rendelkezésre elegendő információ. Vö. „Létszáma a menekült magyar hadseregnek, úgy az azokkal létező polgári rendűeknek. Névsorozata” In: 1849–1866. Adalékok a kényuralom ellenes mozgalmak történetéhez. Az Asbóth-család irataiból. Pest, 1871. 9–13.; az egyik konfidenslistán, így a függeléként közölt táblázatban is kétszer is szereplő „Kolmar” egyike feltehetőleg Kollmann (Kohlman) József. Vö. *Kertbeny*: Alfabetische Namensliste 30. és *Csorba*: Az 1848–1849-es törökországi magyar emigráció 379.

³² A mainzi Informationsbüro munkatársai voltak: Wilhelm Binder, Bernhard Lizius, Wilhelm Fischer, Dr. Hermann Ebner. Vö. *Fritz Antonius*: Zum Konfidentenwesen des Vormärz. Historische Blätter, 7. Heft (1937) 81–88.

³³ A Mandl fivéreknek az ausztriai rendőrséghez fűződő kapcsolatairól lásd: *Hajnal*: A Kosuth-emigráció Törökországban I. 330–331. *Frank*: Egy emigráns alakváltásai, 48–50., 141–148.

³⁴ Bach feljegyzése, Bécs, 1851. jan. 2. AVA, Bach Nachlass, Kt. 26. Csernátony Lajosról az emigráció sejtette ezt, újságíró tevékenysége a Magyar Hírlapban, a magyar emigráció köreiből való tudósításai belső ügyeket is kitergettek, s ezt rossz néven vették tőle, 1850 októberében a párizsi magyar emigráció vezetői Teleki László elnökletével kérdőre vonták, s kizárták körükből. Jánossy már rámutatott, hogy ennél többről volt szó, Bangyának küldte, Jánossy szavaival élve, „albérleti” jelentéseit. Vö. *Angyal Dávid*: A magyar hírlapirodalom 1849–1860. In: Falk Miksa és Kecskeméthy

előfordulhatott, hogy egy „alügynök” egyáltalán nem került megnevezésre a belügyminiszter elé kerülő iratokban. Amikor például 1850 őszén a színész Egressy Gábor, akit — ahogy ezt Frank Tibor bizonyította — Zerffi Gusztáv szervezett be, hazatért Törökországból Magyarországra, Bachnak láthatólag nem volt tudomása arról, hogy ő is bizalmi ember volt.³⁵ De említhetjük a „Sturm” fedőnéven működő Bangya János levelezőit is. Bangyát 1851-ben egyértelműen a legértékesebb információkkal szolgáló ügynökként tartották számon Bécsben (bár, mint írták, megbízhatóságát illetően időről időre kétségek merültek fel), s kiterjedt levelező hálózatot épített ki Párizsban (majd Londonban), levelezői között megnevezik az iratok a következőket: Schimmelpfennig³⁶ és Gögg³⁷ (London), Szabó³⁸ (?) és Winkler (Piemont és Tessin), Türr (Nyugat-Svájc), Csernátony. Nem világosak azonban a források a tekintetben, hogy az itt felsorolt személyek mind beszerzett bizalmi levelezők voltak-e, vagy csupán azért került megjelölésre a nevük, mert velük kapcsolatban állt az ügynök, s mérlni lehetett ezért információkat. Az 1851. júliusi táblázatos kimutató inkább az utóbbit valószínűsíti, ám a szöveges kiegészítés „levelezőkként” (*Correspondent*) jelöli meg ugyanezen személyeket, ahogy az 1852. áprilisi táblázat is „alügynökökről” (*Unter-Agenten*) szól Genovában, Torinóban és Svájcban.³⁹ Igen elővigyázatosnak kell tehát lennünk – mindenekelőtt Türr István személyét illetően szükségesnek a további vizsgálatok utáni tisztázás, hiszen vele kapcsolatban eddig nem merült fel az ügynöki tevékenységnek még csak gyanúja sem.

De Keletről is említhetünk hasonló példát, bár kevésbé bizonytalan esetre: Egy 1850. áprilisi akta a Törökországban működő ágensekként öt főről tesz név szerint említést,⁴⁰ majd így folytatja: „Beavatott még ... Perczel Mór Kos-

Aurél elkobzott levelezése. Szerk., bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Angyal Dávid. Bp. 1925. 68., *Halász Imre*: Egy letűnt nemzedék. Bp. 1911. 436., *Jánossy*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában I. 67.; Winkler Lajos később Türr mellett az itáliai magyar légió szervezésében vett részt. Vö. *Lukács Lajos*: Garibaldi magyar önkéntesei és Kossuth 1860–61-ben. (=Értekezések a történeti tudományok köréből, új sorozat 24.) Bp. 1962. 36–38.

³⁵ Bach levélfogalmazványa Geringernek, Bécs, 1850. okt. 2.: Egressynek nem ígértek büntetlenséget, aláveti magát a hadbírósi eljárásnak, s „tudtommal nincsenek különleges szempontok” („meines Wissens besondere Rücksichten nicht vorhanden sind...”) (ellentétben Ullmann Frigyesel, akiről Bach közli, hogy fontos szolgálatokat tett a konstantinápolyi osztrák konzulnak). HHStA IB A Akten Nr. 3322. Vö. *Frank*: Egy emigráns alakváltásai, 69–70. Egy évvel később azonban a minisztertanács 1851. július 16-i ülésén már sokkal tájékozottabb volt, kijelentette, Egressy „a törvényes kormányzatnak teljesített szolgálattal vétsége megbánásának olyan jelét adta, hogy méltónak találhatik arra, hogy az uralkodó kegyelmébe ajánlják...” Die Protokolle des österreichischen Ministerrates. 1848–1867. II. Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 5. Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka und Anatol Schmied-Kowarzik. Wien, 2013. 105.

³⁶ Vö. *Jánossy Dénes*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. 2/1. köt. Bp. 1944. 249.

³⁷ Armand Goegg volt badeni pénzügyminiszter, londoni emigráns. Vö. *Jánossy*: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában I. 65.

³⁸ Puztán a „Szabó” vezetéknév alapján nem lehet teljes biztonsággal azonosítani a személyt.

³⁹ „Übersicht sämmtlicher mit dem Dienste der staatspolizeilichen Agenturen im In- und Auslande verbundenen Auslagen”, Bécs, 1852. ápr. 19. AVA Nachlass Bach Kt. 26.

⁴⁰ Ullmann Frigyesről Sumlában (ő 1850 késő nyarán hazatért, a későbbi kimutatásokban ezért már nem szerepelhetett), Pollák Móricról Konstantinápolyban, Noisser Richárdról Szmirnában, egy

suth legközelebbi környezetében”.⁴¹ Ráadásul Perczel öccse, Miklós (Lórody Ede és a lengyel Paul Czendrovicz társaságában mint New Yorkban tevékenykedő ügynökök – „Agent”) Clannern von Engelshofen osztálytanácsos egy másik ügynöklistáján is szerepel.⁴² Ismert Perczelről, hogy igen feszült volt a viszonya Kossuthtal már a szabadságharc záró hónapjaiban, majd a törökországi tartózkodás idején is. Summlában a pasa őt bízta meg az emigráció parancsnokságával, miközben az emigráció választmánya, mellyel Perczel az együttműködést vállalta, Kossuthot választotta főnöknek.⁴³ Frank Tibor könyvében szintén utalt Zerffi egy kijelentésére, amely szerint „ő már velünk amugyis közvetett összeköttetésben áll”,⁴⁴ s ismert, hogy Zerffi 1849 októberétől rendszeresen ellátta európai hírekkel Belgrádból Perczelt. Farkas Katalin viszont arra hívja fel a figyelmet, hogy a két Perczel testvér legalábbis 1851 őszén gyanakodni kezdett Zerffire mint bécsi rendőrügynökre,⁴⁵ ez inkább azt valószínűsítene, hogy Zerffi „misztifikációja” volt csupán Mór beszerzése, amivel bécsi alkalmazói előtt saját fontosságát igyekezett bizonyítani, miközben gyanútlan információforrásként felhasználta Perczelt. Ugyanakkor az a tény, hogy „Perczel” [Miklós] szerepel Engelshofen 1851. nyári listáján, mutatja, hogy Zerffi közvetítő szerepén kívül is fennállt közvetlen kapcsolat az ifjabb Perczel testvér és a rendőri ügyek bécsi vezetői között.⁴⁶

Mindeme bizonytalanságok mellett is látható, hogy 1852 tavaszára csökkent az ügynökök száma – elsősorban természetesen Keleten, de a német államok területén is tehermentesíthette a bécsi rendőrséget a nagy német államok rendőri szerveinek szerveződő együttműködése.

A Legfelső Rendőrhatalóság megalakulása után

A Kempen báró vezetése alatt álló Legfelső Rendőrhatalóság megalakulásával 1852 nyarán természetesen a külföldön folytatott államrendőrségi tevékenység is — a külügyminisztérium befolyásának megtartásával — átkerült az új hivatal és főnöke hatáskörébe. Az új hatalom hatásköri leírásában is szerepelt, hogy a különösen fontos helyeken (Párizs, Torino, Hamburg, Konstanti-

---

Hassnien nevű ügynökről Brüsszelben, Recassy nevű mobil ügynökről (akkor épp Konstantinápolyban).

⁴¹ „Im Vertrauen stehen ferner Recassy der sich in Constantinopel befindet und Moritz Perczel in der nächsten Umgebung Kossuth's.” Feljegyzés, Bécs, 1850. ápr. 16-i dátummal, HHStA, IB A Akten Nr. 1936.

⁴² Clannern von Engelshofen jelentése Bachnak, Bécs, 1851. júl. 27. AVA, Nachlass Bach Kt. 26. Engelshofen jelentésében csak „Perczel”-t említi, de Perczel Mór nem, csak öccse tartózkodott Amerikában, egy évig New Yorkban. Vö. *Farkas Katalin*: Perczel Mór az emigrációban. Hadtörténelmi Közlemények, 125. évf. (2012) 1. sz. 64.

⁴³ *Hajnal*: A Kossuth-emigráció Törökországban I. 269–270.; *Farkas*: Perczel Mór az emigrációban 41., 45–50., 56–57.

⁴⁴ *Frank*: Egy emigráns alakváltásai 65.

⁴⁵ *Farkas*: Perczel Mór az emigrációban 47–48., idézi Perczel Miklós naplóját: *Perczel Miklós*: Naplóm az emigrációból. S. a. r. Závodszy Géza. 1–2. köt. Bp. é.n. II. 25–26.

⁴⁶ Perczel Miklós naplójában található néhány, a kiadott változatban nem szereplő, bejegyzés, ami bizonyítja, hogy Jasmagy Törökországban igyekezett őt is megkönyékezni, megfelelő nyilatkozat letétele után hazatérhet; másfelől viszont indignált bejegyzések találhatók osztrák „kém”-ként azonosított személyekkel, például Szöllősy Nagy Ferencsel kapcsolatban. Naplóm az emigrációból Idb. Perczel Miklós Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 3185. I. 272–273., 296., 306.

nápoly, New York, Svájc – nem tudjuk, London miért hiányzik a felsorolásból!) titkos ügynökségeket és kirendeltségeket hoznak létre, s hogy számítanak a diplomáciai személyzet közreműködésére is.⁴⁷ Kempen korábban sem tartotta teljesen távol magát a külföldi hírszerzéstől, egy jelentés legalábbis arra utal — ahogy már említettük —, hogy alkalmanként csendőr főfelügyelőként ő is küldött ki ügynököket külföldre. A folyamatosság személyi feltételét Clannern von Engelshofen átkerülése a Legfelső Rendőrhatósághoz biztosította, feltehető, hogy a korábbi ügynökök átadása-átvevése így zavartalanul megtörténhetett.

A rendőri ügyek vezetésének átvétele után Kempen megtette a lépéseket a külföldön tevékenykedő ügynöki szolgálat irányításának kézbevétele. Július közepén értesítette Mihanovichot, hogy nagyra értékeli tevékenységét a bizalmas információk közvetítése terén, a szükséges pénzforrásokat továbbra is rendelkezésre bocsátják, egyúttal utasította, hogy jelentéseit és az elszámolásait ezek után közvetlenül hozzá (s ne Bachhoz) küldje.⁴⁸ A keleti hálózatot amúgy is karcsúsították, erről már április-májusban megállapodás történt.⁴⁹

Az államrendőrség területén a szigorú és teljes centralizáció elvének, amit Kempen érvényesíteni kívánt bel- és külföldön egyaránt, természetesen nemigen felelt meg az, hogy annyiféle császári hatóság foglalkoztatott ügynököket Európa legkülönbözőbb pontjain. Az erről tanúskodó példák — igaz, leginkább csak határmenti területeket illetően — még bőven jellemzik Kempen hivatali idejének első éveit is, bár legalább annyit igyekezett elérni Kempen, hogy tudomással bírjon az efféle ügyletekről, s formálisan jóváhagyja azokat (legalábbis a civil közigazgatási és rendőri hatóságok ügynökei esetében).⁵⁰ Mihanovich pél-

⁴⁷ „Grundzüge für den inneren Organismus der Obersten Polizeibehörde”. HHStA, Kabinettkanzlei., Reichsrat Präs. 120/1852.

⁴⁸ Kempen levélfogalmazványa Mihanovichhoz, Bécs, 1852. júl. 15. HHStA, IB BM 35/1852.

⁴⁹ Jasmagy számára évi 1000 forintos fizetéssel fordítói posztot adományozott az uralkodó. De ezt követően is ellátott alkalmi megbízásokat Kempen részére, főként Keleten, de a birodalom területén belül is (ő segédkezett például 1853 késő nyarán Orsova környékén a magyar királyi koronaékszerek utáni kutatásban. 1856-ban pedig legalább 1400, 1857-ben 1450 forintot vett fel a Legfelső Rendőrhatóság központi pénztárából a Szerb Vajdaságba és Magyarországra való utazás céljából.) Bach előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1852. máj. 2. HHStA, Kab. Kanzl., Vorträge MCZ 1394/1852.; Kempen naplója, 1853. jan. 11., 16., jún. 27., 1854. jan. 1., febr. 5. *Josef Karl von Mayr* (Hrsg.): *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen von 1848 bis 1859*. Wien-Leipzig, 1931. 274–275., 293., 314., 319., *Deák Ágnes*: *A koronás Wargha. Egy kettősügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Bp. 2010. 167–168.; a felvett összegekre lásd: HHStA IB Annexe 20f: *Vorschuss-Vormerkbuch 1856–1870*.

⁵⁰ Lazarus Mamula báró tábornagy, dalmáciai kormányzó helyettes például Montenegróban, a bregenzi rendőrbiztos Svájcban, a zimonyi rendőrbiztos Szerbiában alkalmazott saját ügynököt. Mamula levele Kempenhez, Zara, 1853. okt. 21. HHStA, IB BM 4871/1853.; Joseph Waneczek innsbrucki rendőrigazgató jelentése Kempennek, Innsbruck, 1853. máj. 21. Uo.436/1853.; Nikolaus Shandru százados rendőrbiztos jelentése Kempenhez, Zimony, 1854. dec. 10. Uo. 7037/1854.; Johann Coronini-Cronberg gróf altábornagy, a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság kormányzója 1854 őszén küldte Bukarestbe a nagyszebeni evangélikus gimnázium román nyelvtanárát, Samuel Petrit, aki korábban Bukarestben a román liberálisok csoportjához tartozott. Uo. 622/1855.; de emlékeztethetünk itt Lewis Lajosra, a pesti egyetem angol nyelvtanárára is, aki 1854-ben Albrecht főherceg magyarországi kormányzó megbízásából járt Oroszországban. Feljegyzés Lewisről, dátum és aláírás nélkül, HHStA IB BM 2330/1856. Lewisről lásd még: *Szinnyei József*: *Magyar írók élete és munkái*. 7. köt. Bp. 1900. 1164–1167.

dául láthatólag hozzászokott ahhoz a Bach irányítása alatti időszakban, hogy viszonylag önállóan szervezze az ügynököket Keleten. 1853 késő tavaszán például Karl Ferdinand Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter mellett Kempen is meglepődéssel és rosszállással értesült arról, hogy önálló hatáskörben alkalmazott egy új ügynököt.⁵¹

Leginkább azonban továbbra is a két észak-itáliai tartományi katonai, rendőri, csendőri hatóságokat, s persze mindkét tartomány katonai kormányzóját jellemezte saját ügynökök foglalkoztatása a környező itáliai államokban – de korántsem csak ott.⁵² Ezt — igaz, kizárólag katonai hírszerző célokra — még az államrendőrségi tevékenység iránt fogékonynak igazán nem nevezhető Benedek Lajos (Ludwig von Benedek) vezérőrnagy is, aki a főparancsnok–főkormányzó mellett vezérkari főnökként felügyelte a rendőri ügyeket, fontosnak tartotta egy esetleges újabb háborúra való felkészülés érdekében, miközben egyetértett a nem katonai célú államrendőrségi információszerzés tartományon belüli központosításával, amire Kempen kísérletet tett.⁵³ Kempen terve az volt 1853-ban, hogy a veronai főkormányzóság rendőri ügyosztályán centralizálja a bel- és külföldi államrendőrségi tevékenységet is, kiküszöbölendő az esetleges párhuzamosságokat. Az ügyosztályt vezető Mathias Schroth von Rohrberg alezredes végül átvette a rendőrigazgatók külföldi ügynökeit, a helytartóságok és a katonai kormányzók azonban továbbra is megtarthatták a maguk bizalmasait.⁵⁴ Schroth természetesen rendszeresen beszámolt Kempennek az ügynökjelentésekről küldött jelentéseiben a külföldről érkezett információkról is. Úgy tűnik azonban, hogy a rendőrigazgatók is mutattak valamiféle vonakodást, 1855 őszén ugyanis Schroth még mindig arról panaszkodik Kempennek, hogy szerinte felesleges a velencei rendőrigazgatónak Torinóban ügynököket alkalmazni. S láthatólag a vonakodás elérte célját, ez alkalommal már ő is engedékenyebben nyilatkozik, amennyiben szerinte a rendőrigazgatók a saját körzetükkel határos külföldi területeken foglalkoztathatnak ügynököket, s maga Kempen is úgy foglalt állást, hogy ha a velencei rendőrigazgató nem is, de a milánói megtarthatja piemonti ügynökeit. De persze nem hagyta szó nélkül, hogy a velencei igazgató számára már rég elrendelte, hogy két külföldi ügynökével a négy fő közül szakítsa meg a kapcsolatot, s ez láthatólag nem történt meg.⁵⁵

1856 elején Kempen azután kísérletet tett a teljes központosításra: minden külföldi ügynök Bécsből való közvetlen irányítására. Ekkor úgy nyilatkozik, hogy ettől kizárólag csak Lombardia-Velencében tértek el, mégpedig csakis

⁵¹ Buol-Schauenstein levele Kempennek, Bécs, 1853. máj. 23. és Kempen válaszelevelé fogalmazványa, Bécs, 1853. máj. 28. HHStA, IB BM 77/1853.; az új, Tóthfalusy nevű ügynök feltételezhetően Tóthfalusy Károly erdélyi altiszt, aki részt vett a krími háborúban, majd Konstantinápolyban szállót nyitott. *Csorba*: Az 1848–49-es törökországi magyar emigráció 391.

⁵² A lombardiai-velencei főkormányzóság 1853-ban például Cesare Carbonelt mint Londonban tartózkodó ügynökét nevezte meg (akit aztán Kempen jóváhagyásával elbocsátottak). Benedek jelentése Kempenhez, Verona, 1853. febr. 18. HHStA, IB BM 436/1853. Vö. Uo. 12/1853.

⁵³ Benedek irata Kempenhez, Verona, 1853. febr. 18. HHStA, IB BM 436/1853.

⁵⁴ Kempen levélfogalmazványa Benedekhez, Bécs, 1853. márc. 21. HHStA, IB BM 12/1853.; Schroth jelentése Kempenhez, Verona, 1853. szept. 29. Uo. 436/1853.

⁵⁵ Schroth jelentése Kempenhez, Verona, 1855. nov. 17. és Kempen levélfogalmazványa Schrothhoz, Bécs, 1855. nov. 29. HHStA, IB BM 5/1855.

három ügynök esetében (a források ismeretében ezt nem tartjuk valószínűnek), s Schrothtól bekérte a három ügynök adatait, hogy közvetlen kapcsolatba lépjen velük.⁵⁶ Későbbi évekből származó adataink azonban azt bizonyítják, hogy legalábbis Észak-Itáliában nem sikerült a centralizáció elveit szigorúan érvényesíteni, a területi hatóságok — ha nyilvánvalóan kisebb létszámban is, de — továbbra is alkalmazhattak ügynököket Itáliában. Kempen leginkább arra összpontosíthatta az erőfeszítéseit, hogy legalább naprakész információi legyenek ezen ügynökök mozgásáról és alkalmazásáról.⁵⁷

Ahogy belföldön, úgy külföldön is megengedhetetlennek tartotta Kempen rendőrhivatalnokok ügynöki megbízatását s tiltotta, úgy tűnik azonban, ezt ezen a területen sem tudta maradéktalanul érvényesíteni.⁵⁸ A források arra utalnak, hogy közszolgálatban álló személyek esetén — legyenek azok civilek vagy katonák — személyesen az uralkodó adott engedélyt a külföldi misszióra.⁵⁹ Azt sem támogatta Kempen, hogy külföldre tartósan kitelepült volt osztrák állampolgárokat igyekezzenek megnyerni információszerzésre, mondván, nem kívánatos, hogy az illető hazai kapcsolatait erősítsék.⁶⁰

Alkalmanként persze Kempen maga is beavatott egy-egy rendőrigazgatót a külföldi államrendőrségi adatgyűjtés egy-egy akciójába, ha azt szükségesnek látta. Ez leginkább határmenti területek esetén jöhetett szóba. 1854 őszén például a zaraí rendőrigazgatónak adta ki feladatul, hogy szervezzen olyan ügynököket, esetleg levelezőket, akik a bosznia-hercegovinai viszonyokról hiteles tudósításokkal tudnának szolgálni,⁶¹ 1855 tavaszán egy lengyel-orosz területen működő állítólagos ügynökközpont ügyeinek kipuhatolására utasította a krakkói rendőrigazgatót.⁶² Ha területi rendőri szervek valamely konfidensét kül-

⁵⁶ A három ügynök Carbonel (1854-ben Schroth javaslatára újraalkalmazták), a Párizsban tartózkodó Angelo Toffoli (de ő fizetés nélkül szolgált) és egy Sanporiti nevű ügynök volt. Kempen levélfogalmazványa Johann Josef Radetzky von Radetz gróf tábornagyhoz, Lombardia-Velence tartományok főkörmányzójához, Bécs, 1856. jan. 12. HHStA, IB BM 36/1856.; Carbonel újraalkalmazására lásd: Uo. 3666/1854.

⁵⁷ 1856 őszén például a velencei rendőrigazgató torinói ügynöke Lombardiába „rándult át”, s ott is ügynökkösködött, nyilván a milánói rendőrigazgató, s ami fontosabb, Kempen előzetes engedélye nélkül. Kempen újra felszólította Radetzkyt, hogy vonják „szigorú ellenőrzés és vezetés” alá a rendőrigazgatóságok ilyen irányú tevékenységét, s a nem feltétlenül szükséges ügynököket építsék le. Kempen levélfogalmazványa Radetzkyhez, Bécs, 1856. nov. 8. HHStA, IB BM 36/1856.; Strobach laibachi rendőrigazgató (korábban milánói rendőrigazgató) 1859 nyarán is levelezőt tartott Luganóban, s úgy tudta, hogy egy ügynököt a velencei rendőrigazgató küldött Svájcba. Strobach jelentése Kempenhez, Laibach, 1859. júl. 15. HHStA, IB BM 44/1859.

⁵⁸ Radetzky levele Kempehez, Verona, 1853. szept. 30. és Kempen levélfogalmazványa a milánói rendőrigazgatóhoz, Bécs, 1853. okt. 10. HHStA, IB BM 12/1853.

⁵⁹ 1854 nyarán például egy bizonyos Schima főhadnagyot készült Kempen az uralkodó engedélyével Londonba küldeni a Kossuth-emigráció tevékenységének kiszimatolására. Kempen naplója, 1854. júl. 6. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen 336.

⁶⁰ Vö. Strobach rendőrigazgató és Kempen levélváltásával, 1857. jan. HHStA, IB BM 186/1857.

⁶¹ Mivel Josef Gariup rendőrigazgató úgy ítélte meg, hogy Bosznia-Hercegovinában az alacsony műveltségi szint folytán nehezen lehetne levelezőket találni, inkább határmentén lakó, de kinti személyes kapcsolatokkal rendelkező ausztriai állampolgárokat igyekezett egy bizalmas ügynöke közvetítésével megnyerni a feladatnak. Kempen levélfogalmazványa Gariuphoz, Bécs, 1854. nov. 29. és Gariup jelentése Kempenhez, Zara, 1854. dec. 12. HHStA, IB BM 6836/1854.

⁶² Kempen levélfogalmazványa a krakkói rendőrigazgatóhoz, Bécs, 1855. márc. 28. HHStA, IB BM 1373/1854.

földre messzebb küldték, akkor általában köztörvényes bűncselekményről, leginkább pénzhamisítási ügyről lehetett szó.⁶³ Különleges alkalmat és kivételt jelentett természetesen 1855-ben a párizsi világkiállítás, oda is küldtek ki megbízottakat például Bécsből, Prágából, Krakkóból.⁶⁴ Esetenként csendőrparancsnokokat is felszólított Kempen egy-egy konkrét feladat kapcsán személyi javaslatok tételére.⁶⁵ A végső döntést persze megbízásukról Kempen hozta meg.

Kempen természetesen nagy mértékben számított a külföldi osztrák diplomáciai képviselők támogatására, és hatékony együttműködést alakított ki a külügyminisztériummal e téren. 1853 tavaszán Buol-Schauenstein gróf külügyminiszter kezdeményezte az ausztriai diplomáciai testületek szerepének tisztázását. Buol határozottan ellenezte, hogy nagykövetségek bármilyen módon kapcsolatba kerüljenek ügynökökkel, de a konstantinápolyi és genovai konzulátus e téren kifejtett közvetítő tevékenységével egyetértett. Azt javasolta, e két testülettel Kempen közvetlenül tartsa a kapcsolatot, a bécsi külügyi irányítás kikapcsolásával. A legszigorúbb centralizációt tartott szükségesnek e téren, ebben Kempennel teljesen egyet értettek.⁶⁶ Ugyanakkor Kempen kezdeményezte, hogy a dunai román fejedelemségekben, illetve általában véve az oszmán birodalom területén a konzulátusokat rendőrségi ügyek tekintetében rendelje az uralkodó a Legfelső Rendőrhatalóság alá, a külügy- és a kereskedelemügyi minisztérium képviselőivel való tanácskozás után azonban — vélhetően e két utóbbi hatóság vezetőinek ellenkezése folytán — elakadt az ügy.⁶⁷ A konstantinápolyi követségnek és a belgrádi konzulátusnak valóban kiemelt szerep jutott ezekben az években is a keleti államrendőrségi adatgyűjtés terén, nem pusztán végrehajtott szervekként működtek Kempen irányítása alatt, hanem maguk is kezdeményezhettek Kempen jóváhagyásával.⁶⁸ Emellett — néhány adat erre enged következtetni — a külügyminisztérium saját bizalmasokat is alkalmazott külföldön, akiket saját titkos pénzalapjukból finanszíroztak.⁶⁹

⁶³ 1856-ban például egy pénzhamisítási ügy felgöngyölítésére küldték a krakkói rendőrigazgatót egy ügynököt Londonba és Manchesterbe. Vö. HHStA, IB BM 11/1856., 3347/1860.

⁶⁴ A Párizsba kiküldött ügynökökre való javaslatételre lásd: HHStA IB BM 2053/1855.; Pestről egyedül Bisenti Frigyes rendőrbiztost (későbbi pesti városkapitányt), Karl Bartl főbiztost és Duranik írnokot (székesfehérvári rendőrbiztosság) javasolták, de mivel egyikőjük sem tudott jól franciául, nem küldték ki őket. Feljegyzés a befutott ügynökjavaslatokról, dátum és aláírás nélkül. Uo.

⁶⁵ A Galíciában állomásozó 17. csendőrezred parancsnoka 1854 nyarán például tíz főt nevez meg oroszországi, „lengyelországi” és a dunai fejedelemségekbeli megbízásokra. A 17. csendőrezred parancsnokának jelentése Kempenhez, Krakkó, 1854. aug. 8. AVA, Oberste Polizeibehörde (=OPB), Präs. I. 2907/1854.; ugyanekkoriban az erdélyi és bukovinai csendőrezred parancsnoktól is javaslatokat kért Kempen a dunai fejedelemségekbeli misszióra. Uo. 4499/1854.

⁶⁶ Buol-Schauenstein levele Kempenhez, Bécs, 1853. jún. 9. HHStA, IB BM 77/1853.

⁶⁷ Összefoglaló a Legfelső Rendőrhatalóság első ügyosztályának tevékenységéről aláírás és dátum nélkül [1856. október vége] AVA OBP Präs. I. 3265/1856.

⁶⁸ 1853 elején például Radosavliević főkonzul tesz javaslatot Kempennek Justinus Grubić, egy Szerbiában, Jagodina mellett fekvő kolostor horvát előjárójának alkalmazására a keresztülutazó idegenek megfigyelése céljából. Grubićot ráadásul korábban Figyelmessy Fülöp igyekezett a magyar emigráció céljainak megnyerni. HHStA IB BM 12/1853.

⁶⁹ 1859 májusában például Recherg külügyminiszter az uralkodónak bejelentette Dr. Georg von Klindworth újra alkalmazását (aki már a Mainzban működő Informationsbüro informátorai között is szerepelt), vele 1848 óta folyamatos kapcsolatot tartott a külügyminisztérium havi fizetéssel és úti-költ-

Az ügynökök számára a legszigorúbban tiltva volt, hogy kapcsolatba kerüljenek az adott államban működő osztrák követséggel. Csakis rendkívül sürgős esetben és csak a legmegbízhatóbb ügynökök esetében tartotta azt Buol és Kempen megengedhetőnek, hogy egy előre meghatározott jelöléssel a nagyon sürgős jelentést ne a szokott úton juttassák el Kempenhez, hanem egy nem feltűnő cím közbeiktatásával a nagykövetségre juttassák el, amely azután haladéktalanul, távirati úton (természetesen rejtjelezve) közölje vele annak tartalmát. De az ügynök számára ekkor is tiltott volt kilétének feltárása, ahogy a nagykövetség személyes felkeresése is.⁷⁰

Mindemellett új ügynökök felvételében láthatóan továbbra is lényeges közvetítő szerep juthatott a követségeknél, konzulátusoknak – az ügynököket ugyanis az önként ajánlkozók közül választották ki. Az ügynöknek ajánlkozói írásbeli jelentkezése gyakran a követségekre, konzulátusokra futott be (kitarthatóbb ajánlkozók esetén több diplomáciai szervnél is próbálkoztak az évek során), s a külügyminiszter továbbította Kempenhez, bármennyire is nem vette ezt jó néven Buol. Ezek után, ha Kempen úgy döntött, igénybe veszi az ajánlkozó szolgálatait, a Legfelső Rendőrhatóság illetékes osztálya magát újságszerkesztőségnek álcázva értesítette írásban az ajánlkozót, hogy a szerkesztőség szívesen látja tudósításait, mindenféle pénzügyi kötelezettségvállalás nélkül. Ha meg lesznek elégedve tudósításaival, honorálni fogják munkáját. Megadtak egy bécsi post restante címet, amelyre az illető a „tudósításait” a jövőben küldhette. Ezt a levelet azonban lezárt borítékban szintén a külügyminisztériumon, majd a követségen/konzulátuson keresztül juttathatták el a címzetthez.⁷¹ Ahogy természetesen az elutasító válasz is ezen az úton vándorolt az ajánlkozóhoz.⁷² Még arra is tudunk példát, hogy ha az ajánlkozó nem jelentkezett a követségen a válaszáért, a követség munkatársai igyekeztek felderíteni őt – ami már végképp nem fért össze a Buol által felállított elvekkel.⁷³ Sőt kivételes esetben arra is sor kerülhetett, hogy a genovai konzulátus egy alkalmazottja lásson el Schroth ve-

ségtérítéssel ellátva őt. Rechberg előterjesztése az uralkodó számára, Bécs, 1859. máj. 15. HHStA Kab. Kanzlei, Vorträge MKZ 1757/1859.; Klindworth 1848 előtti tevékenységére vonatkozóan lásd: Antonius: Zum Konfidentenwesen des Vormärz 84.

⁷⁰ Vö. Buol-Schauenstein és Kempen levélváltása, Bécs, 1853. márc. 1-ápr. 5. HHStA, IB BM 602/1853.; Kempen levélfogalmazványa Buol-Schauensteinhez, Bécs, 1853. júl. 27. Uo. 12/1853.

⁷¹ Lásd például a krakkói születésű lengyel mérnök, Anton Rieth Londonból kelt felajánlkozó levelére Kempen levélfogalmazványát, Bécs, 1855. aug. 24. HHStA, IB BM 421/1855.; Kempen levélfogalmazványa Buol-Schauensteinhez, Bécs, 1855. aug. 26. HHStA, IB Actes de Haute Police, Kt. 39. Londoni követség jelentései, 1855.; a piemonti emigráns Emil Elias Lattes is a svájci konzulátuson jelentkezett 1852 nyarán ügynöki szolgálatokra, Kempen elfogadta az ajánlatot, egy angliai címre kellett információit küldenie, 1853-ban azután az ügynök fontos információkat közöl a követséggel. Kempen átirat fogalmazványa Buol-Schauensteinhez, Bécs, 1852. jún. 15. HHStA IB BM 21/1852.; Buol-Schauenstein levele Kempennek, Bécs, 1853. márc. 1. Uo. 602/1853.

⁷² Lásd például Ferdinand Alt szászországi mérnök elutasított ajánlkozásának ügyét: HHStA IB BM 2/1857.

⁷³ Packh János esztergomi emigráns 1852 nyarán ajánlkozott ügynöki szolgálatra a londoni követségen keresztül, de akkor elutasította Kempen; amikor azután októberben Kempen mégiscsak kapcsolatba kívánt volna lépni vele, a követség munkatársai nem találták meg őt a korábban általa megjelölt címen. Kempen levélfogalmazványa Buolhoz, Bécs, 1852. júl. 26., Buol levele Kempenhez, Bécs, 1852. okt. 25. HHStA IB BM 21/1852.

lencei rendőrigazgató számára ügynöki teendőket a konzulátus korábbi vezetőjének javaslatára. Kempen tudomásul vette ezt, de különleges elővigyázatosságot követelt a kompromittálódás elkerülése végett Schroth-tól.⁷⁴

Zökkenőmentes volt az együttműködés az információcserét illetően is Kempen hivatala és a külügyminisztérium között. A saját csatornáikon beérkező jelentéseknek a másik által hasznosítható információit Kempen és Buol kölcsönösen egymás rendelkezésére bocsátották.

Hogy milyen információkat várt Kempen külföldi ügynökeiktől, összefoglalja ismét csak újságszerkesztői levélként álcázott, Gelich Richárdhoz intézett utasítása 1854-ben: „Semmi kombinálás, ... semmi frázis, és csakis tények. A személyeket és tényeket, melyek bennünket érdekelhetnek, ismeri. Amennyiben Ön megmondja nekünk, az itt tartózkodik, az ott, ez ezt és azt csinálja vagy részt vesz abban, azt hálásan vesszük, és levonjuk a következtetéseinket. Mi csak szigorú lelkiismeretességet követelünk és a tények lehető legpontosabb közlését. Így azután belátja, hogy egy olyan ember szavainak pusztá idézése, aki nézeteit naponta változtatja, s bizonyára más mond, mint amit gondol és cselekszik, számunkra nem bírhat jelentőséggel.”⁷⁵ Azaz pusztá tényközlést várt és követelt, bármiféle következtetés levonását saját hivatala számára tartotta fenn.

Természetesen a külföldön működő ügynökök esetében meglehetősen nehéz volt annak eldöntése, mennyire bízhatnak benne, hiszen a folyamatos szemmel tartás sokkal nehezebb volt, mint belföldön. Nem csoda, hogy e területen még több látványos melléfogásnak lehetünk tanúi.

De természetesen a külföldön folyó államrendőrségi adatgyűjtés nem korlátozódott kinn élő ügynökök tevékenységére. Időről időre Magyarországról Nyugat-Európába utazó alkalmi ajánlkozókat vagy már idehaza is ügynökként alkalmazott személyeket megbízott Kempen efféle feladattal. Változó sikerrel. Moritz Schiff losonci kereskedő, akinek üzlete 1849-ben csődbe jutott, először 1854 tavaszán ajánkozott Bach belügyminiszternél, majd 1854 októberében, miután Londonból hazatérőben Lübeckben letartóztatták, mivel „forradalmi pénzeket” és kompromittáló iratokat találtak nála, a pesti rendőrigazgatóságon tett részletes beszámolót londoni útjáról, s kimerítően beszámolt az emigráción belüli viszonyokról.⁷⁶ Ezzel szemben nagy balfogásnak bizonyult 1859. március végén a híres énekesnő Schodelné Klein Rozália fiát, Schodel Józsefet saját

⁷⁴ Schroth és Kempen levélváltását (1853. okt. 16-nov. 2.) lásd: HHStA IB BM 175/1853.

⁷⁵ „...keine Raisonnements, keine Conjecturalpolitik [?], keine Phrasen, und nur Thatsachen. Die Persönlichkeiten, die Facta, welche für uns ein Interesse haben können sind Ihnen bekannt. Wenn Sie uns sagen, der befindet sich da, jener dort, das und jenes wird unternommen, oder hat sich zugetragen, so werden wir es dankbar anerkennen, und unsere Schlüsse selbst ziehen. Wir verlangen nur strenge Gewissenhaftigkeit und möglichst genaue Angabe des Thatsächlichen. Sie werden daher wohl einsehen, daß bloße Citate der Worte eines Mannes, der seine Ansichten über Nacht ändert, und wohl auch anders spricht, als er denkt und handelt, für uns keine Bedeutung haben kann.” Kempen levélfogalmazványa Gelichhez, Bécs, 1854. okt. 24. HHStA IB BM 5864/1854.

⁷⁶ Hadtörténelmi Levéltár, Abszolutizmus kori iratok, Fondokhoz nem kapcsolható könyvek, 113. r. sz. Geheim Präsidial Protocoll 1859:1488. sz. iktatókönyvi bejegyzés; „Moriz Schiff” címmel összefoglaló akta, HHStA, IB, BM 5196/1854.; Moritz Schiff ügynökjelentése londoni útjáról, Prága, 1854. okt. 9. Uo. 3664/1854.

ajánlközására — tekintettel anyjának a magyarok körében élvezett egykori népszerűségére — Svájcba és Piemontba küldeni az ott tartózkodó magyarokról való információgyűjtés céljából. Április elején ugyanis a fiút mint üldözési mániában szenvedő elmeháborodottat azonosították a bregenzi határátkelőhelyen, majd apjához kísérték Pestre.⁷⁷ Idehaza is sikerrel működött viszont Wargha István, őt Kempen 1853 tavaszán küldte Londonba a magyar koronékszerek hollétének felkutatására. S miután ezt is siker koronázta, s Wargha 1853 őszén Londonba költözött, egy ideig még biztosan fennmaradt a kapcsolat Wargha és Kempen között, hiszen Kempen 1854 januárjában papírra vetett naplóbejegyzése szerint Wargha Londonból Mazzini és Kossuth működéséről küldött jelentést neki.⁷⁸

Kempen irányításának időszakából nem maradtak ránk külföldi ügynök-összeírások – nem tudjuk, egyáltalán készültek-e efféle összefoglaló kimutatások. Ezért az ügynökök személyére vonatkozóan csakis az egyes ügyiratok információdarabkáinak gondos összeillesztése után lehetne, de feltehetőleg még akkor is csak töredékes képet alkotni.

A szigorú centralizáció — ahogy belföldön, úgy külföldön is — enyhült Kempen leváltása után. 1859 őszén Adolph Thierry báró rendőrminiszter már úgy ítélte meg, az nem felel meg az igényeknek, ezért maga szólította fel például a velencei rendőrigazgatót, hogy kutasson fel a birodalomtól elszakadt Lombardiában, illetve a közép-itáliai területeken megbízható levelezőket a korábbinál jóval nagyobb körültekintéssel, hogy védjék őket a lelepleződéstől.⁷⁹

A külföldi államrendőrségi adatgyűjtés terén természetesen Kempen is számíthatott a német államok Rendőrszövetségére (*Polizeiverein*). A résztvevő államok köre 1855 közepére kiegészült Bajorországgal (München), Württemberggel (Stuttgart) és Badennel (Karlsruhe), ami lehetővé tette, hogy a német államok szinte teljes területét ellenőrzésük alá vonják az együttműködő rendőri hatóságok. A bécsi rendőrigazgatóság az egész Osztrák Császárság területét tartotta szemmel, Berlin Poroszország, Hamburg, Lübeck, Mecklenburg, az Anhalt Hercegség területeit, Drezda Szászországon kívül a közép-németországi államokat: a Thüringiai Hercegséget, Hessent, Nassau Hercegségét, Frankfurt am Main szabad várost. Hannover feladata volt saját területén kívül Hessen-Kassel, Oldenburg, Braunschweig és Brema állampolgárainak megfigyelése. A müncheni hatóság Bajorország, a stuttgarti Württemberg, a karlsruhei pedig Baden figyelését vállalta magára.

A kapcsolattartás két formája élt továbbra is, az évenkénti kétszeri konferenciák (*Polizeiconferenzen*) és az írásbeli heti tájékoztatók (*Wochenberichte*). 1851–1866 tavasza között összesen húsz konferenciára került sor, két alkalommal Bécsben (1852. június, 1857. június). 1855-ig rendre megtartották az évenkénti két találkozót (de 1854-ben csak egy alkalommal találkoztak az illetéke-

⁷⁷ Az ügy aktáit lásd: HHStA, IB BM 44/1859.; HL Absz. kori iratok, Fondokhoz nem kapcsolható könyvek, 113. r. sz. 1859:181., 306., 461., 493. 1859. febr. 10–ápr. 13.

⁷⁸ A korona megtalálásáról lásd: *Dr. Hanns Schlitter*: Kempens Denkschrift über die Aufindung der Stephanskrona (24. April 1854). Wien 1919.; *Deák*: A koronás Wargha 148–178.; Kempen naplóbejegyzése, 1854. január 22. In: *Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen* 317.

⁷⁹ Thierry levélfogalmazványa a velencei rendőrigazgatóhoz, Bécs, 1859. nov. 17. HHStA, IB BM 44/1859. A rendőrigazgató Bolognában, Ferrarában, Milánóban és Firenzében keresett ügynököt.

sek), 1856-tól már csak évente gyűltek össze valamikor nyáron. Egyetlen év maradt csak ki: 1861-ben ugyanis nem került sor találkozóra. Ausztria egy kivétellel (1865. június) valamennyi konferencián képviseltette magát.⁸⁰

A tájékoztató „hetijelentések” számát illetően egy kimutatás áll rendelkezésre: az 1854. január 1. – 1855. június 30. közötti időszakban összesen 95 hetijelentés cirkulált a tagok között, ezekben 861 információs tétel szerepelt, melyek közül 267-et Drezda, 258-at Berlin, 121-et Bécs, 87-et Hannover, 85-öt München, 30-at Stuttgart és 13-at Karlsruhe szolgáltatott.⁸¹ A számadatok jelzik, hogy a szervezett együttműködés motorja továbbra is Poroszország és Szászország volt, Kempen lelkesedése viszont kezdetben meglehetősen mérsékelt maradt. A koordinált információgyűjtés és –csere fókuszában célcsoportként a kommunista és demokrata mozgalmak, a munkásmozgalom, az Észak-Amerikában, Angliában, Svájcban és Franciaországban élő, magyar, lengyel és olasz politikai emigránsok, valamint szabadkőműves páholyok álltak. Kiemelt feladatnak tekintették a sajtó- és röpiratirodalom megfigyelését, az útlevéleljárás egyeztetését, a munkásmozgalom térnyerésének megakadályozását a rendőri eszközök mellett szociálpolitikai lépésekkel is.

Továbbra sem volt egységes gyakorlat arra vonatkozóan, hogy a szervezetben az adott államot mely rendőri vezető képviselje. Vagy a főváros rendőrigazgatója volt a kapcsolattartó személy (például Poroszországban, Ausztriában, Bajorországban, Württembergben, Hannoverben) vagy a belügyminisztérium speciálisan ezzel megbízott miniszteri tanácsosa (például Szászországban, Badenben).⁸² Kempen hivatalba lépése után próbálta elérni, hogy Ausztriát ne a mindenkori bécsi rendőrigazgató, hanem az ő hivatalának valamely munkatársa képviselhesse, s kérte Buol-Schauenstein külügyminisztertől, hogy hivatalos jegyzékben értesítsék a résztvevő államokat, hogy információikat a jövőben ne Weißhoz, hanem hozzá intézzék. Az ellenvetéseket Dr. Karl Georg Wermuth, a hannoveri rendőrigazgató fejtette ki. Eszerint az 1848 előtti gyakorlat, amely az államrendőrségi irányítást minden államban a legfelső szintre koncentrált, nem volt sikeres. Mivel a fővárosokban összpontosul a felforgató tevékenység, a fővárosok rendőri vezetőinek közvetlen írásbeli és szóbeli együttműködésére kell alapozni a koordinációt, amit viszont igen sikeresnek minősített.⁸³ Buol kommentár nélkül továbbította az iratot Kempennek, aki egyet nem értését nyilvánította arra hivatkozva, hogy a legtöbb államban a fővárosi rendőri vezető egyben az országos rendőri ügyek vezetője is, Weiß viszont nem rendelkezik a hatáskörén kívül eső szükséges információkkal. Ennek ellenére egyelőre minden maradt a régiiben, 1852. október közepén Kempen kénytelen volt engedé-

⁸⁰ Verzeichnis sämtlicher Polizeikonferenzen des „Polizeivereins” (1851–1866). In: Siemann: Der „Polizeiverein” deutscher Staaten 31–32.

⁸¹ Sächsischer Bericht über Entstehung und Wirkungskreis des „Polizeivereins” (1855. aug.–szept.). In: Siemann: Der „Polizeiverein” deutscher Staaten 28–31.

⁸² Siemann: Der „Polizeiverein” deutscher Staaten 4.

⁸³ Kempen levélfogalmazványa Buol-Schauensteinhez, Bécs, 1852. jún. 30., Wermuth levele Buolhoz, Hannover, 1852. aug. 6. „Centralisation der polit. Untersuchungen. Versammlung deutscher Polizei-Chefs. Polizei: Conferenz” címmel akta. HHStA, IB BM 142/1852.

lyezni Weiß számára a soron következő konferencián való részvételt.⁸⁴ Nem sikerült tehát azonnal érvényesíteni a maga akaratát ebben a kérdésben, láthatóan az, hogy Bécsben önálló rendőri hatóság létezett — mégpedig egy katona vezetése alatt — más államok rendőri vezetői számára nem volt kívánatos minta, s nemcsak praktikus megfontolások rejtőztek a vonakodás hátterében. A berlini osztrák nagykövet például azt jelentette 1853 nyarán, hogy véleménye szerint Hinckeldey hiúságból ragaszkodik ahhoz, hogy az együttműködés keretében fővárosi rendőrigazgatók érintkezzenek egymással szigorúan a paritás elve alapján, mert azokat tekintheti magával egyenrangúnak, míg Kempen kénytelen lenne magasabb pozíciójúként kezelni.⁸⁵

A terv, hogy a kooperáció mellett egy közös rendőri csúcsszervet létrehozának, nem került le teljesen a napirendről, a kriminálügyekért felelős berlini rendőrigazgató, Wilhelm Johann Stieber például 1854 nyarán ennek szükségességét fejtegette a prágai rendőrigazgató előtt.⁸⁶ 1852 őszén Buol-Schauenstein kezdeményezte, hogy hatékonyabbá kell tenni a németországi együttműködést, közös erővel rendezni Frankfurt szabad város rendőrügyeit.⁸⁷ A szorosabb integráció azonban nem jött létre. Kempennek jól érzékelhetően — a személyi kérdéseken túl is — fenntartásai voltak a konferenciák és az alkalmi együttműködés hatékonyságát illetően, s naplójának tanúbizonysága szerint az uralkodó is osztotta véleményét.⁸⁸ Mindemellett 1853 tavaszától kezdve nagyobb intenzitással vett részt Kempen az együttműködésben, ráadásul Weißnak a bécsi rendőrigazgatói posztról való elmozdítása után elérte, hogy Engelshofen képviselje Ausztriát.

Mindemellett a nemzetközi kooperáció egy új iránya is kialakulóban volt. 1853 tavaszán ugyanis a bécsi nápolyi nagykövet jelezte, hogy kormánya kezdeményezi az államrendőrség terén az együttműködést az Osztrák Császársággal. Kempen kedvezően fogadta az ajánlatot, de feltételül szabta — okulva a német példán —, hogy az együttműködés a két állam központi rendőri szervének kooperációjára épüljön. A nápolyiak viszont azt kérték, hogy a kapcsolattartás közvetlenül a nápolyi és a bécsi rendőrigazgató között történjék. Kempen ugyan nem emelt kifogást, de leszögezte, nem fogadhatja el, hogy a bécsi rendőrigazgató egyfajta univezális közvetítő legyen a külföldi államrendőrségi levelezések lebonyolításában, mert az idegen a birodalomban kiépített rendőri szervezet alapelveitől.⁸⁹ Az együttműködési kísérlet az itáliai „baráti” államokkal azután nem bizonyult életképesnek és elhalt, 1856 őszére már mindenképpen.

⁸⁴ Kempen levélfogalmazványa Buol-Schauensteinhoz, Bécs, 1852. aug. 27., Kempen levélfogalmazványa Weißhoz, Bécs, 1852. okt. 15. HHStA, IB BM 142/1852.

⁸⁵ Friedrich Thun und Hohenstein gróf berlini nagykövet jelentése Buol-Schauensteinhoz, Berlin, 1853. máj. 31. (másolat) HHStA, IB BM 2295/1853.

⁸⁶ Sacher-Masoch prágai rendőrigazgató jelentése Kempenhez, Prága, 1854. jún. 28. AVA, OPB Präs. II. 4160/1854.

⁸⁷ Összefoglaló a Legfelső Rendőrhatalóság első ügyosztályának tevékenységéről aláírás és dátum nélkül [1856. október vége] AVA OPB Präs. I. 3265/1856.

⁸⁸ Kempen naplója, 1855. júl. 12. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen 369.

⁸⁹ Buol-Schauenstein átiratai Kempenhez, Bécs, 1853. márc. 18. jún. 25., Kempen válaszlevél fogalmazványai, Bécs, 1853. márc. 20., jún. 28. HHStA, IB BM 436/1853.

A lombardiai-velencei főkörmányzóság korábban kiépített kapcsolatrendszere azonban folyamatosan működött a szomszédos államokkal — bár, mint láttuk, Kempen ezt is próbálta leépíteni, s az információs csatornákat saját magához átirányítani —, s ez hivatalos értékelés szerint bizonyos mértékig pótolhatta a közvetlen kapcsolatokat.⁹⁰

Továbbá tudomásunk van még arról, hogy Buol kezdeményezte 1853-ban a közvetlen kapcsolatfelvételt a brüsszeli rendőri vezetővel is – ennek pontos formáját azonban nem ismerjük, csak azt tudjuk, hogy 1856 őszén még tartott az együttműködést.⁹¹

Alkalmi kooperációra természetesen további országok rendőrségével is sor kerülhetett. A párizsi világiállítás alkalmából például, ahogy erről már szó esett, francia kezdeményezésre — a többi nagy német államhoz hasonlóan — Kempen külön kirendeltséget küldött Párizsba, s a vezető számára összeállított titkos instrukciók hangsúlyozták a „szolgálat számára legmegfelelőbb” együttműködést a francia rendőrséggel, miközben feltűnésmentesen meg kellett figyelniük az olasz, lengyel és magyar emigrációt és az azokkal esetlegesen kapcsolatba lépő ausztriai állampolgárokat, s arról hetente kétszer jelentést küldeniük Bécsbe.⁹² Az uralkodó is egyetértett azonban azzal, hogy a francia rendőrséggel való együttműködési készség mellett is önállóan kell tevékenykedniük a kiküldött megbízottaknak.⁹³

Az 1849 tavaszától gondosan építgetett információs rendszer nem minden tekintetben felelt meg legfelső szintű vezetői centralizáló igényeinek, de összességében megfelelően teljesítette funkcióját: folyamatosan többé-kevésbé megbízható információkkal látta el a birodalom politikai döntéshozóit.

⁹⁰ Összefoglaló a Legfelső Rendőrhatóság első ügyosztályának tevékenységéről aláírás és dátum nélkül [1856. október vége] AVA OPB Präs. I. 3265/1856.

⁹¹ Összefoglaló a Legfelső Rendőrhatóság első ügyosztályának tevékenységéről aláírás és dátum nélkül [1856. október vége] AVA OPB Präs. I. 3265/1856.

⁹² „dienstfreundliche”, „Geheime Instruction für den Leiter der Mission nach Paris” címmel feljegyzés, Bécs, 1855. máj. 24. HHStA, IB BM 2053/1855.; vö. *Jiří Kudela*: Duverníci, agenti a konfidenti před 150 lety. Dejiny a Současnost, 1996. Nr. 4. 19.

⁹³ Kempen naplója, 1855. júl. 12. Das Tagebuch des Polizeiministers Kempen 369. Az együttműködés korlátaira mutat rá az a tény is, hogy az ausztriai rendőrmegbízottat a francia rendőrség megpróbálta 24 000 frank ígéretével saját céljainak megnyerni. Kempen naplója, 1855. okt. 26. Uo. 375.

FÜGGELÉK

*Kimutatások a külföldön tevékenykedő ausztriai ügynökökről,
1850. június – 1852. április*

Ssz	Név	Fedőnév	Származási ország	Állomáshely	Alkalm kezd.	1850 jún.	1851 jan.	1851. júl.	1852. ápr.	Havi fizetés (ezüstfrt)
1	Lizius, Bernhard	Dr. Schäfer	Bajorország	Párizs	1836. nyár	x	x	x	x	200
2	Lassmann		Kurhessen	Párizs		x				
3	Czendrovicz, Paul		Orosz-Lengyelország	Párizs, New York	1844	x		x	x	80 (100)
4		Dr. Beer	Magyarország	London		x	x			
5		Moor		London, mobil ügynök		x				
6	Dr. Eichelberg, Johann	Dr. Berg		Zürich, Basel	1849. március	x	x	x	x	145 (130)
7		Sarma	Lengyelország	Genf		x				
8		Dr. I.	Szászország	Svájc, mobil ügynök		x				
9		Lowski	Lengyelország	Torino		x				
10		Dr. Hermann		Frankfurt		x				
11		egy közvetítő		Frankfurt		x				
12	Heller	Hell	Darmstadt	Mainz, Worms, Mannheim, Frankfurt	1844	x		x	x	(30) 40
13		egy levelező		Mainz		x				
14		J. B...ring		Stuttgart, mobil ügynök		x				
15		Dr. Lorenz		Lipce		x				
16	Dr. Fischer, Wilhelm	Dr. Wilhelm	Berlin	Augsburg, Lipce, Svájc	1838	x	x	x	x	145 (140)
17	Gross, H.	Arnold	Bécs	Berlin, Breslau, Krakkó, Brüsszel	1848	x	x	x	x	200 (120)
18	Jasmagy, Gabriel	Zeichner		Konstantinápoly		x		x		200
19	Kohn	Ali	Magyarország	Konstantinápoly		x		x		150
20	Gevey(?)	Murat	Magyarország	Konstantinápoly, Korfu, Genova	1850. nyár	x			x	150
21	Kolmar(?)	Mehmed	Magyarország	Kütahya, Brussa		x		x		150
22		Abdula		Kütahya		x				
23	Nemegey	Carabel	Magyarország	Aleppo		x		x		120
24		Mohamed		Szmirna		x				
25	Schlesinger	Said	Br. Staaten(?)	Siracusa		x		x		120
26	Virágh	Kiamil, Marr	Magyarország	Athén, Párizs, London	1849. ősz	x	x	x	x	200

Ssz	Név	Fedőnév	Származási ország	Állomáshely	Alkalm. kezd.	1850 jún.	1851 jan.	1851 júl.	1852. ápr.	Havi fizetés (ezüstrft)
27	Fransich	Haffiz	Magyarország	Korfu, Brussa		x		x		150
28	Kolmar(?)	Ahmed	Magyarország	Sumla, Kütahya		x		x		150
29	Nagy	Suleiman	Magyarország	Tulcea, Konstantinápoly		x		x		150
30	Hassnien	Ismael	Örményország	Galacz, Kütahya		x		x	x	150 (200)
31		Mustafa		Bukarest, Szmirna		x		x		150
32		Perisi		Belgrád		x				
33	Recassy	Ressy		Belgrád, mobil ügynök		x				
34	Petrovics		Magyarország, Bánát	Konstantinápoly				x		150
35	Fio(?)	Anastasius	Adrianopolis	Bulgária				x		150
36	Utassy György.		Magyarország	Konstantinápoly, Korfu, Genova, Marseilles			x	x		150
37		Freund	Itália	Athén				x		150
38	Wolaiński		Lengyelország	Konstantinápoly				x		80
39	Uetz		Bécs	Konstantinápoly				x		40
40	Zerffi Gusztáv	Dr. Pially	Magyarország	Málta, Párizs	1850. tavasz		x	x	x	200
41	Majewski	Dr. Moreau	Lengyelország	Belgrád				x	x	60
42	Bangya János	Sturm	Magyarország	Párizs, London	1850. tavasz			x	x	400 (350)
43	Berndorff Lajos	Bern, L.	Magyarország	London	1849. ősz		x	x	x	200
44	Szöllősy Nagy Ferenc	Stephenson	Magyarország	Kütahya, Párizs, Marseilles			x	x		250
45	Dr. Binder, Wilhelm		Württemberg	Strassburg	1833			x		100
46	Dr. Ebner, Hellwig		Hannover	Frankfurt	1833			x		42
47		egy közvetítő	Mannheim	Frankfurt				x		20
48	Dr. Hecht			Berlin, Genf	1851. nyár			x	x	80 (100)
49	Noisser, Richárd		Magyarország	Sumla, Konstantinápoly, Svájc, Róma,			x	x		150
50	Lindner, Ferdinand		Württemberg	Romagna				x		200
51	Landan		Bécs	Hamburg				x		80
52		O. F.	Bécs	Belgium				x		200
53		B.	Bécs	Belgium						
54		M.	Bécs	Belgium						
55	Michalowski, Heinrich	Mich, H.	Lengyelország	Itália, London	1849–1850, 1851			x	x	80
56		Dr. With		Basel, Augsburg	1849. nyár				x	100
57		**		Hamburg					x	70

Sz	Név	Fedőnév	Származási ország	Állomáshely	Alkalm kezd.	1850 jún.	1851 jan.	1851. júl.	1852. ápr.	Havi fizetés (ezüstit) (ezüstit)
58		Dr. Licht		Frankfurt	1834				x	60
59	Perczel?	N. P.	Magyarország	Kütahya, New York	1850. nyár				x	100
60	Lórody	L.	Magyarország	Kütahya, New York	1850. nyár				x	

Forrás: AVA, Nachlass Bach, Kt. 26. Polizei:Staatspolizei

IN THE TRACE OF REVOLUTIONARY EMIGREES. THE AGENTS OF THE VIENNESE POLICE ABROAD IN THE 1850s

*by Deák Ágnes
(Abstract)*

In the wake of the European revolutionary tide in 1848 the system of intelligence gathering that had been carefully built up by the Austrian state police was dissolved both at home and abroad. In April 1849 the Austrian government set about the task of its reorganisation outside the borders. The chief aim was to keep an eye on the Hungarian, Italian and Polish democratic emigration, and the observation of the international workers' organisations, at first under the leadership of the Ministry of Foreign Affairs and of the Ministry of Home Affairs, which supervised police matters until 1852, and under the direction of the so-called Chief Police Authority (Oberste Polizeibehörde) thereafter.

The study examines in detail the organisational principles of this network of state police (with „lodges” or „chief agencies [Hauptagentur], „agencies [Agentur], independent correspondents [Korrespondent]), its leaders, and reconstructs on the basis of the lists of confidants which have survived from the period between the spring of 1850 and that of 1852 as part of the legacy of minister of home affairs Alexander Bach, the circle of persons who belonged to this intelligence network. It also deals with the results and limits of centralisation that was aimed at by baron Johann Kempen von Fichtenstamm, head of the Chief Police Authority after its establishment. The author also pays attention to the role and cooperation of foreign embassies and consulates in the work of information gathering. The study comes to the conclusion that while the intelligence network failed to meet all the expectations of its leaders, it did manage to provide the political decision-makers of the Empire continuously with more or less reliable information.

Markó Richárd

**ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓSÁG KÖZJOGI
HELYZETE TÖRTÉNETÉHEZ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEINK
TÜKRÉBEN 1790–1830¹
(I.)**

A magyarországi zsidóság emancipációjának kora, melyet a jogkiterjesztés korának is nevezhetünk, tágabb értelmezésben II. József uralkodásával és az általa kibocsátott uralkodói pátenssel kezdődött.² Az uralkodó regnálásának első felében reformok egész sora ment végbe a főbb kormánysszervekben és a társadalmi élet egyéb területein, jelezve mintegy az új időknek nem csak a felvilágosult államigazgatásra, de a társadalompolitikára is jellemző jegyeit. Noha a felvilágosodás szellemiségéből merítő abszolutisztikus kormányzat és annak társadalompolitikája nem a humanitásból, de sokkal inkább a rációból eredeztethető, mégsem vitatható el annak áldásos, jelen esetben a honi zsidóságra gyakorolt hatása. II. József trónraléptével a birodalom határain belül élő zsidók polgári státusa tekintetében lényeges változások kezdődtek. Már uralkodása kezdetén, egy 1781. május 13-án kelt levelében arról ír, hogy változtatni kíván a zsidókat érintő megszorításokon: „Egyébként is minden ama megalázó és az értelemnek ellenszegülő kényszerítő törvényt, mely a zsidók ruházatának és viseletének megkülönböztetésére vagy egyéb külső jegyekre szorítkoznak, meg kell szüntetni.”³ Felvilágosult gondolkodásának mintegy társadalompolitikáját is

¹ A *Századok* folyóiratban a zsidósággal kapcsolatosan tanulmányként eddig megjelent írások a következők: *Kohn Sámuel*: A visszafoglalt Budavár zsidó lakosságának állítólagos emlékirata 1686-ból. 1887. 10. sz. 827–835., *Eperjessy Géza*: Zsidó iparúzők a reformkori szabad királyi városokban. 1983. 4. sz. 711–740., *Hanák Péter*: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai elítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében). 1985. 5–6. sz. 1079–1104., *Gál Éva*: Az óbudai uradalom zsidósága a 18. században. 1992. 1. sz. 3–34., *Sándor Pál*: Az emancipáció történetéhez Magyarországon 1840–1849. 1995. 2. sz. 285–334., *Karsai László*: A magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1920–1944. 2004. 6. sz. 1285–1304., *Konrád Miklós*: A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón 2005. 6. sz. 1335–1369., *Konrád Miklós*: Vallásváltás és identitás: A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában. 2009. 3. sz. 593–636.

² „The Edict and subsequent legislation lifted the restrictions on settling in the cities, permitted Jews to join the guilds, and encouraged them to practice crafts and till the land. On the other hand, measures were proposed against peddling and leaseholding, in general, Jewish settlement in the countryside for those not engaged directly in agriculture.” *Michael K. Silber*: A Jewish Minority in a Backward Economy: an Introduction. In: *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945. Studies dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his eightieth birthday.* (Ed. by Michael K. Silber), Magnes Press, Hebrew University, Jerusalem, 1992. 7.

³ *Büchler Sándor*: A magyar zsidók viseletéről. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1898. 117–124. vö. *Monumenta Hungariae Judaica (Magyar-Zsidó Oklevéltár) I–XVIII.* (1903–1980.) (a to-

meghatározó jegyei, és egyben a zsidósággal kapcsolatos szükséges tennivalók előmozdításának igénye, a még ugyanezen év október 26-án írott másik levelében fejeződik ki talán a leginkább: „Semmiképpen sem áll szándékomban, hogy a kérelmezett kedvezések által a zsidóság létszámát jelenlegi állapotában országaimban gyarapítsam, vagy népességük további gyarapodását elősegítsem, amennyiben nem válnak hasznosabbá. E nemzet tanítása, felvilágosítása és jobb képzése mindig is csupán mint fő végcél tekintendő. A jobb minőségű táplálék, karjaik hasznos alkalmazása, a gyűlölt kényszerítő törvények és a megvetést keltő megkülönböztető jelvények, a szükséges jobb tanítással és nyelvük felszámolásával karöltve kell, hogy ezen nemzet saját előítéleteinek kiirtásával megadja a lendületet ahhoz, hogy felvilágosuljanak, ezáltal keresztényekké váljanak, vagy erkölcsi jellemük javuljon, és ahhoz, hogy hasznos állampolgárokká fejlődjenek, mely eredmények legalább az elkövetkezendő nemzedék alatt bizonyára fenntartatnak.”⁴ Az uralkodó nem lelkiismereti okokból terjesztette ki rendeleteiben a zsidóságra a szabad nem nemesek jogállásának jelentékeny hányadát, hanem felvilágosult uralkodóként úgy gondolta, hogy ez a birodalom egészének érdeke, a „kor szelleme” is megkívánja e népcsoport helyzetének javítását. Az 1783-ban kiadott *Systematica Gentis Judicae Regulatio*⁵ egy olyan, az udvar részéről felülről indított jelentős, a korszellemet megjelenítő kezdeményezés volt, mely az országgyűléseken történtek mellett méltán tekinthető az emancipáció kora kezdő fejezetének is. E dokumentum történelmi jelentősége abban keresendő, hogy számos korlátozó és szabályozó pontja közepette is lényegében a „bürgerliche Verbesserung”-ot igyekszik előkészíteni, megvalósítani.⁶

Az 1790–1791. évi országgyűlés

Az 1790-ben bekövetkezett uralkodóváltással merőben új helyzet állott elő az ország életében, mely a honi zsidóságot éppúgy érintette, mint a lakosság bármely más rétegeit. A politikai fordulat bekövetkeztével e népcsoportra azonban más összefüggésben voltak kihatással a történetek. A városok most azon

vábbiakban MHJ), Scheiber Sándor et alii... (Szerk.), (IMIT – MIOK), Budapest, 1980. XVIII. 651. sz. 353–354. 1783. május 2-án a Helytartótanács elrendeli, hogy a zsidókat sem a szakállviselésben, sem másban ne merje senki háborgatni.

⁴ *Marczali Henrik*: Magyarország története II. József korában. I–III (1881–1888). Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest, 1885. II. 517–518.

⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban MNL OL), C 29, Idealia, 1783. 42. cs. Nro. 10–11. Latin nyelvű szövegét elsőként tette közzé *Büchler Sándor*: A Systematica Gentis Judicae Regulatio. Magyar Zsidó Szemle, 1896. 4. sz. 367–374. vö. *Wolfdieter Bihl*: Zur Entstehungsgeschichte des Josephinischen Patents für die Juden Ungarns vom 31. März 1783. In: Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. (Hrsg.) Heinrich Fichtenau – Erich Zöllner, Wien–Köln–Graz, 1974. 282–298.

⁶ „Alle Patente enthielten Paragraphen, deren Zweck es war, die jüdische Bevölkerung ihrer Umgebung kulturell anzugleichen.” *Josef Karniel*: Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden. In: Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen. (Ed. Peter F. Barton), Institut für protestantische Kirchengeschichte, Wien, 1981. 205.

privilegiumokat igyekeztek megvonni a zsidóktól, melyeket a korábbi uralkodó, II. József ottani lakhatásukra és kereskedésükre vonatkoztatva adott meg, s amelyeket a városok nagy része most már semmisnek tekintett; így azok rögtön neki is láttak a zsidók falaik közül történő kiűzésének. „...már 1790 elején, ...amikor a városok a zsidók kiűzését követelték, a helytartótanács közbelépett és arra hivatkozva, hogy az országgyűlés fogja majd szabályozni a kérdést, a statusquo fennmaradását rendelte el...”⁷ Ezért szükségesnek tűnt e kérdésnek az újonnan összeülő országgyűlésen történő mihamarabbi rendezése is. A magyarországi zsidó közösség vezetői, a pozsonyi Koppel Mendel Theben és Elias Rosenthal az országgyűlés összehívásával egyidőben Budára összehívták a honi zsidóság megbízottait. „A három napos budai gyűlés (ászfifa) eredményeként létrehoztak egy tíz főből álló bizottságot, hogy az országgyűlési tárgyalásokat és törvényt megelőzően a »Magyarországban élő zsidók közönsége« érdekképviseletének első újkori megnyilvánulásaként kérvényben forduljon a diétához és az uralkodóhoz védelemért és jogaik biztosításáért.”⁸ A folyamodványt feltehetően a Magyar Királyi Kancellária egyik referense Pászthory Sámuel fogalmazta meg, melyet a magyarországi zsidóság képviselői november 29-én Bécsben az uralkodónak is átadtak.⁹ A zsidók ügye legelőször december 2-án a 42. ülésen került szóba, amikor is báró Splényi Ferenc váci püspök az ülés kezdetén arról tesz említést, hogy az ország nehézségei és azokból származó kívánságok megvizsgálására rendeltetett közös deputáció két olyan panaszt terjesztett elé, melyeknek elővetelét és az országgyűlés által történő elintézését szükségesnek találja, nevezetesen pedig hogy: „Az országban lévő zsidóknak községe azon okból, hogy boldog emlékezetű felséges II-dik József császár s király rendelkezéséből a zsidóknak minden királyi városokban való szabad lakás és kereskedés folytatása engedtetvén, most ezen engedelemtől némely városok őket meg akarják fosztani; több rendbéli kéréseknek jelentése mellett tehát azon könyörögnek, hogy továbbá is a zsidók nem csak azon bátorságban és csendességben meghagyassanak, hanem mindazon akadályok, amelyek vagy élelmek, vagy bátorságos megmaradások, vagy vallások gyakorlásában tétettek, eltávoztassanak.”¹⁰

⁷ *Mályusz Elemér*: A magyarországi polgárság a francia forradalom korában. Különlenyomat a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyvéből. I. évf. Budapest, 1931. 51.

⁸ *Haraszi György*: A magyarországi zsidóság rövid története a kezdetektől az ortodoxia és a neológia szétválásáig. Országos Rabbiképző Zsidó Egyetem, Budapest, 2004. 158.

⁹ *Büchler Sándor*: De Judaeis. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1900. 299. A latin nyelvű kéziratot folyamodványt lásd MNL OL, Kancelláriai Levéltár, A39 Acta Generalia, 15525/1790 fol. 27. 5485/05. A kilenc pontba szedett kívánalmat idézi még német nyelven *Leopold Löw*: Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet. Beitrag zur Rechts-, Religions- und Kulturgeschichte. Verlag von Ludwig Aigner, Budapest, 1871. 14–24. vö. *Venetianer Lajos*: A magyar zsidóság története. Különös tekintettel gazdasági és művelődési fejlődésére a XIX. században. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest, 1986.² 85–93.

¹⁰ *Diarium Comitiorum 1790. 266–267.* Az országgyűlési naplók (*Diarium Comitiorum*) és irományok (*Acta Comitiorum*) címére a könnyebb követhetőség érdekében az egész korszakra latin megnevezésükkel hivatkoztunk. A nyomtatásban is megjelent bizottsági munkálatoknak és a vármegyék észrevételeinek az egyes köz- és szakkönyvtárakban vagy levéltárakban fellelhető jelzeteit, valamint e munkák hozzáférhetőségét lásd a Bibó-Pajkossy-féle bibliográfiában. *Bibó István – Pajkossy Gábor*: Az 1790/91. 67. tc. és az 1825/27. 8., 9. és 15. tc. alapján létrejött rendszeres regnikoláris bizottságok kiadványainak bibliográfiája. Országgyűlési Könyvtár, Budapest, 1977.

Ezután Németh János ítélmester a zsidóknak II. József halálát megelőző állapotukban való megmaradásáról szóló törvénytervezetet olvasta, mely a rendek által helybenhagyatott azon rendeléssel, hogy: „...ez is azon representatio-ba béiktasson, amelyben az utolsó egyesült ülésben megállapított többi törvénycikkelyek foglaltatnak.”¹¹ Miután Zichy Ferenc főpohárnok azon több rendbeli munkákról tudósította a rendeket, melyeket az országos egyesült deputáció felvett, ismét Németh János ítélmester következett, aki a rendeknek országos sérelmeiről és az abból eredő kívánságairól szóló reprezentációt kezdte olvasni, melyet pontonként aztán tanácskozás alá is vettek. Majd következett Aczél István ítélmester, aki a korábbi üléseken kidolgozott törvénytervezetek tárgyában feliratot szerkesztett, melyhez a zsidók iránti törvénycikkely is csatolta és még ezen ülésen fel is olvasta.¹² December 3-án a 43. ülésen ismét elhangzottak az ezt megelőző ülésen hozott érdemi döntések: „Az úgynevezett praefertentialis articulusok eránt Ófelségéhez küldött representatio, melyhez kapcsoltatott a zsidóknak a k. városokban elébbeni állapotjokban való megmaradásokról szóló cikkely”¹³, mely az irományok között említetik, vagyis hogy a korábbi királyi szabályozás megengedte a zsidóknak, hogy több városban tartózkodási joguk legyen és hogy kereskedhessenek, ugyanakkor ezt sokfelé korlátozzák. Mindezt sorolják, hogy a magyarországi és kapcsolt részekbeli zsidók közössége panaszos kérelmet nyújtott be annak céljából, hogy háborítatlan élhessenek, az ország többi lakójához hasonlóan garantálják létfenntartásukat, mentsék fel őket az ehhez nélkülözhetetlen kizárások alól, beleértve a zsidó vallásgyakorlat üzésének nehézségeit is. Mivel azonban ez a kérés privilégiumokat is érint, országgyűlési bizottságnak kell megtárgyalnia a helyzet kezelési módját, hogy majd az országgyűlésen a kérelmeknek megfelelően lehessen határozni. Addig is a zsidó közösség találja meg a zavartalan kereskedelmi tevékenysége üzésének módját. A karok és rendek egyetértének abban, hogy amíg e tárgyban további királyi rendelkezések nem születnek, a zsidók tartózkodási jogai a szabad királyi városokban — kivéve a bányavárosokat — az 1790. január 1-i állapotban maradjanak meg, és ha valamely sérelmet szenvednének, azt jogi úton rendezhessék jogvédelem alatt.¹⁴ Jóllehet a taxa tolerantialis említése a hitelesített naplók és irományok között nem szerepel, mégis informálódhatunk arról, hogy a rendek bizony tárgyalták ezt az ügyet is, melynek lényege a következő volt: „El kell törölni a zsidók túlságosan magas tolerantia-taksáját. A zsidókat mérsékelten meg kell taksálni az országos pénztár részére. Ebben nagy közjogi változás foglaltatik. A királynak fizetett türelmi taksa a királyi oltalomért járt; most az ország vegye át őket.”¹⁵ 1791. február 5-én a mixta deputatio

¹¹ Diarium Comitiorum 1790. 268.

¹² Diarium Comitiorum 1790. 272–273.

¹³ Diarium Comitiorum 1790. 277. vö. Hadi és más nevezetes történetek, 1790. III. 717. dec. 5. (Szerk. Görög Demeter, Hummel J. D. Nyomdája, Bécs) „A' Zsidók eránt addig is, míg már különös Törvény hozattathatnék felölök, olly meg határozás lett, hogy a' Városoknak 's Helységeknak, kereskedés végett lejendő járására nézve, azon állapotba tétessenek vissza, mellyben voltak ezen folyó esztendő Januariusának elsőjén: de a' Bánya-Városokba nem szabad lessz nékiek menni.”

¹⁴ Acta Comitiorum 1790. L. sz. 332.

¹⁵ *Marczali Henrik*: Az 1790/1-diki Országgyűlés. I–II. A Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, Hornyánszky Viktor cs. és kir. könyvnyomdája, Budapest, 1907. I. 217–218. E sorok lényege az te-

által elkészített törvénycikkelyeknek megfontolása végett az e napra összehívott 54. ülésen Aczél István ítélőmester jelenlétében olvasni kezdték a tervezeteket, amikor is elérkezett a zsidókat érintő cikkely olvasása: „A zsidókról hozott ideig való törvénycikkelyből mindjárt az elein e következő szavak: *secure et tranquille vivere possint, vivendique suppeditentur*, kihagyattak, és azok helyett: *ut Judaeorum conditioni* tétettek, nem különben azok a szavak is *ad evitandas pressuras et facilitandum commercium* kimaradtak, egyéb eránt pedig ezen törvénycikkely némely szavaknak világosabb által tétele után helybenhagyatott.”¹⁶ A zsidókról alkotandó törvénytervezet tehát eredetileg a következőképpen nézett ki: Ut (1.) [*Judaei secure, ac tranquille vivere possint, vivendique media, quemadmodum aliis Regni Inhabitoribus, ipsis quoque suppeditentur*],¹⁷ interea etiam (2.) donec Negotium (3.) [*Judaeorum*] et (4.) nonnularum Liberarum et Regiarum Civitatum [*Privilegia*] (5.) [*Judaeos*] tangentiam per Deputationem Regnicolarem proximis Comitii Relationem facturam, in deliberationem adsumantur, et de Judaeorum conditione communi Suae Majestatis Sacratissimae, et Statuum ac Ordinum voluntate (6.) constituatur, [*ad evitandas pressuras, et facilitandum commercium*], Status et Ordinaes annuente Sua Majestate Sacratissima decreverunt: ut Judaei intra ambitum Regni Hungariae, Partiumque adnexarum degentes, in cunctis Liberis, ac Regiis Civitatibus, et aliis Locis (non intellectis huc Regiis Montanis Civitatibus) in statu illo, in quo cum I. Januarii 1790. praefuerunt, conserventur, et si nefors exturbati fuissent, ad eundem reponantur.”¹⁸ Az uralkodó 1791. január 10-én hagyta jóvá az országgyűlésnek a zsidókkal kapcsolatos felterjesztését,¹⁹ melynek köszönhetően megszületett a törvény: „Hogy

hát, hogy az eddig az uralkodó által kivetett adó és annak behajtása országgyűlési jóváhagyás nélkül zajlott. Ezt ezentúl törvényi úton kellene szabályozni. Egy szintén Marczali által idézett, azonban nem hivatkozott forrásban olvashatunk egy a zsidókkal kapcsolatos névtelen, a hivatalos naplóban nem közölt állásfoglalásról: „Mindenké szenttanúja, mennyire elterjedt a héber nép az országban. Ez a nép a mi földjeinken igen rosszra fajult, egészen csalásra és rászedésre adja magát és így más polgártársak veritékén és vérén szokott élni. II. József mégis polgárjogot kezdett neki adni. Törvényeinkben külön megállapítások vannak: hogy ne legyen vámos, a bányavárosok közelében ne lakják; ezeket meg kell újítani. A mellett a mindennapi tapasztalat mutatja, mennyire szapora ez a nép, úgy hogy csalásai és mindenféle üzérkedései által már egész községeknek tönkre tett. Ennek a szaporodásnak tehát valamiképp útját kell állani. De úgy kell eljárni ebben, hogy egészen meg ne semmisítsék, mert mégis segít a kereskedés élesztésében és néha a földesurak is reászorulnak a zsidóra, mintegy ellenméregre. Az ország javára czélszerűnek látszik, ha az alkalmasokat, a többi polgár módjára, besorozzák a seregbe.” *Marczali H.*: Az 1790/1-diki Országgyűlés... i. m. I. 213.

¹⁶ Diarium Comitiorum 1791. 341.

¹⁷ Szögletes zárójelbe dőlt betűkkel azon szavakat tettük, melyek eredetileg benne voltak a szerkezetben, de aztán kikerültek onnét, zárójelben arab számokkal jelölve pedig azon szavakra utalunk, melyek a szövegbe utólag lettek beszúrva. Az aláhúzott szavak szintén a végső szerkezettől történő apró stilisztikai eltéréseket mutatják az egyes szavak módosulása, összevonása, illetve egy-egy szerkezeti elem átalakítása következtében. (1.)=Judaeorum conditioni; [a zsidók hadd éljenek biztonságban és nyugodtan, és a létfenntartásukhoz szükséges eszközök tekintetében, hasonlóképpen mint az ország többi lakosa, segítséget kapjanak]; (2.)= Prospiciatur; (3.)=Ipsorum; [a zsidóknak]; (4.)=Privilegia; [kiváltságok]; (5.)=Eosdem; [zsidókat]; (6.)=Ulteriora; [a korlátozások elkerülése és a kereskedelem elősegítése érdekében]

¹⁸ Acta Comitiorum 1791. LXXII. sz. 546.

¹⁹ Budapest Főváros Levéltára, IV. 1202/c. 3989. 384. dob. sz. n.

a zsidók állapotáról addig is gondoskodva legyen, míg ügyök s némely szabad királyi városoknak őket érintő kiváltságai a legközelebbi országgyűlésen jelentést teendő országos bizottság által tanácskozás alá vétetnék és a zsidók állapotáról Ő szent felségének s a karok és rendeknek egyetértő akaratával intézkedés tétetnék: a karok és rendek Ő szent felségének jóváhagyásával határozták, hogy a Magyarország és kapcsolt részei határain belül élő zsidók az összes szabad királyi városokban és más helységekből (ide nem értvén a királyi bányavárosokat) azon állapotban, melyben az 1790. évi január elsőjén voltak, megtartassanak és ha abból netalán kizavartattak volna, visszahelyeztessenek.²⁰ Az országgyűlést követő idők politikai hangulata mind a sajtóban, mind a bizottsági munkálatok terén alapvetően azt igazolta, hogy noha József halálával véget ért egy korszak, a felvilágosult gondolkodás és abból fakadó kormányzat még egy rövid időre megmaradt. A kilencvenes évek reformhangulata, illetve a zsidósággal kapcsolatos állásfoglalás időszerűsége nem csak az országgyűlésen, hanem a politikai irodalomban is éreztette hatását. „A reformerek egyelőre csak arra szorítkoztak, hogy a zsidót szolgai, elnyomott helyzetéből kiemeljék s ez által módot nyújtsanak neki ama hibái levetkezésére, melyek épp a százados elnyomatás folytán lassankint természetévé válván képtelenné tették őt a nemzeti aspirációk megértésére, s ezen aspirációk megvalósítását célzó törekvések aktív istápolására.”²¹ Mindazon erőik, melyek a rendi keretek közé szorította társadalom újjászervezésén fáradoztak, szerették volna a remélt átalakulás munkájába egy eddig tétlenségre kárhoztatott tényezőt, a zsidóságot is bevonni. E gondolatiségben már fellelhetjük ama főleg a XIX. század negyvenes éveitől a rendek részéről egyre inkább pártolt elképzelést, melynek lényege, hogy a zsidóságot is be kell vonni a nemzet egységébe, hogy ezáltal is erősödjék a magyar nemzettest. Ezen koncepció akkor kapott hangsúlyosabb szerepet, amikor is a szláv népek nemzeti ébredése, és a pánszláv eszmék terjedése sokakat elgondolkodásra késztetett.²² Mindez azonban csak egy olyan folyamat részeként volt elképzelhető, melyben a zsidóság az asszimiláció útján megindulva a fokozatos jogkiterjesztés eredményeként végül emancipáltatik. Az 1790-ben Johann Samuel Liedmann által a pesti kereskedelmi testület nevében *Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag, wie dem Handel in Ungarn aufzuhelfen wäre*²³ címmel megjelentetett írás is magát a társadalmat teszi felelőssé a zsi-

²⁰ Acta Comitiorum 1790. Appendix vö. Corpus Juris Hungarici (Magyar Törvénytár) 1740–1835. Csiky Kálmán et alii... (Szerk.), Franklin-Társulat, Budapest, 1901. 187.

²¹ Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Franklin, Budapest, 1888. 611.

²² „Why were the Hungarian Jews encouraged to identify with the Magyars? The unusually large and liberal Magyar ruling nobility feared absorption by surrounding Slavic and Germanic peoples ... they were forced to accept allies — including Jews — where they could find them.” David Aberbach: *The European Jews, Patriotism and the Liberal State 1789–1939*. Routledge Jewish studies series, Taylor & Francis, New York, 2012. 77.

²³ MNL OL, N 104, Ladula KKK. Fasc. VI. Nro. 34. Néhány évvel később a híres göttingeni történész, Schlözer professzor közli gróf Almásy Pál egyik írását (*Considerationes Comitum P. Almásy super statu commerciali Ungariae, tam relate ad industriam internam, quam et commercium externum.*) *Vom Handel des Königreichs Ungern* címmel, melyben a gróf is kitér a zsidókra: „Gleichem ZunftGeist athmet auch die deutsche Schrift der Handelsleute in Pesth, die darauf abzweckt, die Zal der Groß- und Kramhändler einzuschränken, den Ausländern und Juden das Hausiren zu verweren

dók hátramaradottságáért, mely a kereskedelmi deputációhoz is be lett nyújtva. Az írás azt fejtegeti, hogy a zsidó jellemét tekintve miért olyan, amilyennek a többség látja. Mert hát kereskedésre van utalva és el van zárva minden más életpályától. A kereskedelmet pedig ahelyett, hogy előbbre vinné, az áruk meghamisításával, orgazdasággal és uzsorával, az üzleti ügyekben egymás közt való titkos egyetértés által fejlődésében akadályozza.²⁴ Hogy a zsidók eme hibáiktól megszabaduljanak és hasznos tagjai legyenek a társadalomnak, azt ajánlja, hogy a nagykereskedést és a vásárokon való részvételt nekik is ugyanazon feltételek mellett engedjék meg, ugyanakkor a házalástól tiltsák el őket. Arra kell őket szorítani, hogy egy családból legfeljebb csak egy fő foglalkozkodjon kereskedelemmel, a többiek pedig földet műveljenek, vagy más foglalkozásra adják a fejüket. A szerző nem titkolt célja tehát az, hogy a zsidókat beolvassza a magyar nemzettestbe.²⁵ Vagyis logikája szerint magától értetődőnek tetszik, hogy ha a zsidó nem csak a kereskedelemben, hanem a kézműiparban, a földművelésben vagy akár a szellemiekben is érvényesítheti tehetségét, ha a társadalom minden munkafázisában és minden színterén ott tevékenykedik, akkor hasznosságán túl nélkülözhetetlenné is válik. Ezáltal szükségszerűen kiemelkedik alárendelt helyzetéből, és saját érdemeinél fogva polgári jogokkal fog idővel felruháztatni. Szintén 1790-ben jelent meg Nagyváthy János tollából *A tizenkilencedik században élt igaz magyar hazafinak örömrói* címmel egy írás, melynek egy röpké fejezete a haladó idők szelleméhez igazodva mintegy kortükröt tart az olvasó elé: „A Magyar Nemesség volt majd a leg-első Európába – a mely ennek az Ügye-fogyott, s üldözött Népnek Szabadságot, Óltalmat, és Élet-könnyeséget

u.s.w.” Stats-Anzeigen I–XVIII. (1782–1793.) Gesammelt und zum Druck befördert von August Ludwig Schlözer, in der Vandenhoeischen Buchhandlung, Göttingen, 1793. XVIII. 24. Maga Schlözer azt feltételezi, hogy a német nyelvű pesti írásra utalva Almásy a *Beschwerden*-re gondol, mellyel kapcsolatosan a lánkjegyzetében utalást is tesz: „Vermutlich ist hier gemeint: Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag wie dem Handel in Ungern aufzuhelfen wäre, von P. H. St. 8, 80 S.” *A Beschwerden... című írással kapcsolatosan megjegyzést tesz még Marczali H.: Az 1790/1-diki Országgyűlés... i. m. I. 201. „A pesti kereskedők a zsidó nemzetet ki akarnák zárni a kereskedésből, de a méltányosságnak és a keresztyén tolerancia törvényeinek megfelelőnek látszik, hogy megengedik nekik Pesten a kereskedést.”*

²⁴ Hasonlóképpen vélekedik a kortárs Schwartner Márton, a pesti királyi magyar egyetem egykori professzora, amikor is a belkereskedelem általános jellemzését adja: „Am lästigsten sind für alle, Käufer sowohl als Verkäufer, die sich täglich mehr und mehr anhäufende Zahl der arbeitscheuenden, vom Gewinn im Handel, größtentheils vom Wucher und Betrug sich bereichernden Juden, welche unter dem großen Hausen und der Jugend die Unmoralität befördern, ganze Familien in Unordnung bringen, die Landes-Produkte oft verfälschen, und häufige Bankerutte unter dem Handelstande verursachen.” *Martin Schwartner: Statistik des Königreichs Ungern. Gedruckt bey Matthias Trattner, Pest, 1798. 263. A kieli egyetem államtudós professzora, Niemann is felhasználja és közli Schwartner és még mások munkájára támaszkodó adatait: „Das goldene Zeitalter der Juden, als sie allen Handel und alles Geldnegece in ihren Händen hatten, und die Generalpächter aller Domänen und Regalien waren, ist zwar jetzt nicht mehr. Aber noch jetzt irren 75, 000 im Lande herum, Menschen, die nicht säen und nicht spinnen, und deren fast einziges Gewerbe der Handel, besonder das Hausiren auf den Dörfern, ist.” *August Christian Heinrich Niemann: Züge zur Polizeikunde von Ungarn. In: Schleswig-Holsteinische Blätter für Polizei und Kultur. (1801–1803.) 1801. 302. vö. Martin Schwartner: Erdbeschreibung, Reisebeschreibung und Statistik. In: Neue allgemeine deutsche Bibliothek, 1793–1806., (Friedrich Nicolai Hrsg., Berlin) 1799. XLVIII. 212., ahol is a *Statistik...kivonat* munkájában újból közli ezeket az adatokat.**

²⁵ *Ballagi G.: A politikai irodalom... i. m. 612.*

ajánlott, tsupán tsak Emberi szeretetből, noha azt-is meg kell vallani, hogy ez a Nemzetség hasznát is nem leg-kevesebbet hajt mind az Hazának, mind a Nemességnek különösen. Úgy lehet hát mondani hogy az Haza, emberi, és Polgári Kötelességeknek felelt meg e részben-is; hogy a Sidóságnak jobb karban helyetét véghez vitte. Ugyan-is... A Közönséges Ótalmomba, mind a külső, mind a belső erőszak ellen részt kell venni a leg-kisbbség Tagnak-is... Valakit nyomorgatni, annyit teszen, hogy még a Magyar Nemzetség, nem szabad Nemzetség; hanem tsak, a ki erősebb, az a hatalmasabb... ha a Sidó Biblián merjük hitünket fundálni; ha a Sidó Soltárokat merjük, sőt szeretjük Templomainkba énekelgetni, nints semmi okunk rá, hogy a Sidó Nemzetséget Vallásáért, különös szokásáért, a lakosságból-is ki rekeszszük annyira, hogy Élete meg-szenvedéséért Türedelem-adót kívánunk. És miért? Azért: mert él – Oh! Európa! Európa! ugyan mikor ezt tselekszed; nem magad ellen vétkezelé? Mert az Életet, még a Stoikusok is az Isteneknek köszönték, és nem a Társaságnak [...] Oh Életnek El-türése! tsuda nevezet [...] Tsalárd, húzó-vonó tolvaj Nemzetség. Az igaz némelly részbe; de ennek-is alig ha magunk nem vagyunk okai: mert a Boldogságnak minden forrásit bé-dugjuk előttök. Szántó Földet nem adunk a Kezekbe: de ha adunk is a Köz-Ember nem megyen Földét meg-dolgozni, ha tsak kétszer, s háromszorosan nem fizet neki [...] Mesterséget sem folytathat, ha szinte tudna-is valamit: mert a Városokba, Czéhekbe bé-nem fogadják őket; Gyermkeiket, Inasnak sem veszik-bé; és így nem lévén semmi útja, módja a tisztességes el-élésre; kintelen, tsalárkodni, húzni-vonni, s lopni.”²⁶ A Nagyváthy által idézett azon érveket, melyeket általánosságban a zsidók ellen felhozni szoktak, az *Igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbbe foglalta egy hazája és nemzete javát óhajtó szívt* címmel 1792-ben megjelent munka néhány sora szintén igyekszik enyhíteni; annak igényét fejezi ki, hogy a zsidóság helyzetének javítása nem csak a népcsoport érdeke, de a haza polgárai mindegyikének is, s mert az isteni és emberi törvények is ezt követelik: „Hátra vagyon még, hogy a ... Zsidó, és más egyéb meg szenvedett Vallásokról vagy kettőt szólljak. Ezek azok, kik a sok háborúk, vér-ontások, és idegen Országokra lett siralmas ki rablások által meg pusztultt drága Hazánkat népesittik, kereskedéseik, mesterségeik, és szorgalmatosságaik által gazdagittyák, és ezt még az idegenek, sőt ellenségeink előtt is vélünk együtt tekintetessé, s rettenetessé teszik. Adgyúk meg tehát mi-is ezeknek a hasznos tagoknak mind azt, valamivel nékiek mint

²⁶ Nagyváthy János: A Tizen-Kilentzedik Században Élt Igaz Magyar Hazafinak Öröm-Órái. [H.n.y.n.] [1790.] 29–31. vö. *Concha Győző*: A kilenczvenes évek reformeszméi és előzményei. Franklin-Társulat, Budapest, 1885. 103. ill. még *Ballagi G.*: A politikai irodalom... i. m. 338., aki ezen néhány mondattal kapcsolatban megjegyzi: „Ennél nagyobb tárgyilagossággal és humanizmussal alig lehet a zsidó kérdést tárgyalni.” *Concha* pedig találóan jegyzi meg, hogy a „zsidóemancipáció tárgyalása az irodalomban sokkal kevesebb figyelmet érdemelne, ha magára állna, s nem részét képezné csak az egész társadalom és alkotmány reformjára törekvő iránynak” *Concha Gy.*: A kilenczvenes évek... i. m. 105–106. Nagyváthy az általa idézett azon érvekről, melyeket általánosságban a zsidósággal szemben felhozni szoktak, mint például felőlük a társadalomra leselkedő veszélyről, a következőket írja: „A Társaságnak veszedelmes Nemzetség. Ugy látszik; de nem az... erköltstelenségek sem olyan nagy, a mint közönségesen tartják... a melly tsak abból-is meg tetszik, hogy ha a tömlötzöket, el-járjuk; ritka madár az, hogy tsak egy Sidót-is talállyunk benne.” *Nagyváthy J.*: A Tizen-Kilentzedik Században... i. m. 32. vö. *Ballagi G.*: A politikai irodalom... i. m. 338.

embereknek, mint hasznos lakosoknak a természet, és a természet Urának Szent törvényei szerént tartozunk. – Igaz dolog ugyan, hogy ezen Vallások Hazánkban született Hazafiúi jussal nem birnak, hanem csak jövevények, de ha már egyszer őket szárnyaink alá fogadtuk, úgy láttzik, hogy valamig csak ezek polgári kötelességeiket tellyesítettik, az az törvényeinket meg tartják, a Birodalom, és a Vallás fundamentomit nem áskállyák, sőt inkább a Hazának javát vé-
lünk együtt tellyes erővel munkalódgyák, mind addig a közönséges társaság javára nézve illendő, sőt meg kell őket a Hazában tartani.”²⁷ A különböző vallások „megegyeztetésével” kapcsolatosan a következőket olvashatjuk Keresztury József munkájában: „Az Ábrahám maradéki-is (a)²⁸ várják közöttünk békességben Messiásokat, és azoknak sebeibe-is szabad legyen tölteni olajat, és bort a’ Nagy szombati Samaritánusnak (b)²⁹ tsak aranyos Városainkra ne mennyenek, (c)³⁰ hogy környülmetékedésnek törvényeik alá a’ Körmötzi arannyainkat-is ne vessék. És úgy lón, és meg-szűntek minden veszekedések, és vissza vonások, melyeket a’ vélekedéseknek külömbsegei eddig okoztanak.”³¹ Hajnóczy József, a kor jeles felvilágosult alakja pedig a következőképpen vélekedik egyik írásában (*Ratio proponendarum in comitiis Hungariae legum*): „A zsidók is megérdemlik figyelmünket. Adjuk meg nekik is a természeti jogokat, s a többi lakossal azonos módon terheljük meg őket. Ne gátoljuk lelkiismereti szabadságukat. Ha vonakodnak azon terhek viselésétől, melyek mindenkire közösek, valami mérsékelt váltság fejében mentsük fel őket. Folytassuk azokat az intézkedéseket, melyeket művelésük érdekében már eredményesen fogatosítottak.”³² Akadtak példák is azonban egyes írásokban, melyekben nem a felvilágosodás korának szellemi vívmányai, mint inkább a pillanatnyi hev gyakorolnak hatást az olvasóra, mint például gróf Batthyány Alajos egyik munkájában — maga is felvilágosult politikusnak számított —, aki amikor a protestánsok templomépítésének korlátok közé szorításáról beszél, bosszankodik, mert a zsidók hasonló esetben akár könnyebben kapnak engedélyt, s ezt igazságtalannak tartja, „...mert egy mosdatlan, a gyalázat szennyével teljes népnek az ország bármely zugában szabad évi türelmi adó fizetése mellett templomokat építeni.”³³ A zsidókkal kapcsolatos gyalázkodó, szitkozódó megnyilvánulások nem ritkák a korszakunkban, melyekről olykor maguk a zsidók, olykor egyéb kortársak tesznek említést.³⁴

²⁷ *Osvald Zsigmond*: Az Igaz Hazafi Kinek Tulajdonságait Együgyü Beszédbe Foglalta Egy Hazája S Nemzete Javat Óhajtó Szív. Nyomatt. Trattner Mátyás betűivel, Pesten, 1792. 111. vö. *Concha Gy.*: A kilenczvenes évek...i. m. 104.

²⁸ A’ Zsidók

²⁹ Excidat illa dies aevo

³⁰ A’ Bánya Városokból ki-rekesztettek

³¹ *Keresztury József*: Második Leopold Magyar Király, Eleuterinek, Egy Magyar Profétának Látása Szerént. Fordította mulattságból Pozsonyi üres órájiban Sz.[irmai] Sz.[irmay] A.[ntal], Pozsonban, Weber Simon Péter költségével ’s betűivel, 1790. 195–196.

³² Csizmadia Andor (S. a. r.): Hajnóczy József közjogi-politikai munkái. Akadémiai Kiadó, 1958. 92.

³³ (A latin nyelvű szövegben a *zsidó* szó egyébként nem fordul elő, a türelmi adó megnevezésével utal arra, hogy valójában melyik népcsoportra is gondol.) idézi magyarul *Concha Gy.*: A kilenczvenes évek... i. m. 104.

³⁴ „A mi Zsidó Nemzetünk az Országnak több Lakosai előtt mindenkor megvetttétvén, ha tellyességgel nintsen is elnyomattatva: de leg alább minden felől úgy öszve vagyon szorongatva, a

Az 1792. évi országgyűlés és a rendszeres bizottsági munkálatok

Ezen az alig több mint egy hónapig tartó országgyűlésen a források éppen csak megemlítik a zsidókat, mely eset is csupán az írományokba bevett, a hadi szükségére adandó segítség iránti közös deputációnak jegyzőkönyvéből derül ki. A forradalmi Franciaország elleni háborúra készülő Ausztriának a magyar országgyűlés rendkívüli összehívására is szüksége volt, melytől pénz és katonát kért. Az uralkodó az újoncok és hadisegély megadása fejében kész volt némi engedményeket is tenni a rendek részére. A 8. ülés írásai közt már meg is említettük, hogy az 1741. évi 63. törvénycikk által megjelöltek hadi utánpótlásra kötelezettek. Ez azonban nem vonatkozik a zsidókra.³⁵ Mindemellett természetesen ülésezett az 1791. évi 67. törvénycikk értelmében felállított regnikoláris bizottságok egyikeként a közpolitikai bizottság is. 1792. november 5-én a Sándor Lipót főherceg vezette közpolitikai országos bizottság³⁶ 3. ülésén gróf Haller József előadta a zsidók ügyét, majd ezt követően a november 12-én tartott 4. ülésen Haller előadta törvényjavaslatát a zsidókról.

A zsidók állapotáról Magyarországon és az ahhoz kapcsolt részekben

„A Magyarországon tartózkodó zsidóknak a lakozási jog és az azzal egybekötött jogok továbbra is a maguk épségökben meghagyatnak. Ennél fogva szabad léssen nekik minden szabad kir. városban s ezen országban s hozzá kapcsolt részeiben fekvő akármely helyen lakozni; eltöröltetvén Horváth-, Tóth- és Dalmátországok részére hozott ellenkező törvények, valamint minden ez ellen szóló privilegiumok. Nem lesz szabad azonban a zsidóknak a szab. kir. bányavárosokban sem annak környékén 7 mérföldig kereskedés v. akárminő okból menni, annál kevésbbé ott állandóan lakni, az ez ellen vétőkre három évi börtön ha-

---

hogy már tsak maga a Zsidó nevezet is tsúfsággá vált.” Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, B7/3 79.31 (A zsidók 1807. évi folyamodványából, nyomtatvány). „Szido, Jude, und Tzigany, Zigeuner, sind die verächtlichsten Schimpfwörter in dem Munde des gemeinen Ungars.” *August Ellrich: Die Ungarn wie sie sind. Charakter-Schilderung dieses Volkes in seinen Verhältnissen und Gesinnungen. In der Vereins-Buchhandlung, Berlin, 1833.* 24. „...daß die Ungarn gerade den Szido als das verächtlichste Schimpfwort gewählt haben, ist auch nicht als ein Zeichen besonderer Hochachtung zu erkennen.” *Ellrich, A.: Die Ungarn...i. m. 206.* „A Tzigányok...a' Sidó néppel együtt a' homlokán hordja a' megvetésnek bélyegét. Így Magy. Országban a' Tzigány, a' 'Sidó...bizonyágjele annak, hogy, valamint egyes ember, ugy egész Nemzetek is az emberi méltóságnak póltzáról az alávalóságnak, alacsony-ságnak...állapotjára leszállnak, ha a nemes emberi természethez illő módon nem betsültetnek, nem neveltetnek.” *Magda Pál: Magyar Országna és a határ őrző katonaság vidékinek leg újabb statistikai és geographiai leírása. Trattner János betűivel 's költségével, Pesten, 1819.* 71–72.

³⁵ Acta Comitiorum 1792. XIII. sz. 47. vö. Diarium Comitiorum 1792. 110.

³⁶ Ezen bizottságba még az 1790–91. évi országgyűlésben lett beválasztva vö. Diarium Comitiorum 1791. február 8. 56. ülés 373. valamint még Acta Comitiorum 1791. LXXVII. sz. 591. „Az országgyűlés ki is küldte a bizottságot, melynek előadója gróf Haller József legnemesebb érzéstől áthattottan tanulmányozva az ügyet, előadásában kiemelte, hogy »hibái vannak a zsidónak, mert eddig megvettett; általános a rossz vélekedés, de ez nem bizonyít ellenük, hisz azelőtt általános volt az a hit is, hogy a Nap forog a Föld körül; nem tételezhető fel, hogy az igaz Isten, kit imádnak, vétkeket parancsolt volna nekik« s javasolta, hogy megadassék számukra mindaz, amit folyamodásukban kértek, még a bányavárosokban is hetivásárokon való megjelenésük engedélyeért lépett sorompóba.” *Venetianer L.: A magyar zsidóság...i. m. 93–94.*

tároztatott. Ezenkívül szabad lészen a zsidóknak tulajdon vallásuknak Mózes törvénye szerint való gyakorlása, és ebben őket senki sem háborgassa, annyival kevésbé ne bosszantsa: A katolikusok ünnepeit azonban külsőképen megtartani kötelesek, házaikban a lármát okozó munkálatokat kivéve, akárminő munkát végezhetnek. Büntetés terhe alatt azonban eltiltatik, hogy keresztény cseledeiket ünnepeik és istentiszteletök gyakorlásában megakadályozzák. Szabad lesz a zsidóknak a keresztényeknek kiszabott tanítás módja szerint (kivéven a vallást illető tárgyakat) tulajdon iskolákat állítani, sőt más közönséges iskolákat, akadémiákat és egyetemet látogatni, ottan doctori gradust nyerni és a szabad mesterségeket gyakorolni. Ha valamelyik zsidó valami bűnbe esik, vagy valamely kereszténnyel polgári pere volna, a nem nemes keresztények számára megállapított törvények szerint fog eljárni. A zsidók között támadt polgári pereket és egyenetlenségeket pedig legyen nekik szabad, az eddigi szokás szerint, rabbijok elé vinni s onnan az országos törvényszékekhez fellebbezni. A szerződéseket, valamint üzleti könyveket s mindazon irományokat, melyek a törvényszéknél bemutatandók, nem zsidó nyelven, hanem azon nyelven irandók, mely az ország vagy a kapcsolt részekben használatos. Tartozik továbbá minden zsidó a keresztények módja szerint kereszt- és vezetéknevet választani, azzal minden írásban élni s azt az illető törvényhatóságnak írásban eleve beadni, az akármely vallású kóborlókra kiszabott rendelkezések a kóborló zsidókra is kiterjesztetnek.”³⁷

November 12-én ezzel kapcsolatosan két kérdést vitattak meg. Az elsőnek lényege az volt, hogy már a régi törvényekből is kitűnik, hogy régóta élnek zsidók az országban, és hogy a törvényi szabályozásnak nem csak az a dolga, hogy biztonságot nyújtson nekik, hanem hogy a létfenntartásukat is segítse, hogy ezáltal ne legyen szükségük megélhetési bűnözésre. A másíknak lényege pedig az volt, hogy mivel a zsidók kereskedelmi és kézműves tevékenységet végeznek, az ezek gyakorlását korlátozó előírásokat hatálytalanítani kell. Majd ezek után elsőként azt vizsgálták, hogy vajon valóban hatályon kívül kell-e helyezni minden korábbi törvényt és királyi rendeletet, amely a zsidókkal szemben fogalmazódott meg. Majd ezeket áttekintve, mint a tenger felé irányuló kereskedelemmel, valamint a kapcsolt részekkel kapcsolatosakat, megállapították, hogy Horvátországra, Szlavóniára és Dalmáciára ugyanazon elveket és előírásokat kell alkalmazni, ugyanakkor ebben az 1729. évi 19. törvénycikk értelmében ki kell kérni az ottaniak véleményét is. Közben viszont semmi akadály sincs annak, hogy ha letelepedési jogot ugyan nem is kaphatnak, kereskedelmi és tartózkodási joguk legyen. Majd ezt meg is formulázzák. A tárgyalás folytatódván arról esik szó, hogy mi legyen azzal a szabályozással, ami a bányavárosokból és 7 mérföldes körzetükből kitiltja a zsidókat. Ezt nem találják megalapozottnak, sőt, a szomszédos településekre nézve inkább hátrányosnak mondható, ezért csak annyit hagynak meg, hogy a bányavárosok területén nem telepedhetnek

³⁷ Szántó Sámuel: Adalékok a zsidók történetéhez Magyarországon, 1770–1840. Magyar Zsidó Szemle, 1886. 523–524., aki elsőként közli a forrást magyar nyelven. vö. I. Planum Excellentissimi ac Illustrissimi Domini Comitiss Josephi Haller, *De futura Judaeorum in Regno Hungariae qualiter stabilienda conditione. Planum Futurae Judaeorum in hoc Regno qualiter stabiliendae Conditionis.* In: Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis quoad objecta articulo 67. anni 1791. regnicolariter sibi delata elaboratum. Typis Ludovici Landerer de Fűskút, Posonii, 1826. 3–8.

le, de áthaladhatnak.³⁸ Másodikként arról tárgyaltak, hogy a zsidók megkapják-e a jogot arra, hogy házak és telkek felett tulajdonjogot szerezzenek. A tulajdonszerzési jog szabályozása ugyanakkor mindenhol a helyi törvényhatóságok jogkörébe tartozik, és itt mivel a földbirtokosoknak vannak tulajdonaik, ezt a helyi döntéshozókra kell bízni. Ugyanakkor mivel a kereskedelem közjogi kérdés, erre jogosítványokat kapnak, akár csak a keresztények. A szabad királyi városokban viszont, mivel itt székhellyel kell rendelkezni mind a kereskedelmi, mind a kisipari tevékenységhez, tulajdonszerzési jogot kell adni a zsidóknak. Erre azonban biztonsági okokból külön területet kell kijelölni, ahol boltot nyithatnak és kereskedelmi tevékenységet folytathatnak. Harmadszor a céhekbe történő felvételeikről tárgyaltak. Mivel az ipari tevékenység minősége csak céhes keretek között szavatolható, céhszerű keretek között szabad ipari vállalkozást üzemeltetniük. Negyedszer a zsidóknál alkalmazott keresztény besztottakkal kapcsolatban kimondják kiegészítésképpen, hogy módot kell rá találni, hogy a szolgák tanítóhoz járhassanak. Ötödször a hivatalos nyelvhasználatuknak és családnevük felvételének ügyében kimondják, hogy erre sort kell keríteni, és a leendő törvény 8. §-ába kell foglalni, hogy ezáltal is érvényre juttassák sürgető fontosságát. Hatodszor a vándorló zsidókra vonatkozólag elfogadják a javaslatot, miszerint az iparosokat és gazdag kereskedőket leszámítva a lakóhellyel nem rendelkezők nem kapnak bebocsátást az országba, vagyis hogy nem lakhatnak az országban.³⁹ Hetedszer megállapítják, hogy a zsidók helyzetének rendezése miatt okafogyottá vált a türelmi adó intézménye. Csak az a kérdés, hogy ha részt vesznek a közteherviselésben, ki lehet-e vetni rájuk ezen felül még kamarai adót is. Mivel ez királyi bevételnek számít, nem lehet róla lemondani, és az adónem megtartását II. József előírásai is tartalmazzák; mégis a kereskedelmi tevékenységre káros lenne, ha további terheket raknának a vállukra. Ezért arról határoznak, hogy a vagyoni osztályok szerinti türelmi adót — mint ahogyan II. József rendelete is kimondta korábban — kamarai adóként fizessék a továbbiakban, külön egyéb terhelés nélkül. Ennek megfelelően a törvényjavaslat szövegét módosítják.⁴⁰ A bizottság által az ülésen módosított Haller-féle tervezet a végső formájában a következőképpen nézett ki.

³⁸ 1792-ben több megye is, mint például Liptó, Nógrád, Hont igyekezett érvényt szerezni a már korábban hozott helytartótanácsi rendeleteknek, és a megyei közgyűléseken hozott folyamodványokkal a Helytartótanács elnökéhez, a nádorhoz fordultak azoknak betartatásáért. Hont vármegye az 1792. július 20-án, a Kemencén tartott közgyűlésén például hivatkozik azon korábbi rendeletre, mely a bányavárosok és azoknak 7 mérföldes körzetéről rendelkezik. A megye sérelmezi, hogy a zsidók nem tartják be a rendelkezéseket, és az Ipoly folyón túl bemennek Ságra, Túrta és egyéb helyekre, mely elvileg nekik tiltva van. „Úgy nézzük mi a zsidókat, mint embereket, de mindazon által... mind addig még az ország s fejedelem által másképpen nem intéztetik, megyénkben pedig semmi egyéb helyes jussok nem volt, hanem az Ipoly vizeig való kereskedések.” MNL OL, C55, 68. cs. fol. 15. 8–9.

³⁹ A Zalaegerszegen 1791. február 22-én összeült nemesi közgyűlés a kóborlás ügyében külön kérelemmel fordult a Helytartótanácsához: „A kóborló és koldus zsidók által a közjónak okoztatható terhnek el távoztatására, jelen való köz gyülekezetünkben rendeltük, hogy a megyénkbeli földes urak ez ilyeneknek tsak kevés időre is helyt és szállást ne engedjenek, mely hasznos végzésünknek, hogy annyival inkább sikére legyen, Királyi Herczegségednek, és a Fölséges Magyar Királyi Helytartó Tanátsnak alázatossággal könyörgünk, hogy a többi vármegyékben is ez eránt hathatós rendelkezéseit megtenni kegyelmessen, és kegyessen méltóztasson.” MNL OL, C55, 66. cs. fol. 2. 261.

⁴⁰ Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis...1826. 27–30.

A zsidók állapotáról a királyi Magyarországon és ahhoz kapcsolt részeken

Hogy a Magyar Királyságban visszamenőleg századok óta lakó zsidók helyzete a közjó és saját biztonságuk tekintetében rendezve legyen, a rendek Ő Szent Felségével egyetértésben elhatározták, hogy a zsidókat keresetmódjukban és a kereskedelemben akadályozó törvények, valamint a városok és törvényhatóságok zsidókat teljesen kizáró privilégiumai és statútumai megszüntetésével, a zsidóknak, kik jelenleg lakhatással bírnak, megengedtetik, hogy a Magyar Királyság területén, — a bányavárosok és a bányásztelepülések kivételével — napi, heti és éves vásárokat látogassanak, hasonlóan a keresztényekhez kereskedést üzzenek, mesterjogot szerezzenek, és a céhszabályok szerint ipart üzzenek; a szabad királyi városokban, úgy mint a privilegizált, földesúri bírásoknak alá nem vetett mezővárosokban, az illető helység közelebbről meghatározandó városrészeiben és utcáiban házakat vegyenek és tulajdonjoggal birtokoljanak; valamint a szabad királyi városok és privilegizált helységek egész területén — ide nem értvén a királyi regálékkal való közösséget — boltot tartanak és kereskedést üzzenek, hivatali tisztségbe, a választópolgárságba vagy más egyéb közhivatalba bocsátassanak. Azon falvakban és helységekben, melyek földesúri bírásoknak vannak alávetve, a földesúr beleegyezésével házakat építhetnek, lakhatási jogot szerezhetnek, boltot nyithatnak és ipart üzhetnek; a szabad királyi bányavárosokban és azon helységekben, ahol aranyat és ezüstöt termelnek, lakhatásuk tiltatik, az átutazásuk azonban nem. A Dalmát-, Horvát- és Szlavónországban az 1729. évi 19. törvénycikkely rendelkezésével az állandó lakhatási jog nem, azonban a kereskedés és kereskedelmi tevékenységük céljából a tartózkodási szabadság megadatik. A mózesi rítus szerinti szabad vallásgyakorlatokban senki által sem zavartathatnak vagy nyugtalaníthatnak. A katolikus ünnepnapokon csak a nyilvános árusítástól kell tartózkodniuk, a zajtalan házi munkától azonban nem. Számukra tiltva vagy, hogy a náluk szolgáló keresztényeket ünnepeik megülésében és istentiszteletük gyakorlásában akadályozzák. Saját iskolákat állíthatnak, amelyeknek — a hittan kivételével — a keresztény iskolák számára előírt normákhoz kell igazodnia. Azoknak, akik a tudományokban további előmenetelt kívánnak tenni, szabadságukban áll akadémiákat és egyetemet látogatni, és úgy a tudományokban, mint a szabad művészetekben fokozatot szerezni. Hogy a keresettel nem rendelkező zsidók száma a köz terhére ne gyarapodjék, következőleg csak azon idegen zsidók bocsáttatnak az országba, akik kézművesek, tehetősebb kereskedők, illetve akik legalább 1500 Forinttal rendelkeznek.⁴¹

1792. november 13-án Budán kelt levelében Sándor Lipót főherceg Ferenc császárhoz írott levelében arról számol be, hogy az országos bizottságok munkájában, többek között a közpolitikai bizottságban mik történtek az elmúlt időkben: „Nem tudok ma sok újat írni, ezért is nem írtam neked az elmúlt napokban. Tegnap összeültünk a közpolitikai [bizottságban], tárgyalás alá vettük és be is fejeztük ...a zsidókkal kapcsolatos ügyet [...] A zsidók végett megállá-

⁴¹ Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis...1826. 29–30., közli még Löw, L.: Der jüdische Kongress... i. m. 34–36.

podtunk, hogy emberhez méltón kell bánni velük, hogy lakhatásukat a városokban engedélyezzük, kivétel azonban bizonyos helyeken, Horvátországban és a bányavárosokban, amely nekik soha nem volt szabad.”⁴² November 26-án a 6. ülésen újból áttekintik a negyedik ülés jegyzőkönyvét, majd a november 12-én tartott ülésen eszközölt apróbb stilisztikai és tartalmi változtatásokat véglegesen is jóváhagyják. 1793. január 26-án Pesten kelt levelében pedig így ír bátyjának Sándor Lipót főherceg nádor: „Ezalatt a bizottságok szerencsésen haladnak [előre]. A közpolitikai [bizottságban] már el is készítettük a [...] de Judaeis-t...”⁴³ Február 20-án a 29. ülésen felolvasták a bizottsági jegyzőkönyvet, majd folytatták a tárgyalásokat. A tanácskozás során említetik, hogy a zsidók a céhek kérdésében külön problémát jelentenek, ugyanis míg a közérdek azt kívánná, hogy betagozódhassanak a céhekbe, úgy ez biztosan indulatokat váltana ki a keresztény mesterekből.⁴⁴ – „A céhrendszer korlátozása, az ipar és kereskedelem szabadsága, II. József zsidópártoló politikája lényegesen megnehezítette azoknak a mindennapi életét, akik eddig a tradicionális gazdasági felfogás védelme alatt állottak, s generációkon keresztül megszokták, hogy nagyobb küzdelem nélkül morzsolják le napjaikat. Ezek most elveszítve a támaszokat, amelyek eddig nyugalmukat biztosították, és kizökkenve a megszokott keretektől, veszedelmes vetélytársakkal vívandó harcra kényszerültek. A zsidóság ugyanis, amikor eddig lekötött energiái egyszerre felszabadultak, mohón vetette rá magát az üzleti életnek meggazdagodással kecsegtető alkalmaira, és a német kereskedőnek meg iparosnak komoly konkurensévé lett, mihelyt vele szemben nem nyújtottak védelmet a régi városi, zsidókorlátozó jogszabályok. Előbb csak feltékenység fogta el a régi iparos- és kereskedőosztályt, feltékenysége azonban rövidesen gyűlöletté változott át, amikor úgy látta, hogy a zsidóság nem egyenlő fegyverekkel küzd vele, hanem olyan eszközöket is felhasznál, amelyeket ő eddig nem ismert üzleti életében.”⁴⁵ – Ezért a dolgot fokozatosan kell megoldani,⁴⁶ vagy magukra a zsidó mesterekre bízni, vagy pedig lassanként

⁴² Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1795. (S. a. r. Mályusz Elemér) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1926. 565.

⁴³ Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg...i. m. 603.

⁴⁴ „Der Entfaltung der jüdischen Industrie stellten sich objektive und subjektive Hindernisse entgegen. A) Die Zünfte bewahrten ihre Traditionen mit Eifersucht, ließen keine Fremden in ihre Kreise ein, sahen sogar in jedem Versuch, ihnen irgendwie näher zu kommen, sofort Konkurrenz und beeilten sich, sie zu unterdrücken. In ihren Werkstätten war es einem jüdischen Jüngling unmöglich, eine Lehrstelle anzunehmen. Ueber diesen Zustand halfen die Erlasse von Kaiser Franz hinweg, wonach die Juden eigene Zünfte bilden, Gesellen halten konnten und vom Nachweis über Lehr- und Wanderjahre befreit wurden. All dieses konnte aber die Verbreitung der jüdischen Industrie nicht in dem nötigen Maße fördern. Die christliche Gesellschaft unterstützte ausschließlich nur die Zünfte; die Juden selbst konnten nicht genügend jüdischen Handwerkern zum Erwerb verhelfen. B) Die subjektiven Hindernisse der Entwicklung der jüdischen Industrie sind in den seit dem Mittelalter von den Juden entwickelten einseitig-kaufmännischen Fähigkeiten und Veranlagungen zu suchen.” *László Nikolaus: Die geistige und soziale Entwicklung der Juden in Ungarn in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* Berlin, 1934. 15–16.

⁴⁵ *Mályusz Elemér: A magyarországi polgárság i. m. 9–10.*

⁴⁶ Tárgyalt korszakunkban ugyan a zsidók sehol sem kaptak céhalapítási engedélyt, de szabad iparüzésüket szabályozott keretek között engedélyezték, valamint bizonyos helyeken még céhtagok is lehettek. A zsidók iparüzését az 1805. évi február 5-i 3104. számú 17 pontból álló *Generalia principia* és az 1813. évi április 6-i 7262. számú 55 pontból álló céhszabályozási rendeletek foglalták keretbe,

ki kellene nevelni zsidó legényeket is, akik majd saját céhet tudnak alapítani, ha elég gyakorlottak lesznek.⁴⁷ Február 21-én a 30. ülésen a tárgyalások során a leendő *De opificum contuberniis in Civitatibus et ruri coordinandis* című törvénytervezet tárgyalása kapcsán kilencedik pontra nézve megismétli a zsidókkal kapcsolatosan egy nappal korábban tett észrevételt a probléma megnevezése nélkül.⁴⁸ Egyes vélemények szerint azt kellene tenni, hogy a zsidók türelmi adójának összegét állítsák vissza az 1764-es szintre, illetve hogy egész egyszerűen függeszték fel. Ezekkel kapcsolatosan válaszként hozatott fel, hogy már folyamatban van a zsidók helyzetének rendezése, és ezzel kapcsolatosan majd a türelmi adó kérdése is elő lesz véve.⁴⁹ Trencsén városa azt kérte, hogy újból vezessék be a zsidókra nézve azón adót, mely a földesúri védelem jogcíme alatt futott (*Schutzgeld*),⁵⁰ de válaszként az hozatott fel, hogy a zsidók helyzetének rendezésénél már szabályozásra került a városi és a vidéki helyzetük is.⁵¹ Egy kerületi munkálat aktájában, melyet a rendszeres országgyűlési bizottság elé utaltak, az alábbi sérelmek és kívánalmak fogalmazódtak meg: 17. pontként az áll, hogy a zsidókra az 1578. évi 2. tc. alapján kivetett adó, illetve az azóta már bevezetett türelmi adó mértékét törvényben kellene szabályozni; 96. pont alatt Újvidék azt kéri, hogy az ott lakó zsidókat tiltsák el a kereskedelmi és kézműves tevékenységtől, valamint attól, hogy ingatlant szerezzenek; Trencsén városa a zsidók teljes kitiltását kéri a városból, beleértve a már ott tartózkodókat is; Komárom városa szintén az ott lakó zsidóktól akar megszabadulni.⁵² A június 20-i keltezésű, az országos vegyes bizottság által összeírt sérelmek 17. pontjaként Pest városa sérelmezi, hogy privilégiumai szerint kiűzhetné az ott lakó zsidókat, azonban a Helytartótanács határozata ezt megakadályozza.⁵³ Termé-

mely utóbbi lényegében az első kibővítést jelentette. vö. *Eperjessy Géza*: Zsidó iparúzó a reformkori szabad királyi városokban. Századok, 1983. 4. sz. 713., 718., valamint *Dóka Klára*: Zsidó kézművesek emancipációja a XIX. század közepén. In: Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században. Tanulmányok Szabad György 70. születésnapjára. (Szerk.): Orosz István – Pölöskei Ferenc, Korona Kiadó, Budapest, 1994. 76. Az 1805. évi szabályzat 9.§-a kimondja: „A zsidók akár magok, akár pedig szinte zsidó legények által űzhetik mesterségöket, és mindaddig gyakorolhatják a mesterség tanításában ifjukaikat, míg számuk annyira nevedne, hogy ők is céhbe álhassanak” vö. *Enchiridion Seu Extractus Benignarum Normalium Ordinationum Regiarum...Ad Excelsam Curiam Regiam Agentis Causarum Advocati. I–III. Typis Nob. Matthiae Trattner de Petróza, Pestini, 1825. III. 303.* (a továbbiakban *Enchiridion*) vö. *Kassics Ignác*: A Magyar Ország Mester-embereket, ezeknek Legényeit, és Tanítványait, nem különben a Mester-Czéheket illető Kegyelmes Királyi Rendeléseknek Kivonatai. Bécs, 1835. 32. „Judaei seu ad propriam manum seu adscitis sodalibus Judaeis opificia exercere et juvenes suos artem edocere poterunt; donec numerus eorum sufficiens fuerit: ut inter se contubernia erigere possint.” A rendeleti szabályozást tárgyalja még *Berlász Jenő*: A pest-budai céhes ipar válsága és a Ferenc-kori céhszabályozás (1790–1840). Századok, 1967. 3–4. sz. 546–582.

⁴⁷ *Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis...1826. 153.*

⁴⁸ *Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis...1826. 155.*

⁴⁹ *Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis...1826. 170.* vö. *Conspectus Gravaminum et Postulatorum Regni Inde A Comitibus Anni 1790. ad Systematica Operata Deputationalia Relegatorum. Typis Nobilis J. M. Trattner De Petróza, Peshini, 1828. 7.*

⁵⁰ *Conspectus Gravaminum et Postulatorum...1828. 7.*

⁵¹ *Opus excelsae deputationis regnicolaris in publico-politicis...1826. 170.*

⁵² BFL, IV 1202/c. 384.dob. sz. n. (*Acta per circulos ad systematicas regnicolares deputationes relegata*)

⁵³ BFL, i. h. 384. dob. sz. n. (*Relatio mixtae regnicolaris deputationis quoad propositiones regias et gravamina ordinalae. Consignatio postulatorum per regnicolarem mixtam deputationem ad systematicas relegatorum.*)

szetesen e sérelem is a rendszeres munkálatok elé lett utalva. A közpolitikai bizottság munkálatai között található Trencsén város posztulátuma, mely szerint a zsidók a türelmi adó címszó alatt egy összegyűjtött pénzösszeget őriznek, amelyet máshol a *protectio terrestrualis* értelmében megadóztatnak, ezek viszont az 1789-es rendelet értelmében immunisak, és hát ezt bizony át kellene tekinteni.⁵⁴ Buccari városa kéri, hogy döntsék el, fenntartják-e avagy az 1764-es állapotra állítják vissza a türelmi adót, és hogy ezt iktassák törvénybe mind a magyar vármegyék, mind a horvát-dalmát országgyűlés számára.⁵⁵

A bizottsági munkálatokról, s így a közpolitikai bizottság munkálatairól és az ott tárgyalt ügyekről maga a kortárs Grellmann, a göttingeni egyetem történészprofesszora is tudósít, aki azt fejtegeti — egy Schlözer által közölt korábbi munkára is történő utalással —, hogy a zsidóság polgári helyzetek jobbításának egyedüli útja — amely e nép saját rabbinikus előírásai miatt hosszú időn át tévútra volt vezetve —, hogy lakatlan területeket zsidó kolóniákkal be kellene népesíteni, ezt a szerencsétlen népet a káros dolgoktól el kellene terelni, és földművelésre szoktatni; ez a lehetőség azonban hosszú időn át teljesen el lett mulasztva. A zsidók garázdaságát a városokban nem csupán eltűrni kell, de sőt, sokkal inkább azokat a tényezőket, melyek e helyzetet előidézik, minden korlátozástól feloldani, a zsidókat a város szálláshelyein — mint például Prágában — összezsúfolni, ahol a tisztátalanságot és gyanús üzérkedéseiket tetszésük szerint saját maguk között gyakorolhatják. Ugyanakkor a céhek, a vásárok, az iskolák és az egyetemek, sőt a városi hivatalok is álljanak előttük teljesen nyitva; és amennyire ez lehetséges, mindezt akár a polgárság költségein is meg lehetne valósítani.⁵⁶ A közpolitikai bizottság mellett természetesen ülésezett a másik nyolc, az 1791. évi 67. törvénycikkely értelmében működő regnikoláris deputáció is. Ezek közül a kereskedelmi bizottság munkálkodása szintén érdekes a tárgyunkat érintve, hiszen több esetben is az egyes tervezetekben megemlítettek a zsidók, mely arról tanúskodik, hogy e bizottság tagjai valóban a kereskedelmi-gazdasági élet szinte minden területére kiterjedő, ez esetben pedig e népcsoport életét is szabályozó törvényeket kívántak hozni. Az országgyűlés által felállított kereskedelmi bizottság felkérésére a nagyobb városok kereskedőtestületei, sőt egyes magánszemélyek is megtették észrevételeiket (*reflexiones*) a kereskedelem és ipar ügyében, s maguk a bizottság vezető tagjai is igen széleskörű, a gazdasági élet szinte minden fontos területére, a vám, az ipar és a harmincadra kiterjedő színvonalas tervezeteket készítettek. E tervezetek közül is kiemelkedik báró Skerlecz Miklós két írása, melyben a zsidókról is megemlékezik, s melyekben egy törvénytervezet formájában alternatívát kínál a kereskedelmi tevékenységük szabályozására is. Az egyik említés *Descriptio*-jában

⁵⁴ MNL OL, N102, Lad. HHH. Fasc. D. Nro. 23. 117.)

⁵⁵ MNL OL, i. h. Nro. 34. 119.)

⁵⁶ „Soweit konnte man alles auf Kosten des Bürgerstandes bewilligen: aber auf dem Lande, wo der Adel dabey interessirt ist, soll es zur Aufschlagung einer Wohnung, Eröffnung des Gewölbes oder einer Werkstatt, der Einwilligung des Grundherrn bedürfen. In den einzigen Bergstädten soll es ihnen verwehrt seyn zu wohnen, nicht aber durchzuziehen.” *Heinrich Moritz Gottlieb Grellmann*: Statistische Aufklärungen über wichtige Theile und Gegenstände der österreichischen Monarchie. I–III. (1795–1802.) Gedruckt bey Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1797, II. 191–192.

áll,⁵⁷ a másik pedig a *Projectum Legum*-ában, melyben a cigányok és zsidók helyzetéről rendelkezne, s mely munkának két változata is fennmaradt. Az egyik, tudniillik a megokolásokkal is történő tervezet, a másik pedig az azok nélküli.⁵⁸

A zsidókról és cigányokról és azoknak határozott kereseti forrás megszerzésére való utalásáról

- 1.§. (4.§.)⁵⁹ Az országban lakó zsidók feljogosítottatnak minden oly foglalkozás gyakorlására, mellyel magukat fenntartani képesek és ezért minden céh köteles őket tagoknak felvenni.
- 2.§. (5.§.) Ellenben mindazokat, kiknek a helyi hatóságok ismételt felszólítása dacára határozott kereseti forrásuk nincsen, dologkerülőeknek és kóbor embereknek kell tekinteni; idegen zsidókat pedig többé az országba nem szabad beengedni.
- 3.§. (6.§.) Azért, hogy a külföldieket és a hazai, de kóborlókat és csalókat a többiektől meg lehessen különböztetni, minden zsidó az egyébiránt ismeretes bizonyítványon kívül köteles a helyi hatóságtól bizonyítványt szerezni arra vonatkozólag, hogy mily mesterséget űz; ha pedig kisebb kereskedelmet akar űzni, először is erkölcsi bizonyítványt szerezzen a helyi hatóságtól, ezenkívül útlevelet a főispántól, vagy ha szabad királyi városban lakik, annak bírójától. Mindezen bizonyítványokat ingyen állítják ki. Akiknek pedig nincsenek ilyen bizonyítványaik, azokat mint csavargókat feltartóztatják, igazolásra kötelezik, és ha magukat igazolni nem tudják: vagy biztos kereseti forrás keresésére kell őket utasítani, vagy pedig, ha vonakodnak, mint csavargókat az országból ki kell őket toloncolni.
- 5.§. (8.§.) A cigányokat tehát és a zsidókat minden céh köteles tagokul felvenni; különösen a kovácsok, mivel azoknak erre a mesterségre úgy látszik ügyis van hajlamuk. Egyedül a zenének, határozott kereseti forrás gyanánt való gyakorlásától pedig a cigányokat nem kell eltiltani.

⁵⁷ LXXXVII.§. *Circa id providendum Judaeis*. In: *Articulus de Codice et Ordine Judiciario Cambio-mercantili in legem referendo, per Regnicolarem Juridicam Deputationem* Artículo 67. 1791. ordinatum projectatus. Typis Simonis Ludovici Weber, Posonii, 1826. 37.

⁵⁸ *Articulus II. De Judaeis et Zingaris, ad fixum alimentacionis statum reducendis* In: *Projectum Legum motivatum in Objecto Oeconomiae Publicae et Commercii perferendarum per Nicolaum Skerlecz de Lomnicza, S. O. et R. A. Majestatis Actualem Intimum Status Consiliorium, et Incl. Comitatus Zagrabienensis Supremum Comitum elaboratum, et Excelsae Regnicolari Deputationi in Commercialibus Anno 1791. exhibitum*. Typis S. Ludovici Weber, Posonii, 1826. 3–5. (E javaslatokat korábban Skerlecz külön is elkészítette, de megokolások nélkül a következő címen: *Leges per Commerciale Commissionem proposita, quoad objectum oeconomiae publicae*. A bizottsági munkálatok ülései alatt kisebb változtatásokat is végeztek e javaslatokon.)

⁵⁹ Ezen paragrafus megfelel a motívumok (megokolások) nélküli törvényjavaslatokban a II. törvénycikkely 1.§-ának, mert ott minden törvénycikkelynél a paragrafusok számozása 1-nél kezdődik. A motívumos törvényjavaslatoknál pedig Skerlecz Miklós ezen annyit változtatott, hogy a paragrafusok számozása folytatólagos, nem azonos a két munka eleje. Terjedelmi okok miatt külön csak a cigányokra vonatkozó paragrafusokat nem közöljük, illetve az egyes paragrafusok megokolásait sem. E törvénycikkelyt Berényi fordításában adjuk tovább. *Berényi Pál: Skerlecz Miklós báró művei*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1914. 317–321.

A gróf Forgách Mikós elnöklete alatt tevékenykedő kereskedelmi bizottság kidolgozott és külön jelentésben is közölt egy kifejezetten a zsidókra vonatkozó paragrafust is, mely a Buccari kikötőjében történő szabad vallásgyakorlatról szól, illetve a zsidók helyzetéről rendelkezik a magyar tengerparton: *A Buccari kikötőjében való szabad vallásgyakorlatról és a zsidók állapotáról a magyarországi partvidéken*: 2. §. „Hogy pedig a vallásgyakorlat és a kereskedelem háborítatlan szabadságát az emberek minden osztálya élvezhesse, egyszersmind kihirdettetik, hogy azon zsidók, akik eme két tengerparti városban, valamint az egész kereskedelmi körzetben átmenetileg vagy állandó jelleggel tartózkodnak, mostantól mindazokban a kedvezményekben részesüljenek, melyeket a Triesztben lakók közössége élvez.”⁶⁰

Skerlecz a *Descriptio*-jában a következőképpen ír a zsidókról és cigányokról: A zsidók és cigányok Magyarország lakóinak azon csoportjai, akik közül senki sem foglalkozik földműveléssel. A zsidók legtöbbször pénzkölcsönzésből él, mások haszonbérlettel és kiskereskedelemmel foglalkoznak, amelynek gyakorlása során igen nagy lehetőségük van a nép legnyomorultabb rétegének becsapására. A cigányok legfeljebb kézművesiparból vagy utcai zenélésből élnek, valamint hol lopásból, legfőképpen azonban lótolvajlásból tartják fenn magukat. A zsidók az első magyar királyok korában annyira megerősödtek, hogy számukra Kálmán alatt külön törvényeket kellett kibocsátani. II. András és IV. Béla idejében pedig odáig merészkedtek, hogy nemcsak királyi pénzváltóknak álltak, hanem mindenféle kamarai feladatban is részt vállaltak. Most a számuk 80 ezer fölé emelkedett. Mivel ennyire népesek, és lélekszámuk mindenki másnál gyorsabban növekszik, ezen néposztályt a törvényhozásnak nyilvánvalóan figyelembe kell vennie, főként azért, mert a csalásnak és uzsorának ugyanazon fajtái jellemzőek rájuk, amelyeket már öt évszázada gyakorolnak; ahogy ez az ezen ügyben született törvényekből és az egykorú perekből egyértelműen kiderül. Boldog emlékezetű II. József császár és király mindent elkövetett, hogy ezt a népes réteget a tétlenségről a földművelésre, tudományokra, mesterségekre, vagyis biztos megélhetési formákra szoktassa. Megnyitotta számukra a lehetőséget, hogy paraszti telkeket foglaljanak és élettársi közösséget létesítsenek. Iskolákat alapított, az igazságszolgáltatást teljesen kiterjesztette osztályukra, mindezek azonban kevés hatást váltottak ki.⁶¹

Mindezek mellett a gróf Zichy Károly országbíró vezette jogügyi országos bizottság is készített a kereskedelmi bizottság részére egy váltótörvény tervezetet, mely a kereskedelemben résztvevők jogait és kötelezettségeit lett volna hivatott törvényileg is szabályozni, s melyben a zsidók egy paragrafus erejéig szintén

⁶⁰ Articulus XXXVII. *De libero Religionis exercitio in portu Buccarii, et conditione Judaeorum in littorali hungarico* 2.§. In: *Projectum Legum, quas Deputatio Regnicolaris in Commercialibus demisse censeret in Regni Comitibus perferendas*. Typ. Weber, Posonii, 1825. 28. vö. a későbbi bizottsági munkálatban közöltekkel *Relatio Sub-Deputationis Commercialis circa Objecta Oeconomiae Publicae*. Typis Regiae Scientiarum Universitatis Hungaricae, Budae, 1829. 32–35. valamint még *Opinio Excelsae Regnicolaris Deputationis motivis suffulta pro pertractandis in consequentiam Articuli 67:1790/1 elaboratis Systematicis Operatis* Articulo 8. 1825/7 exmissae, circa Objecta ad Deputationem Commercialium relata. Auctoritate Comitiorum impressa, Typis S. L. Weber, Posonii, 1830. 3., 13.

⁶¹ LXXXVII.§. *Circa id providendum Judaeis*. In: *Articulus de Codice et Ordine Judiciario Cambio-mercantili in legem referendo, per Regnicolarem Juridicam Deputationem* Articulo 67. 1791. ordinatam projectatus. Typis Simonis Ludovici Weber, Posonii, 1826. 37.

említetnek, mely is a váltók kifizetéséről és maradékáról, továbbá az ebből eredő visszavonásáról rendelkező cikkely része: „Ha a kifizetés határnapja szombatra vagy valamely más zsidó ünnepnapra esik, a zsidó elfogadó minden esetben az előző napon délután 3 óráig köteles fizetni, kivéve akkor, ha bemutató, és magától elfogadja, hogy az esedékes fizetést az ünnepnapot követő napon teljesíti, amely a válaszadás mindenféle terhe nélkül megtehető.”⁶²

Egy másik, a jogügyi bizottság által szintén a kereskedelmi bizottság számára készített, a kereskedelmi törvényszékről rendelkező munkában pedig a tanúk általi bizonyításról szóló cikkelyben olvashatjuk: „A bíró minden bizonyítási perben, előrebocsátva a per aktusát, az ügy súlya szerint szigorú felszólítással hitelteti a tanúkat, de nem úgy, hogy — ha kéznél vannak — felolvassa a vallomásaikat, hanem hogy pontról pontra kérdést intéz hozzájuk, a válaszait pedig körütekintően, és amennyire lehetséges, szó szerint feljegyzi. Amikor pedig zsidót kell hiteltetni, őt a vallása előírásai szerint rabbi közreműködésével, viszont bírósági küldött jelenlétében kell megesketni.”⁶³

A jogügyi bizottság jegyzőkönyvéből is tájékozódhatunk néhány adatból. 1794. április 12-én a 88. ülésen említettett, hogy ami a zsidókat illeti, a rabbik bírósága csak választott bíróságnak tekinthető, úgy ha a felek az ő ítéletükkel nem értenek egyet, legyen szabad számukra az az eljárás, mely egyébként minden más alattvalót megillet.⁶⁴ 1795. január 2-án a 116. ülésen a már előkészített 19., *A tanúk kikérdezéséről, hiteltetéséről és szemrevételezéséről* szóló cikkely 4.§-a kapcsán említettett, hogy kibocsátván azokat, amelyek itt a zsidókról szólnak, a paragrafushoz legyen csatolva egy ötödik kitétel, miszerint a zsidók hiteltetése rabbi jelenlétében kell hogy megtörténjen, és először minden felet ki kell kérdezni, és azután kerülhet sor a tanúk hiteltetésére, de a részletek a bíró döntésére vannak bízva.⁶⁵ Január 15-én a bizottság 124. ülésén ugyanaz említi, melyet már korábban a jogügyi bizottság által a kereskedelmi bizottság számára készített tervezetben is olvashattunk.⁶⁶ A kereskedelmi bizottság aktái-

⁶² Pars III. De Cambiis, Articulus VII. *De cambialium exsolutione, ac in hujus defectu, itidem interponenda protestatione. 6.§. Die solutionis in Sabbathum cadente, Judaeus usque tertiam pomeridianam solvere debet.* In: Codex Cambio-Mercantilil pro Regno Hungariae Partibusque eidem adnexis in tres partes divisus per Regnicolarem Juridicam Deputationem Articulo 67. 1791. ordinatam elaboratus. Typis Simonis Ludovici Weber, Posonii, 1826. 38.

⁶³ *Articulus VI. De Probatione per Testes, 12.§.* In: Ordo Judiciarius pro Tribunalibus Mercantilibus Regni Hungariae Partiumque eidem adnexarum in XIV. Articulis distributus per Regnicolarem Juridicam Deputationem Articulo 67. 1791. ordinatam elaboratus. Typis S. Ludovici Weber, Posonii, 1826. 9.

⁶⁴ *Protocollum Regnicolaris Deputationis Iuridicae Articulo 67:1791 Ordinatae Constans Ex Sessionibus CXXXVIII a die 13 tia Augusti 1791 usque 28 am Februarii 1795 ti.* Typis Regiae Universitatis Hungaricae, Budae, 1807. 164.

⁶⁵ *De Testibus Inquisitione Authenticatione et Oculata 4.§.* In: *Protocollum Regnicolaris Deputationis Iuridicae...* 1807. 213.

⁶⁶ *Sectione 12. De Collaterali et authentico Testium Examine, ac Oculata 13.§.* In: *Protocollum Regnicolaris Deputationis Iuridicae...* 1807. 228. vö. *Ordo Processualis in XXVIII. Sectiones digestus per Regnicolarem Juridicam Deputationem Articulo 67. 1791. ordinatam elaboratus, una cum Articulo.* Typis S. Ludovici Weber, Posonii, 1826.18. vö. *Articulus VI. De Probatione per Testes, 12.§.* In: *Ordo Judiciarius pro Tribunalibus Mercantilibus...* 1826. 9.

nak egyikében a zsidók Nagyszombat városától való távoltagezéséről⁶⁷ és más ügyekről (kiváltképp ősi privilégiumok fenntartásáról és megerősítéséről) szóló több pontból álló beadványról olvashatunk, melyet a város Fába István városi főjegyző szerkesztésében, az 1790–91. évi országgyűlésnek küldött meg. Ezen irat lényegében a német céhpolgárságnak a zsidókkal szembeni fellépését igyekszik igazolni. Pontokba szedve fejtik ki, hogy melyek azok az okok, melyek részükről ezen döntés meghozatalát indokolták, tudniillik a zsidók falaik közül történő kizárásának. A város azt panasolja, hogy II. József — dacára a város privilégiumainak — a teljes szabadságot megadta nekik, hogy a városba bemelessenek, ott lakjanak és kereskedést űzzenek. Emellett az írás még számos, a zsidókkal szembeni elmarasztaló megjegyzéssel él. A rendek felé tett kérésük első három pontja a városi privilégiumokról szól. A negyedik szerint a zsidók távoltagezése a kereskedelmet nemhogy gyengítené, hanem éppen hogy erősíti. Hiszen abban az időben, amikor a zsidók szabadon járhattak-kelhettek, vagy nem is voltak nagyszombati kereskedők, kézművesek és vásárok, vagy csak nem nagyobb számban. A zsidók kézművesipara és kereskedelmi tevékenysége egyébként is akadályozza és károsítja a keresztény kézműveseket. Ehhez csak hozzájárulnak a keresztények kárára történt csalások és lopások. Az ötödik pont szintén a privilégiumokról szól. A hatodik a zsidók számára az ügyeik intézése végett kér szabad bejárási napot június 15-étől és szeptember 12-étől az adott évre annyi időre, hogy ügyeiket illendően és teljesen el tudják intézni. Ez alól kivételt az képez, ha valamely tartozást nem tudnak a szokásos úton rendezni. A tanúskodásra pedig van saját zsidó vallomásokra lehetőség, amikor a tanúkat ki tudják állítani. A hetedik pont arról rendelkezik, hogy júliusban a választott testület a zsidók kiűzését és a privilégiumok megerősítését írott deklarációban fogja rögzíteni. A nyolcadik pont pedig arról tesz említést, hogy legfeljebb 12 olyan haszonleső polgár van a városban, akik a zsidók beengedését és a városi szabadság megszüntetését követelik, akik minden erővel, meg nem engedett és lázító módon, és különféleképpen törekednek a közjót figyelmen kívül hagyni, és csak saját hasznuk előmozdítását keresik. Ennek háttérben nyilvánvalóan a széthúzás és a megrontás vágya áll, úgyhogy ezek valamilyen ellenlépést érdemelnek.⁶⁸ Szombathely városa is fellépett a zsidókkal szemben két évvel korábban 1788. október 8-i rendeletében: „... minthogy némelyek zsidókat minden bejelentés nélkül házaikban be fogadták légyen, holott nem egy, hanem több példából is ki tetszik, hogy az ilyes jövő menő zsidók, kik az várost illető terhekben nem concurrálnak, sőt inkább adósságokat tevén, a contributióval restálván el szöknek...annakokáért elvégeztetett...a kikkél zsidók volnának,

⁶⁷ „Nagyszombatba, szabad bé-menetelt engedett vólt néhai II-dik Jozef Tsászár a' 'Sidóknak. Ezen szabadságoktól el-estek, az el-múlt Jan. 28-dikán költ nevezetes Udvari határozás után; hanem azt újjra meg nyerték, egy felső végzésnél fogva, mely Dec. 4-dikén adatott ki.” Magyar Kurir, 1791. 8. január 4-én, kedden (Szerk. Szacsvey Sándor, Bécs)

⁶⁸ Freymüthige Aeußerungen zur Belehrung der Juden, und ihrer Christlichen Anhänger. Zur Entschuldigung der bürgerlichen geschwornen Gemeinde in der Königlichen Hungarischen Frey-Stadt Tyrnau. [H. ny. n.] 1790. 46–58. Ezen írás kritikai hangvételű válaszként születik meg a későbbi *Bemerkungen eines Weltbürgers bey Lesung der gedruckten freymüthigen Aeußerungen, über die Judengeschichte zu Tyrnau* című munka.

nekik magistratualiter imponáltatott, hogy most közelítő Szt. György napjánál tovább, házaiknál kemény büntetés alatt tartani ne merészeljék.”⁶⁹ A felvidéki kereskedői testületek közül a lőcseiek voltak a legaktívabbak. Szerintük nem szabadna megengedni, hogy olyanok is foglalkozzanak borkereskedelemmel, akiknek nincsen saját szőlőkertjük, hanem csak spekulációra alapított borlerakatuk. A görög és zsidó kereskedőket emelik ki, akik csak nyereségre gondolva, nem veszik tekintetbe, hogy hamisított boraikkal rontják a rendes kereskedők hitelét.⁷⁰

A gróf Révay Péter vezette bányauji bizottság által készített, és a jogügyi bizottság észrevételeivel kiegészített törvénytervezetben a zsidókra vonatkozóan két paragrafusban is történik rendelkezés. Az egyikben *A bányák feltárásának és létesítésének módjáról és jogáról* rendelkező cikkely 28.§-ában: „A fent írott számúzottak és a zsidók a családok előzetes megakadályozása és a bármiféle árulás megelőzése céljából bányajogok szerzésétől teljességgel eltiltatnak. A zsidók továbbá nemcsak a bányavárosok,⁷¹ hanem más arany- vagy ezüsttermelő földektől, aranyosó helyek egy mérföldes, az említett helyek határától számított körzetéből a megelőző országgyűlés 38. cikkelyének értelmében szigorúan távoltartatnak.”⁷² A másodikban *Az aranyosásról és a folyókban és patakokban létesített aranyosó rétegekről* szóló cikkely 11.§-ában pedig a következőket olvashatjuk: „A zsidók számára pedig, mivel hajlanak valamelyest a családra, az aranyosás és mindenféle nyers arannyal történő kereskedés a lehető legszigorúbban és az országból való kiűzetés terhe alatt ezen határozat értelmében megtiltatik. A bejelentőt az árusító harmadrésze illeti meg az árult anyagból, amennyiben ítélet születik.”⁷³

Az adóügyi és hadbiztossági bizottság munkái között említetik, hogy Árva vármegye kéri, hogy szabályozzák a zsidók számát és hogy kötelezzék őket katonai szolgálatra.⁷⁴ Valamint 1790. július 20-i dátumozással felvetődik két zsidó mézárós, Habermayer és Österreicher ügye, mivel Vásárhely, Szentés, Szegvár és Mindszent lakói közül sokakat megkárosítottak azzal, hogy a megvásárolt marhákra nem fizették ki a hátralékot.⁷⁵

⁶⁹ A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye. I–V. (1885–1904.) Kolosvári Sándor – Óváry Kelemen (Szerk.), Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1904. V/2. 580.

⁷⁰ *Hofhauser Margit*: A kereskedőtestületek mozgalma a magyar kereskedelem fellendítése érdekében a XVIII. század végén és a XIX. század elején. [H. ny. n.]1930. 33. Az egyes városoknak a zsidókról való vélekedését a kereskedelemmel kapcsolatban közli még *Eckhart Ferenc*: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon, 1780–1815. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1958. 337–339.

⁷¹ „Judaei ab accessu Locorum Montanisticorum arceantur, et Leges, ac Benignae Dispositiones circa Auri Lotores, et Metallurgos emanatae, republicari ordinantur.” Az 1791. május 13-i 8318. szám alatt kelt helytartótanácsi rendelet. *Enchiridion*, 1825. III. 298–299.

⁷² *Articulus VIII. De expetendarum, et conferendarum Fodinarum modo, et Jure.* 28.§. In: LIII. *Articuli Montanisticae Deputationis cum Reflexionibus Deputationis Juridicae, Articulo 67.* 1791. *ordinatae.* Typis S. Ludovici Weber, Posonii, 1826. 54.

⁷³ *Articulus XI. De Auri Lotura, et qualiter conferendis vagis fluviorum, et rivorum Stratis metallicis.* 10.§. In: LIII. *Articuli Montanisticae Deputationis...*1826. 71.

⁷⁴ MNL OL, N103, Lad. I I I. Fasc. III. Nro. 5. i)

⁷⁵ MNL OL, i. h. Fasc. VII. Nro. 54–55. Nem sokkal később egy zsidó mézárósnak szintén dolga akadt a hatóságokkal Zala vármegye Csicsó nevezetű helységében. „...Sidó lévén a Mézárós, hogy a vágni való marhát drága áron kellett meg-venni, a pénzire ki-mehessen, nyerhessen-is nyomatékknak

A sérelmi bizottság munkálatai lényegében annyiban különböztek a többi bizottságétól, hogy itt nem törvényelőkészítő munka folyt, mint a többinél, vagyis e bizottság érdemben nem vitte előre az ügyeket, hanem mindig az összeülő és a leendő országgyűlések gravamenjeinek és posztulátumainak megszerkesztését és osztályokba történő sorolásait (*classificatio*) végezte.⁷⁶ A sérelmi bizottság munkálatai között a 21. pont alatt olvashatjuk, hogy lényegében a zsidókra kiterjeszthetők mindazok a jogosultságok, amelyeknek a nem nemes származásúak örvendenek, viszont örökre meg kell akadályozni, hogy nemesi privilégiumokat szerezhessenek. A bizottsági tárgyalást követően, amíg az országgyűlés elé lehet terjeszteni a tervezetet, legyen a zsidók állapotáról egy előzetes szabályozás. A bizottsági álláspont közléseként pedig a zsidók komoly és terhet jelentő bevándorlása ügyében egy olyan megfogalmazást készítenek, mely szerint míg a zsidók állapotának rendezése meg nem történik, a karok és rendek kéri a királytól a bevándorlás megtiltását.⁷⁷ Továbbiakban egy vegyes bizottság által a sérelmek és kívánalmak tárgyában készített munkálatban szintén felhozattak azok a sérelmek, melyek majd az 1807. évi országgyűlés irományai között szerepelnek.⁷⁸ A bizottsági források tanúsága szerint a városok egyik leggyakoribb sérelme a házaló kereskedelem volt.⁷⁹ A házalók (*circumforanei*) alatt ekkoriban általában azonban még nem csak a zsidóságot értették, hanem számos egyéb elemet is. Ezt jól példázza az is, hogy amikor a pesti kereskedők a házaló kereskedelemben résztvevőkről panaszkodnak, akkor a házalók meghatározásakor igen széles rétegeket sorolnak fel: I. sáfrános parasztok, II. kucséberék és krajnaiak, III. vászonnal házaló felső-magyarországiak, IV. kisebb bécsi gyárosok, V. vásáron kívüli kereskedő bécsi gyárosok, VI. mesteremberek, VII. sátoros kufárok, VIII.

---

egynéhány kutyát le-metzett, húsát bárány hús gyanánt ki-mérte, az Elöl-járók észre vévén ki-nyomozták a Sidó Házánál találtak 8 kutya bört, mellynek a húsát pénzen nyerte-ki: ez valóságos igaz.” Magyar Kurir, 1791. 9. január 4-én, kedden (Szerk. Szacsvey Sándor, Bécs)

⁷⁶ Az I. osztály sérelmei és kívánatai voltak az országosak, a II. osztály a vármegyéké, a III. osztály a kapcsolt részeké, a IV. osztály a szabad királyi városoké, az V. osztály pedig olyan felhozott sérelmek és kívánatok, melyeket vagy rendszeres bizottsági munkálatok megvizsgálásaira utasítottak, vagy már későn érkeztek meg mint a követi utasítások változtatásai és ezért már nem volt mód rajta változtatni, vagy amelyeket felterjesztésre nem találtak alkalmasnak. Olykor azonban latin ábécé betűivel adták meg azt, hogy éppen milyen típusú gravamenről avagy posztulátumról van szó, ezen alkalmakkor magánosok vagy testületek panaszai, vagy éppenséggel egy vagy több korábbi országgyűlés csatolt bizottsági munkálatai is szerepeltek.

⁷⁷ Gravamina et Postulata Statuum et Ordinum Opinione Eatenus Exmissae Regnicolaris Deputationis Suae Majestatis Sacratissimae Repraesentanda. Typis Simonis Petri Weber, in platea Sct. Michaelis, Nro.184., Posonii, 1802. 22–23.

⁷⁸ Humillima Postulata, et Gravamina Statuum, et Ordinum Regni per Deputationem Regnicolarem mixtam Anno 1807 Diaetaliter ordinatam elaborata, opinioneque Ejusdem Suae Majestati Sacratissimae representanda. Typis Michaelis Landerer De Fűskút R. P. Nationalis Typographi et Bibliopolae, Pestini, 1807. 36–38. Ezeket és az ezen munkában szereplő többi gravament lásd majd az 1807. évi országgyűlés fejezeténél, melyek hasonlóképpen felhozatnak az 1807. évi Acta Comitiorum-ban is.

⁷⁹ „Eine wichtige jüdische Einkommensquelle bildete das Hausieren. Die große Masse hatte kein Geld, um ein Geschäft zu eröffnen, und war gezwungen, ihr Leben durch allerlei Handel zu fristen. Dadurch verursachte sie aber dem regulären Handel großen Schaden. In den ersten drei Jahrzehnten des 19. Jahrhunderts enthalten die Petitionen der bürgerlichen Kaufleute häufig Klagen gegen die Tätigkeit dieser Hausierer. Vielfach wurde zur Aufhebung dieses absurden Zustandes das Verbot des Hausierwesens empfohlen.” *Nikolaus, L.*: Die geistige und soziale Entwicklung... i. m. 14.

zsidók, IX. császári hivatalnokok.⁸⁰ A tehetősebb zsidó kereskedők vagy éppen a helyi piachoz kötődő kézművesek számára tehát szintén konkurenciát jelentett a házalás — melyet mint látjuk nem kevesen úztek —, ezért sem véletlen talán az, hogy maga a zsidó Offenheimer Israel is a kereskedőkre nézve szintén fontosnak tartotta egy kereskedelmi törvényszék felállítását.⁸¹ Tervezete alapján a kereskedő testületek vezetői kereskedelmi pénztárt (Commerzialkasse) létesítenének. Ebbe a pénztárba minden kereskedő köteles lenne bizonyos mennyiségű tőkét elhelyezni. A testületek tagjaira vagyonukhoz mérten tíz krajcártól egy forintig terjedő járulék kivetését javasolja. A külkereskedelem szempontjából jót tenne ez a pénztár. Szerinte így az idegenek is szívesebben hiteleznének, ha tudnák, hogy az adott összeget később honnan követelhetik vissza.⁸² A zsidó kereskedők éppúgy érdekeltek voltak a kiszámítható hazai körülmények megte-

⁸⁰ Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag, wie dem Handel aufzuhelfen wäre. Von P[ester] H.[andels] St.[and], [H. ny. n.] [1790.] 26–45. vö. *Hofhauser M.: A kereskedőtestületek mozgalma...* i. m. 77. A házalókról ugyanazt emeli ki Domanovszky is a *Beschwerden...* című írásból: „Ezek közt nem is a furfangos parasztok, a felvidéki vászonárosok és a házaló mesteremberek a legveszedelmesebb versenytársak, hanem a bécsi kereskedők, a bécsi gyárosok házaló ügynökei, a »standlkrämerek« és az országos vásárok idegen kereskedői.” Domanovszky Sándor: *József nádor élete*. I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1944. 322. Maguk a győri kereskedők is külön megkülönböztetik a házaló kiskereskedőket (szatócsokat) a házaló zsidóktól, amikor például a városokban megnövekedő konkurenciáról panaszkodnak: „...fast kein Ort, ja beinahe kein Prädium mehr zu finden ist, wo nicht Krämer, oder Jude ein Gewölb mit denen daselbs nöthigen Waaren errichtet habe...” Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen in Bezug auf das Königreich Ungarn mit den angränzenden Oesterreichischen Staaten betrachtet. Einer Hochlöblichen in Kommerzwesen angeordneten Reichstags Deputation durch den Hungarischen Handelsstand der Preßburger, Pester, Ofner und Raaber Handelsleute im Monat Juny 1802. unterthänigst eingereicht. Bey Johann Michael Landerer Edlen von Füsikut k. k. priv. Buchdruckern und Buchhändlern, Preßburg, 1802. 213. MNL OL, N 64, 4. cs. Fasc. M., Nro. 5. N 101 ill. MNL OL, N 101, Lad. FFF 2. cs. Fasc. N. Nro. 33. Egy korabeli forrásban pedeig éppen a szláv házalókat illették egyenesen olyan jelzőkkel, mint amilyenekkel általában a zsidókat szokták, lopással, csalással, rászedéssel, s mint olyanokat, akik a zsidókkal egyenesen konkurálnak: „...mit den Juden wetteifernd, Leinwand, Saffran und verschiedenen kleinen Taschenkrum durch ganz Ungarn von Dorf zu Dorf herumschleppen, und überall gleichgläubige, gutmüthige Bewohner mit verlegenen schlechten Waaren, in hohen Preisen, zum Erbarmen hintergehen.” *Christoph Rösler: Ueber den Charakter der drey Hauptnationen Ungarns und den Zustand der dasigen Literatur*. In: *Der neue Teusche Merkur*, (1790–1810.) 1803. 440. Sőt, egy szintén kortárs forrás egyenesen a szlovákokat említi a legbuzgóbb házalókként: „Die fleißigsten Hausirer in Ungern sind die Slowaken... welche theils zu Fuß, theils zu Pferde, und mit langen und kurzen Fuhrwerken im lieben Vaterland unaufhörlich herumstreichen und — den fleißigen Bienen gleich — ihre Nahrung auf allerhand Wegen menschlicher Betriebsamkeit suchen.” *Johann Csaplovics: Gemälde von Ungern*. I–II., Verlag von C. A. Hartleben, Pest, 1829. II. 90. A *Beschwerden...* című íráshoz magyarázatot fűzve Schwartner is kóborló zsidókról és házalókról, vagyis nem csupán házaló zsidókról ír; a reláció felállításakor érzékelhetően kertüli ő is az egyenlőséget, vagyis hogy a zsidót kizárólagosan azonosítsa a házalóval: „Der Verfasser dieser Schrift, wahrscheinlich selbst ein Kaufmann, verräth überall einen hellen practischen Kopf, und eine determinirte Abneigung gegen die herumirrenden Juden und Hausirer.” *Schwartner, M.: Statistik...* i. m. 410. vö. *Franz Schams: Vollständige Beschreibung der königlichen Freystadt Pest in Ungern*. Hartlebens Verlag, Pest, 1821. 469. „Ausser dem Grosshandel der schon erwähnten Landesproducte und sonstigen Fabricate, ist auch noch auffallend und für die Stadt Pest von besonderer Wichtigkeit, der Kleinhandel. Unglaublich scheint die Menge der Kauf- und Handelsleute, der Krämer, Höker und Hausirer, und der zu Märkte fahrenden Handwerker und Juden.” s.al

⁸¹ Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen...1802. 34–39. vö. MNL OL, N104, Lad. KKK Fasc. VIII. Projecta privatorum sub E. Nro. 55.

⁸² *Hofhauser M.: A kereskedőtestületek mozgalma...* i. m. 28.

remtésén és emellett tisztességes feltételek kieszközlésében, mint megannyi versenytársuk; ők maguk is többször kezdeményeztek különböző kereskedelmi vonatkozású ügyekben. Temesvár város 1791-ben kelt, a kereskedelmi bizottsághoz is beérkezett tervezete a kereskedelem ügyében szintén számos kérdést érintett, így többek között a házalók ügyét is. Felhozott sok egyéb mellett az is, hogy az átlagembert, aki nem sokat törődik az áruk minőségével, hanem csak az árral és a formával, gyakran becsapják. Ugyanis az alattomoskodó-nyerészkedő (házaló) emberek sohasem helyhez köthetőek, vagyis háztulajdonosok, hanem a vidéken ide-oda vándorolnak, s legfeljebb csak bérben laknak egy városban, de azt is csak akkor, ha annak előnyét látják. Rejtekiúton többnyire romlott vagy olyan elárverezett árukhoz jutnak hozzá negyed vagy féláron, mely elhunyt vagy csődbement embereké volt, majd ezzel a szegény földművest, parasztot becsapják, lényegében csalásból tartják fenn magukat, közülük senki sem adózik, s ezeknek az embereknek valójában sehol sincs otthonuk, hazájuk. Ezen csoporthoz tartozókból sem csupán a zsidók, hanem szintén többek említetnek.⁸³ Szintén panaszként hozzák fel, hogy sokan közülük áttérnek a szabászatra, rossz posztót, vásznat, kelmét rendelnek a gyárakból (manufaktúrákból, korabeli szóhasználattal *fabrikák*, *kézművek*) vagy éppen azokat az árukat, melyek már egyébként eladhatatlanok, ezeket átfestik új színekkel, majd feldolgozzák maguk vagy éppen átalakítják és ruhát készíttetnek belőle, majd jó haszonnal a legszegényebb rétegeknek eladják.⁸⁴ Üdvösnek tartott kívánalomként hozzák fel az, hogy a zsidóknak és cincároknak (Zinsaren, macedón vlachok)⁸⁵ a különféle áruk kényük-kedvük szerinti eladását (a közjó érdekében)

⁸³ „Dieser aus Juden und sogenannten Zinsaren bestehenden Klauf, können füglich die Länder, dann die hausierende Schlowaken, Gutscheber, Krämer, und Italianer beigesellet werden, weil sie beinahe einen Weeg einschlagen. Die Länder, deren es im Lande vorsonderlich in der Stadt, genug gibt, bestehen aus lauter Juden denen der Handel mit allerlei Waaren schon durch die Natur eingepf zu seyn scheint, tragen ihre Waare, die sie auf die nemliche Art, wie die Binkeljuden oder Zinsaren an sich gebracht haben, geheimnißvollerweise entweder eigends oder durch unterhaltende Jüdinen in die Häuser, biethen sie da um übertriebene Preise, an, sinken nicht selten, nachdem der Käufer wizig ist, oder die Waare versteht, auf den vierten Theil des Anbots, oder allgemeinen Preis herab, schnellen dennoch schadenfroh den Abnehmer, (der seinen Nachteil erst dann gewahr nimmt, wenn ihm sein Ankauf in einer kurzen Zeit unter den Händen zerfällt) mit ihrer schlechten Waare.“ Allgemeiner auf Erfahrung gegründeter Beschluss und Entwurf des Temesvárer Handelstandes zur Behebung des inneren und auswärtigen Handels des hungarischen Provinz Bannat. [Ny. n.] Temesvár, 1791. IX. Kapitl 49.§. MNL OL, N104, Lad. KKK 2. cs. Fasc.VI. sz. n. vö. Ladislaus Bielek: Ethnographisch-geographische Statistik des Königreiches Ungarn und dessen Nebenländer. I–II. Gedruckt bei Anton Benko, Wien, 1837. 352. „Kein mittelmäßiges Dorf ist ohne einen griechischen oder jüdischen Krämer, wie denn, besonders in Südungarn, der inländische Handel sowohl als der ausländische in den Händen der Juden, Griechen und Armenier ist, neben welchen ein Ungar, wohl ein Deutscher, nur selten mit Glück sein Kaufmannschild führt. Am lästigsten für alle ist, die sich täglich mehrende Anzahl der Juden, welche nach allen Zweigen des kleinen und großen Handels, besonders dem Landesprodukten-Handel streben.“

⁸⁴ Vö. Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag... 1790. 38.

⁸⁵ Vö. *Bielek, L.*: Ethnographisch-geographische Statistik... i. m. 364–365. Megemlítendő, hogy II. József korában a zsidó kereskedők többsége még az északnyugati és nyugati megyékben telepedett meg, illetve a morva-magyar határ mentén. vö. Varga László táblázatával és magyarázatával, (Árva, Liptó, Trencsén megyékben szinte csak morva származású zsidók telepedtek meg), (Nyitra, Pozsony, Moson megyékben már vegyesen laktak a magyar származású zsidókkal), (Sopron Vas, Zala megyékben többségében magyar zsidók laktak). *Varga László*: Zsidó bevándorlás Magyarországon. Századok,

meg kellene szüntetni, és az elhunytak és a csődbe jutottak által hátrahagyott árukészlet megvásárlásának lehetősége csakis a tisztességes üzletemberekre korlátozódjék. Majd arra vonatkozóan is javaslat születik, hogy hogyan is lehetne a káros ügynökösködés felszámolásával a tisztességes kereskedők számára egy törvényes biztosíték által a kiterjedt terménykereskedelem útját egyengetni.⁸⁶ Egy későbbi, az országgyűléshez beadott folyamodványában a magyarországi zsidók közössége sem tagadta, hogy bizony közülük sem mindenki az egyenes utat járja: „Azért meg kell vallanunk, hogy ezen szomorú állapotban Nemzetünknek némelly Tagjai nem csak a Társaság köz Alkotmányának, hanem magunknak-is terhünkre, és gyalázatunkra légyenek. Nem-is tsuda, ha illy számos: de egyszersmind így elnyomattatott Nemzetben találatnak némelly Tsalók, Uzsorások, Tolvajok és Gonosztévők.”⁸⁷ A házalás mellett szintén folyamatosan jelen volt a kóborló⁸⁸ és koldus zsidók, valamint a zsidók által áthágott tilalmak ügye is, melyekről az országos bizottsági munkálatoktól teljesen függetlenül, ugyanakkor azokkal párhuzamosan tevékenykedő megyei közgyűlések napirendjei is tájékoztatnak. Az országgyűlések között a rendi alkot-

---

1992. 1. sz. 63. Ekkor még balkáni kereskedők dominanciája a meghatározó az országban, melynek oka versenyképességükben rejlett. „Until 1772, Balkan merchants had certain commercial advantages over Jewish and other Christian merchants. Because they were considered subjects of the Ottoman Sultan and not the Hungarian royal crown, Balkan merchants had been exempt from certain taxes and tolls, and allowed to attend certain trade fairs not readily accessible to Christian merchants. Their eastern connections allowed them to import goods of superior quality from the Ottoman Empire and sell them profitably into the Habsburg Monarchy.” *Howard N. Lupovitch: Jews at the Crossroads. Tradition and Accommodation during the Golden Age of the Hungarian Nobility.* Central European University Press, Budapest-New York, 2007. 45. A folyamatra döntő hatással volt az 1772. nov. 7-én kelt, a Magyar Kamarához megküldött korlátozó-tiltó leiratnak a „török” (vagyis balkáni) kereskedőket illetően, illetve az 1774. aug. 27-én kelt uralkodói elhatározás. „Azzal, hogy újabb elemek nem frissíthették fel a bevándorolt macedón és örmény kereskedőket, megkezdődhetett beolvadásuk, elmagyarosodásuk, ami természetesen hosszú évtizedeket vett igénybe. Ezzel egyszersmind ki is szorulnak a kereskedésből, elvesztik a vezérszerepet. Helyüket egy a kereskedésben még ügyesebb és a jólét megszerzése előtt még igénytelenebb faj foglalta el.” *Eckhart Ferenc: Kereskedelmünk közvetítői a XVIII. században.* Századok, 1918. 7–8. sz. 383.

⁸⁶ „Was man im vorhergegangenen Kapitl über die bestehenden Mißbräuche der Hausierer abgehandelt hat, kann sich auch auf die sogenannten Unterhändler ausdehnen, welche entweder zum Ankaufe der Landesproducten von anderen gedungen werden, oder diese Unternehmung auf eigenes Risiko wagen. Diese Gattung Menschen, bestehen abermal aus Juden, Reizen, und Zinsaren, die keine eigene steuerbare Handlungen besizen, folglich auch keine grosse Unternehmung wagen können; Sie müssen sich daher auf den einzelnen Ankauf der Producten die sie im Stichhandel für ihre Binkelwaaren, oder für baares Geld an sich bringen, beschrenken die Ausfuhr aber einem anderen überlassen.” *Allgemeiner auf Erfahrung gegründeter Beschluss...* 1791. X. Kapitl 56.§. MNL OL, N104, 2.cs. Fasc.VI., „...ein Mittel, das inländische Commerz zu befördern, wäre, wenn wir Mäkler bekämen. Bekanntlich sind nähmlich die Gutsherrn im Reiche selten im Stande, mit dem Kaufmann, der dem Verbraucher die Producte in die letzte Hand liefert, zu tractiren; sondern diese Vertrödelung inländischer Waren gehet meist durch die MittelHand der Griechen und Juden, die solche im Kleinen kaufen, und so in die letzte Hand liefern.” *Stats-Anzeigen*, 1793. XVIII. 26.

⁸⁷ MZsML, B7/3 79.31

⁸⁸ *Enchiridion*, 1825. III. 299. „Judaei Vagabundi nullum quaestum exercentes ad Locum originis illico reinventur”. 1791. július 5-én kelt 11791. számú helytartótanácsi rendelet. vö. A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye...1890. II/1. 506., ahol Bereg vármegye rendelete van közölve, mely az 1791. évi augusztus 29-iki közgyűlésen határozottatott 960. sz. (Prot. 58.): *XXXI. De vagabundus Judaeis*, mely a zsidók kóborlásának kíván gátat emelni.

mányos élet legfontosabb fórumai voltak e helyek, s jóllehet az itt tárgyalt dolgok helyi ügyeknek számítottak, összességében azonban a sérelmeknek a bizottsági munkálatokkal egyidejűleg történő megjelenésével már országos kérdéssé emelkedtek. Lényegében e megoldásra váró helyi problémák a bizottsági munkálatok aktái között is mindig szerepeltek, hiszen ezen sérelmek figyelembevételével, illetve ezen tapasztalatok felhasználásával történtek a későbbi érdemi törvényelőkészítő munkálatok is.

Az 1802. évi országgyűlés

Az Európa egészét érintő forradalmi, majd napóleoni Franciaország küzdelmei az európai dinasztiai reakciójával szemben, a koalíciókkal szemben vívott háborúk és annak következményei természetesen a magyar országgyűlésekre is hatással voltak. A Habsburg dinasztia mindvégig egyik első számú ellensége volt a forradalom óta mind katonailag, mind politikailag megerősödő Franciaországnak. Ebből a szempontból tehát nem volt mellékes, hogy az újonnan besorolandó katonák megajánlása körüli kérdések miként vetődnek fel az országgyűlésen, arról már nem is beszélve, hogy kik azok, akik katonák lehetnek, illetve kik azok, akiknek mindenképpen katonáskodniuk kell. A magyar seregek pótlása kapcsán felállított országos bizottság így neki is látott a munkálatoknak, ahol a zsidók ügye, azaz katonaképessége is szóba került.⁸⁹ Június

⁸⁹ A koalíciós háborúk megindulása és az 1802. évi országgyűlés megnyitása között eltelt időszakban csupán egyetlen alkalommal, és akkor is csak egyetlen mondat erejéig említettnek a zsidók katonáskodással összefüggésben. Az 1796. évi országgyűlésen december 7-én a 16. ülésen az ajánlott hadi segedelem felosztására kiküldött deputációnak jegyzése és a felosztás kapcsán: „Constitutum praeterea, ne Judaei hac vice pro militibus statuatur, neve incolae cum passualibus respectivarum jurisdictionum, aut etiam dominii terestralis aliorum commeautes per aliam jurisdictionem militiae traduntur.” *Acta Comitiorum 1796. XXII. sz. 38. vö. Diarium Comitiorum 1796. 61–62.* Az újoncoszások ha nem is érintették jogilag a zsidókat, akadtak köztük, kik önként, pénzbeni felajánlásokkal járultak hozzá a monarchia háborús erőfeszítéseikhez már a koalíciós háborúk megindulásának kezdete óta, mintegy igazolva a haza és egyúttal a dinasztia iránti hűségüket: „Ein Theil der in Pest ansäßigen Juden hat aus freyem Antribe Sr. Excellenz dem Hrn. Hofkammer-Präsidenten...eine freywillige Kriegsbeysteuere übergeben.” *Hungarische Staats und Gelehrte Nachrichten, 1793. 95. 151–152.* Az 1796. évi országgyűléshez említendő még: „Die Juden, welche persönlich an dem Kriege keinen Theil nehmen sollten, brachten besonders ein Geschenk von zwanzigtausend Gulden in Ducaten und von viertehalbtausend Metzen Haber, und nun wurde der Landtag mit den gewöhnlichen Feierlichkeiten geschlossen” *Berlinisches Archiv der Zeit und ihres Geschmacks. Bey Friedrich Maurer, Berlin, 1797. I. 121. vö. Eckhart F.: A bécsi udvar...i. m. 341.* „...a pesti Schönwald Lajos...apja több ízben »jelentős, ingyenes hadi felajánlásokkal, részben kincstári szállításokkal, amelyeket gyorsan és igen olcsó áron hajtott végre«, érdemeiket szerzett.” Még azután is tartják e szokást némely helyeken, mikor már maguk is katonáskodni tartoztak. *Rosenthal Móritz: A zsidó és a korszellem Európában. Esztergami k. Beimel József betűivel, Pest, 1841. 71–72.* „»A' folyó évi augusztus 15diki határ[ol]zat következtében, az aradi zsidó közönségnek hazafiú adakozásáért ő felsége magas helybenhagyása elismerése 's meglegedése a' vezérparancsnokság által nyilvánítatik.« Oktober 17kén 1814-ben.” Az igazsághoz persze hozzátartozik az is, hogy Ferenc császár már 1794. augusztus 13-án utasította gr. Starhemberget Kollowrath július 21-iki előterjesztése megvitatására államkonferencia megtartására, s tudtára adta, hogy a konferencia csak olyan eszközökre vonatkozóan tegyen javaslatot, amelyek a háború folytatásához szükségesek. Az uralkodó néhány lehetőséget is felvetett, melyeket tárgyalandónak tekintett, többek között „...a zsidóságra kényszerkölcsön kivetését...” *Mályusz E.: Sándor Lipót főherceg...i. m. 698.* Tehát eleve tervbe volt véve a zsidók forrásainak e célra történő bevonása a háburú idején.

21-én a 13. ülésen Aczél István ítélőmester az utóbbi ülésen az e célból felállított bizottság munkálatának félbemaradt tárgyalását folytatva olvasni kezdte az 5. pontnak e) betű alatt foglalt cikkelyét.⁹⁰ Ezek kapcsán Ung megye követe jelenti, hogy megyéjében a közelmúltban „rendfelett elszaporodott ez a nemzet” és hogy a zsidók megyéje népességének már 1/13-ad részét teszik ki, s noha „... a közbátorságnak fenntartására szükséges terheket viselik is, mivel az emberi vérnek elegendő árát senki meg nem fizetheti, illetlennek látszana, hogy az ő személyének s vagyonának védelmezése mellett keresztény vér folyjon.”⁹¹ Vagyis a kívánat az volt, hogy a katonai pótlások terhe alól a zsidók se vétesse ki.⁹² Mások viszont úgy vélték, hogy „...ha a fegyverviselésnek terhe rájuk is kiterjesztetne, így a polgári jussokban való közösülést is netalán kívánhatnák, s még idővel talán a nemesi rendnek szabadságára is törekedhetnének”⁹³ és a katonák egyébként sem túrnék meg a zsidókat maguk közt, hiszen ki hallgatna rájuk, ha esetleg tisztí rangot szereznének, mert mint mondatott: „...ezen furcsa elméjű és alkalmas nemzet közül némelyek feltisztításokat is érdemelhetnének, azoknak parancsolatjától a hazafi katonáknak függeni kedvetlen és nem éppen illendő dolognak látszana.”⁹⁴ A rendek végül megállapodtak abban, hogy az évenként rendszeresen előforduló katonák pótlására most még ugyan ne köteleztessenek a zsidók, de háború esetén ezen teherrel ne mentesüljenek.⁹⁵ Mivel azonban néhányan megemlézték azt is, hogy a zsidók a fegyverviselés által polgári jogokra, és ezáltal a nemesi szabadságokra is törekedhetnének idővel, egyesek kívánták jegyzőkönyvbe felvételni, hogy kirendelt országos bizottság általi munkálkodás következtében egy efféle vágyakodásoknak sikere soha nem

⁹⁰ Vö. Acta Comitiorum 1802. XI. sz. 32.

⁹¹ Diarium Comitiorum 1802. 104. vö. Conspectus Gravaminum et Postulatorum...1828. 9. vö. *Martin Schwartner*: Statistik des Königreichs Ungern. I–III. (1809–1811) Zweite, Vermehrte und Verbesserte Ausgabe, Gedruckt mit Königl. Universitäts-Schriften, Ofen, 1809. I. 148–149.

⁹² A zsidók katonáskodására és annak szakirodalmára vonatkozóan *Komoróczy Géza*: A zsidók története Magyarországon. I–II. Kalligram, Pozsony, 2012. I. 894–904.

⁹³ Diarium Comitiorum 1802. 104.

⁹⁴ Uo. vö. *Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie*. I–II. (1806–1808.) Herausgegeben von einer Gesellschaft österreichischer Gelehrten, bey Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1806. I. 83–84. „So waren auch die Aeusserungen der adelichen Tafel sehr engherzig in Ansehung der Juden und der Conscription: nämlich die Juden sollten nicht zu Soldaten genommen werden, weil sie sonst Offiziere und sogar Edelleute werden könnten, was in einem marianisch- apostolischen Reiche nicht auszuhalten wäre; ferner das adeliche Vorrecht wäre so heilig, dass es nicht nur keine Contribution, sondern auch nicht einmal eine Conscription auf keinerlei Weise zulisse.” – „Azt-is végtére igen szomorúan érezzük, hogy sem a' betsületnek, sem az erkölcsi jóságának ösztöne; sem a' nagyobb tökéletességre, 's maga alkalmaztatásra való gerjedelem, vagy jutalom bennünket nem indíthat. Azért a' katonaságot-is, ugymint eddig a' Polgári Társaságnak minden jóvaitól kirekesztettek, kerüljük: vagy pedig ha a' katonaságba felfogadtatunk, ott minden ditsőség nélkül senyvedünk, nem lévén megkívántató neveltetésünk; és az állandó szorongattatások alatt nyomorogván lelket nemesebb érzésekre felemelni nem merészeljük.” MZsML, B/73 79.31 (Nyomtatvány, a zsidók 1807. évi folyamodványa)

⁹⁵ Acta Comitiorum 1802. XII. sz. 39. „Judaei nunc adhuc ab ordinariae annuae completationis onere eximuntur, nihilominus ad casum belli pro exemptis non habentur.” vö. Acta Comitiorum 1802. XI. sz. 32. „A magyar seregek pótlása eránt az országos deputationak tett munkája, amint az végképpen az országgyűlésbe megállítatott.” vö. még Acta Comitiorum 1802. 315. „A seregek pótlásának rendje és folyamata eránt készített, és a k. resolútióhoz alkalmazott utasítás” 3.§. e) pontjával, ahol is ugyanazon szerkezetű, immáron végleges szöveg áll, mint a 39. oldalon.

lehetne, „...mivel a hazának törvényes alkotmánya egyedül keresztényekre lévén terjesztve, nékiek abba részesülni soha nem lehet.”⁹⁶ A kereskedés ügyében kirendelt országos bizottságnak munkálatai között is találkozunk a zsidókra vonatkozó panaszokkal és egy szabályozási tervszöveggel is, amelyek mellett Pest és Buda városok kereskedőinek véleménye is csatolva van. A budai kereskedők testületének véleménye szerint nem a meglepetésszerű, művelt, tevékeny zsidókkal van a probléma, hanem a kóborlókkal, akik tisztességtelenül, lopott árukkal üzletelnek, akiknek az ittléte a zülléssel jár együtt, akik megrontják még a nemesi ifjúságot is.⁹⁷ A 20. ülésen az az általános vélekedés hozatik fel, hogy Magyarországon a hamuzsírral való kereskedelem nehézségekre ütközik, de az osztrákoknak, ahol bécsi vagy zsidó kereskedő végzi azt, éppenséggel nem, melyet természetesen feloldani szeretnének.⁹⁸ A pesti és budai kereskedők a pozsonyiakkal és a győriekkel együtt tehát azt panaszolják, hogy a Bécsbe irányuló kereskedelmet a zsidók egyszerűen lebonyolítják vízi úton, amit ők nem tehetnek.⁹⁹ Szeptember 9-én a 33. ülésen, miután felolvasták a 21. cikkelyt, egyesek azt kívánták, hogy az 1791. évtől a hazába költözött zsidóságot utasítsák ki

⁹⁶ Diarium Comitiorum 1802. 104.

⁹⁷ „Wenn wir uns über die Tolleranz der Juden erklären, so belebt uns wahrlich nicht Menschenhaas, auch verstehen wir nicht bei unserer Erklärung den gesitteten, ansässigen, thätigen Juden, sondern wir schränken uns auf die herumziehenden Juden ein. Die Menge derselben ist gross, wenn irgendetwas in einem Lande wegen schlechter Streiche exportiert wird, so gewährt ihm in Ungarn eine Freistadt, aber dieser Umstand hat auf Sittenverderbniss und Veruntreuungen unserer Dienstboten, ja selbst der edlen Jugend mächtigen Einfluss. Ohne sie würde manche Veruntreuung aus Mangel das Gestohlene in Verschwiegenheit verkaufen zu können, unterbleiben und so mancher junge Mann vom Stande würde nicht gerade, dann wo er für die Welt nützlich werden könnte, an den Wunden, die ihm ein Jude in seinem erfahrungslosen Jahren schuf, bluten. Wir glauben dass es heilsam, und dass es in ein Mittel zur allgemeinen Ordnung wäre, die Juden zu conscribiren, diejenigen so sich nicht gehörig ausweisen können zu exportiren, sie dadurch ein Gesetz theilweise vom Handel ab, dagegen zu Handwerkern und Künstlern zu bringen, fremde herumziehende Juden gar nicht mehr ins Land zu lassen, das Hausiren ganz zu verbieten, und auf ihre Vermehrung durch die bei ihnen üblichen frühzeitigen Heurathen ein wachsames Auge haben.” Acta Comitiorum 1802. 138., vö. Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen...1802. 174. A zsidók által terjesztett erkölcstelenségek egyike pedig maga az uzsora, melyről sokak mellett még a tekintélyes nemesi családoknak is keserű tapasztalataik vannak. „Ihre Dienstfertigkeit, jeden, der auf Geld ansteht, solches zu verschaffen, ist unbeschreiblich; denn sie ziehen davon ihren größten Nutzen. Sie packen daher jeden Fremden an, drängen sich und ihre Waaren auf, und wem sie ihre Unterstützung angedeihen lassen, muß froh seyn, wenn er die Hälfte des Kapitals, für welches er sich schuldenhaft macht, zu seinen Händen, erhält. Wie oft durch Juden auf diese Art die Jugend, vorzüglich die Adliche verführt wird, und wie sehr dadurch ansehnliche Familien geschwächt worden sind, lehrt eine traurige Erfahrung.” Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag...1790. 39–40. „Dessewffy arról panaszokodik, hogy...nem zsidók, hanem Keresztények és Urak, birtokosok, Nemesek, Magyarok 24%-os kölcsönökkel kínálják...Tény az, hogy egyre növekszik az uzsora, gyanús hitelműveletekről beszélnek a Kölcsey országgyűlési naplójában arról tesz említést, hogy a »mult országgyűlésen bizonyos ifjacska bizonyos zsidónak 800 potom forintért százezres kötelezést adott.«” Iványi-Grünwald Béla (Szerk.): Gróf Széchenyi István Összes Munkái. I–II. Athenaeum, Budapest, 1930. 67. ill. *Iványi-Grünwald Béla: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és gazdasági előzményei és következményei a rendi Magyarországon 1790–1848. Dunántúl Egyetemi Nyomda, Pécs, 1927. 66–67. Az eredeti kiadásban a szöveg kissé másként Gróf Dessewffy József Bizodalmas Levelezése Kazinczy Ferenczcel 1793–1831. (A levél kelte 1818. május 18. Kassa)*

⁹⁸ Acta Comitiorum 1802. XVII. sz. 66. „A magyarországi kereskedés eránt tett munkája az országos deputatióknak némely hozzákapcsolt magyarországi kereskedőnek vélekedéseivel.”

⁹⁹ Acta Comitiorum 1802. 159. Sub D

az országból, mások viszont megelégedtek annyival, hogy csak a további beköltözések legyenek meggátolva, és azok, akik már megtelepedtek, békében hagyassanak mindaddig, míg a munkába vett rendbeszedése e népnek meg nem történik, azaz míg a helyzetüket tárgyaló rendszeres bizottsági munkálatok országgyűlési napirendre nem kerülnek, s abból törvény nem alkottatik. Így a rendek abban megállapodtak, hogy azon szavak után: *circa impediendam Judaeorum immigrationem* kívánatok a következő foglalattal terjesztessen az uralkodó elé: „Azok eránt pedig akik 1790-től fogva a hazába költöztek, és a megmaradás módja nélkül szűkölködven a hazának terhére vannak, az eredetek helyére leendő visszautasítások kegyelmesen rendeltessen; azonban egyszerűs mind az is rendeltessen, hogy akik már az országban s hozzá tartozó részekben laknak, azon kedvezések mellett, amelyek 1790-ben 1-ső januáriusban nékik engedtetek, az 1791. 38. törvény rendelése szerént meghagyattassanak.”¹⁰⁰ Ehhez a következő napon, szeptember 10-én a 34. ülésen a következő megjegyzés vétetett fel a naplóba a rendek részéről: „A 21-re kívánták még aztat a zsidók eránt az előbbeni végzéshez adni, hogy ezután a zsidóknak ha pénze vagyon is, az országba ne bocsátasson. De mivel a zsidók dolga az 1791. esztendőben rendelt deputationak munkájában ügyis bővebben meg vagyon magyarázva, és arra is szükséges volna, hogy a földesuraságnak jussai meg ne sértődjenek, a zsidók eránt való előbbeni végzés meghagyatott.”¹⁰¹ A városok többsége a kereskedelmi ügyekben többé-kevésbé egységes állást foglalnak a zsidókkal kapcsolatban. A kassai kereskedők például már áprilisban kapcsolatba léptek a pozsonyiakkal,¹⁰² a pestiek pedig pontokba szedve fejtik ki, hogy szerintük melyek is azok a jelenségek, melyek hátrányosak a kereskedelemre nézve, s mely hátrány a zsidóknak jutó kedvezésekből fakad: „Egy hasonlóképpen fontos akadály a magyar kereskedelemnek a zsidóknak adott kedvezések Magyarországon, mivel hogy: a) Minden családi titokba behatolnak, ezáltal nem csak pontos ismeretekkel rendelkeznek a meglévő készletekről, hanem pontosan tudják azt is, hogy a magánviszonyai miatt a tulajdonos mikor van arra kényszerülve, hogy termékeit rászózhassák; b) Közösségi szellemük által e tapasztalatok nem csak belföldi hittestvéreikhez jutnak el, hanem azokban az egész Európában szétszórt zsidóságot is részeltetik;¹⁰³ c) A kormányok minden rendelkezéséről, a szabadkereskedelem és tiltások tekintetében idejekorán tudomást szereznek; És d) A termékek hamisításával és elegyítésével lerontják azoknak értékét.”¹⁰⁴

¹⁰⁰ Diarium Comitiorum 1802. 230.

¹⁰¹ Diarium Comitiorum 1802. 232.

¹⁰² A pozsonyi kereskedők a júniusban írt, de valójában már 1793-ban is meglévő tervezetükben többek között arról is írnak, hogy milyen is lehetne az ideális hazai ipar és kereskedelem, ha mindenki tisztességesen állna ahhoz: „Ein mächtiges Triebrad der Vaterländischen Industrie und Handlung wird seyn, dem nützlichen Stand des Kaufmanns jene Achtung zu schenken, welche er in allen Ländern hat, und so sehr verdient; den Spekulationsgeist des wahren Kaufmanns nicht mit der verworfenen Geschäftigkeit eines Juden zu vermengen, und den Grundsatz anzunehmen, daß der wahre Kaufmann in allen seinen Unternehmungen nicht den Gewinn allein, sondern auch die Ehre, einen neuen Handlungsweig im Gang gebracht zu haben, mehr als das dadurch erworbene Geld freuen wird.” Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen... 1802. 12.

¹⁰³ Vö. Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag...1790. 40–41.

¹⁰⁴ Unmaassgebliche und unterthänigste Zusätze, zu den von einer hochlöblichen Deputation in Commercialibus de Anno 1793. vorgeschlagenen Gesetz -Artikeln. Acta Comitiorum 1802. 107.

Ugyanakkor a választ is megadják arra, hogy mindezeknek hogyan lehetne gátat szabni. A kereskedők alapvető kifogásai nem a tehetős, érdekeltségét tekintve helyhez köthető zsidók ellen voltak, hanem inkább a szegényebb osztályba való, vándorló, házaló „batyus zsidók” (*Pünkeljuden, Binkeljuden*) ellen, akik beavatkoznak a már kialakult, helyi piaci vérkeringésbe, s a sokszor lopott, hamisított árun próbálnak túladni.¹⁰⁵ A kereskedők nagy része úgy véli, hogy egy kereskedelmi kódex (*Mercantil-Codex*) és némi vagyon a zsidókat is éppoly jó kereskedővé teheti, mint a keresztényeket, s így attól sem zárkóznak el, hogy a vagyonos zsidókat befogadják a keresztény kereskedők közé, feltéve persze hogy a kereskedelmi kódexben előírt kötelezettségeknek eleget tesznek.¹⁰⁶ A szegényebb zsidók pedig a belföldi kereskedelemnek akkor lehetnének előnyére, ha néhány azon belföldi terméknek, régi holminknak, tárgyaknak az apránkénti összegyűjtésével, kereskedésével lennének elfoglalva, melyekkel más lakos nem könnyen tud foglalatoskodni, azaz hogy ha tevékenysége csupán erre korlátozódna. Ezután pontokba szedve megfogalmazódik az, hogy a zsidók kereskedelmi szabályozásával hogyan lehetne előnyösen hatni a magyar kereskedelemre: a) Hogy a szegény idegen zsidók ne engedtesse be az országba. b) Hogy azok a szegény zsidók, akik kereskedelem ürügye alatt az országba belopóztak, származási helyükre vissza legyenek utasítva. c) Hogy a sze-

Sub D. Ezen munka már az 1791-től tevékenykedő kereskedelmi bizottsághoz is be lett adva. E beadványok és a deputációk tevékenysége folytán keletkező munkálatok érdemi tárgyalása azonban folyamatosan el lett utasítva, ebből következik az, hogy 1802-ben számos olyan, a kereskedők által készített tervezet lett újból beadva és csatolva az irományokhoz, melyek lényegében már tíz évvel korábban is megvoltak.

¹⁰⁵ „...sei es uns vergönnt...auf die Schädlichkeit der Juden, vorzüglich der ärmern Klassen ... oder sogenannten Pünkeljuden aufmerksam zu machen...dass der hausierende Jude nehmlich bei denen täglich häufiger werdenden wichtigen Diebstählen die Hand im Spiel hat; dass wegen ihren Zusammenhang im Lande es ohnmöglich ist, gestohlenen Sachen auf die Spur zu kommen und das sie an der grossen Sitten-Verdarbniss unserer Jugend wesentlich schuld find.” Acta Comitiorum 1802. 107. vö. Beschwerden und ohnmaßgeblicher Vorschlag...1790. 39. „Jedermann weiß, wie sehr diese Nation dem Diebstahl selbst ergeben ist; noch wichtiger aber wird dieser Gegenstand, wenn man erwägt, daß das gemeinschaftliche Einverständnis, so unter ihnen im ganzen Lande herrscht, die Ausfindigmachung gestohlener Sachen erschwert, ja fast ohnmöglich macht so zwar, daß die Entdeckung eines Diebstahls ohne Zuziehung der Juden fast ohnmöglich wird indem beinahe jedes gestohlene Gut durch ihre Händelauf.”

¹⁰⁶ „Wenn der vermöglichere und civilisirtere Jude, denen in Mercantil-Codex vorgeschriebenen Verbindlichkeiten Genüge thut, so glauben wir, dass derselbe eben so gut wie der christliche Handelsmann zur Aufnahme des ungarischen Handels mitwirken kann.” vö. Acta Comitiorum 1802. 122–123., vö. Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen...1802.131–134. A zsidó kereskedők egyébiránt úgy vélekednek, hogy szemben a többi magyarországi kereskedővel, igenis hasznos hajtanak az országnak: „Majd minden egyéb Kalmárok és Kereskedők, úgymint: Görögök, Olaszok, Svaiczerek, Szileziták ártalmas kereskedést üznek; mert nem Magyar terméseket, vagy műveket árúlnak, hanem a magokét. Mellyekért esztendőnként tömén sok ezüstöt, és aranyat ki visznek az Országból. Kik minekutánna itten gyűjtött kintseiket lassanként tulajdon hazájokba küldik, végre magok-is gazdagon viszszatérnek. - Kiki láthatja, hogy az arany és az ezüst mostani fogyatkozásának legnagyobb oka ebben fekszik. - Ellenben a Zsidók egyedül az Ország terméseinek kivitelével foglalatoskodnak. Mellyeket nagy munkával és fáradhatatlan igyekezettel az Országnak minden szegleteiből öszvekeresvén megvesznek, és kihordanak. Így a mives kereskedés által milliomokat hoznak az Országba, mellyek mindjárt újabb forgásba tételnek részszerént a Magyar termések vásárlása által, rész szerént pedig itthon tulajdon élelmökre tett költségek által.” MZsML, B7/3 79.31 (Nyomtatvány, a zsidók 1807. évi folyamodványa).

gény zsidóknak a kereskedelem és a házalás legyen megtiltva, ezáltal nem adatik meg nekik hogy lopjanak, hogy a lopott árut rejtegetssék, majd azt eladják. d) Hogy a kereskedelem számukra csak régi tárgyakkal, és csak a hetivásárokon szabadjon, és ott se házalva, hanem nyilvános „*ócskaság-kunyhókban*” legyen az megengedve. e) Hogy vidéken a magyar termékek csak azon kis körének összegyűjtésével foglalkozzanak, amelyeket azután majd a hetivásárokon, a városokban megvásárlásra fel lehet kínálni. f) Hogy vidéken ne árucikk ellenében, hanem csak régi tárgyakért és csak kézpénzért gyűjthessenek termékeket. g) Hogy ne minden zsidó, akinek szabadideje egyébként engedi, hanem a családnak csak egy tagja kereshesse kenyerét kereskedelemből, a többi gyerek részben földművelésre térjen át, részben szakmát és művészetet tanuljon és abból tartsa el magát. h) Hogy mindazon zsidók közül, akik egy városban le kívánnak telepedni, egyetlen egy se toleráltasson anélkül, hogy azon városi tanácsnál, melyben ő toleráltatna, hitelesen megvizsgáltatna, és becsületességének bizonyosságával elszámolni ne tudna; azokat a bizonyítékokat, melyekkel a zsidó rendelkezik, városi levéltárban őriznék, s természetesen, ahol ő a kereskedés szabadságát szeretné megkapni, alá kell magát vetnie a váltótörvényszéknek. i) Hogy letelepedésük csak néhány mérföldnyi távolságra a határtól legyen megengedve. k) Hogy számukra a városi és földesúri regálék és beneficiumok árendálása azért ne legyen megengedve, mert azokból azáltal az emberre lényeges nyomás nehezedne,¹⁰⁷ az idegenekre és az utazókra nézve pedig elriasztó kényelmetlenséggel járna. Ugyanis a rablóbandák is gyakoribbak a zsidóknál mint a keresztényeknél, és közösségük is titkolózó, és az ellopott javakat letétbe helyezhetik.¹⁰⁸

Az 1807. és az 1808. évi országgyűlés

Ezen két országgyűlés tanácskozásai a honi zsidóságra nézve először hoztak olyan eredményekett az 1790–91. évi országgyűlés óta, melyek paragrafusai által közvetlenül is érintették ezen népcsoportot. Ennek elsődleges oka alapvetően a napóleoni háborúk létében keresendő. Nem véletlen tehát, hogy ekkoriban két olyan törvény is születik az országgyűléseken a katonamegajánlásokkal kapcsolatosan, mely közvetlenül a zsidókat is érintette. Ezen két rövid országgyűlésen, mely osztrák részről alapvetően csak a hadiadó és a katonamegajánlások kieszközlése végett hivatott össze, a rendeknek mégis sikerült néhány apró lépést kicsikarniuk a dinasztától nemzeti ügyben. Szintén fontos, hogy még az országgyűlés megkezdése előtt a honi zsidóság önnön helyzete jobbitása érdekében folyamodvánnyal élt, melyben legfőbb kérésük harmadik pontjaként a magyar rendi viszonyokhoz hasonlóan öt osztályra történő felosz-

¹⁰⁷ Mint ahogyan az örlések körüli visszaélések miatt született későbbi rendelet is mutatja: „*Judaei Molae exarendantes a desumtione excessivae ratae Molaris a Contribuentibus sub gravi poena inhibeantur.*” Az 1812. február 25-én kelt 3677. számú helytartótanácsi rendelet. vö. *Enchiridion*, 1825. III. 302.

¹⁰⁸ *Acta Comitiorum* 1802. 122–123. vö. *Merkantilische Bemerkungen und Vorstellungen ...* 1802. 131–134.

tásukat kérték az országgyűléstől: „...nemzetünknek tagjai ezen öt rendre osztassanak fel: 1.) földművelőkre, 2.) fabrikásokra vagy mesteremberekre, 3.) kereskedőkre, 4.) polgárookra, 5.) házaló kalmárookra, kik csak addig szenvedtesse meg, mígnem nemzetünk a mesterségekben, fabrikálásban, kézi művekben és mezei gazdaságban szükséges előmenetelt tehet.”¹⁰⁹ E folyamodvány egyik kiváltó oka részben a koalíciós és a napóleoni háborúk alatt a hadseregnek történő élelmiszer- és gabonaszállításokban is keresendő, melybe beleértendő a tulkarmány és vágómarha piacára történő szállítása is, amelyben Magyarországon és Galíciában a zsidók érdekeltek voltak.¹¹⁰ A terményekkel való spekuláció általános jelenség volt: „A’ Magyar Politicusok pedig azt tapasztalták a’ ’Sidókban, hogy ezek az életet jó időben aratás, nyomtatás táján a’ szegény emberektől, vagyis Földes Uraktól megveszik jó óltsón, azután pedig vagy pályinkát főznek belőlle, vagy tavasz felé drágán adják el, mellyet semminémű jó Országokban meg nem engednek... Ezeket kellene, kik Flagellatores Annonae hivattatnak akár Keresztény akár ’Sidó eltiltani az ilyen nyerekedéstől.”¹¹¹ Mivel többek között a gabona szállításából sokan meggazdagodtak, és a hadsereg beszállítói között sok volt a

¹⁰⁹ MZsML B7/3 79.31 A szöveget elsőként közli *Richtmann Mózes*: A zsidók folyamodványa az 1807-i országgyűlés alkalmából. Magyar Zsidó Szemle, 1913. 63–68. vö. *Ballagi G*: A politikai irodalom... i. m. 612. Gyurgyák megjegyzi: „Ebből az idézetből tehát világosan kiderül, hogy a kérelmezők külön jogállású zsidó csoportokat hoztak volna létre, azaz az uralkodó rendi szerkezethez igazították volna a zsidóságot, az azonban nem derül ki a folyamodványból, s más forrásból sem, hogy pontosan melyek is lettek volna azok a különböző jogok, amelyekkel ezek a rendies jellegű csoportok rendelkeztek volna.” *Gyurgyák János*: A zsidókérdés Magyarországon. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 43. A folyamodvány szövegét közli még *Löw, L.*: Der jüdische Kongress... i. m. 37–45. A szöveg egyik érdekessége, hogy tárgyalt korszakunk országgyűlései alatt az országgyűléseken, illetve az országgyűlésekhez beadott egyéb nyomtatványok között itt jelenik meg először az emancipáció kifejezés. Ugyanakkor itt e szó még nem azt jelenti, amit majd a későbbi országgyűléseken a modern polgári korban felvett jelentésével. (Az majd csak az 1832–36-os országgyűlésen bukkan fel, melyet Kossuth Lajos *Országgyűlési Tudósítások* című feljegyzéseiből tudunk. Kossuth Lajos (Szerk.): Országgyűlési Tudósítások I–V. In: Kossuth Lajos Összes Munkái. Barta István et alii... (Szerk.) I–XV. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1948–1961. – Az 1833. április 2-i és 21-i kerületi ülésen, a június 22–26 közötti kerületi ülések alkalmával, majd a július 4-i 56. országos ülésen, illetve lásd még MNL OL, Kancelláriai Levéltár, A 96, Acta Diaetalia 12. cs. II./1., 12195. valamint később 1835. augusztus 7-én a 344. országos ülésen, ill. másutt Acta Comitiorum 1835. V. CCCXX. sz. 51., Diarium Comitiorum 1835. XI. 489., Acta Comitiorum V. CCCLVIII. sz. 263.) A zsidók emancipációja ténylegesen majd csak az 1839–40. évi országgyűlésen vetődik fel. Vagyis ahogyan arra Löw is utal, itt e kifejezésben az emancipáció (*neoemancipatus* alakban) még nem a zsidók jogkiterjesztésével összefüggésben jelenik meg, hanem csupán a szó klasszikus értelmezéséről van szó. „Der Ausdruck wird hier im altrömischen Sinne von dem selbstständig gewordenen Sohne gebraucht.” *Löw, L.*: Der jüdische Kongress ... i. m. 40. Egy 1829-es jogügyi bizottsági munkálatban szintén találkozunk az *emancipáció* szóval, azonban még ott is az ókori, tehát klasszikus jelentésével. vö. *Objecta ad Emendationem Legum Civilium spectantia, et per Subdeputationem Juridicam uberius elucubrata* L. Landerer, Pestini 1829. 9. Gyurgyák állításával kapcsolatosan azonban megjegyzendő, hogy egy kerületbéli munkálat eredményeként született egy terjedelmes törvénytervezet is, mely már a folyamodványhoz képest némi konkrétumokkal is szolgált. A szöveget közli *Löw, L.*: Der jüdische Kongress... i. m. 55–61.

¹¹⁰ *Joseph Constant Bisinger*: General-Statistik des österreichischen Kaiserthumes I–II. (1807–1808.), in *Geistinger’s Buchhandlung, Wien-Triest, 1807. I. 140.*

¹¹¹ *Décsy Antal*: Elmélkedés a’ Görögökről, Ráczookról, Macedonai Oláhokról, Zsidókról ’s ezeknek kereskedésekről hazánkban. In: *Tudományos Gyűjtemény IX. köt. Trattner János Tamás betűivel, és költségével. Pest, 1818. 65.*

zsidó kereskedő,¹¹² értelemszerűen élt a „Kornjuden” (gabonazsidók) kifejezés is.¹¹³ Az egyes csoportok hirtelen történt meggazdagodása pedig a zsidóságon belüli társadalmi-vagyoni rétegződést is elősegítette, felgyorsította. Lényegében tehát ezen folyamodvány a kialakult helyzetet, az évek során bekövetkezett változásokat tükrözte. A zsidóság leendő polgárosításának, egyenlő jogokkal történő felruházásának szakaszonkénti megvalósulása azonban természetesen nem csupán a jogok fokozatos kiterjesztését vonta maga után, hanem egyszerűen a többségi társadalom által élvezett jogokból fakadó és az azoktól elválaszthatatlan kötelezettségekkel is együtt jártak. Ilyen kötelezettség volt többek között a katonáskodás ügye is, mely ezen időszakban kiváltképp előtérbe került, s mely alól a zsidók sem jelenthettek többé kivételt. A 21. ülésen bemutatásra került azon kerületbéli munkálat, mely az uralkodónak adandó katonai segedelem iránt tétetett, melyben is az állt, hogy 8000 újoncot kell behívni, köztük a zsidók által is adott újoncokat.¹¹⁴ Július 29-én a 40. ülésen az előülő kérte a rendeket, hogy Ő Császári Királyi Hercegségének engedve szaporítsák még a katonák számát, hogy a már megajánlott 10 ezer katonához még ké-

¹¹² „The long period of conflict created a stable and certain market, while the Napoleonic continental system gave artificial assurance to market stability. Thus, this was indeed a highly favorable moment in economic history when the Jews in large numbers began to enter economic life throughout the monarchy as wholesale buyers, army contractors, privileged wholesalers and their commission agents.” Péter Hanák: *Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1790–1848*. In: *Jews in the Hungarian Economy, 1760–1945. Studies dedicated to Moshe Carmilly-Weinberger on his eightieth birthday*. (Ed. by Michael K. Silber), Magnes Press, Hebrew University, Jerusalem, 1992. 27.

¹¹³ E kifejezéssel persze már korábban is találkozunk: „Ungern ist ein unausleerbares Korn-Magazin. Von allgemeiner Teurung im Lande findet sich in seinen Annalen kein Beispiel. Der KornJude ist nirgends entberlicher, als hier.” *Stats-Anzeigen*, 1783. IV. 380. Sándor Lipót nádor 1794. augusztus 24-i jegyzőkönyvében olvashatjuk a neki küldött titkos jelentést a rossz termés miatt fenyegető éhínségről Biharban: „Denn es steht eine wahre Hungersnot bevor, indem das Volk zu seiner Erhaltung keine hinlängliche Ernte hat, es sind auch keine Schüttkästen, aber Kornjuden genug, die ihr zusammengekauftes und selbst erzeugtes Getreid nicht so bald verkaufen werden, sie werden aufs Frühjahr warten, dass der Preiss desto höher steige, und so wird das Elend den höchsten Grad erreichen.” A forrást közli Benda Kálmán (S. a. r.): *A magyar jakobinusok iratai. I–III. (1952–1957)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. III. 26. Nem sokkal később József nádornak az államtanács részére megküldött felterjesztéséből tájékozódhatunk a katonai kincstár zakbivitelének módjáról, mely az itáliai seregek ellátásával kapcsolatosan tétetett, s mely a helyi magyar viszonyokról igyekszik tájékoztatni. A levél kelte 1798. augusztus 31. „... die wucherischen Speculanten von Wien und sonstigdasige Kurnjuden...durch ihren Schleicheinkauf alle mögliche Hindernisse zu machen suchen...” Domanovszky Sándor (S.a.r.): *József nádor iratai. I–III. (1925–1935.) Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1925. I. 237.* Hasolóan vélekedik erről *Iványi-Grünwald B.*: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának...i. m. 67. „... a terményvásárlással foglalkozó, javarészt szintén zsidó kereskedők, kik a francia háborúk terményszükséglete következtében a hadiszállítások organizálása és ebből eredő bevásárlások következtében a nemesi háztartásokkal, mint vevők kiterjedt területen összeköttetésbe jutottak, lassankint a mezőgazdasági, produktív hitelforgalmat kezükbe veszik és lebonyolítják.” Karl Kübeck kancelláriai tanácsos a gabonakereskedelem szabadságáról írott 1810. december 14-i véleményében kitér a zsidókra, akiknek tevékenységét a közvélekedéssel szemben igenis hasznosnak tartja a gabonaárak alacsonyan tartásában, mert ők kis nyereséggel is megelégszenek, s éppen ezért olcsóbban árulnak: „... aus diesem Gesichtspunkte können auch die Juden, als Kornhändler nie schädlich werden, welche im Gegenteile durch den ihnen eigenen schnellen Verkehr und durch ihre sparsame und genügsame Lebensweise sich mit einem kleinen Gewinnste begnügen und eben darum wohlfeiler verkaufen.” *Eckhart F.*: *A bécsi udvar... i. m. 412.*

¹¹⁴ *Acta Comitiorum 1807. XXIII. sz. 78.*

tezret ajánljának meg. Az újoncok megajánlásával kapcsolatos kérdések azonban ekkor már a zsidókat is közvetlenül érintették, vagyis fontos szerepet játszott a zsidók sorozási képessége: „Különösen pedig nagy segítség leszen, ha a katonaaállítás alkalmatosságával... a zsidók is köteleztetni fognak.”¹¹⁵ Ezután a katonák számának megajánlása után folytatólag kimondatik, hogy „...amik a mérték és ehhez valók iránt a szabad katonafogadás alkalmatosságával rendeltettek, azok most is megtartassanak, hogy ezen szabad ajánlásból jövődöre semmi következés ne hoztasson; hogy mihelyst ezek kiállítottak, a szabad katonafogadás, vagyis *Verbung* azonnal felállíttasson, hogy a zsidók is katonának befogattassanak, hogy azok is, amik 1802-dik esztendőbe rendeltettek, amennyire mostan meg nem változtattak, megtartassanak.”¹¹⁶ Július 31-én a 41. ülésen a rendek és a főrendek elegendes ülést tartottak, majd az ítélmester elkezdte felolvasni a rendek részéről az uralkodóhoz küldendő feliratot: „...ut hos inter etiam Judaei acceptentur, tétetődött: ut ad horum numerum Judaei quoque referantur, et acceptentur.”¹¹⁷ Ezen alkalommal a rendek közül még számosan azt kívánták tenni, hogy ide még azon szó is: *proportionate* tétetődjön, különben azt lehetne gondolni, „...hogy ezen alkalmatossággal a zsidók felesleg fognak katonáknak adódni. Márpedig az igazság és természet törvénye kívánja, hogy azoknak, akik egy polgári társaságban élnek, egyik része se terheltessen nagyobbban, mint a másik. A zsidók is csak emberek és a mi polgári társaságunknak tagjai.” A rendek közül erre némelyek azt mondták, hogy „...a zsidók 1790-dik esztendőttől fogva is igen számosan jöttek az országba. Márpedig ezek azóltától fogva az Ófelségének kegyelmes rendelkezései ellen telepedtek itten le. Terhére vagynak ezek a föld népének. Szükséges tehát ezeket az ország hasznára és szolgálatára kinszeríteni. Valóban szükséges volna kérni az Ófelsége rendelkezésének teljesítését. Azt is méltó tekintetben venni, hogy vagynak vármegyék, ahol a zsidók nem találhatnák. Midőn tehát az állítandó katonák száma felosztódik, az ilyen megyékre tekintettel kellene lenni. Az 1802-i országgyűlése alkalmatosságával ezek iránt az a különös rendelés tétetődött volna, hogy akik már tíz esztendeig az országban laknak, az országbeliek közé számláltassanak. Az is különös tekintetet érdemel, hogy Magyarország részéről mindeddig még egy zsidó sem állított katonának. Mindezen emlékeztetések iránt a mondódván, hogy azon alkalmatossággal, midőn az állítandó katonák száma fel fog osztódni az országban, szükséges leszen ezekre vigyázni, mostan azon kérdésben lévő szó: *proportionate* kihagyódott.”¹¹⁸ A 43. ülés irományi is arról tanúskodnak, hogy a maga korában milyen fontosságú volt a zsidóságnak a hazai kereskedelemben betöltött szerepe, illetve az egyes kereskedői körök és törvényhatóságoknak ezzel kapcsolatos állásfoglalása. Ezen ülés alkalmával szerkesztett irományokon belül is különös hangsúlyt kapott a zsidóknak általában a kereskedelemmel, a szőlővel, borke-

¹¹⁵ Diarium Comitiorum 1807. 290.

¹¹⁶ Diarium Comitiorum 1807. 295.

¹¹⁷ „Eine freywillige Aushebung von zwölf tausend Waffenzöglingen und deren schleunigste Stellung bloss nach Anerkennung ihrer Gesundheit und Waffenfähigkeit, ohne Rücksicht auf ihr Mass; und selbst Juden sollen darunter angenommen werden.” *Ignaz Aurelius Fessler*: Die Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. I–X. Bey Johann Friedrich Gleditsch, Leipzig, 1825. X. 707.

¹¹⁸ Diarium Comitiorum 1807. 298–299.

reskedelemmel kapcsolatos kérdése. 78. pont alatt említetik, hogy a zsidó bevándorlást az 1806. augusztus 18-án kiadott rendelet megtiltja, de ennek hatékonyabbá tételére javasoltatik, hogy a bevándorlást segítők és azok, akiknek tudomásukra jut, de nem jelentik azt, bűnpártolási büntetési tétel szerint ítéltessenek el. A letelepült zsidók helyzetének rendezése végett kéretik, hogy az 1791-ben kidolgozott terveket végre tárgyalják meg az országgyűlésen. Ezt jól meg is indokolják a számos sérelemre való hivatkozással, nevesítve a zempléni panasszal, amely a borkereskedelemre és annak előállítására kért szigorúbb szabályokat, valamint a zsidók kitiltását Hegyaljáról.¹¹⁹ Ehhez kapcsolódva Pest városa szintén kéri, hogy tiltsák be a zsidók letelepedését a város területén. Ezt az alkalmat pedig fel is használják a zsidók kereskedelméről szóló panaszradat előadására.¹²⁰ Panaszként hozatik fel, hogy a zsidók betelepítése és kereskedelme kárt okoz, ezért kéretik, hogy az 1806-os¹²¹ előírásokat nyomatékossítsák, rendezzék a zsidók polgári helyzetét és kötelezzék őket katonai szolgálatra is. Pozsony vármegye kéri a zsidók számának korlátozását, és a katonai szolgálat alóli felmentettségük okán mentességi adó kiszabását. Buda, Pest, Sopron, Trencsén és Nagyszombat városa pedig az ideiglenes letelepedési engedélyeket kapottak kitiltását kéri, főként mert házakat vesznek zálogba, és ez terheli a keresztényeket.¹²² Mindezek mellett 30. pont alatt ugyanakkor a türelmi adó eltörlése, de legalább enyhítése is kéretik.¹²³ A megyék részleges sérelmeinek 4. pontjaként Bars vármegye kéri, hogy a zsidó kereskedelmet engedjék be Lévára, mivel Hont és Nógrád területén is élhetnek zsidók, mely ugyanolyan messze van mint a bányavárosok. Léva is 7 mérföldnyire van Selmechányától. Továbbá megemlítetik, hogy a zsidók nélkül a gyapjú és más árucikkek csak nagyon nehezen és drágán szerezhetők be.¹²⁴ Említetik panasz a zsidó és görög kereskedők borhamisítása miatt is,¹²⁵ illetve a zsidók borkereskedelmére vonatkozó, megvalósítani kívánt pontok is megfogalmazódnak: a zsidók Hegyalja területéről való kitiltása, eltiltásuk a bortermeléstől és annak raktározásától, eltiltásuk a borkereskedelemtől, eltiltásuk a szőlőbirtokok tulajdonlásától és bérlé-

¹¹⁹ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 246–247. vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 36–37.

¹²⁰ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 247. „Az ország kérései és nehézségei kidolgozására rendelt deputatio által rendbeszedett súlyai és kívánságai az országnak” vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 37–38.

¹²¹ Utalás az 1806. július 8-án kelt 13056. királyi rezolúcióra, mely a zsidók szőlőárendálásáról tiltja meg. vö. Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 299. (Nro. 14. 3.§.)

¹²² Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 280. vö. Conspectus Gravaminum et Postulatorum Regni Inde A Comitiiis Anni 1790. ad Systematica Operata Deputationalia Relegatorum. Typis Nobilis J. M. Trattner De Petróza, Pesthini, 1828. 9. vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 101.

¹²³ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 283. vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 107–108.

¹²⁴ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 284. vö. Conspectus Gravaminum et Postulatorum...1828. 11. vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 109. Későbbi országgyűléseken is előfordul, hogy egyes vármegyék kifejezetten kérik, igénylik a zsidók jelenlétét, mely szerintük a kereskedelemi életre pozitívan hat.

¹²⁵ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 288. vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 113.

sétől 3 éven belül, s csak ha polgárjogot szereznének, akkor ne vonatkozzék mindez rájuk.¹²⁶ Berényi Tamás zempléni főispán előadja javaslatát a bortermelés minőségének megőrzéséről, megóvásáról. Noha szerinte a zsidókat, görögöket, örményeket, arnoldusokat eltiltják a magyarországi borkereskedelemtől,¹²⁷ legyen mégis nekik megengedve a lengyelországi piacra történő bortermelés és borkivitel, beleértve a kóserbort is.¹²⁸ (A zsidóknak a szőlőbirtoklása, bortermelése, kereskedése stb. tiltása alapvetően az aszúborokra és az egyes hegyaljnainak tekintett területekre vonatkozott, melyeket nemcsak a 18. században hozott egyes rendelkezések, vagy törvények szabályozták, hanem a századelőn kiadott egyéb királyi rendelkezések is tovább bonyolítottak. Hiszen nem az egész országban volt tilos a zsidóknak a szőlők birtoklása,¹²⁹ a bor eladása vagy éppen vétele, s persze nem csak a mennyiség volt meghatározó, hanem a bor típusa is, annak előállításánál során keletkező melléktermékei, illetve az azokkal szándékolt tevékenység, az egyes típusoknak az egymással való elegyítése, s hogy e tevékenységet mely területen űzi, a szőlőbirtokot éppen árendálja vagy a saját tulajdona, kocsmában történik mindez avagy sem, illetve hogy e tevékenységeket mekkora területen, mennyiségben és milyen minőségben űzi. Mindezek tekintetében a századelőn igen bonyolult helyzet állott elő, s így nem csoda, hogy gyakran a kortársak többsége nem is tudta, hogy az egyes esetekre mikor mely szabályok vonatkoznak.) A továbbiakban arról esik szó, hogy a bortermelés és borkereskedelemmel kapcsolatos korábbi statútumok és rezolúciók újittassanak fel, s mindazok, akik ezen szabályozásoknak ellenszempülnek, vagy azt kijátszák, szigorú büntetésben részesüljenek, az általuk birtokolt szőlő pedig elkoboztassék. Továbbá arról, hogy a zsidó nép a hamisságtól a kemény munka révén végre szabaduljon meg, és egyszersmind a zsidó munkások száma növekedjék, de ne azon mihasznáké, akik Lengyelországból betelepülnek, s irtóznak a munkától, illetve hogy végtére is bármely zsidónak szabadjon saját használatú szőlőjét megművelni.¹³⁰ Pozsony, Buda, Pest és Sopron városa kéri, hogy a vásárnapokat leszámítva a zsidók és más külföldiek házaló kereskedelmét

¹²⁶ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 289.

¹²⁷ „Embortelen csalárdság ezen század elején alávaló bornak mindenféle kevermény által olly színt és ízet tudott adni, hogy azt a' járatlan idegen kereskedő legnemesebb fajta gyanánt megvénne, melly csalfaság a legjobb Magyar borokat is gyanúságba ejtette. Annakokáért az 1723:118 és 1729:12 keményen megtiltotta az alávaló fortélyosan készített boroknak, nemes és híres borok neve alatt való eladását; végtére a' Zsidók, a' Görögök és az Örmények egészen kizárattak a hegyaljai borkereskedésből, minthogy a' borhamisítással ők vádoltattak leginkább, 1743:29.” Petrovits Fridrik Kerestély (Szerk.): Magyar Ország Történeti Időszaki Táblákban, Világosítva a' Világnak Egykorú Történeteivel és a' Magyar Királyi Házaknak Nemzeti Lajstromaival. Nyomattatott Petrózai Trattner J. M. és Károlyi István Könyvnyomtató-Intézetében, Pesten, 1830.13. (*Nemzeti Pallérozódás Történetei*)

¹²⁸ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 290. (A továbbiakban ugyanaz ismétlődik, azaz a zsidóknak a bortermeléshez és a borkereskedelemhez való viszonya a régebbi és a legújabb szabályozások meglehetősen bonyolult, és túlszabályozott eljárására vonatkozóan, illetve tiltása bemutatásán keresztül 292–298.) vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 124–135.

¹²⁹ Ezt Hajnóczy is megerősíti (*Dissertatio politico-publica de regiae potestatis in Hungaria limitibus*) „... nem kereskedhetnek borral az ország felső részein ...” közli *Csizmada A.*: Hajnóczy József... i. m. 112.

¹³⁰ Acta Comitiorum 1807. XLV. sz. 299.

tiltsák be.¹³¹ November 27-én a 81. ülésen a 12 000 újonc megajánlásával kapcsolatban némelyek megjegyezték, hogy a törvénycikkelybe bele kellene venni azt, hogy a zsidók saját népességük arányának megfelelően állítsanak ki katonákat, „...mert különben vagy meg fogják pénzzel magokat váltani a katonai szolgálattól, vagy másutt igen sokan fognak közülük katonáknak állíttatni. Arra is méltó különös tekintettel lenni, hogy némely megyékben a zsidók igen is felesen vagynak, másutt pedig nem is találtnak... Mivel azonban a zsidók Magyarországon mindeddig katonát nem adtak, de ezután is ha felállítódik a szabad katonafogadás, nem lehet reményleni, hogy a zsidók közül tulajdon jószántokból számosan katonának álljanak.”¹³² Végül azonban megszületik azon paragrafus, mely a zsidókat is az újoncok közé sorolja: *Katonai segedelem gyanánt a magyar ezredekhez 12 000 újoncnak megajánlásáról, és a toborzás visszaállításáról* címmel az I. törvénycikk 1. §-ában említettnek. „A viszonyok mostani rendkívüli állapotában, Ó szent felsége kegyelmes javaslatára, segedelem gyanánt, minden jövedőre való következtetés nélkül, és az 1741: 63. cikkely 2-ik §-ában foglalt biztosítás épségben hagyásával, a királyi felség és a haza iránti hűségök és szeretetökhöz képest, 12 000 újonczot a magyar ezredekhez oly föltétellel ajánlanak meg a karok és rendek:

1. §. Hogy azok nem fokozatosan, hanem egy és ugyanazon, lehetőleg leg-rövidebb, még pedig téli időben állíttassanak ki, s közéjük zsidókat is lehessen fölvenni és elfogadni.”¹³³

Az 1808. évi országgyűlés igen szűkszavúan tudósít a zsidókat is érintő vitákról, ugyanakkor hogy ezekben az időkben — mely egyébként osztrák részről a katonai helyzetet tekintve indokolt is volt — mily komolyan is vették az újoncozás kérdését — nem beszélve az osztrák féltől a magyar országgyűlésre nehezedeő nyomásról —, igen érzéketesen tanúskodik egy naplórészlet. Október 22-én a 23. országos ülés alkalmával a megajánlási vita kapcsán felhozatik,¹³⁴ hogy zsinórmértékül szolgáljanak azok a rendelkezések, amelyek az új katonák kiállítása kapcsán az 1796. évi országgyűlésen elfogadtattak: „Ne légyen tehát az állítandó katonákban szerfelett való válogatás. Hanem bévetődjenek az olyanok is, akik magokat megcsonkították, de egy fog vagy újj nélkül mégis jó katonaszolgálatot tehetnek. Ezen állításból a zsidókat sem lehet kihagyni.”¹³⁵ Majd arról esik szó, hogy ezen kiállításoknak minél egyszerűbben kell végbemenniük, hiszen most más a helyzet mint 1802-ben, így most az akkor meghatározott módhoz és számhoz sem lehet ragaszkodni. Nem lehet most a katonák számán vitatkozni, amikor is ily nyilvános

¹³¹ Uo. 303. vö. Humillima Postulata et Gravamina Statuum et Ordinum...1807. 140.,144.

¹³² Diarium Comitiorum 1807. 672–673.

¹³³ Acta Comitiorum 1807. 474. Appendix vö. *Schwartner, M.*: Statistik...Verbesserte Ausgabe ... i. m. 1810. II. 293. „z. B. Kraft art. 1, 1807 wurden 12 000 Recruten gestellt, und damals... wurden auch die Juden durch das Gesetz zum erstenmal für obligat erklärt. Nach den RepartitionsTabellen fiel ihr Contingent zu 392 Mann aus; die Stadt Pest namentlich lieferte zur Haupt Summe 38 christliche Recruten, und 4 jüdische.”

¹³⁴ Acta Comitiorum 1808. XLI. sz. 97. A' SS. és RR. Izenete a' Fő-Rendek' Táblájához az ajánlott 20,000 újj katonák iránt. „Ut Judaei habita ratione populationis loci, cujus partem constitutum, per concernentem Jurisdictionem statuendi ad oblatum Tyronum numerum recipiantur?”

¹³⁵ Diarium Comitiorum 1808. 279.

szükség és veszedelem áll fenn. Ezek után meg is születik a törvény, s annak a zsidókat is érintő paragrafusa: „Hogy a zsidókra is azon község népességének arányában, melynek részét teszik, vesse ki az illető törvényhatóság a jutalékot és a zsidó községek által a saját tagjaik közül előállított egyéneket az ujonczok följánlott számába el kell fogadni.”¹³⁶

Az országgyűlést követően a honi zsidóságnak közel húsz évet kellett várnia arra, hogy státusa rendezésének kérdése 1825 őszén végre újra szőnyegre kerülhessen. Az 1811–12. évi országgyűlésen nem voltak a zsidókat érintő felszólalások vagy viták, a tárgyalások során is mindössze a héber nyelv, mint az Ószövetség nyelve, illetve zsidó vallás említettett, ez utóbbi is csak mint az országban meglévő vallások egyike. Egy esemény azonban mégis említést érdemel ezen időszakból. 1811. április 12-én Naphtali Rosenthal, Elkan Pinkus pesti nagykereskedő és Adam Mauthner pesti zsidó előljáró, a honi zsidóság nevében folyamodvánnyal életek József nádorhoz, melyben azért esedeztek a főherceghez, hogy ügyükben kegyeskedjék a császárnál jóváhagyást eszközölni. A megkeresés lényege az volt, hogy egy nagyobb összeg kifizetésével a zsidók szeretnek volna végleg megszabadulni a türelmi adótól. E kérvényben visszautaltak az országgyűlés egyik kerületi bizottsága által 1807. november 24-én kidolgozott és megszövegezett tervezetére, melyben a türelmi adó ügyének rendezését a rendek akkor úgy látták volna igazságosnak és méltányosan elfogadhatónak, ha a zsidók 4 év alatt összesen 1 600 000 forintot befizetve örökre megszabadulhatnak ezen taksától. Az 1811-es folyamodványban a zsidóság képviselői lényegében ezt az egykor a rendek által kidolgozott munkát szeretnék elfogadtatni, de úgy, hogy az összeget ezüstben fizethessék be, és amennyiben ez lehetséges, mindezt az 1809. december 9-én az örökös tartományok részére kiadott, az ezüst váltási árfolyamára vonatkozó pátensben meghatározott érték szerint. Az élet azonban úgy hozta, hogy a honi zsidóságnak még egy ideig tűrnie kellett önnön megtüretését, s a kérdés csak 1846-ban rendeződött.¹³⁷

¹³⁶ Acta Comitiorum 1808. Appendix (1808. VI. tc. 3.§.) vö. *Schwartner, M.*: Statistik ... Verbesserte Ausgabe...i. m. 1809. I. 149. „Einige wenige nicht ungeschickte Petschierstecher sind von dieser Regel bey uns auszunehmen. Auch fehlt es unter ihnen nicht an Schneidern, und in Specie die geistlichen Reverenden, weiss kein christlicher Schneider in Pest und Ofen, mit der Geschicklichkeit auszufertigen, mit welcher dieselben, der unzüftige Jude zu Alt-Ofen ausarbeitet.”

¹³⁷ Gróf Szécsen Antal kamarai elnök 1846. július 2-án tudatta a magyarországi s kapcsolt részekbeli izraeliták türelmi adójának összegyűjtésével és kezelésével foglalatokodó bizottmánnyal, hogy az uralkodó, V. Ferdinánd június 24-én örökre megszüntette a zsidók türelmi adóját. A nyomtatványra kézírással rájegyezve: „Insbesondere aber um die Pester israelit. Gemeinde zu verständigen, welcher das Verdienst der glücklichen Austragung dieser für die Israeliten des Landes höchst wichtigen Angelegenheit, zunächst gebührt.” MZsML, B7/3 79.106 Az évek során addig felhalmozódott hátralékot és a kamatokat azonban továbbra is fizetni tartoztak, melynek eleget tenni erejüket meghaladó feladatnak tűnt. Kossuth ezért 1848. június 17-én Esterházy Pálnak küldött átiratában már visszajegyzte az osztrák kincstártól a türelmi adó előlegének összegét: „Annál fogva az előre fizetett türelmi adó vissza követelésétől semmi esetre sem állhatván el, annak kieszközlését Herczegségednek buzgó s hathatós eljárásában ajánlom.” KLÖM, XII. 275. Az 1848. július 18-án kelt költségvetési előterjesztésében pedig e kérdést végleg eldöntötte azzal, hogy a rovatok közül némely tételt köteletségének tartván kitörölni: „Valamint szintűgy a zsidó türelmi adó váltásigot is, mint törvényen szintűgy nem alapulót; s a nemzet humanitási érzelmeivel gyűlöletesen ellenkezőt.” KLÖM, XII. 484.

ON THE HISTORY OF THE PUBLIC LEGAL SITUATION OF THE HUNGARIAN JEWRY
IN THE MIRROR OF THE DIETS HELD BETWEEN 1790 AND 1830

by *Markó Richárd*
(Abstract)

The first part of the present study attempts to reconstruct the activities of the diets which assembled in the period extending from the death of emperor Joseph II to 1808 with regard to the situation of the Hungarian Jewry. In the wake of the accession of the new ruler the free royal cities set about the expulsion of the Jews, but the diet managed to thwart their efforts. The diet of 1790–91 sent out committees with the task of drafting acts for the coming parliament. By far the most important among these committees was the one of common policy, which prepared a draft act about the Hungarian Jews, the first ever attempt made at a Hungarian diet to regulate in general the life of this ethnic group. Eventually the draft failed to be enacted, for at the later diets it was pushed to the periphery by more urgent matters of domestic and international politics. While the parliament of 1802 mainly concerned itself with debates about the commercial role of the Jews, those of 1807 and 1808, held during the Napoleonic wars, already argued on grounds of military urgency against the exemption of the Jews from conscription, and henceforward articles of law ensured the compulsory military service of the Jews as well.

KÖZLEMÉNYEK

Tinku Balázs

A LOMBARD-VELENCEI KIRÁLYSÁG LÉTREHOZÁSA, KIÉPÜLÉSE 1814–1820

„Die Verfassung, welche Italien durch die Revolution(sic!) empfing und die Kaiser Napoleon mit Rücksicht seine Zwecke modifizierte, war in ihrer Basis auf die demokratische Repräsentation und in ihrer Ausbildung auf militärischen Despotismus berechnet. Die Elemente beyder dieser Extreme sind in ihr sichtbar und leicht nachzuweisen.”¹

Karl Friedrich Kübeck

A Habsburg Monarchia részentitásainak történetét sokan sokféleképpen kutatták éppúgy, ahogy Olaszország egyesülés előtti, *Risorgimento* elnevezéssel illetett szakaszát is, mégis keveset tudunk az események mögötti különböző folyamatok dimenzióiról. Sok értékes mű íródott az események láncolatáról — elsősorban a politikai dimenzióról —, de csak az utóbbi évtizedek „revizionista” kutatói állították vizsgálatuk középpontjába a központosított nemzetállam intézményesülésének okait, következményeit, vagyis problematikájának természetét. A központosított nemzetállam vizsgálatához azonban szükséges magával a nemzetállammal, mint politikai kerettel foglalkozni. A nemzetállam ideája a napoleoni államszervezés eredményeként nyert létjogosultságot, mert az állami hatalomgyakorlás, államról alkotott kép egy teljesen új módjának lehetőségét vetette fel. Természetesen az eszme nem volt új, hiszen filozófusok — mindenekelőtt Thomas Hobbes — lefektették már ennek a gondolatnak a szellemi alapköveit, a francia forradalom pedig megteremtette a lehetőséget a gondolat valóra váltására. Napoleon hatalomra jutása után az európai politikai miliő lassan változni kezdett; ha nem is vált szalonképessé a korabeli államférfiak közt a francia típusú államszervezés, de kényszerből sokan politikailag elfogadták létét. Így tett például Metternich is, amikor Mária Lujza házassága révén legitímálta Napoleon Franciaországát. Napoleon legyőzése azonban nem jelentette eszméinek legyőzését, sőt, azok számára, akik figyeltek, új eszköztárral gyarapította a politikáról és a hatalomgyakorlásról való gondolkodás szellemi

---

¹ „Az Alkotmány, amit Itália a forradalom alatt megtapasztalt és Napoleon császár körültekintően módosított, az ő kiindulópontjában a demokratikus képviselőre és az ő kialakításában a katonai elnyomásra volt kitalálva. Ezen két szélsőség elemei láthatóak és könnyen [észlelhetőek], hogy igazoljuk.” *Joseph Alexander Helfert: Zur Geschichte des Lombardo-venezianischen Königreichs.* Wien, 1908. (a továbbiakban Helfert, J. A.: *Zur Geschichte*) i. m. 279. – Jelen munka 2013-ban írt szakdolgozatom egy részének átdolgozása. Itt szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Majoros Istvánnak kritikái észrevételeiért, illetve külső konzulensemnek, Szántay Antalnak a rendkívül hasznos szakmai segítségért.

eszköz-készletét. A korszak polgárai tapasztalatot szereztek egy másfajta állami szerepvállalásról, a hatalom teljesebb, mindenkit jobban ellenőrizni képes természetéről. Egyszersmind ez a hatalomfelfogás nagyobb társadalmi mobilitást, nagyobb intézményi hatékonyságot és nagyobb politikai szerepvállalást is lehetővé tett, ami a felvilágosodás eszméjét valló kontinentális hivatalnokréteg számára eszmei ideáljuk betetőzéseként hatott. Ezek a szempontok a jelenlegi kutatási irányvonalban csak egyes (angolszász, német és olasz) szerzők tanulmányaiban és monográfiáiban lelhetőek fel, átfogó esettanulmányként teljességgel hiányoznak. Lombardia-Velence esetében a „legfrissebb”, átfogó szintézis Franz Pesendorfer *Eiserne Krone und Doppeladler*² című munkája, ám műve a „hagyományos” történetírás kereteit nem feszegeti. Vele ellentétben Marco Meriggi meg sem kísérelt a teljességre törekedni, viszont a revízionizmus szempontrendszeré alapján írta meg két legfőbb művét.³ Továbbá kiemelném még Lucy Riall programadó írását⁴ is, mint az eddig megközelítések orientációit és értékeit elemző, valamint a még kutatásra váró problémakörök összegyűjtését nagyszerűen összefoglaló művét.

Ez a tanulmány a Lombard-velencei Királyság politikai intézményesülésén keresztül kívánja bemutatni ennek a „nemzetállami” problémakörnek a természetét, amivel a császári-királyi hatóságoknak (is) meg kellett birkóznuk. Nemzetállami problémakörnek nevezem két ok miatt; mert a nemzeti kérdés katalizálta a felmerülő nehézségeket, és mert a bécsi udvar célja egy olasz „nemzeti” (partikuláris) entitás létrehozása volt. Egy leendő második tanulmány pedig az intézményesülésre adott válaszreakciókról, annak kontextusáról és a folyamat haszonélvezőiről nyújt rövid, esettanulmány jellegű áttekintést. A választott időkeret sem véletlen; 1820-ra lényegében elvégezték mindazt a szervezési munkát, ami létfontosságú az állam, illetve jelen esetben egy kvázi-állam vagy államrész működéséhez. Célszerűnek tartom itt le is zárni a munkámat, mert az 1820-as évektől már nem állnak fenn azok a körülmények, amelyek a napóleoni háborúk utáni átmeneti időszakban fennállottak. Az ez után következő bel- és külpolitikai folyamatok nem kevésbé érdekesek, de már működés közben mutatják az új struktúra alkotóelemeit, ami egyben azt is jelenti, hogy más szempontok érvényesülnek a döntési mechanizmusok során. A hatalom három ágának felosztása természetesen nem valósult meg olyan tisztán és „egyenlő súlyban”, ahogy azt egy „valóban modern” államszervezésnél meg tapasztalhatnánk, így természetesen az eltolódás az igazságszolgáltatástól és törvényhozástól a végrehajtás felé. Én azonban célszerűnek tartom a három hatalmi ágat külön-külön elemzés alá vonni, mert ezáltal követhetőek nyomon, illetve válnak elemezhetővé az államépítés folyamatai, döntéshozásának dinamikája és az új rendszer természete. Úgy vélem továbbá, ha felvázolom egy má-

² Franz Pesendorfer: *Eiserne Krone und Doppeladler. Lombardo-Venetien 1814–1866*. Wien, 1992.

³ Marco Meriggi: *Amministrazione e classi sociali nel Lombardo-Veneto 1814–1848*. Bologna, 1983. és *Il Regno Lombardo-Veneto*. Torino, 1987.

⁴ Lucy Riall: *The Italian Risorgimento – State, Society and National Unification*. London, 1994.

sodik tanulmányban az államszervező elit működésének eredményeit a sajtó, az oktatáspolitikai, az egyházpolitika, a köz- és állambiztonság és állami szimbolika tükrében, akkor érthetővé is válik, miként járultak hozzá egy mesterséges, újszervezésű entitás stabilizálásához, illetve miért úgy működtek és miért úgy cselekedtek, ahogy. Vagyis az elemzésük által értelmet nyer döntési és cselekvési mechanizmusuk és szempontrendszerük.

A cenzúra intézménye teljesen más megítélés alá esett a tárgyalt korszakban, mint ma; társadalmilag elfogadott volt. A társadalom által „elfogadott” cenzúra pedig aszerint volt „elnyomó” vagy „üdvös”, hogy mennyiben elégítette ki az olvasni, tájékozódni vágyó — döntően liberális — értelmiségi előfizetőt. A téma hatalmas és monográfiák írására is alkalmas, ezért én inkább a szervezeti struktúra felől közelítek és releváns példákkal kívánom megmutatni, hogy a hatalom által támogatott újság is lehet népszerű. Nem azért, mert nincs „vetélytársa”, hanem azért, mert valóban képes megszólítani az olvasót. Heinrich Benedikt szerint Itáliában 92 újság és folyóirat létezett, amelyből 32 Lombardia-Velencében működött, vagyis minden harmadik itáliai újság a Királyság területén belül nyomtatott ki.⁵ Természetesen mindegyik újságot cenzúrázták, de egyszerűen nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy nem lehetett más kapni. Természetesen sok újságot nem lehetett kapni a Királyságban, de ez nem jelenti azt, hogy ne csempészték volna be őket. Különösen Svájc olasz nyelvű újságait csempészték előszeretettel. A politikai klíma megváltozása az 1810-es évek végén szintén érzékelhető a cenzúrahivatal tevékenységén is. A cenzúra szigorodása azonban egy nem várt mellékhatással is járt; a torzult tájékozottsággal. Mivel minden olvasó tudta, hogy cenzúrázott írást olvas, ezért — ha feltétlenül tájékozódni akart — diverzifikálnia kellett hírforrásait. A Királyság későbbi időszakában ez a „sajátos” tájékozottság nem vált a döntéshozók javára.⁶ A rendőri hatóságok hatékonyságának látványos fejlődését hozta a napóleoni államszervezet. A csendőrség, mint a közbiztonság őre, a rendőrség, mint a köztörvényes bűnüldözés aktora és a titkosrendőrség, mint az államellenes tevékenység felderítője hatalmas előnyt biztosított a Napoleon-ellenes új államoknak ahhoz, hogy helyreállítsák a rendet és megfékezzék a banditizmust régi-új területeiken.⁷

Az állam és az Egyház szétválasztása nagyon speciális téma, és az Itáliai Királyság öröksége, valamint a katolikus Egyház tradicionálisan erős itáliai befolyása miatt nem is kerülhető meg. Ferenc császár jozefinizmusa rányomta bélyegét az új Királyság életére, egyszersmind jelentősen növelte a Habsburg Monarchia itáliai befolyásának potenciálját. Metternich és a császár eltérő törekvései itt ütköztek ki látványosan, miközben ennek a Királyság egyházi élete lát-

⁵ *Heinrich Benedikt: Kaiseradler über dem Appenin. Wien-München, 1964. (a továbbiakban Benedikt, H.: Kaiseradler.) 133–134.*

⁶ Lásd: *John Davis: Cultures of Interdictions: The Politics of Censorship in Italy from Napoleon to the Restoration. In: Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe. Szerk.: David Laven – Lucy Riall. Oxford-New York, 2000.*

⁷ Lásd: *Clive Emsley: 'The Best Way to Keep the Peace in Country'. Napoleon's Gendarmes and Their Legacy. In: Napoleon's Legacy. Problems of Government in Restoration Europe. Szerk.: David Laven – Lucy Riall. Oxford-New York, 2000.*

ta kárát. Továbbá az Itáliai Királyság összeomlása után a jozefinista egyházpolitika azt a társadalmi réteget „idegenítette” el magától, amely nemcsak a legellenállóbb volt a patrióta liberalizmussal szemben, hanem a monarchia legstabilabb támasza is volt egyben; a vidéki birtokosokat és a parasztságot. Ennélfogva a császár és a szervező elit döntései és pozícióharcai messzemenő társadalmi kihatással bírtak; olyan kihatással, amelyek nemcsak a pápaválasztásokra, hanem 1848-as felkelés előtti itáliai eseményekre is rányomták a bélyegüket.

A császár oktatáspolitikája szintén hasonló jegeket mutatott. Az állami felügyelet erősödött, de cserébe a korábbinál egységesebb szabályozást iktattak törvénybe. Az oktatás osztrák mintája valósult meg Lombardia-Velencében, ami legalábbis ambivalens sikernek nevezhető.

Végül előrebocsátok két, szokatlannak mondható altémát, amelyek szorosan nem tartoznak az államszervezés folyamatához, mégis rengeteg információt nyújtanak a szervező elit gondolkodásmódjáról és hatalomfelfogásáról. Az 1814–1815-ös év egy megrendült társadalmat talált Észak-Itáliában, ahol közel húsz évvel korábban olyan társadalmi átrendeződés ment végbe, amelyet a térség lakossága nagyon régen nem élt már át. Az erre a társadalmi átalakulásra alapozó napóleoni struktúrák összeomlása értelemszerűen hatalmas társadalmi és gazdasági válságot eredményeztek, amelyet az új államoknak feltétlenül orvosolniuk kellett. Az új, poszt-napóleoni államok különbözőképpen reagáltak erre a kihívásra, ám nem kevésbé érdekes megvizsgálni azokat az embereket, akik „ténylegesen” is lehetőségük volt cselekedni vagy akár befolyásolni is egyes döntéseket. Azok a döntéshozók, karrieristák és „szerencse fiai”, akik nemcsak felismerték a kínálkozó lehetőséget, hanem esélyük is volt megragadni vagy mi több, befolyásolni azt. A lombardiai és veneto-i elit különbözősége meglehetősen könnyen megragadható, míg ha csoportokra bontjuk a szervező-döntéshozó új, idegen elitet, akkor képet kaphatunk az államszervezés emberi tényezőiről is. Természetesen nem állítható, hogy kollektív identitásokkal rendelkező csoportokról lenne szó, sokkal inkább arról, hogy egyes csoportok közös tapasztalattal, világszemlélettel bírtak, amelyek — mintegy stigmaként — letagadhatatlanok voltak az új helyzetben. Ezek a „stigmák” nemcsak hátrányt, hanem hatalmas versenyelőnyt is jelenthettek, ha okosan éltek velük – és sokan okosan éltek is velük.

Hasonlóképpen ha megvizsgáljuk a látszólag csak reprezentációs funkciót betöltő állami szimbolikát, akkor az új Királyság legitimációjának — vagy annak hiányának — mélyebb szintjét érthetjük meg. Az államszervezés során megállapított állami szimbolika repertoárja pontos képet mutat arról, miként gondolkodott a császár és szervező elit az államiság, a közjog és a hatalom mi-benlétéről. A korábbi jelenlét, a legitimáció hangsúlyozása és a legyőzött Itáliai Királyság eszmei öröksége mind-mind kényszerpályára terelte a szimbolika kérdését, de irányt nem adott neki. Nagyon különleges volt ez a folyamat, amely során egy mesterséges, soha nem létező entitás legitimációját egy korábbi, az új rendszerrel antagonisztikus eszmei ellentétben álló rendszer elemeiből merítve próbálták meg elfogadtatni.

1. A háború véget ér

Párizs 1814. március 31-én a szövetséges csapatok kezére került, a hír természetesen változást hozott az itáliai hadszíntér menetében is; április 17-én Eugène de Beauharnais alkirály fegyverszünetet kötött Bellegarde tábornaggal,⁸ az osztrák csapatok itáliai főprancsnokával. A Schiarino-Rizzino kastélyban megkötött egyezmény alapján⁹ az Itáliai Királyság francia alakulatainak haza kellett térniük Franciaországba, az osztrák csapatok jogot kaptak arra, hogy átvonuljanak a Királyság területén Franciaországba, a veneto-i ellenálló erődök (Osoppo, Palmanova, Legnago és Velenca) védői pedig szabad, fegyveres elvonulás mellett kapituláltak az osztrákoknak, ezért cserébe viszont a Királyság megtarthatta megmaradt területeit. A hazatérő francia csapatokat¹⁰ április 19-én búcsúztatta el Eugène de Beauharnais.¹¹

Franciaország legyőzése után a Mantovában tartózkodó Eugène de Beauharnais alkirály helyzete nem volt kilátástalan annak ellenére, hogy hadserege majdnem harmadára¹² csökkent. Ha nem tört volna ki lázadás ellene, akkor minden valószínűség szerint megtarthatta volna az egykor uralma alatt lévő területek nagy részét és szuverén uralkodóvá válhatott volna. Az elégedetlen helyi polgárságot azonban más motivációk vezették, mint a nagyhatalmak diplomatáit. A milánói patrióták¹³ már évek óta — nagyjából a kontinentális zárlat elrendelése óta — elégedetlenek voltak és változást akartak. Természetesen sokféle motiváció és elképzelés jellemezte ezt a „mozgalmat”. Az „igaz hazafiak” (*Italici puri*) szabadulni akartak a francia gyámság alól, a nemzeti függetlenséget hangsúlyozták és a brit közvetítésben bíztak.¹⁴ Velük rokon nézeteket vallottak azok a csoportok, akik az Itáliai Egység megvalósítását Joachim Murat-ban látták, a régi milánói elit, illetve konzervatív polgári réteg pedig inkább egy sajátos autonómiában látta volna a jövőt a Habsburg-Estei-ház fősége alatt. Április 17-én a milánói szenátus összegyűlt, hogy egy Párizsba menő küldöttséget válasszanak azért, hogy a szövetséges nagyhatalmaktól az Itáliai Királyság szuverenitásának elismerését kérjék. Április 19-én a szenátusban

⁸ Heinrich Josef Johann Graf von Bellegarde (1756–1845) piemonti származású drezdai születésű tábornok, apja a szász választófejedelem tábornoka és hadügyminisztere volt. Az Udvari Haditanács elnöke kétszer is (1806–1813 és 1820–1825), Lombardia teljhatalmú biztosa (1814–1815) és a lombard-velencei alkirály képviselője (1815–1816). 1825-ben nyugdíjba vonult. 1808-tól aranygyapjas lovag.

⁹ Egyezmény teljes szövege angolul megtalálható itt: *George F. Nafziger – Marco Gioannini: The defense of the Napoleonic kingdom of Northern Italy, 1813–1814.* Westport-London, 2002. (a továbbiakban *Nafziger, G. – Gioannini, M.: Northern Italy.*) 220–222. Francia nyelven itt: *Massimo Fabi: Milano e il ministro Prina. Narrazione storica del Regno d'Italia.* Novara, 1860. (a továbbiakban: *Fabi, 1860.*) 102–107.

¹⁰ Kb. 30.000 főről van szó, lásd: *Nafziger, G. – Gioannini, M.: Northern Italy.* 342–344.

¹¹ Uo. 227–228., *Fabi, 1860.* 108–109.

¹² Nagyjából 15.000 fő és 36 löveg leszámítva azokat, akik épp aznap reggel indultak el az átadott veneto-i erődök helyőrségeiből.

¹³ A liberális polgárság tagjait értem ez alatt azt a réteget, amelyik a legnagyobb haszonélvezője volt a napóleoni átalakulásnak.

¹⁴ Ez nem is volt irreális elképzelés, mert Genovában brit egységek állomásoztak és Lord William Bentinck, Szicília kormányzója elkötelezett whignek számított.

Giuseppe Prina, a gyűlölt pénzügyminiszter delegáció küldésére tett javaslatot Bécsbe, hogy tárgyaljanak a francia Eugène de Beauharnais szuverén uralkodóként való elismeréséről ennek élén. Az „igaz hazafiak” tiltakoztak, a vita gyorsan elfajult és tüntetések kezdődtek a hatalom ellen. Április 20-án a felbőszült tömeg betört Prina otthonába és meggyilkolták. A katonaság nem tett semmit. Másnap ideiglenes kormány alakult Domenico Pino tábornok vezetésével.¹⁵ Eugène de Beauharnais reménytelennek látta helyzetét, ezért új megállapodást kötött az osztrákokkal. Az április 23-i mantovai megállapodás¹⁶ szerint lemond a hatalomról a Habsburg Monarchia javára, a területet az osztrák hadsereg megszállja, a megmaradt olasz katonaságot pedig átveszi zsold- és nyugdíjfizetési kötelezettséggel együtt. A megállapodás értelmében Eugène de Beauharnais másnap átadta utolsó „ütőkártyáját”, Peschiera erődjét az osztrákoknak és ezzel a kapitulációval megpecsételte az Itáliai Királyság sorsát is. Április 26-án Sommariva altábornagy császári különmegbízott proklamációban szólította fel a terület lakosságát az együttműködésre,¹⁷ 28-án az osztrák csapatok bevonultak Milánóba, május 1-én pedig Mantovába. A milánói ideiglenes kormányzat osztrák felügyelet alatt megkezdte működését, a megmaradt itáliai haderőt pedig leszerelték és felügyelet alá helyezték. Érdekes adalék, hogy a sokat szenvedett olasz katonák morálja olyan magas volt, hogy egyetlen hadilobogót sem voltak hajlandóak átadni az osztrákoknak, inkább elégették, széttépték vagy kondérban megfőzték és megették(!) azokat.¹⁸

Ideiglenes adminisztráció Veneto-ban

A milánói ideiglenes kormányzat előtt azonban már létezett egy ideiglenes kormányzat az osztrák katonai megszállás alá került egykori velencei területeken. Hiller tábornoszernagy¹⁹ 1813. november 8-án proklamációban²⁰ garantálta a megszállt területek közigazgatásának folyamatos működését. Az igen részletes szabályzat szerint minden igazgatási szerv érintetlen marad és működhet, de a főparancsnoknak alárendelve és a tisztviselők is megtarthatják a pozíciójukat és fizetésüket, amennyiben esküt tesznek Ferenc császárra. Egyetlen — de élet-szerű — változtatást léptek meg mindössze; a megyék (*dipartimento*) adószedői a prefektus felügyelete alatt egy pénzügy tartalékot kellett, hogy képezzenek és ebből a pénzből kellett ellátniuk a területükön állomásozó osztrák csapatokat.

¹⁵ Fabi, 1860. 124–126.

¹⁶ Fabi, 1860. 149–152.

¹⁷ Raccolta degli atti dei governi di Milano e di Venezia e delle disposizioni generali. Milano, 1814. I. köt. (a továbbiakban a rendeletek gyűjteményét Raccolta címszóval és az adott év számával jelzem) 18.

¹⁸ Christopher Duggan: *The Force of Destiny. A History of Italy since 1796*. Boston-New York. 2008. (a továbbiakban: *Duggan, C.*; *The Force of Destiny*) 52.

¹⁹ Johann Karl Freiherr von Hiller (1748/1754?–1819) tipikus katonadinasztia-gyerekként (Tonisterkind) tipikus katonai pályafutást mondhatott magáénak. Csapattisztként, hadtestparancsnokként, körzetparancsnokként és főhadparancsnokként is tapasztalatot szerzett, mikor átvette az itáliai hadsereg vezérletét. Leváltása után haláláig Galícia főhadparancsnoka volt.

²⁰ Collezioni di leggi e regolamenti pubblicati dall'Imperio Regio Governo delle Provincie Venete. Venezia, 1815. (a továbbiakban: *Collezioni di leggi*, 1815.) I. köt. 3–16.

Ez jelentősen csökkentette Ausztria háborús terheit és a lakosság is megértéssel viszonyult a dologhoz. Hiller ekkor még nem értesült arról, hogy Ferenc császár október 25-én egy ideiglenes katonai kormányzót már kinevezett minden megszállt észak-itáliai terület élére; herceg Heinrich Reuß-Plauen táborszernagyot.²¹ Reuß-Plauen herceg december 18-án meg is érkezett Vicenzába és zökkenőmentesen átvette Hillertől a kormányzás feladatát, mivel a november 8-i proklamáció egyezett a császártól kapott instrukcióival.²² Január elejére már feladatkörönként két-három szakember — németek és olaszok vegyesen — tanulmányozta a francia-itáliai közigazgatást, hogy megfelelő ismerettel rendelkezzenek annak működéséről. A pénzügyi forráshiány, a bizottság folyamatos helyváltogatása és Reuß-Plauen herceg kevés adminisztratív tapasztalata azonban erősen hátráltatta a hatékony munkavégzést. A bizottság versenyt futott az idővel és folyamatosan a saját korlátaiba ütközött; tulajdonképpen amit és akit tudott, átvett az előző közigazgatásból. Például Veneto megszállása után teljes létszámában átvették a helyi csendőrséget.²³ Ugyanígy március 1-én, amikor a február 19-i rendelkezés szerint megszüntették a legalacsonyabb szintű közigazgatási egységeket, a kantonokat, a reformkezdeményezés annak pozitív hozadékait strukturális zűrzavarral tetézte. Ez részben kényszer hatására történt, mivel az adott körülmények közt a kibővített jogkörű *communé*-k fel tudták szívni a kantonok alkalmazottait így garantálva a hatékonyabb közigazgatást.²⁴ Eszerint a járás (*distretto*) központját adó város élén áll a polgármester (*podestà*), akit a *communé*-k tanácsa jelöl a posztra, a központi kormányzat pedig három évre kinevezi őt. Mellé a *communé*-k tanácsa, akik a körzet negyven legmagasabb adófizetőjéből állnak, hat főt titkos szavazás alapján választ meg.

A csendőrség tagjainak átvétele azonban nem talált feltétlen támogatásra Bécsben, és Ferenc császár egy különbizottságot²⁵ küldött a helyszínre, hogy felülvizsgálják az intézkedéseket. Ezzel még inkább lelassították Reuß-Plauen herceg munkáját, a különbizottság pedig képtelen volt érdemi áttekintést adni. Jól mutatja az adminisztrációs káoszt, hogy olyan prominens, szabadkőműves vezetőket is átvettek, mint Antonio Mulazzani.²⁶ A központosítás jegyében végül felállítottak a veneto-i ideiglenes kormányzatban egy rendőrpáncsnoki

²¹ Heinrich XV. Fürst Reuß-Plauen (1751–1825) régi, szerteágazó, birodalmi főnemesi család sarja. Tábormokként végigszolgált a napóleoni háborúkat, ő érte el a bajorok október 8-i kilépését a háborúból. Veneto főkormányzója Velence bevétele után a Királyság megalapításáig, Hiller táborszernagy 1819-es halálát követően Galícia főhadparancsnoka.

²² R. John Rath: *The provisional Regime in Lombardy-Venetia, 1814–1815*. Austin & London, 1969. (a továbbiakban: *Rath, J.: The provisional Regime.*) 18. John Rath könyve azért is különösen értékes, mert sok olyan forrást is felhasznált, ami 1927-ben vagy 1945-ben elpusztult.

²³ *Collezioni di leggi*, 1815. I. köt. 19–26.

²⁴ *Collezioni di leggi*, 1815. I. köt. 94–111. A többszintű Itáliai Királyság közigazgatása szerint a legnagyobb (középszintű) területi egységet a *dipartimento* képezte, ez alá tartozott 3–5 *distretto*, egy *distretto* alá 2–4 *cantone*, a kantonok alá pedig a *communé*-k.

²⁵ *Rath, J.: The provisional Regime.* 23–24. A bizottság vezetője Anton von Raab, Linz rendőrőrnöke volt.

²⁶ Antonio Mulazzani vagy Mulanzani rendőrségi körzetparancsnok volt 1796-ban, majd folyamatosan lépett előre a ranglétrán. Velence kapitulációjakor Veneto rendőrpáncsnoka volt és ebben a minőségében folytatta munkáját a Habsburg Monarchiában is.

posztot, de ez sem garantálta a hatékonyságot. Annál is inkább, mert a vezetőit két-három havonta leváltották, míg végül október 10-én az illetékes szerv élére Anton von Raab személyét, az első osztrákot a hatóság élén véglegesítette az uralkodó. A csendőrség és a rendőrség megszervezése tehát nagyon vontatottan haladt, amiben szintén szerepet játszott a pénzhiány és az egységes szabályzat hiánya.

Hasonló volt a helyzet a cenzúra jogi szabályozásának átvételével. A korábbi szabályozás szerint a kinyomtatni kívánt könyveket a helyi hatóságnál kell bemutatni. Az ideiglenes kormányzóság szerint ez túl megengedő gyakorlat és előírta, hogy a körzet prefektusának kell benyújtani minden kinyomtatásra váró kiadványt, legyen az könyv, újság vagy reklám.²⁷ Mivel a feladat meghaladta az igencsak gyenge lábakon álló polgári adminisztráció lehetőségét, ezért július 20-án Reuß-Plauen herceg az ideiglenes kormányzat által kinevezett körzeti rendőrmegbízottak feladatkörébe vonta a cenzúra hatáskörét.²⁸ Egy megyének csak egy újságot engedélyeztek, amit ráadásul 1815. január 1-ig újra kellett engedélyeztetni. Központi cenzúrahatóság felállítására volt akarat, de a körülmények nem tették lehetővé a megvalósulását. Szinte pontosan ugyanez a folyamat ismétlődött meg az adóügyi felülvizsgálat és szervezés során. A nyáron kinevezett pénzügyi megbízott, Josef Mayer von Gravenegg mindössze tizenkilenc alkalmazott felett rendelkezett, akiknek nemcsak a tartomány adójának a behajtását kellett végrehajtani, de felül kellett vizsgálniuk a teljes korábbi adójegyzéket is! Mayer von Gravenegg egy októberi levelében nagyjából száz ember alkalmazását tartotta szükségesnek a munka elvégzéséhez.²⁹ Természetesen ő sem maradt meg sokáig a posztján.

Üdítő kivétel volt az adminisztrációs felfordulásban a francia-itáliai igazságügyi rendszer fenntartása. A november 8-i proklamáció által érintetlenül hagyott struktúrát az osztások sikeresen továbbépítették. A korábbi rendszer szerint minden megye rendelkezett elsőfokú bírósággal, ahonnan az Itáliai Királyság öt, regionálisan illetékes fellebbviteli bíróságához³⁰ lehetett fellebbezni. A rendszer csúcán a milánói székhelyű Semmítőszék (*Corte di cassazione*) állt. A megszállt területeken január 21-én felállításra került egy nyolc fős ideiglenes Fellebbviteli Bíróság³¹ (*Corte d'Appello*), amelynek olasz nemzetiségű tagjai az Itáliai Királyság törvényei alapján ítéleztek. Velence kapitulációja után a Fellebbviteli Bíróság itt székelt, elnökévé Ignaz Rottmann titkos tanácsost nevezték ki. 1814 júniusában Ferenc császár Leopold von Plenciz udvari tanácsost, jogi különmegbízottat küldte Velencébe, hogy a bíróságok szervezését segítse.³² Plencizre várt a feladat, hogy áttekintse a korábbi igazságszolgáltatás eredményeit, lehetőséget, illetve felülvizsgálja az osztrákok szolgálatába állt bírók és jogászok munkáját, megbízhatóságát és erkölcsét.³³ Plenciz ideiglenes

²⁷ Uo. 28.

²⁸ Uo. 29. Egy megyében (*dipartimento*) egy körzeti rendőrmegbízott működött.

²⁹ Rath, J.: The provisional Regime. 37–38.

³⁰ Név szerint: Ancona, Bologna, Brescia, Milánó és Velence.

³¹ Collezioni di leggi, 1815. I. köt. 78–80.

³² Rath, J.: The provisional Regime. 41–42.

³³ Az erkölcsök vizsgálata alatt általában az illető szabadkőművesekhez fűződő esetleges kapcsolatainak, szimpátiájának vizsgálatát értették. Természetesen a szabadkőművesség nem volt kizáró

megbízása az új Királyság megalapítása után állandósult; 1815-ben ő lett a velencei Fellebviteli Bíróság elnöke, majd egy év múlva a veronai székhelyű Legfelsőbb Bíróság, vagyis a Lombard-velencei Szenátus elnöke.

Az 1814-es és '15-ös évi rendelkezéseket áttekintve is feltűnő, hogy milyen sok és milyen hosszú rendeletekről van szó, ezekből mégis mennyire nagyon kevés ment át a gyakorlatba. Megállapítható, hogy az osztrákokban megvolt a szándék az átvett rendszer működtetésére, az életbe léptetett reformokkal és zavaros személyi politikájukkal mégis inkább csökkentették, semmint javították a tovább élő francia-itáliai közigazgatás hatékonyságát. A domináns tartományi elit 1815 elején szintén okot adott az aggodalomra, ugyanis lényegében három csoportból tevődött össze; a nagybirtokos „rég” arisztokráciából, a nem helyi származású ex-napóleoni karrierhivatalnokokból és a kevés helyismerettel rendelkező örökös tartományokból érkezőkből. Önmagában már ez is garantálta a nem hatékony ügyvitelt és társadalmi elégedetlenség légkörét. Ugyanakkor azt Reuß-Plauen herceg és az ideiglenes kormányzat javára kell írni, hogy a lehető legkorrektebben igyekeztek eljárni az adott körülmények között.

Ideiglenes adminisztráció Lombardiában

Lombardia tartomány nem a hadi események révén, hanem Eugène de Beauharnais lemondása révén került Habsburg fennhatóság alá, tehát az osztrákok sokkal jobb állapotban vehették át a közigazgatás egységeit, mint Veneto tartományban. Ráadásul az egykori Milánói Hercegség területén nem volt ismeretlen a Habsburg uralom és annak centralizáló tradíciója sem. Az felkelők által felállított Ideiglenes Kormányzat (*Reggenza provvisoria*) április 26-án adta át a hatalmat Sommariva altábornagynak. Szemben a velencei területekkel — ahol meglehetősen egyértelmű volt, hogy Veneto a Habsburg Monarchiához fog ismét tartozni —, Lombardia hovatarozása korántsem volt egyértelmű, ezért az osztrák ideiglenes kormányzat sokkal kevesebb változtatást eszközölt itt, mint Veneto tartományban. Például a tisztviselőknek nem kellett felesküdniük Ferenc császárra ahhoz, hogy hivatalban maradhassanak és az Elektori Kollégium (*Collegio Elettorale*)³⁴ is fennmaradt. Természetesen az osztrák katonai közigazgatás az elektorok ellenjegyzése nélkül is könnyedén gyakorolni tudta a hatalmat. Ugyanakkor a hadsereg bevonulása nem jelentette azt, hogy a Pino-féle ideiglenes kormányzat megszűnt volna. Sőt, Sommariva és Bellegarde óáltaluk adott ki rendelkezéseket a császár, illetve az 1814. július 31-én felállított Központi Szervezési Udvari Bizottság (korabeli iratokban *Central-Organisierungs Hofcommission*, a továbbiakban COHC)³⁵ utasításai alapján. Bellegarde egy levelében meg is írta Sommarivának, hogy katonai megszállás-

ok a hivatalviselésre, ha az illető kellően nagy szakmai tapasztalattal bírt és hajlandó volt alkalmazkodni.

³⁴ Ez egyfajta felsőházként, illetve „alkotmánybírósként” működött és ellenjegyezte a szenátus határozatait. A szenátust a Pino-féle ideiglenes kormányzat feloszlatta.

³⁵ A bizottság 1817 őszén fejezte be munkáját és hatalmas iratanyagot termelt ez idő alatt. A Bécsi Levéltárban megpörkölt, sérült, de többé-kevésbé olvasható állapotban megtalálható az anyag. Jelzete: AT-OeStA/AVA Inneres HK Präsidium A 158–184. és 192–195.

nak tekintse a rendelkezésére álló terület feletti megbízatását.³⁶ Ezen változtatott Ferenc császár május 14-i rendeletében, amikor a területet a Habsburg Monarchia joghatósága alá vette, amit 25-én hoztak nyilvánosságra Milánóban.³⁷ Ez azt jelentette, hogy Lombardia kikerült Reuß-Plauen herceg — merőben elméleti — joghatósága alól, és a császár szabadon rendelkezhetett vele. Veneto tartományban Reuß-Plauen herceg a szövetséges hatalmak nevében nyerte megbízatását — bár mindvégig egyértelmű volt Ausztria szándéka —, míg Lombardia esetében már szó sem volt semmiféle szövetséges nagyhatalmi felhatalmazásról. Az új teljhatalmú megbízott tisztségét Bellegarde vette át, aki egyben az ideiglenes kormányzat elnöke is vált.³⁸ Három nappal későbbi rendeletében³⁹ pedig az ideiglenes kormányzat alá tartozó területet a Ticino és a Mincio folyó közti területben határozta meg, ami a Királyság megalapítása után rögzült is.⁴⁰ Az intézményi struktúra ekkor még szinte érintetlen volt egyetlen kivétellel; a rendőr- és cenzúrahivatással. A belügyminisztérium alól közvetlenül Bellegarde irányítása alá helyezték a cenzúrahivatalt, a rendőrség irányítására pedig egy rendőri különbizottságot hoztak létre, amiből később a rendőrfőnöki hivatal fejlődött ki.⁴¹

Ferenc császárnak rövid idő múlva sikerült megszereznie a szövetséges nagyhatalmak jóváhagyását Lombardia bekebelezéséhez, amit Metternich megírt Bellegarde-nak június 2-án.⁴² Bellegarde június 12-én proklamációban tudatta Lombardia lakosságával, hogy a Habsburg Monarchia integráns részévé válnak.⁴³ Az ideiglenes kormány ekkor hét miniszterből állt; külügyminiszter (Ferdinando Marescalchi), belügyminiszter (Luigi Vaccari), igazságügyminiszter (Giuseppe Luosi), pénzügyminiszter (Cesare Bargnani), gazdasági miniszter (betöltetlen, részben a pénzügyminisztériumba olvasztották be), vallásügyi miniszter (Gaetano Giudici), és a hadügy- és tengerészeti miniszter (Giovanni Battista Bianchi d'Adda).⁴⁴ A már semmilyen funkciót betöltő Elektori Kollégiumot feloszlatták. Természetesen a minisztériális kormányzás eszméje elfogadhatatlan volt Bécs számára, ezért nem kellett sokat várni a feloszlátásukig. Ezzel egyidőben Ferenc császár Johann von Wessenberg-et⁴⁵ mint különleges császári megbízottat Milánóba küldte, hogy a régi közigazgatási rend-

³⁶ A levelet idézi *Rath, J.*: The provisional Regime. 57.

³⁷ *Raccolta* 1815. I. köt. 52–53.

³⁸ A terület átvétele utáni státuszát talán érdemes itt, egy lábjegyzetben tisztázni. Sommariva a császár nevében vette át a hatalmat, de a terület Reuß-Plauen joghatósága alá tartozott ezáltal. Bellegarde kinevezése tulajdonképpen kettéosztotta a megszállt területek ideiglenes igazgatását, ami nem érintette Sommariva ügyvivői megbízatását. Vagyis Bellegarde gyakorolta a hatalmat, míg Sommariva végrehajtotta és végrehajtotta a rendelkezéseket a milánói ideiglenes kormányzattal.

³⁹ *Raccolta* 1815. I. köt. 54–55.

⁴⁰ Ez azért volt fontos, mert az Itáliai Királyság területe túlnyúlt a Ticino folyón, ami II. József alatt is a Milánói hercegség határát jelentette. A Ticino folyón túli terület a Szárd-piemonti Királysághoz került.

⁴¹ *Rath, J.*: The provisional Regime. 74–75.

⁴² Uo. 61.

⁴³ *Raccolta* 1815. 60–61.

⁴⁴ Alessandro Zanoli-t május végén leváltották.

⁴⁵ Johann von Wessenberg (1773–1858) badeni születésű császári-királyi diplomata, Metternich helyettese a bécsi kongresszuson és legfontosabb támasza az itáliai államszervezésben.

szer adatait átnézze és erről neki jelentést tegyen. Wessenberg — mint a császár szeme és füle Milánóban — Metternich bizalmi köréhez tartozott, és azon a véleményen volt, hogy „az olasz emberek bizalmának megnyeréséhez feltétlenül szükséges elkerülni a germanizációnak még a látszatát is vagy úgy kezelni a területet, mintha az osztrák gyarmat (!) lenne.”⁴⁶ A COHC⁴⁷ felállítása után annak alenőke lett és szívélyes viszonyt tudott kialakítani Bellegardé-val. Augusztus 14-én levélben kérte a két kormányzót, Bellegardét és Reuß-Plauen herceget minden adatbázis eljuttatására hozzá, amivel egyben ellenőrizhetné is a szervezési munkájuk állapotát. Bellegarde kormányzata kilenc hét múlva készen volt a kért adatbázissal, míg Veneto-ból később sem jött más, mint időkére és ígéretés.⁴⁸ Ez az adatbázis alkotta a COHC későbbi javaslatainak, vitanyagainak legfontosabb adatbázisát, vagyis minden lényegesebb, Veneto-t is érintő kérdésben lombardiai adatokból leszűrt következtetésekre alapoztak.

Bellegarde július 27-én a császár parancsára július 31-i határidővel, szakáganként külön rendeletekkel feloszlatta a minisztériumokat.⁴⁹ Az tisztviselők egy részét átvették az új ideiglenes kormányzatba, a megfelelő szakigazgatási intézményekbe vagy nyugdíjazták. Egy rendkívüli bizottságot is felállítottak Sommariva elnöklete alatt, aminek a hadügyi igazgatás átvétele és a katonaság leszerelése lett a feladata. Ez a bizottság október 31-ig állt fenn, szervezési munkáját pedig az 5. fejezetben taglalom. A döntés révén hirtelen nagyszámú képzett hivatalnok maradt állás nélkül, és ez hasonlóan rossz hatással volt a szervezési munka hatékonyságára, mint Veneto tartományban a folyamatos kapkodás. Ráadásul a rossz gazdasági helyzet miatt Bellegarde limitálta a kifizetéseket, sok állást pedig anyagi okok miatt nem töltöttek be.⁵⁰ Az indulatokat mérsékelendő Bellegarde az elbocsátott hivatalnokoknak továbbra is folyósította a korábbi fizetésük egy részét, amíg a nyugdíjukat meg nem kapják vagy új állást nem találnak maguknak. Azok, akik havi 1.001 és 3.000 líra közt kerestek, a fizetésük kétharmadát, akik 3.001 és 4.000 közt, a fizetésük felét, azok pedig, akik e fölött, az egyharmadát.⁵¹

1814. július 21-én a milánói Semmítőszék feloszlásra került, feladatkörének ellátását pedig „ideiglenesen” a bécsi Legfelsőbb Igazságügyi Hivatalra (*Oberste Justizstelle*) ruházták át.⁵² Mindeközben az ideiglenes kormányzatban is lázas munka kezdődött. Júniusban három szekciót hoztak létre egy-egy ál-

⁴⁶ Arthur G. Haas: Metternich, reorganization and nationality, 1813–1818. Knoxville, 1964. American edition. (a továbbiakban: Haas A.: Metternich.) 49.

⁴⁷ Tagjai: Prokop Lažanský elnök, Johann von Wessenberg alelnök, Karl Kübeck, Francesco Guicciardini, Propst Augustin Gruber, Johann Debois, Johann Baptist Rinna von Sarenbach, Taddäus Peithner von Lichtenfels, Joseph Fritz, Francesco Patroni, Josef Alois Jüstel, Johann von Metzburg, Filippo Ghislieri-Calderini és bizonyos von Türekheim tanácsosok. A lombardiai és veneto-i kormányzók kinevezésük után szintén a bizottság tagjaivá váltak. *Joseph Alexander Helfert: Kaiser Franz I. von Österreich und die Stiftung des Lombardo-Venetianischen Königreichs*. Innsbruck, 1901. (a továbbiakban: Helfert, J. A.: Kaiser Franz) 19–20.

⁴⁸ Haas A.: Metternich. 55.

⁴⁹ *Raccolta* 1815. I. köt. 92–103.

⁵⁰ Rath, J.: *The provisional Regime*. 65.o.

⁵¹ Uo. 66.o.

⁵² *Collezioni di leggi*, 1815. II. köt. 10–11.o.

lamtitkárral az élükön. Ez a három szekció (postaügyi, protokoll, levéltári szekció) inkább csak kiegészítő funkciókat látott el, ám a minisztériumok feloszlása után ez képezte egy új ideiglenes kormányzat bázisát. 1814 őszére létrehozták a korábbi minisztériumok mintájára azok ügyosztályi megfelelőit; a belügyi ügyosztályt,⁵³ az igazságügyi ügyosztályt, a vallásügyi ügyosztályt, az oktatási ügyosztályt,⁵⁴ a gazdasági ügyosztályt,⁵⁵ a bányászati ügyosztályt, a közjóléti ügyosztályt és a pénzügyi ügyosztályt. A kormányzatban szinte mindenki ismert mindenkit, mivel nagyon kevés embert vettek fel az örökös tartományokból, így ez az összeszokott csapat nagyon hatékony munkát tudott folytatni. Ez az ideiglenes kormányzat a politikai hatalom minden ágát átfogta, kivéve a cenzúrát, a csendőrséget és a rendőrséget; ezek közvetlenül a teljhatalmú megbízotthoz tartoztak.⁵⁶ 1814 decemberében a császár azt a Julius Strassoldót nevezte ki új rendőrfőnöknek, aki később is jelentős szerepet játszott az új Királyság politikai életében.

Érdeemes egy pillantást vetni a pénzügyi igazgatás struktúrájára is, bár a pénzügyi és gazdasági kérdések nem képezik a tanulmány tárgyát. Az Itáliai Királyságban két kompetens minisztérium létezett; a pénzügyi (*ministero delle finanze*) és a gazdasági (*ministero del tesoro pubblico*). A pénzügyminisztérium alá tartozott az adóztatás, a pénzverés, a hitelezés, a postaszolgálat és az állami monopóliumok (só, dohány, salétrom és lőpor, de például a lottózás is)⁵⁷ igazgatása is. A gazdasági minisztérium viszont inkább állami vagyonkezelőként működött, mivel az állami kézben lévő vagyon igazgatása volt a feladatköre, de hozzá tartozott az adók behajtása is.⁵⁸ Ezek a feladatkörök aztán szétszétválasztásra kerültek az új ideiglenes kormányzat ügyosztályai közt vagy közvetlenül az ideiglenes kormányzat hatásköre alá vonták be. Ide került például a postaszolgálat, a földadó, a hitelezés vagy a pénzverés feladatköre. Jól látható, hogy a még kiforratlan pénzügyi államigazgatást nem sikerült az osztrákoknak megérteniük, mivel ők is meglehetősen ötletszerűen csoportosítottak össze egyes feladatköröket.

Az igazságügy nem kevésbé drasztikus változáson ment keresztül az igazságügyi minisztérium (*ministero della giustizia*) feloszlása után. Az elsőfokú bíróságokat a fellebviteli bíróságok alá utalták, amelyek pedig a milánói Semmitőszék alá tartoztak annak feloszlásáig. 1814 júliusában a császár Francesco de Patroni-t küldte Milánóba hasonló felhatalmazással, mint Veneto-ba Leopold von Plencizt; az örökös tartományok törvényeit átültetni a helyi igazságszolgáltatásba és megszervezni annak struktúráját.⁵⁹ Ez az erősen központosított struktúra befejezetlen maradt egészen 1816-ig.

⁵³ Élén a korábbi belügyminiszter jobbkeze, Paolo De Capitani állt.

⁵⁴ Élén Carlo Verri, a Pino-féle kormányzat tagja állt. Ő az ismert liberális irodalmár, Pietro Verri öccse volt.

⁵⁵ Élén Giacomo Mellerio, a későbbi Lombard-velencei Udvari Kancellária első elnöke állt.

⁵⁶ Rath, J.: The provisional Regime. 71–72. Az Itáliai Királyságban a rendőrség a belügyminisztérium alá tartozott, bár a rendőrfőnök írhatott közvetlenül az alkirálynak is.

⁵⁷ Ezen árucikkek monopóliuma az új Királyságban is fennmaradt.

⁵⁸ Helfert, J. A.: Kaiser Franz. Appendix I. 525–535.

⁵⁹ Rath, J.: The provisional Regime. 83.

A tartomány közel- és távoli múltja miatt tehát a milánói elit jobb helyzetből indulhatott neki a karrierépítésnek, mint a velencei arisztokrácia és nemesség képviselői, bár hosszú távon mégsem tudták ezt a helyzeti előnyüket kamatoztatni. Emellett két különbséget emelnék ki a veneto-beli és a lombardiai szervezési munka jellemzésére. Egyrészt Veneto tartomány szervezését háborús állapotok közt kellett megkezdeni, míg Lombardia békésen cserélt gazdát, így nem annyira meglepő, hogy Veneto-ban rengeteget kellett improvizálniuk az osztrákoknak, Lombardiában pedig érintetlenül vehették át az egész intézményi struktúrát. Másrészt pedig Bellegarde látványosan jobb szervezőnek bizonyult, mint Reuß-Plauen herceg. Bellegarde rendeletei átgondolt, megvalósítható rendeletek együttese, míg Reuß-Plauen túlságosan is tanácsadói véleményétől függött.

A visszahódított egykori pápai legációkban is működött egy ideiglenes kormányzat 1814 tavaszától 1815 márciusáig, de ez a hatóság semmilyen szervezőmunkát nem végzett, feladatköre mindössze a korábbi adminisztráció fenntartására korlátozódott. A Pó jobb partján, a folyótól délre eső területen Bolognáig és Ravennáig terjedt a ferrarai székhelyű kormányzat hatásköre.⁶⁰ A három legáció katonai kormányzója Joseph von Steffanini vezérőrnagy, polgári ügyvivője pedig Julius Strassoldo volt.⁶¹ Mivel az Egyház hevesen ellenezte a terület Ausztriához való csatolását, ezért Ferenc császár nem is forszírozta a terület integrációjának kérdését a Pó bal partjával ellentétben. Murat támadásakor a területre kiűritették és a bécsi kongresszus után az immár törvényesen is pápai területre csak kisebb helyőrségek (Ferrara, Comacchio) formájában tért vissza a Habsburg jelenlét.

2. Lerakják az alapkövet

Tervezetek, szempontok

A bécsi kongresszus a Habsburg Monarchiának juttatta a korábban is birtokolt észak-itáliai területeket,⁶² ám ezeknek nem volt sem közös elnevezésük, sem közös történelmük és társadalmi-gazdasági téren is igen nagy különbségek jellemezték őket. A Lombard-velencei Királyságot I. Ferenc császár egy alapító pátenssel hozta létre ápr. 7-én.⁶³ Ebben a pátensben egy királyság létrehozásáról van szó, bár ez az elnevezés csalóka. Hiába egyértelműek az okirat szavai, ha három évtized múltán is találhatunk olyan iratot, amelyben a két tartomány

⁶⁰ Helfert, J. A.: Kaiser Franz. 62.

⁶¹ Uo. 89.

⁶² A bécsi kongresszus jegyzőkönyvének teljes szövege német nyelven elérhető itt (elérés: 2013. október 14.): <http://www.staatsvertraege.de/Frieden1814-15/wka1815-i.htm> A Királyság határait a 95. törvénycikk rendezi. Ausztria ezen kívül a 103. törvénycikk szerint jogot nyert arra, hogy Ferrara és Comacchio városaiban helyőrséget tarthasson fenn.

⁶³ Az alapító pátenszt a Wiener Zeitung megjelentette teljes szövegében német és olasz nyelven 1815. április 14-én (elérés: 2013. október 14.): <http://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?apm=0&aid=wrz&datum=18150414&zoom=2>

alkotta királyság nem kettős, hanem két királyságként („*Civilverwaltung der beiden Königreiche*”)⁶⁴ jelenik meg. A kortársak számára a napóleoni államalakulatok után a visszatérés a „régí” államstruktúrák közé nem volt váratlan, de kívánatos sem. Jellemző adat, hogy nemcsak olasz patrióták vélték úgy, hogy célszerű lenne egy egyesült Itália, hanem egyes osztrák hivatalnokok, katonatisztek vagy diplomaták is, mint például báró Klemens Wenzel Hügel is a naplójában.⁶⁵ Természetesen ez igen kevésbé befolyásolta a vezető politikusokat és döntéshozókat, ám az itáliai helyzet megértéséhez ez egy nagyon fontos adalék. A császár és a legfőbb hivatalnokai a COHC egyik tagjának, Joseph von Saurau-nak a véleményét osztották, miszerint a hadjog alapján megszerzett területek megszervezésénél nem kell tekintetbe venni a helyi elit kívánalmait.⁶⁶ A fentebb taglalt körülmények azonban nem hagytak más járható utat, mint a kényszerű együttműködés útját, így a metternichi amalgamáció végül — ha messze nem teljesen is, de — érvényesülhetett. Ennek az egymásra utaltságnak és a külső kényszerítő körülményeknek köszönhetően a szervező és a helyi elit felismerte, hogy a kölcsönös tisztelet és együttműködés üdvösebb, mint egy szimplán voluntarista hozzáálláson alapuló államszervezés. Természetesen ez nem jelentette azon világnézetbeli különbségek feloldását, amely különbségek egyaránt megosztották mindkét érdekelt felet. De előbb célszerű röviden felvázolni, az átmeneti állapot megszüntetésével milyen alapokból is kellett egy-egy-es közizgatást kiépíteniük az osztrákoknak.

II. József császár radikálisan új közigazgatási rendszert és hatalomgyakorlási mechanizmust vezetett be 1784-ben a Milánói Hercegségben, amire három évtizeddel később is példaértékű struktúráként tekintettek a COHC tagjai és a hercegség egykori teljhatalmú minisztere, Johann Joseph Wilczek is életben volt. A lombardiai kormányzó, Ferdinánd főherceg hatalma tisztán reprezentatívává vált, míg a létrehozott teljhatalmú miniszter (*ministro plenipotenziario*) „birtokolta” adminisztratív ügyvivőként a hatalmat. A Kormányzótanács (*Consiglio di Governo*) élén állt Johann Joseph Wilczek⁶⁷ teljhatalmú miniszter. A Kormányzótanács fogta össze a Kamarai Magisztrátus (*Magistrato Camerale*), az Államtitkárság (*Segretaria di Stato*), a Pénzügyi intendencia (*Intendenza delle Finanze*), a Gazdasági Hivatal (*Giunta Economale*) és az Államgyűlés (*Congregazione dello Stato*) szervezeteit.⁶⁸ A tartományi önkormányzat hét, majd 1786-tól Mantova hozzáadásával nyolc kerületre lett felosztva, ezek lettek a tartományi politikai intendenciák (*Intendenze Politiche Provinciali*), amelyek élén az intendánsok áll-

⁶⁴ Idézi: *Brigitte Mazohl-Wallnig: Österreichischer Verwaltungsstaat und Administrative Eliten im Königreich Lombardo-Venetien 1815–1859. (Veröffentlichungen des Instituts für europäische Geschichte. Band 146.) Mainz, 1993. (a továbbiakban Mazohl-Wallnig, B.: Österreichischer Verwaltungsstaat) 331.*

⁶⁵ *Benedikt, H.: Kaiseradler. 112.*

⁶⁶ *David Laven: Venice and Venetia under the Habsburgs, 1815–1835. New York, 2002. (a továbbiakban: Laven, D.: Venice.) 66.*

⁶⁷ Johann Joseph Wilczek (1738–1819) sziléziai származású főnemes, államférfi.

⁶⁸ *Szántay Antal: Regionalpolitik im alten Europa. Die Verwaltungsreformen Josephs II. in Ungarn, in der Lombardei und den Österreichischen Niederlanden, 1785–1790. Bp., 2005. (a továbbiakban Szántay A.: Regionalpolitik.) 122.*

tak. Az intendenciák tovább oszlottak kerületekre és *comunékra*.⁶⁹ II. József 1786. április 18-i pátensében hozta létre az új közigazgatást, amely révén minden fontosabb döntést személyesen hozhatott meg, a milánói teljhatalmú miniszter pedig kellő eréllyel tudta ezeket átültetni a gyakorlatba.⁷⁰ Az intendenciák területi felosztására, vezetőik feladatkörének leírására és a városi gyűlések (*Congregazione Municipale*) szabályozására is újabb rendeletek születtek.⁷¹ Az új rendszer kiforrására azonban már nem jutott idő; 1796-ban Lombardia csatatérre vált, a következő évben megkötött campoformio-i béke pedig elszakította a területet a Habsburg Monarchiától.

A *prima dominazioné*-nak nevezett rövid venetobeli Habsburg jelenlét után 1814-ben újra lehetőséget kapott Ferenc császár a megnövelt terület közigazgatásának megszervezésére. Az Itáliai Királyság 24 megyéjéből (*dipartimento*) 15 teljes egészében, egy pedig felerészben a Habsburg Monarchia, illetve a majdani Lombard-velencei Királyság része lett.⁷² Egészen pontosan fogalmazva egy demit (Alto Adige) visszacsatoltak Tirolhoz, egy másik megye (*Passariano*) területének egy része pedig a szintén új alapítású Illír Királysághoz került,⁷³ vagyis Lombardia-Velence együttese 13 egész és két csonka megyét foglalt magába.⁷⁴ Ez nagyjából 47.000 km² (787,4 osztrák négyzetmérföld) nagyságú területet jelentett, ahol a 4 milliós lakosság fele-fele arányban élt a két tartományban.⁷⁵

Két számottevő tervezet született a területi integráció irányainak megszervezésére. Az egyik Prokop Lažanský,⁷⁶ a COHC elnökének *Vortrag-ja*,⁷⁷ a

⁶⁹ A dolgozatomban a *commune* szóalakat fogom preferálni a magyar község, nagyközség szók helyett, bár jelentésében nem tér el jelentősen. Úgy vélem a középkor folyamán kibontakozott itáliai urbanizáció folytán az önkormányzatiság felfogása — még ha falusias, vidéki formában is, de — árnyaltabb az általunk megszokott községi önkormányzatiság-felfogástól.

⁷⁰ Uo. 136.

⁷¹ Uo. 145.

⁷² Az alábbi megyékről van szó: Adda (központja Sondrio), Adige (központja Verona), Adriatico (központja Velence), Alto Adige (központja Trento), Alto Po (központja Cremona), Bacchiglione (központja Vicenza), Brenta (központja Padova), Lario (központja Como), Mella (központja Brescia), Mincio (központja Mantova), Olona (központja Milánó), Passariano (központja Udine), Piave (központja Belluno), Serio (központja Bergamo) és Tagliamento (központja Treviso). Basso Po (központja Ferrara) bal parti része tartozott a Monarchiához, jobb parti része a Pápai Államhoz. A teljes lista elérhető itt: *Leopoldo Armaroli – Carlo Verri: La rivoluzione di Milano dell'Aprile 1814*. Roma, 1897. 85–86. vagy itt: http://www.gutenberg.org/files/36212/36212-h/36212-h.htm#Page_85 (elérés: 2013. október 14.).

⁷³ 1849-ben nagyrészt ebből a területrészből hozták létre az osztrák Tengermellék (*Küstenland*) tartományt.

⁷⁴ Adda megye lakói és a Svájci Konföderáció is szerették volna, ha a svájci határt Sondrio-tól délebbre húzzák meg, de az osztrákok ragaszkodtak a területhez.

⁷⁵ Kübeck 1814. aug. 18-i statisztikai áttekintése 1813-as adatokkal. A jelentést lásd: *Helfert, J. A.: Kaiser Franz. Appendix. I. 521–547*. Bellegarde október 25-én elküldött adatbázisa alkotja Kübeck jelentésének második részét.

⁷⁶ Prokop Lažanský z Bukové (1771–1824) cseh származású államférfi, 1813-tól 1814-ig udvari kancellár. A COHC megszűnése után, 1817-től cseh-galíciai kancellár és az Oktatási Udvari Bizottság (*Studien-Hofkommission*) elnöke. Haas és más szerzők is 1823-at jelölik meg halála évének, de a Wurzbach Lexikon szerint valószínűbb az 1824-es év.

⁷⁷ Teljes címe: *Vortrag über die Organisierung der italienischen Provinzen*. A szöveget sajnos nem sikerült fellelnem, ezért csak David Laven, Arthur Haas és Alexander Helfert kivonataira tudtam támaszkodni.

másik pedig Karl Kübeck, a COHC tagjának *Vorschläge*⁷⁸ című tervezete. Lažansky a Habsburg tradíciókra támaszkodva konzultatív gyűléseket, Rendeket (*Stände*) kívánt létrehozni, amelyek segítik a Gesamtmonarchie szerveinek munkáját és visszajelzéseket küldenek Bécs felé. Ez a rendi struktúra és a közgazgatás, illetve az igazságszolgáltatás patrimoniális alapra való helyezése a korábbi francia-itáliai gyakorlat teljes eltörlését jelentette volna, ami ráadásul teljesen idegen közigazgatási struktúra lett volna Észak-Itáliában. Sőt, nemcsak a francia-itáliai rendszernek, és nemcsak a középkori, kora újkori itáliai államfejlődésnek, hanem a jozefinista felvilágosodás vívmányainak is ellent mondott volna! Ez az ultrakonzervatív javaslat nem talált támogatásra sem a bizottságban, sem a császárnál, de a javaslat célkitűzésével mindenki egyetértett; a helyi olasz elitet intézményes kontroll alatt kell tartani.⁷⁹ Karl Kübeck számára a kulcskérdés inkább abban állt, hogy miként lehet a meghódított területet autonóm entitásként a Habsburg Monarchia integráns részévé tenni. Kübeck tervezetét némi vita után az elnök, Lažansky elküldte Ferenc császárnak. A császárt meggyőzték Kübeck érvei, így 1815. február 22-én birodalmi rezolúcióban nyilatkoztatta ki, hogy az új területek egy új Királyság részét képezik, egyszersmind a két tartomány élére kinevezte jelöltjeit kormányzóknak. Lombardia kormányzója Joseph von Saurau⁸⁰ lett, Veneto tartományé pedig Peter Goëss,⁸¹ a galíciai kormányzó. Kübeck alapos tervezetéből a COHC fennállása során többször is merítettek, így közigazgatási koncepciója közel egészében megvalósításra került.

Napoleon visszatérése és Murat mozgósítása Nápolyban azonban újabb dilemmák elé állították a döntéshozókat. Célszerű-e proklamálni annak az új Királyságnak a megalapítását, amelynek még elnevezése sincs? Murat itáliai egységtörekvései mennyiben veszélyeztetik az új Királyságban elért szervezési eredményeket? Bellegarde tábornagynagy népszerűsége, a korábbi igazgatás számos eredményének átvétele és a helyi elit az osztrákok iránt inkább szimpátiát tápláló többsége végül megadta a választ. Murat hadseregét a császári-királyi hadsereg végül hat hét alatt győzte le,⁸² ami nagy megnyugvással töltötte el az olaszokat és az osztrákokat egyaránt. Az áprilisi nyilvánosságra hozatal a terület feletti jogos fennhatóságot deklarálta egy olyan kritikus időben, amikor

⁷⁸ Teljes címe: *Vorschläge der k. k. Central-Organisations-Hof-Commission für die Organisation der reacquirirten ober-italischen Gebietstheile*. Teljes szöveg itt: Helfert, J. A.: *Zur Geschichte*. 260–314.

⁷⁹ *Laven, D.*: Venice. 65–66.

⁸⁰ Franz Joseph von Saurau (1760–1832) stájer főnemesi családból származott. Pénzügyminiszter, rendőrminiszter, szentpétervári nagykövet, majd 1814-ben az illír területek megszervezésével megbízott udvari biztos. 1815-ben itáliai különleges biztos, majd lombardiai kormányzó 1817 decemberéig. Ekkor legfelsőbb kancellárnak (*Oberster Kanzler*) nevezték ki.

⁸¹ Peter Goëss (1774–1846) nem mindennapi felmenőkkel büszkélkedhetett. A család Németalföldről származott, ahonnan a németalföldi szabadságharc miatt Portugáliába költöztek. Portugália „függetlenedése” után Itáliába települtek át. Peter Goëss Firenzében született, de Bécsben nőtt fel és már a *prima dominazione* idején részt vett a velencei területek igazgatásának megszervezésében. 1808-ban Trieszt, 1812-től Galícia, 1815-től Veneto kormányzója 1818-ig. 1816-tól aranygyapjas lovag.

⁸² A leendő Királyság területére csak rövid időre léptek nápolyi csapatok, ahol az occhiobello-i csatában április 9-én vereséget szenvedtek és visszavonultak a Pó mögé.

pontosan erre volt szükség. Murat március 30-ai rimini proklamációját, amelyben Itália felszabadítását és függetlenségét ígéri (hasonlóan Laval Nugent korábbi ravennai, felhatalmazás nélküli proklamációjához),⁸³ nem lehetett válasz nélkül hagyni presztízsveszteség nélkül. Április 1-re eldőlt a Királyság neve, 5-én pedig Ferenc császár a leendő alkirály képviselőjének nevezte ki Bellegardét.⁸⁴ A közvetlenül az alapító pátens kibocsátása előtti állapotot tükrözi a Mellékletben található ábra, amely felvázolja, hogyan működött az új Királyság közigazgatása.⁸⁵ Sőt, a struktúra tulajdonképpen változatlan maradt, mivel csak az alkirályi tisztség került betöltésre és a kancellária elérése módosult területi alapon.

Az alapító pátens szerint a Királyság tehát két tartományból (*governo*) állt egy-egy kormányzóval (*governatore*) az élükön.⁸⁶ A paritásos elv alapján mindegyik tartományt delegációkra (*regia delegazione*) osztották; Lombardiát kilencre,⁸⁷ Veneto tartományt nyolcra.⁸⁸ Mindegyik delegáció egy-egy nagyobb városba helyezte székhelyét, amely városról kapta a delegáció a nevét. Ebből kifolyólag a város neve a hivatalos iratokban és a közbeszédben egyaránt jelenthette magát a várost, a delegációt és egyben az ottani középszintű bíróságot is. Ez a reform tulajdonképpen csak a korábbi rendszer „kozmetikázását” jelentette; az ex-napoleoni prefektusból (*prefetto*) delegátus (*regio delegato*) lett, a *dipartimento*-ból pedig *provincia* (az egyetlen jelentős jogköri különbség, hogy a delegátus a delegációja pénzügyeivel el kellett számolnia, míg a prefektusnak nem).⁸⁹ A delegációkat nagyjából az örökös tartományok kerületeihez lehetne hasonlítani. A korábbi járási struktúrát is leegyszerűsítették; a delegációk alá tartoztak a járások avagy kerületek (*distretti*), a járások pedig falvakból (*comuni*) álltak össze. A járások élén a kerületi biztosok (*commissario distrettuale*) álltak, a falvakat pedig a falugyűlés háromfős választott bizottsága vezette a két falugyűlés közti idő alatt.

A két kormányzó volt a hatalom legfontosabb támasza a Királyságban. Ők hozták a Királyság egészét átfogó döntéseket, az ő hivatali apparátusuk gyűjtötte és ellenőrizte a statisztikai adatok hatalmas bázisát a születési- és halálozási adatoktól a hadkiegészítésen, az útlevel és honosítási kérelmeken, az ipar

⁸³ A felhívás teljes szövege megtalálható itt: Gli ultimi rivolgimenti italiani. Memorie storiche di F(ilippo) A(ntonio) Gualterio con documenti inediti. Seconda edizione. Firenze, 1852. 223–224.

⁸⁴ Bellegarde eközben ugyanezen a napon adott ki egy ellen-proklamációt, amelyben a császár uralmának előnyeire hívta fel az olaszok figyelmét.

⁸⁵ Haas A.: Metternich. 61.

⁸⁶ Itt okoz némi zavart, hogy a kortársak is gyakran összekeverték a hivatalos és nem hivatalos elnevezéseket. Lombardia és Veneto kormányzóságok voltak, de a birodalmi struktúrában inkább tartományoknak kellene nevezni és sokan így is nevezték. A delegációk név szerint tartományok (*provincia*) voltak, de mindenki delegációknak nevezte ezeket, mert a prefektúrák utódaiként függtek a kormányzótól. Az elnevezések problematikájáról magyar nyelven lásd: *Andreas Gottsmann: A Lombard-velencei Királyság*. In: *Aetas*, 2001/3–4. (a továbbiakban: *Gottsmann, A.: A Királyság*.) 6–7.

⁸⁷ A kilenc lombardiai delegáció név szerint: Bergamo, Brescia, Como, Cremona, Lodi és Crema, Mantova, Milánó, Pavia és Sondrio.

⁸⁸ A nyolc veneto-i delegáció név szerint: Belluno, Padova, Rovigo, Treviso, Velence, Verona, Vicenza és Udine.

⁸⁹ *Mazohl-Wallnig, B.: Österreichischer Verwaltungsstaat*. 69–70.

és kereskedelmi ügyeken és az egészségügyön át az adózásig bezárólag. A kormányzói hivatalok felügyelték azokat a tanintézeteket, egyházi és magánalapítványokat, amelyek nem estek a delegáció hatásköre alá. De hozzájuk tartozott még a sajtó ellenőrzése (Pl. engedélyeztetés vagy külföldi újság behozatala), a tartományi cenzúrahivatal működtetése vagy a tartományi költségvetés készítése is. A kormányzó munkáját szakáganként a kormányzói tanácsosok (*Gubernialräte*) segítették.

A Mária Terézia korát felidéző delegátus feladata a rá bízott körzet felügyelete volt. Felügyelnie kellett a neki alárendelt tisztviselők munkáját, az egyházi és magánintézményeket, alapítványokat, egyesületeket, tanintézményeket, az árva- és szegényházakat. Gondoskodnia kellett a közutak, középületek és hidak állapotáról, a rábízott pénzüsszezből pedig támogatnia kellett a helyi ipart és mezőgazdaságot. Ő felelt a kormányzói utasítások végrehajtásáért, a kért statisztikai adatok elkészítéséért és kötelessége volt rendszeres jelentések írása a rá bízott terület állapotáról.

A kerületi biztos tulajdonképpen a delegátus vidékre kirendelt alkalmazottjaként funkcionált, de fizetésben nem részesült. Végrehajtotta az utasításokat, ellenőrizte azok elvégzését, jelentéseivel pedig tartotta a kapcsolatot a vidék és a város között. Ezek a jegyzőkönyvek voltak a delegáció leghasznosabb adatbázisai, amelyekre alapozva a kormányzó szabadon dönthetett. A kerületi biztos döntéseket csak javasolhatott, azok elfogadásához el kellett nyernie a delegátus jóváhagyását.

A *comuné*-k jogállását az 1816. február 12-i pátens⁹⁰ szabályozta. A régi rendszerben a falvak mérete alapján kaptak meg más-más jogköröket, míg az új rendszerben a méret növekedése csak a *comune* vezetésében részt vehetők számának növekedését garantálta. A szabályozás alapját a Mária Terézia 1755-ös községekről szóló törvényei alkották. A kerületi biztos elnöklete alatt rendszeresen összegyűltek a község földadót fizető polgárai és a személyi adót fizetők egy képviselője. A gyűlés megbeszélte, majd elfogadta a költségvetést és megválasztotta a három főt a község igazgatására. A legközelebbi gyűlésig, ami bármikor lehetett, ez a háromfős bizottság látta el a község igazgatását. A városokban és egyes nagyobb községekben egy 30-60 fős tanács látta el ugyanezt a feladatkört, ahol a tagokat a földadót fizetők választották ki maguk közül. Ez a tanács ezután szintén megválasztotta a maga három fős bizottságát és minden a fentebb leírt módon ment tovább. A delegációk székhelyein, a királyi városokban⁹¹ és egyes privilegizált városokban ellenben szabályos városi nagygyűlést (*congregazione municipale*) választottak a polgárok, ahol az elnök szerepét a delegátus vette át, az alelnök az adott város *podestà*-ja lett és négy (Milánóban és Velencében hat) fogalmazó segítette a gyűlés lefolyását. Ezek a gyűlések a

⁹⁰ Raccolta, 1816. I. köt. 55–58.

⁹¹ Lombardiában a következő tartományi székhelyek kapták meg a királyi város címet: Bergamo, Brescia, Casalmaggiore, Como, Cremona, Lodi, Mantova, Milánó és Pavia. 1839-től Sondrio, 1858-tól Varese is királyi város lett. Veneto tartományban a következő királyi városok léteztek: Bassano, Belluno, Padova, Rovigo, Treviso, Velence, Verona és Vicenza. Az 1815. április 24-i rendeletben nyilvánította királyi várossá őket a császár. Raccolta, 1815. I. köt. 89–90. A királyi városok intézménye idegen volt Észak-Itáliában, az ötlet Kübeck tervezetéből származott.

kerületi biztosok és a delegátusok lokális végrehajtó szerveiként funkcionáltak. Ha tehát egy kerületi biztosnak végre kellett hajtania valamilyen megbízást, akkor összehívta a helyi gyűlést, ahol előadta a programját, amivel megbízták. A gyűlés avagy városok esetében a gyűlés által választott 30-60 tanácsstag megállapodott a végrehajtás mikéntjében, a választott bizottság pedig végrehajtotta. A következő gyűlésen a választott bizottság a körzeti megbízottnak beszámolt az eredményeiről, aki a körzetében futó általános és részletes beszámolójához csatolta azt és a rendszeres jelentésében elküldte azt a delegátusához. A delegátus pedig összegezte és értékelte a jelentéseket, majd belőlük maga is jelentést írt a kormányzás felé. Így megvalósult az a központilag vezérelt, szigorúan hierarchikus-autoriter struktúra, amely képes volt stabilizálni és hatékonyan működtetni a közigazgatást.

A rendszer logikája

A közigazgatás jól láthatóan egy felülről lefelé kezdeményező, rendkívül centralizált, zárt struktúra volt, a térség államainak és a Habsburg Monarchia más államrészeinek autonómiáihoz képest mégis egy jól átgondolt és hatékony modellt kínált. Alulról kezdeményezni aligha lehetett, de a lineáris rendszerhez két szinten is hozzácsatolt kongregációk megfelelő fórumot képeztek ehhez is. Mint minden erősen központosított rendszernek, így a Lombard-velencei Királyságnak is a személyi politikája volt a gyenge pontja. Minél magasabb hivatalról volt szó, az ez alá rendelt intézmények annál jobban ki voltak szolgáltatva a „fontos ember” személyiségének és preferenciáinak. Ez a rendszer két nagyon erős pozitívummal bírt a helyi olasz polgárok számára; egyrészt a francia-itáliai modellhez hasonlóan teljesen világos volt, hogy milyen ügyel hova kell fordulni, másrészt a korszak társadalmi és kulturális viszonyai közt a rendszer biztosított mindent olyat, amit a liberálisok általában nem elleneztek.⁹² A rendszer központja a kormányzó hivatal volt, ami tartotta a kapcsolatot Béccsel, végezte az egész tartományt és a Királyságot érintő adminisztratív munka számottevő részét, a rendszer kulcsa pedig a delegáció volt, mivel minden fontos információ itt futott át. Végrehajtóként, adatgyűjtő és elemző hivatalként a rá bízott terület állami patrónusaként működött. A delegáció ügyeiért a delegátus személyével felelt, a kerületi biztosok instruálása és a gyűlések levezényelése sok időt és energiát igényelt, valamint teljességgel megbízható olasztudást és adminisztrációs készséget is. Mivel igen sok munkát igényelt a tisztség betöltése és egy időben sohasem lehetett több 17 delegátusnál, ezért a delegátusok a karrierhez vezető út egy kikövezett lépcsőjének fogták fel a hivatalukat. Ráadásul sokrétű kapcsolattartásuk révén betekintést nyerhettek több szakmai ügyvitelbe is. A Királyság fennállása során a delegátusokból gyakran vált kormányzósági tanácsos, kormányzóhelyettes, rendőrfőnök vagy tiszteletreméltó tag a Központi Kongregációban. Delegátusnak lenni tehát nagy kihívás volt, de aki jól végezte dolgát, biztos lehetett benne, hogy munkája megtérül és

⁹² Ne felejtjük el, hogy a korszak liberális gondolkodói általában helyeselték a cenzúrát vagy a politikai központosítást.

pontosan ez volt a szervező elit szándéka is; a delegátus legyen felkészült, tapasztalt, jó emberismerő és ne álljon érdekében korruptnak vagy hatalommániásnak lennie.

A kormányzói tisztség azonban elérhetetlen volt az „egyszerű” delegátusok számára. A kormányzás elnyeréséhez különleges bizalom és magas udvari kapcsolatok kellettek. A kormányzó mindenekelőtt arisztokrata volt, aki hosszú állami szolgálat után nyerhette el a tisztséget. A korszakban kifejezetten erős kíváncsalom volt, hogy a kormányzó ne csak tudjon olaszul, hanem rendelkezzen valamilyen szintű helyismerettel is. A beosztottakban ez bizalmat szült, amire az első években nagy szükség is volt, ám az 1830-as évektől kezdődően ez a kíváncsalom egyre kevésbé érvényesült. Kormányzónak lenni már nem jelentett akkora karrierlehetőséget, mint másfél évtizeddel korábban, mert a kormányzók egyre kevesebb teret kaptak döntéseik megvalósítására.⁹³

Mindezekkel szemben kerületi biztosnak lenni nem vonzó perspektíva. A díjazás hiánya és a sok utánajárást igénylő feladatkör annyira nem tette vonzóvá a tisztséget, hogy a Királyság fennállása során mindvégig gondot okozott a tisztség betöltése. Ez a hiány különösen Veneto tartományban öltött riasztó méreteket, mert a nagybirtokrendszer és a bérmunka elterjedtsége miatt kifejezetten rosszul járt az, aki ingyen dolgozott az államnak.

Ez a rendszer kezdetben tehát lényegesen többet nyújtott, nagyobb beleszólást, kezdeményezést és karrierlehetőséget kínált, mint a Habsburg Monarchia többi államrésze vagy a korabeli itáliai miniállamok. Nemcsak az örökös tartományok olaszul tudó arisztokratái és szakemberei számára kínált tevékeny, meglehetősen önállóságot biztosító tisztségviselői szabadságot, hanem az új alattvalók és a napoleoni elit számára is lehetőség nyílt — egy bizonyos pontig — a felemelkedésre és a tevékeny közszolgálatra. Az új elit csoportjairól és a karrierlehetőségeikről bővebben egy másik tanulmányban szándékozom írni.

A rendszer működtetői

A Habsburg Monarchia államrészei közül arányaiban a Lombard-velencei Királyságban alkalmazták a legtöbb fizetett hivatalnokot, de itt is volt a legnehezebb magasabb állást szerezni, mert az előrejutáshoz elsősorban tapasztalat és egyetemi végzettség szükségeltetett. Ez a tárgyalt korszakban leginkább az ex-napoleoni tisztségviselők sajátossága volt, akik emiatt (is) nagyobb arányban képviseltették magukat a delegációk élén, a tartományi tanácsokban vagy a szakmai kamarákban. Származás szerint ők többnyire lombardiaiak voltak, részben pedig külföldiek (piemontiak, modenaiak). Ez utóbbi sem meglepő, hiszen mindkét államban egy erősen konzervatív, anti-liberális kormányzat állt fel, ahol a régi rendszer működtetőinek karrierlehetőségei erősen leszűkültek. Lombardiában természetesnek tűnt, hogy a legtöbb tisztséget helyi származásúak töltötték be, míg Veneto-ban a helyi elit tagjai csekély létszámban vállaltak tisztségeket. Ennek nemcsak az erős „lombard lobbi” volt az oka, hanem a tanult, tapasztalt, venetobeli szakemberek hiánya is. Emellett az örökös tarto-

⁹³ Mazohl-Wallnig, B.: Österreichischer Verwaltungsstaat. 212–216.

mányok elsősorban dél-tiroli származású tagjainak képében további erős konkurenciával is szembe kellett nézniük.

A Királyság személyi politikája a tárgyalt korszakon túlmenően azonban egyre zártabbá vált. Az ex-napoleoni tisztviselők kikopásával az újabb generáció már nem élvezhetett akkora hivatali önállóságot, mint elődeik, akik a rendszer első tégláit lerakták. A Habsburg Monarchia instabil költségvetése, a szomszédos Szárd-Piemont erősödő politikai-kulturális vonzása és a beszükülő karrierlehetőségek előrevetítették annak az adminisztratív összeomlásnak a képét, ami 1848 tavaszán bekövetkezett. Ez egy hosszú folyamat eredménye volt, amely ellen a császári udvar nagyon keveset tehetett.

3. A törvényhozói hatalom

Központosított autonómia

A modern és premodern viszonyok közt egyensúlyozó Királyságban a mai fogalmaink szerint nem beszélhetünk törvényhozói hatalomról. Am a Királyság törvényeit nem Bécsben hozták, hanem több-kevesebb bécsi ráhatásra a kormányzók és az adott tartományi (milánói vagy velencei székhelyű) Központi Kongregáció (*Congregazione centrale*). A Központi Kongregáció ötlete szintén nem volt új. II. József Államgyűlése (*Congregazione dello Stato*) szolgáltatta azt a példát, amelyet jelentősen átalakítva sokkal nagyobb térben kívántak bevezetni. Az Államgyűlés egy parlament csiráját hordozta magában, amint 1848 után, a Lombard-velencei Királyság alkonyán szándék volt arra, hogy ebbe az irányba fejlesszék tovább a Központi Kongregációt. Ezen túl a delegációk szintjén is tartottak közigazgatási fórumokat, melyeket tartományi gyűléseknek neveztek. A tartományi gyűlések (*Congregazione provinciale*) ötlete Ferenc császártól származik, Kübeck és La ansky ellenezte.⁹⁴ Ez a Habsburg Monarchia államrészeiben sehol máshol fel nem lelhető vagy máshoz nem hasonlítható egység. A császár úgy vélte, hogy ezáltal teljessé tehető a visszacsatolás a központilag vezérelt hatalomgyakorlás minden szintű egysége — ebben az esetben a delegációk — számára. A központosított vezérelv eme „társadalmi kontrolljának” struktúrarajzát lásd a II. számú mellékletben.

Az 1815. április 24-i pátens⁹⁵ szabályozta a kongregációk jogkörét. A Kübeck tervezetén alapuló pátens szerint nem rendelkeztek döntési vagy utasítási jogosultsággal, „mindössze” tanácsadó szervek voltak, amelyek megvitathattak bizonyos kérdéseket. Javaslatokat tehettek például az adózás vagy a hadkiegészítés mértékére és elosztására, a községek és városok finanszírozására, egyesületek támogatására vagy pályázatok kiírására. A Központi Kongregációnak ezen felül jogában állt elküldeni javaslatait közvetlenül a császárhoz, és a tartományi kongregációk felett is ellenőrzést gyakorolt. Mindkét tartományban felállítottak egy-egy központi kongregációt, amelynek elnöke maga a kormányzó lett.

⁹⁴ Laven, D.: Venice. 71.

⁹⁵ Raccolta, 1815. I. köt. 67–87.

Minden delegáció a tartományban (*governo*) egy-egy nemest és nem nemest küldött a gyűlésbe, a királyi városok pedig egy-egy képviselőt. Lombardiában a gyűlés 28 főből állt (9 delegáció, 10 királyi város), Veneto-ban pedig 25 főből (8 delegáció, 9 királyi város). A küldöttek hivatali ideje 6 év volt, ám a folyamatosság és naprakészség biztosítására egy rotációs modult is beleírtak a törvénybe. Minden terminus felénél sorsolás kellett tartani, ahol a kisorsolt képviselők helyére újakat kellett választani. Az első év úgynevezett zéró évnek számított. Tehát 1819-ben a küldöttek felét újraválasztották, majd 1822-ben újra kisorsolták az összes (a 6 évet kitöltő és a 3 éve képviselő) küldött közül a felét, az ő helyükre pedig újakat választottak. Akik 6 éve voltak jelen, azoknak természetesen le kellett mondaniuk, de újraindulhattak a küldöttségért. Hiába esett egybe egy-egy kivétellel a delegáció és a királyi város kiváltsága, mégis különbséget kell tenni a kettő közt; a delegáció küldöttei — elvben — a területet, a „vidéket” képviselték, a város küldöttei pedig magát a várost. A delegáció küldöttei számára földbirtoktulajdon volt a részvétel feltétele, míg a városi küldöttek esetében vagyoni census érvényesült. Ennek ellenére a valóságban a város túlsúlya érvényesült a vidékkel szemben, mivel a delegáció küldöttei döntően az adott székhely lakói voltak, akik nem megélhetési célból birtokoltak földtulajdont is.⁹⁶ Egyházi személyek és állami hivatalnokok nem voltak választhatók. Tartományi kongregációkat minden delegáció tarthatott, amelyeken mérettől függően 2-4 nemes és nem nemes valamint a királyi város egy képviselője vehetett részt. Elnöke a tartományi delegátus volt. Lényeges különbség, hogy a Központi Kongregációtól eltérően a tartományi kongregációk jogkörébe már a végrehajtás is beletartozott, de a javaslatok és a végrehajtandó feladatok köre a katonai kérdések kivételével megegyezett vele. A tartományi kongregációkat tehát egy kettős funkciójú közigazgatást ellátó szervként határozhatjuk meg, amelyek konkrét petíciót nem adhattak be, de a javaslataikat mellékelhették a gyűlésen meghozott határozataikhoz. A Központi Kongregáció tagjai évi 2.000 forint fizetésben részesültek, míg a tartományi kongregáció résztvevői nem kaptak fizetést. Amint látható a két kongregáció közel sem azonos súllyal bírt, viszont évről évre lényegében változatlan személyi összetétellel ült össze. Ez volt Ferenc császár rendi jellegű engedménye avagy kedvezménye a helyi elit számára, ahol meghatározott emberek elmondhatták mint a „Királyság természetes rendjének tagjai” az őket, illetve a „Királyságot” illető problémáikat, javaslataikat és észrevételeiket. Nem véletlen az idézőjel használata. Tartományi szinten 25 illetve 28 emberről van szó, delegátusi szinten pedig 3–5 főről! Az uralkodó által jóváhagyott, meghatározott szociális háttérrel bíró személyekről van szó, ráadásul meglehetősen csekély súllyal bíró intézmény keretein belül, akik tökéletesen tisztában voltak korlátaik mértékével. Ennek ellenére mégsem mondható el, hogy ez csak egy látszatkedvezmény vagy egy sajátos intézményi korrupciós szelep volt. Ám ennek bizonyításához előbb célszerű kifejtetni a képviselőválasztás menetét.

⁹⁶ Ezt a helyzetet azonban felismerték a kormányzók, ezért 1823-ban engedélyezték, hogy a nem nemesek számára fenntartott helyekre nemesek is pályázhassanak. A városlakók dominanciája így mérséklődött.

A képviselőválasztás az április 24-i pátens szerint a következőképpen zajlott. A községek és a városok jelölteket állítottak, akik közül az adott tartományi vagy központi kongregáció egyenként három személyt javasolt. A listát elküldték Bécsbe, ahol Ferenc császár kinevezte a számára megfelelőnek tűnő jelöltet. Illetve így nézett volna ki ideális esetben a választás. Amint látható, a legalsó szinteken nem járt fizetés a sokszor nagy utánajárást és törődést igénylő feladatokhoz. A helyi lakosok számára nem tűnt vonzóknak egy semmire fel nem jogosító, de nagyfokú törődést igénylő kinevezés, ahol ráadásul nagyfokú ellenőrzésnek is alá volt rendelve. A jelentkezők azonban nemcsak emiatt nem tolongtak a tisztség elnyeréséért, hanem ez gyakran a politikai ellenzékiség, vagy szolidaritás kifejezése is volt, továbbá a rokonság véleménye is visszatartó erő lehetett. Tehették ezt könnyen amiatt is, mert nem volt igazi tétje annak, hogy lesz-e jelöltjük az adott kongregációban vagy sem. Pontosan ugyanez volt a helyzet a kerületi biztosság esetében is. Volt azonban még egy tényező, ami erősen megrostálta a jelentkezők körét; a földadó-cenzus. A meglehetősen magasra beállított cenzust tehát kevesen lépték át, az alkalmas jelöltek közül pedig kiestek a politikai ellenzékkel szimpatizálók és a magánjellegű okok miatt távolmaradók is. Ezen felül pedig néha a helyi rivalizálás miatt nem sikerült kerületi biztost választani, bizottsági tagokat a *comune* vezetésére vagy küldöttest a tartományi kongregációba. A korszakban nem volt ritka, hogy Ferenc császár egy olyan listáról nevezett ki tisztségviselőket, ahol a városok és községek csupa egy fős ajánlásai sorakoztak. A delegátusok és kormányzók tehát nem engedhették meg maguknak azt, hogy méltánytalanul bánjanak a tartományi kongregációk képviselőivel vagy a kormányszatnak még inkább alárendelt kerületi biztosokkal, hiszen az ő munkájuk nélkülözhetetlen segítség volt, amit ráadásul ingyen végeztek.⁹⁷ Nélkülözhetetlen abban az értelemben, hogy ha sajátos formában is, de visszacsatolást adhatott az állam számára; delegátusi szinten mindig volt 3-5 ember, aki — saját érdekeit is szem előtt tartva — formálisan is hangot adhatott az illetékes személynek, akinek „nem tartozott semmivel” és nem volt a hivatali alárendeltje. Tartományi szinten már kevésbé volt személyes ez a kapcsolat, de természetesen itt is igaz, hogy mindenki ismerte valamennyire a másikat. A másik pozitív hozadéka a dolognak inkább elvi jellegű. Egy mereven hierarchizált politikai struktúrában az olyan intézmények, mint a kongregációk, magukban hordozták egy későbbi parlamentáris igény csíráját. Nem véletlen, hogy az 1848-as felkelés alkotmányozási hozadéka volt az a kíváncsi, hogy a Központi Kongregációkat fejlesszék parlamentáris szintűvé, de legalábbis több és szélesebb jogköröket ruházzon rájuk az uralkodó. A tanulmányomban elemezni kívánt időtartamban ilyen gondolatok felvetésére még csak esély sem látszott, ám maga a lehetőség adott lett volna. Kizárólag az analógia végett érdemes megjegyezni, hogy a magyarországi reformkor megyei gyűlésein részt vevő reformerek is nagyon hasonló problémákkal találták szembe magukat, de nekik történelmi okokból kifolyólag sokkal nagyobb érdekérvényesítési lehetőségeik voltak.

---

⁹⁷ Gottsmann, A.: A Királyság. 20.

Az alapító pátensben rögzített alkirályi tisztség is újdonságnak számított, mert a birodalomban korábban nem alkalmazták. Ugyanakkor egy sajátos fricska is, mert Eugène de Beauharnais is alkirály volt. Ennek ellenére sokáig nem volt világos, hogy az alkirálynak milyen jogkört is szán Ferenc császár. Bellegarde kellőképpen befolyásos volt ahhoz, hogy az alkirály képviselőjeként olyan kérdéseket is befolyásolhasson, amelyek nem tartoztak a tulajdonképpen definiálatlan jogkörébe. Az alkirályi tisztség Metternich ötlete volt, Ferenc császár csak kelletlenül fogadta el a javaslatot.⁹⁸ Ferenc császár szinte mindegyik testvérének felajánlotta a posztot, de egyiküknek sem állt szándékában elfogadni. 1816-ban Antal főherceget próbálta meg rávenni, akit március 7-én⁹⁹ ki is nevezett alkirálynak, de miután kiderült, hogy Ferenc császár lényegében csak reprezentatív funkciót szán neki, Antal főherceg végül nem fogadta el a kinevezést. A császár törekvéseit jelzi az is, hogy az alkirályi rezidenciának kiszemelt, Milánóhoz közel fekvő Monzát városi rangra emelte 1816. április 11-én.¹⁰⁰ 1818-ig nem volt új kinevezett lombard-velencei alkirály, amikor Rainer főherceg végül elvállalta tisztséget. Rainert január 3-án¹⁰¹ nevezte ki a császár, valószínűleg azért, mert ő meglehetősen kezelhetőnek tűnt.¹⁰² Az alkirály feladata volt a Királyság iparának támogatása, a kormányzók munkájának segítése és az esetek gyakorlítása. Milánó és Velence *podestà*-ját, a kormányzósági titkárokat, az adelegátusokat és a delegátus-segégeket ő nevezhette ki, ami „hatalmának” egyetlen konkrét, de nem túl befolyásos jogköre volt.¹⁰³ A tisztség súlytalanságát jól mutatja, hogy Rainer alkirályként még diplomáciai levelezést sem folytathatott.¹⁰⁴

Végül az Egyesült Udvari Kancellária (*Vereinigte Hofkanzlei*) területi alapon történő megosztására is sor került Bécsben 1817-ben. Létrejött a Legfelsőbb Kancellária (*Oberste Kanzlei*), ami alá három „nemzeti” kancellária tartozott: az osztrák-illír, a cseh-galíciai és a lombard-velencei Kancellária. A négy kancelláriai tisztségből az osztrák-illír kancellárt leszámítva mindegyik helyre az itáliai és illír-dalmát területek újjászervezésében jelentős tapasztalatot szerzett emberek kerültek. A legfelsőbb kancellár Franz Joseph von Saurau, a cseh-galíciai kancellár Prokop Lažansky és a lombard-velencei kancellár pedig Giacomo Mellerio¹⁰⁵ lett. Mellerio és Királyság elitje azonban éppúgy nem szerzett nagyobb autonómiát ezzel a döntéssel, mint Rainer alkirályi kinevezésével. Az új tisztségek csak újabb közvetítő csatornákat és kicsivel több udvari befolyást jelentettek.

A hatalom, a közvélemény és Bécs

Ferdinand Bubna altábornagy több levelében is hangsúlyozta, hogy nem nyerhető meg az olasz közvélemény szimpátiája, „ha az olasz nemzet semmi

⁹⁸ Haas A.: Metternich. 60.

⁹⁹ Raccolta, 1816. I. köt. 214–215.

¹⁰⁰ Raccolta, 1816. I. köt. 234.

¹⁰¹ Raccolta, 1818. I. köt. 1–3.

¹⁰² Laven, D.: Venice. 72.

¹⁰³ Mazohl-Wallnig, B.: Österreichischer Verwaltungsstaat. 322.

¹⁰⁴ Haas A.: Metternich. 141.

¹⁰⁵ Peter Goëss is megpróbálta megszerezni a tisztséget, de sikertelenül.

előnyét nem látja az alkirály kinevezésének”.¹⁰⁶ Pontosan ez volt az az érv, amivel Metternich meggyőzte végül Ferenc császárt, hogy mégis tartsa meg a tisztiséget. Ám Eugène de Beauharnais alkirályként látványosan karizmatikusabb volt, mint Rainer főherceg, és ezáltal az alkirályi intézmény léte a helyi közvélemény számára a Bécsnek való alárendeltséget juttatta eszükbe. A kezdeti lelkesedés és a felemás eredmények azonban nem születtek tartós szimpátiát az új rendszer iránt. A tárgyalt időszak hatalmas gazdasági válsága szintén nem adott okot az optimizmusra, ám a rendszer biztosítani tudta stabilitását. Ferenc császár egy erősen központosított (két) tartománnyal gazdagíthatta birodalmát, míg az olasz elit átmenthette hatalmának és politikai-kulturális örököségének jelentős részét. Ferenc császár Lombardia-Velence-képét és szándékait például jól jellemzik az alapító pápenszavai, ahol gyakran az uralkodói többséget (*Wir*) az új Királyság „fölként” használja. Ilyen kifejezések találhatók benne, mint a „Mi utódaink” („*Unsere Nachfolger*”) a „Királyság trónörököse” helyett vagy a „Mi új Királyságunkban” („*in unserem neuen Königreiche*”) a szimpla, elvontabb „új Királyságban” szókapcsolatok helyett. Ez a szellemiség természetesen a *Gesamtmonarchie* szellemiségének manifesztálódása, amit nem lehet eléggé hangsúlyozni, mint lényeges szempontot. Az olasz történetírás is hajlamos elfeledkezni arról, hogy ne csak az olasz nemzeti egység politikatörténeti szempontrendszere szerint vizsgáljon. Ferenc császár Lombardia-Velencét Birodalmának integráns, egyben központosított, de autonóm részévé kívánta tenni, amihez hajlandó volt kompromisszumokra. Ezek a kompromisszumok azonban természetesen nem érinthették a nemzeti szuverenitás kérdését. A metternichi amalgamáció — ami szintén a *Gesamtmonarchie* eszmeiségén alapult — tehát csak részben intézményesülhetett és új államiság alapításáról sem beszélhetünk, de már ez is elegendő kölcsönös előnyt biztosított mindkét félnek.

A velencei elit érezhetően kevésbé részesült a hatalomból, mint a lombard elit, az új Királyság iránt mégis nagyobb lojalitással viseltettek, mint a Mincio túloldalán élők. Ez jelentős részben a tartomány földbirtok-viszonyai miatt alakult így. Az új hatalmi struktúra inkább tartotta szem előtt a nemesek politikai szerepvállalását és a nagybirtokosok patriarchális szerepkörének megőrzését, mint a kézművesek, kereskedők vagy professzionális hivatalnokok érdekeit és Veneto tartományra a monokulturális latifundiumok voltak jellemzőek. Mindemmellett a velencei nemesség kulturális attitűdjeiben is különbözött a lombardiai nemességtől, így a venetobeliek az új politikai struktúrát saját — vélt — jogaik védelmére használták fel anélkül, hogy ténylegesen is szerepet vállaltak volna benne. Megtehették, mert ők voltak a „rendszerváltás” Bécs általi preferáltjai. A Velencei Köztársaság nemességét azonban másként célszerű megragadni, mint a német, a magyar vagy a francia nemességet. A velencei nemesség elviekben egyenrangú volt, ám előkelőség is hivatalviselés tekintetében sokat számított, hogy az adott család az öt rangosztályban hányadik helyen áll. Ezen felül voltak származás szerint különösen tekintélyes családok, mint például a

¹⁰⁶ Haas A.: Metternich. 142.

12 apostoli család (*famiglie apostoliche*),¹⁰⁷ a négy evangéliumi család (*famiglie evangeliche*)¹⁰⁸ vagy a kilenc ősi eredetű család (*famiglie di origine antica*),¹⁰⁹ akik a legősibb honossággal büszkélkedhettek. Ezen családok oldalágai és rokonságai keresztül-kasul átszöttek a velencei nemességet. A Királyság 1815-ös megalapítása után az osztrák jog szerinti nemesi rang illette meg őket, ám ez kevésbé befolyásolta viszonyulásukat a császári udvar és a birodalmi arisztokrácia irányába. Nem kívántak részt venni a *Gesamtmonarchie* gépezetének irányításában, nem létesítettek házassági kapcsolatokat nem velencei arisztokratákkal, ellenben élénken foglalkoztak vélt vagy valós jogaik biztosításával. Mindezek ellenére lojalitásuk Bécs felé megkérdőjelezhetetlen volt.

A — nagyrészt lombardiai — liberális „középosztály” ideológiai szempontból két nagy csoportra oszlottak; a függetlenségpárti *puri italiani* mozgalom híveire, akik Murat ügyével és az alkotmányos monarchia eszméjével szimpatizáltak, valamint a pro-Habsburg pártira, akik egy Habsburg védőernyő alatti regionális Itáliában látták a jövőt. 1815 után a függetlenségpártiak eltűntek a hatalomból és részben külföldre menekültek avagy illegalitásba vonultak. A liberális Habsburg-párti elit piemonti orientációjáról önálló tanulmány — ismereteim szerint — nem jelent meg, akárcsak az angolpárti irányzatról sem.¹¹⁰ A nemesség és polgárság társadalmilag nem különült el annyira egymástól, mint Veneto-ban és a földbirtok-viszonyos sem voltak annyira „egészségtelenek”, mint a Pó alsó folyása mentén. A kézműves ipart, kisbirtokos gazdálkodás és az átmenő kereskedelem volumene és diverzitása az exportorientált gazdasági szerepvállalás felé ösztönözte a lombardiaiakat. A napoleoni kontinentális zárlat pedig hatalmas lökést adott az itáliai nemzeti törekvéseknek, hiszen a lombard gazdasági életet a zárlat jelentősen befolyásolta. A politikai polarizáció terében pedig a szabadkőműves társaságok bizonyultak, ahol a gazdasági-politikai szaktudás találkozott az állami befolyással. Nem véletlen, hogy a Királyság létrejötte után, sőt, egész fennállása alatt Lombardia társasági élete a szabadkőműves-liberális szellemi élet mentén szerveződött, így lojalitása a császári udvar iránt minimum feltételesnek nevezhető. A velencei eliten alig hagyott nyomot a *Gesamtmonarchie* eszmeisége — mégis Bécs szempontjából „lojális alattvalóknak tündek”, ellenben a későbbi jelentősebb hivatali karriert befutott lombardok a későbbi alkotmányozási folyamatok során tanújelét adták ezirányú elkötelezettségüknek — mégis Bécs szempontjából ők „liberális elhajlóknak” számítottak. A Királyság hivatali viselő, törekvő polgárai számára hatalmas tehertételt jelentett, hogy fennállása alatt a császári udvar (Metternich-

¹⁰⁷ Az alapító családok, akik megválasztották Velence első dózsáját 697-ben. Név szerint: Badoer, Barozzi, Contarini, Dandolo, Falier, Gradenigo, Memmo, Michiel, Morosini, Polani (†1760), Sanudo és Tiepolo.

¹⁰⁸ A négy család, akik megalapították a Szent György kolostort. Név szerint: Bembo, Bragadin, Corner és Giustinian.

¹⁰⁹ A kilenc latin eredetű család, akiket mindenki őshonosnak ismert el. Név szerint: Baseggio, Dolfín, Querini, Salamon (†1788), Soranzo, Zane, Zen és Zorzi.

¹¹⁰ Az orientáció alatt elsődlegesen irodalmi-kulturális kapcsolatokat kell érteni, amelyek politikai tartalommal töltődtek meg. Ilyen katalizáló szerepet játszottak Francesco Hayez, Alessandro Manzoni vagy Vincenzo Gioberti művei és kapcsolattrendszere. *Duggan, C.*; *The Force of Destiny*. 90–101.

nek és körének kivételével) képtelen volt felismerni ezeket a nagyon mélyen gyökerező attitűdöket.

4. Az igazságszolgáltatás

Az igazságszolgáltatás intézményei

Az új Királyság igazságszolgáltatása a Monarchia szempontjából nézve rendelkezett egy jelentős különbséggel a birodalom többi államrészeivel szemben; az igazságszolgáltatás szervezete a legalsó szinteken is el volt különítve a közigazgatástól. A francia-itáliai rendszer hatékonysága annyira lenyűgözte a COHC döntéshozóit, hogy fel sem merült a hozzányúlás a szervezeti struktúrához. Az osztrák polgári- és büntetőtörvénykönyv lefordítása olasz nyelvre természetesen már 1815-ben megtörtént, ám Ferenc császár kívánalma miatt az itáliai törvénytárban olyan kritikus törvényeket is átírtak, mint például a polgári házasság engedélyezése. A legalacsonyabb szintű, elsőfokú bíróság a városban a *preture urbane*, vidéken a *preture foresi* elnevezést viselte. Ez a két bíróság mindössze elnevezésükben különböztette meg a preturiákat, funkciójuk és feladatuk azonos volt. A preturiák általában több járást fogtak át, így hatékonyabb és rugalmasabb ügyvitelre voltak képesek. Minden delegáció székhelyén működött egy általános tartományi bíróság, amely a polgári peres ügyekben volt hivatott ítélni és egy adóbíróság, amely az adózási szabályok alkalmazásában felmerülő vitás kérdésekben volt illetékes. Innen a milánói (elnöke: Francesco Patroni) vagy a velencei (elnöke: Franz von Enzenberg) fellebviteli bírósághoz (*Tribunale d'appello generale – Civil-Justiztribunal*) lehetett fellebbezni. Ezen felül pedig Lombardiában felállítottak egy tartományi szintű (*governo*) vám- és adóügyi bíróságot (*Tribunale della dogana e delle imposte – Mercantil- und Wechseltribunal*), ahova csak és kizárólag vám- és adóügyek esetében lehetett fellebbezni, Veneto-ban pedig egy szintén tartományi szintű kereskedelmi- és tengerjogi bíróságot (*Tribunale mercantile e marittimo – Mercantil- und Seetribunal*), ahová szintén csak minősített esetekben lehetett fordulni. Ezek párhuzamosan működtek a fellebviteli bíróságokkal vagyis mindkét hivatalhoz lehetett fordulni, legfeljebb az ügyet továbbküldték a másik bírósághoz. Mivel a milánói Semmítőszéket megszüntették, így előlött 1815 áprilisa után az *Oberste Justizstelle* volt az illetékes. Joseph von Sardagna,¹¹¹ az igazságszolgáltatás megszervezésével megbízott szakember és a COHC illetékes tagja, Filippo Ghisilieri-Calderini egyaránt a legnagyobb hiányosságnak tartották azt, hogy a Királyságnak nincs önálló, legfelsőbb szintű jogi intézménye. Sardagna érve, miszerint a Habsburg Monarchia többi államrészétől markánsan elkülönülő jogi környezet szükségessé teszi egy ilyen hivatal létrehozását, végül diadalmaskodott. Ferenc császár 1816. március elején értesítette a

¹¹¹ Joseph von Sardagna (1774–1832) dél-tiroli származású jogász. 1814-től udvari tanácsos az *Oberste Justizstellé*-ben, ahol 1817-ig felügyelte az olasz jogalkotást. 1817-től 1819-ig a veronai *Justizsenat* alelnöke.

kormányzókat a döntésről, amelyet 9-én nyilvánosságra hoztak.¹¹² 1816. június 30-án¹¹³ létrehozta a veronai székhelyű lombard-velencei szenátust (*Senato lombardo veneto del supremo tribunale di giustizia*, németes rövidítéssel *Justizsenat*). Az ez év augusztus 1-étől működő legfelsőbb bíróság első elnöke a veneto-i jogi referens, Leopold von Plenciz¹¹⁴ lett, bár a preturiák feletti rendelkezést csak 1817. január 1-én vette át.¹¹⁵ A hat fős tanácsból álló Szenátus joghatósága alá tartozott nemcsak a Királyság, hanem kezdetben Dalmácia tartomány igazságszolgáltatása is, mégpedig kizárólagos jogosultsággal. A Szenátus lényegében a bécsi *Oberste Justizstellé*-nek alárendelt, de nagy önállóságot élvező, legfelsőbb jogszolgáltató intézménye lett. Feladata, miként elődjének, a milánói Semmitőszéknek is, a fellebviteli bíróságok kontrollja, és adott esetben ítéleteinek felülvizsgálata volt.

A hatalom igazsága

A Lombard-velencei Királyság igazságszolgáltatását általában úgy szokás leírni, mint egy központilag vezérelt, Ferenc császár „ízlésének” megfelelő ítéleteket hozó hatalmi ágat. Ez a konszenzus nem áll távol a valóságtól, ám az újabb kutatások, jelesül David Laven a következőkben még sokszor idézett műve¹¹⁶ is árnyalja ezt a képet. Úgy vélem, két nagy és egy kisebb nyilvánosságot kapott eset vizsgálata által tudom a leginkább megmutatni a bírói hatalom természetét és azt a jogi környezetet, amelyet a Habsburg Monarchia nyújtott. Időrendben elsőként a mantovai pernek nevezett esetet vizsgálom meg, másodikként pedig a Pellico-Maroncelli-ügyet, ami — bár némiképp túllép a tárgyalandó korszakom határán, de — nagyszerűen megmutatja, milyen „jogi környezetben” éltek az ellenzéki liberális értelmiségiek. Mindezek előtt azonban az 1815-ös hadbíróági esetről írok röviden.

1815 elején kevesen gondolták volna, hogy Napoleon vissza fog térni. A császári-királyi hadszervezés még folyamatban volt és az új Királyság is még csak tervek szintjén létezett, így Habsburg szempontból az új olasz alattvalók lojalitása legalábbis kérdésesnek számított. Különösen igaz volt ez a katonatisztekre, akik ha át is léptek a császári-királyi hadseregbe, kevéssé érezték azt saját közegüknek. A napoleoni tisztek közül nem mindenki tette le a hűségesküvet Ferenc császárra, és azok is nosztalgiával gondoltak a régi időkre, akik letették. Mindezen felül a főtiszti- és tábournoki kar köreiben nagyon meghatározó volt a szabadkőművesség jelenléte. Murat támadása és a Franciaország elleni hadjárat szülte gyanakvás ezen tisztek megfigyeléséhez és hamarosan tömeges letartóztatásukhoz vezetett. Az új Királyság igazságszolgáltatása felelevenítette az Itáliai Királyság egy speciális hadbíróági gyakorlatát; a rendkívüli

¹¹² Raccolta, 1816. I. köt. 217.

¹¹³ Raccolta, 1816. I. köt. 382.

¹¹⁴ Leopold von Plenciz (1749–1830) alsó-ausztriai nemesi származású jogász, 1803-tól udvari tanácsos az *Oberste Justizstellé*-ben. 1816-tól az *Oberste Justizstelle* alelnöke, majd 1823-tól 1829-ig elnöke és a lombard-velencei szenátus elnöke 1816-tól 1824-ig.

¹¹⁵ Helfert, J. A.: Kaiser Franz. 501.

¹¹⁶ David Laven: Venice and Venetia under the Habsburgs, 1815–1835. New York, 2002.

hadbíróságok gyakorlatát (*Commissione straordinaria di guerra*).¹¹⁷ Minden delegátusnak, mint jogelődjüknek, a prefektusoknak hűségesküre kellett köteleznie minden egykori tisztet, és letartóztatni azokat, akik ezt megtagadták. A tisztek levelezését ellenőrizték a rendőrség által, de gyakran annyi is elég volt a vádhoz, ha a tisztnél megtalálták a rimini felhívás egy példányát vagy más, felkelésre buzdító írást. A vádlottakat ez év őszén Mantovába szállították, ahol egy nagy tárgyaláson hozták meg az ítéleteket. Nem véletlen a város megválasztása sem, hiszen a korabeli Észak-Itália egyik legjobban kiépített erődvárosáról van szó, ahol a katonaság könnyedén kézben tudta tartani az uralmat.¹¹⁸ November 18-án mindazok, akik valamilyen kapcsolatban álltak az ellenséggel halálbüntetést vagy sáncmunkával súlyosbított várfogságot kaptak. Később, 1816-ban Ferenc császár néhány esetben kegyelmet gyakorolt és egyetlen kivégzésre sem került sor.¹¹⁹ Ez az eset még a háborús pszichózis szülte kései pótcselekvésnek is tulajdonítható, bár súlyosan demoralizáló hatással volt a frissen Habsburg uniformisba bújt tisztikar számára. A másik két eset azonban jogilag ennél sokkal inkább alá volt támasztva, ezért több levonható tanulsággal is szolgál.

Már Murat hadjárata előtt, tehát a fent leírt mantovai per előtt szerveződni kezdett egy Habsburg-ellenes felkelés, ami a megszálló hatalom kiűzését célozta meg vagyis egy szervezett államelleni összeesküvésnek kell tekinteni. Szemben a fenti példával, ezt nem lehet egyedi esetek összességének tekinteni, hanem komoly, „reális” veszélynek. 1814 nyarán Haager rendőrminiszter egyre több olyan jelentést kapott, miszerint egy bresciai-milánói vezetésű összeesküvés felkelés kirobbantását tervezi 1814. július 10-ére.¹²⁰ Bellegarde és a velencei rendőrfőnök, Anton von Raab azonban úgy vélte, nem kell jelentős megmozdulástól tartaniuk. Július 15-én jelentés érkezett, hogy egy bizonyos Comelli gróf szervezi a felkelés és brit támogatókat keres hozzá. Comelli tervét nehezen lehetne reálisnak nevezni, mivel külföldi olasz emigránsok partraszállására alapozva akart vereséget mérni az osztrákokra, hogy a Római Birodalomhoz hasonló államot hozzon létre. Egy besúgó, bizonyos St. Agnan révén kiterjedt kapcsolati háló képe sejlett fel Haager előtt, ami Dél-Tiroltól Szicíliáig ér, ám kevés befolyásos támogatót képes mozgósítani. A csoport több olasz tábornokot is megkörnyékezett, de csak Teodoro Lechi ígérte meg csatlakozását a mozgalomhoz. A kapcsolatfelvételt a szabadkőműves milánói, centrista többségű József-páholy koordinálta, akik sokkal gyakorlatiasabban álltak hozzá a szervezéshez, mint Comelli. Az igazgatók az olasz tisztek révén a Habsburg Monarchia újonnan felállított olasz ezredeire alapozták a felkelés megindulásának sikerét, meghatározták, hogy melyik csapatnak milyen városokat kell elfoglalnia, majd

¹¹⁷ Helfert, J. A.: Kaiser Franz. 147.

¹¹⁸ Szemben Milánóval vagy más, részben megerődített városokkal, amiként az 1848 márciusában ki is derült.

¹¹⁹ Hans Kramer: Österreich und das Risorgimento. Wien, 1963. 199. Az esetről sajnos átfogó, releváns írás nem olvasható, a források pedig elérhetetlenek, így csak egy adatot találtam a tisztek számára vonatkozóan; Heinrich Benedikt szerint 444 tisztet vontak vizsgálat alá Mantovában. Benedikt, H.: Kaiseradler. 116.

¹²⁰ Rath, J.: The provisional Regime. 243–244.

végül Peschiera, Bergamo és Crema felől meg kell támadniuk Milánót.¹²¹ Ezután a cél Bellegarde foglyul ejtése és a népfelkelés teljessé tétele. Bombelles gróf,¹²² akinek Párizsban St. Agnan az összeesküvést elárulta, nem volt túl jó véleménnyel St. Agnanról és csak egy pénzéhes provokátort látott benne, de az általa elmondottak egybeváltak a rendőrségi jelentésekkel. A végső lökést meglepő módon nem az ő vallomása, hanem Alessandro De Rege di Giffenga¹²³ szárd-piemonti tábornok jelentése adta meg. Giffenga megírta a szárd-piemonti hatóságoknak, hogy lombardiai szabadkőművesek (Pino és Fontanelli) megkeresték őt, legyen a felkelésük vezére. A szárd-piemonti hatóságok továbbították a jelentést a milánói rendőrfőnöknek, aki azonnal kapcsolatba lépett Bellegardé-val.¹²⁴ A kérdés már csak a felkelés időpontja volt, minden más tudtak Milánóban, amikor november 18-án jelentés jött Bellegardé-hoz, miszerint következő nap indul a felkelés. Bellegarde azonnal cselekedett. Félreverte a harangokat, megerősítette az őrségeket és járőröket küldetett ki. A jelentést elküldte Velencébe is, ahol Reuß-Plauen herceg hasonló intézkedéseket hozott meg.¹²⁵ Mivel nem történt semmi, ezért Bellegarde javasolta Ferenc császárnak az olasz ezredek mielőbbi kivonását. Raab egyik ügynöke, bizonyos Cheluzzi néhány napon belül megszerezte a vezetők és részvevők teljes listáját, St. Agnan pedig kiismerte az összeesküvők kapcsolati hálóját és anyagot gyűjtött az összeesküvés bizonyítására, így hamarosan megindultak a letartóztatások. December 3-áról 4-ére virradó reggel az összeesküvés szervezőit¹²⁶ letartóztatták. A következő hetekben sor került a többi összeesküvő letartóztatására is, egyedül Comelli gróf menekült meg. A vádlottakat Mantova erődjébe szállították, ahol megindult kihallgatásuk.

Bellegarde december 6-án rendelkezett egy jogi előkészítő bizottság felállításáról, amelynek elnöke a veneto-i fellebviteli bíróság tagja, Francesco della Porta lett, tagjai pedig Filippo Ghislieri-Calderini, Raban Spiegel vezérőrnagy és Franz Weiss von Rettemberg őrnagy. A foglyok kihallgatása kínzás és más „sérelem” nélkül ment végbe, ami részben a foglyok együttműködésének is köszönhető. A letartóztatott vezetők vallomásai alapján Bellegarde nagyon gyorsan képet kapott az összeesküvés valódi mértékéről, terveiről és tagjairól.¹²⁷ A felkelés katonai vezetőjének Teodoro Lechi-t nevezték meg, Achille Fontanelli-

¹²¹ Uo. 257.

¹²² Charles-René de Bombelles (1785–1856) francia királypárti, emigráns katonatiszt, aki császári-királyi szolgálatba állt a napoleoni háborúk alatt. 1834-ben feleségül vette — Metternich közvetítésével — Mária Lujza páрмаi hercegnőt, Napoleon második feleségét és Párma főminisztere lett.

¹²³ Alessandro De Rege di Giffenga (1774–1842) piemonti származású gróf, aki a napoleoni francia, majd itáliai hadseregben harcolt. Az Itáliai Királyság bukása után a Szárd-piemonti Királyság hadseregének szolgálatába lépett, mint tábornok. Ismert volt liberális nézeteiről és szabadkőműves kapcsolatairól.

¹²⁴ R. John Rath: *The Habsburgs and the Public Opinion in Lombardy-Venetia, 1814–1815*. In: *Nationalism and Internationalism. Essays Inscribed to Carlton J. H. Hayes*. Szerk.: Edward Mead Earle. New York, 1950. (a továbbiakban *Rath, J.: The Habsburgs.*) 326–328.

¹²⁵ *Rath, J.: The provisional Regime.* 261.

¹²⁶ Antonio Gasparinetti ezredes, Bernardo Soveri Latuada, Giovanni Battista Marchal jogászok és Giovanni Rasori egyetemi tanár.

¹²⁷ Uo. 276–278.

ről és Carlo Zucchi-ról pedig azt állították, hogy az összesküvéssel szimpatizálnak. Lechi letartóztatása után bűnösnek vallotta magát, Fontanelli és Zucchi ártatlannak. A vezetők egymás elleni körkörös vallomásaiból a kihallgató tisztek végül azt a következtetést szűrték le, amit Bellegarde és Raab is sejtett; az összesküvés közel sem volt olyan veszélyes, mint St. Agnan sejteni engedte. Sőt, St. Agnan a magas jutalom reményében — amit meg is kapott¹²⁸ — maga is konspirált a maga hasznára, mint kettős ügynök. Az év december végén Ferenc császár jelentést kért Bellegardé-tól az alábbi kérdésekre; Az ideiglenes törvénykezés alkalmas-e a tárgyalás lefolytatására? A vizsgálatot folytató hatóságok megbízhatóak-e? Ha nem, hasznos lenne-e egy császári-királyi megbízott kiküldése? Ha a hatályos törvények nem alkalmasak az ítélkezésre, szükség van-e egy rendkívüli jogi különbizottság felállítására? Célszerű-e Milánóban megtartani a pert vagy legyen inkább máshol megtartva?¹²⁹ Haager és Bellegarde tanácsára végül egy mantovai székhelyű különbizottság felállítására tettek javaslatot, a hatályos törvényeket megfelelőnek találták az ítélkezésre és a nyilvános tárgyalás mellett döntöttek. Az ügyész szerepét Luca Valeri kapta meg, a bírók és a védőügyvédek mindannyian olaszok voltak. A polgári különbizottság elnöke a veneto-i fellebviteli bíróság alelnöke, Girolamo Trevisan lett, tagjai¹³⁰ és az ügyész Luca Valeri szintén olaszok voltak. Január 8-án a császár Sommariva altábornagyot kinevezte a katonai különbizottság elnökének és egy csupa katonatisztből álló kihallgatóbizottság is felállításra került.¹³¹ A Code Napoleon alapján ítélkező különbizottság törvényessége az Itáliai Királyság 1808. március 21-i dekrétumán alapult. Eszerint rendkívüli vészhelyzet esetén rendkívüli bizottsági kinevezésen alapuló különbíróságok (*corti speciali straordinari*) állíthatók fel.¹³² Ez azt jelenti, hogy a polgári Trevisan-bíróság a hatályos új, de döntően francia-itáliai eredetű polgári büntető törvénykönyv alapján állt fel mint különbíróság, míg a Sommariva-bíróság teljes egészében a francia-itáliai katonai büntető törvénykönyv törvénycikkein alapult, de azon belül is a rendkívüli esetekre fenntartott törvénycikkeken. Ez a látszólag nüansznyi különbség nagyon lényeges. Az új Királyság még csak tervek szintjén létezett, de már lehetett sejteni, hogy a Habsburg uralom Lombardiában hosszú távú lesz, ezért az államellenes felkelés törvényi minősítéséhez nem lehetett alapul venni az osztrák törvényeket, a császári-királyik küldöttek jogi feltáró és részben jogalkotó munkája pedig mindkét leendő tartományban javában tartott, de nem fejeződött be. A két különbíróság tehát állam-elleni bűncselekmények, felkelés, összesküvés, és hazaárulás ügyében hozhatott ítéletet.

A januári kihallgatások és folytatódó letartóztatások végül elegendő bizonyítékot adtak a különbizottságoknak, hogy ítéletet hozhassanak. A Lauer-

¹²⁸ 4.000 francia frank.

¹²⁹ Uo. 289.

¹³⁰ Francesco della Porta, Gaetano Astolfi, Francesco Bonacina, Giuseppe Maria Draghi, Girolamo Cattaneo, Girolamo Freganeschi, Guglielmo Gardni és Giovanni Gognetti.

¹³¹ Tagjai: Joseph Lauer és Albert De Best vezérőrnagyok, Wilhelm Dressery és egy bizonyos Eberl ezredesek, valamint 2–2–2–2 alezredes, őrnagy, százados és főhadnagy. *Helpfert, J. A.*: Kaiser Franz. 147.

¹³² Uo. 175–176.

különbizottság, amely a kihallgatásokért felelt, február 17-i jelentése alapján a felkelés katonai vezetőjeként egyértelműen Lechi-t azonosította, Fontanelli és Zucchi részvétele nem bizonyosodott be, de az ítélethirdetéshez bevárták a Trevisan-különbizottság jelentését. Április 4-én összesítették a két jelentést és ítéletet hirdettek. A vezetők bűnösnek bizonyultak a francia-itáliai büntetőtörvénykönyv öt pontjában,¹³³ úgy mint összeesküvésben, felség- és hazaárulásban és felkelés szításában. A legsúlyosabb büntetést Bartolomeo Cavedoni és Bernardo Latuada kapta (10 év száműzetés), az összeesküvés többi vezetője; Bellotti, Gasparinetti, és Lechi 5 év börtönt és fejenként 2.000 líra büntetést, Rasori 3 év börtönt és 1.000 líra büntetést kapott, míg Marchal-t, Fontanelli-t és Zucchi-t felmentették. Mivel utólag több hibát is feltártak a megbízottak, ezért a császár egyetértésével október 11-én újratárgyalták az ítéleteket. Bellegarde, Saurau, Valeri és Della Porta azonban erősen elleneztek a per újrakezdését és minden befolyásukat latba vetették, hogy a nyugalom érdekében lezárják a kellemetlenné vált ügyet.¹³⁴ Bürokratikus huzavona kezdődött, aminek végén az ügyet nem tárgyalják újra, sőt, Ferenc császár még enyhítette is az ítéletek többségét! Cavedoni és Latuada büntetését két évben, Bellotti, Gasparinetti, Lechi és Rasori büntetését 18 hónapban állapították meg. Az ítéleteket 1816. szeptember 17-én olvasták fel Mantovában.¹³⁵ Az előzmények és az ideiglenes kormányzat helyzetének ismeretében meglepőnek mondható, hogy ilyen enyhe ítéletek születtek. Ferenc császár akár példát is statuálhatott volna, mint ahogy a kicsit későbbi mantovai persorozatban, a hadbírósi perek során tette. A császár, Bellegarde vagy az olasz bírók és tanácsosok előrelátása játszott-e a főszerepet, talán már nem derül ki, mert azok a levéltári források nagyrészt megsemmisültek vagy kallódnak, amelyeket John Rath még feldolgozott a bécsi kutatásai alatt.

A Pellico-Maroncelli-ügy néven elhíresült perről csak egy áttekintést kívánok nyújtani annak sajátos kontextusa miatt. 1820-ban már nagyon előrehaladott stádiumban járt a milánói titkosrendőrség adatgyűjtése a különböző szabadkőműves csoportosulásokról, amikor Nápolyban felkelés tört ki. Saurau kormányzó úgy vélte, ideje eredményt is felmutatni, hogy egy esetleges felkelést megelőzzenek. Az *Il Conciliatore* betiltása után megélnékült a levelezés a lombardiai és a piemonti szabadkőművesek közt, amiből a milánói rendőrhivatalban arra következtettek, hogy a már említett Giffenga szárd-piemonti tábornok vezetésével felkelés kezdődik.¹³⁶ A megelőzés érdekében október 6-án Piero Maroncellit letartóztatták, 13-án pedig Silvio Pellico-t, az ismert írodalmárt, majd pár napon belül több köztisztviselőben álló liberális értelmiségit is. A letartóztatottakban három közös vonás volt; a betiltott *Il Conciliatore* írói vagy előfizetői voltak, piemonti származásúak voltak vagy rendelkeztek valamilyen piemonti kötődéssel és kapcsolatban álltak a szabadkőműves mozgalmakkal.

¹³³ Rath, J.: The provisional Regime. 298. A 76., 87., 89., 103. és 105. paragrafusokról van szó.

¹³⁴ Uo. 302.

¹³⁵ Uo. 303.

¹³⁶ Donald E. Emerson: Metternich and the political police. Security and subversion in the Hapsburg monarchy 1815–1830. The Hague, 1968. 78.

Velencében a fellebviteli bíróság különbizottsága élén Antonio Salvotti¹³⁷ bíró kapta meg az ügyet. A házkutatások és levelezésük átvizsgálása után nem találtak konkrét részvételi szándékra utaló bizonyítékot vagy tervet egy lehetséges összeesküvés kirobbantásáról. Mindössze annyit sikerült bizonyítani, hogy szabdközműves kapcsolatokkal rendelkezők. Ennek ellenére Salvotti 1821. augusztus 10-én ítéletet is hirdetett; Piero Maroncelli,¹³⁸ Silvio Pellico¹³⁹ és Angelo Canova¹⁴⁰ halálbüntetést, Adeodato Ressi¹⁴¹ és Giacomo Rezia életfogytiglani börtönbüntetést kapott. Az Il Conciliatore alapítóját és támogatóját, Federico Confalonieri-t¹⁴² december 13-án tartóztatták le és az augusztusi ítélethirdetés szerint ő is halálbüntetést kapott. A nápolyi és a piemonti mozgalmak elcsendesítése után azonban Ferenc császár 1822. február 6-án kegyelmet gyakorolt; Maroncelli húsz, Pellico tizenöt, Canova és Ressi öt-öt, Rezia három év várfogságot kapott. Az ítéleteket a veronai *Justizsenat* megerősítette. Maroncelli és Pellico — akik 1830-ban végül teljes kegyelmet kaptak — Spielbergben, a többiek Laibachban (ma Ljubljana) raboskodtak. Confalonieri is kegyelmet kapott 1835-ben, ami esetében azt jelentette, hogy deportálták Amerikába.¹⁴³

Talán célszerűbb lett volna olyan eseteket választani, amelyek közelebb állnak az igazságszolgáltatás mindennapi gyakorlatához, de két okból nem tehettem ezt meg. Egyrészt a forrás- és szakirodalmi bázisom nem tette ezt lehetővé, másrészt úgy vélem, sokkal többet lehet megtudni a politikai-szálon történő igazságszolgáltatás eseteinek taglalása révén, mint egyszerű köztörvényes esetek feldolgozásával. A lombard-velencei igazságszolgáltatásról és büntetési gyakorlatáról szóló legrelevánsabb szakirodalom is a későbbi évtizedeket preferálja.¹⁴⁴ Megállapítható, hogy az igazságszolgáltatás, mint hatalmi ág az új Királyságban a nagy központi függőség ellenére is meglehetősen „önállóan” és „függetlennek” volt mondható, bár a korszakban ezeket a fogalmakat még nem tartották kulcsfontosságúnak. Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy a császári akarat ne tudott volna befolyásolni ítéleteket akár közvetetten (a kormányzók vagy a *Justizsenat* révén) vagy közvetlenül saját császári akarata révén. Kétségtelen fejlődés ennek ellenére az, hogy a Királyság jogi környezete nem szakadt el a napoleoni eredetű, modern jogszolgáltatás irányvonalától sem annak szellemiségét, sem annak strukturális szervezését figyelve, sőt, meglepő

¹³⁷ Antonio Salvotti (1789–1866) dél-tiroli származású jogász. 1815-től a veneto-i fellebviteli bíróság tisztviselője, majd a milánói fellebviteli bíróság tanácsosa. Évtizedes munkássága során „bizonyos hírnevet” szerzett magának.

¹³⁸ Piero Maroncelli (1795–1846) zenetudós, egyetemi tanár.

¹³⁹ Silvio Pellico (1789–1854) piemonti származású, a korszakban híres irodalmár. A börtönéveiről írt 1832-ben kiadott írása, a *Börtönéveim (Le mie prigioni)* emelték az Habsburg-ellenesség ikonjává.

¹⁴⁰ Angelo Canova (1781–1854) piemonti származású irodalmár.

¹⁴¹ Adeodato Ressi (1768–1822) a Ciszalpin Köztársaságban tisztviselő, egyetemi tanár. A velencei börtönben halt meg.

¹⁴² Federico Confalonieri gróf (1785–1846) Habsburg-párti lombard liberális mecénás, az Il Conciliatore alapítója.

¹⁴³ *Benedikt, H.*: Kaiseradler. 157–158.

¹⁴⁴ Lásd: Amministrazione della giustizia penale e controllo sociale nel Regno Lombardo-Veneto. Szerk.: *Giovanni Chiodi – Claudio Povolo*. Verona, 2008.

módon a strukturális szervezés során a korábban feloszlott, legfontosabb jogbiztosító intézmény, a Semmitőszék helyére néhány év késéssel létrehozták a veronai *Justizsenat*-ot. Nem a korábbi intézmény pótlása volt a cél, a jogi környezet mégis ki tudta kényszeríteni azt, hogy csökkentett jogkörökkel is, de létrehozzanak újra egy ilyen funkciójú szervezetet. Ez bizonyítja azt, hogy a meternichi amalgamáció programja nemcsak Ferenc császár akarata ellenére, hanem akaratával egybevágóan is tudott hatni.

5. A hadszervezés folyamata

A hadsereget, annak integrálását az államiség-szervezés legjobb indikátorának lehet nevezni.¹⁴⁵ Ez a Lombard-velencei Királyság esetében látszólag paradox megállapítás, hiszen a Habsburg Monarchiában csak egy hadsereg létezett; a császári-királyi hadsereg. Miképpen lehet akkor ez egy államiséget elemző tanulmány része? Célszerű egy kicsit messzire visszanyúlni ennek megértéséhez. Már a 18. század során, amikor a Milánói Hercegség az osztrák Habsburgok uralma alá került, létezett két sorgyalogos ezred, amelyeket a hercegség területéről toboroztak. Hasonlóképp minden más ezred a Habsburg Monarchiában államrészenként került felállításra az adott ország törvényeinek megfelelően. Vegyes legénységű ezredeket csak vegyes lakosságú tartományok esetében állítottak fel, ráadásul minden ezred egy sajátos ezredidentitást hordozott magában. Nem volt kérdés magyar huszárként, cseh dragonyosként vagy lengyel ulánusként a Habsburg Monarchia szolgálata, a magyar, a cseh és a lengyel — bár Magyarország, Csehország és Galícia közjogi státusza merőben különbözött — mégis annak az országnak, államrésznek, de legalábbis nemzeti identitásnak a tudatát hordozta ezredében, ahová tartozott. A részek az egészben az egész részeit jelentik, de az egész nem a részek összességét – röviden ez a *Gesamtmonarchie*-eszmé tömör meghatározása. Az 1815-ben felállított olasz ezredek annyiban képeztek „idegen testet” az egészben, hogy felállításuk pillanatában egy teljesen más katonai hagyomány alkotta az egységkohéziót, amit Habsburg szempontból feltétlenül meg kellett bontani. Képes-e az új keret új tartalommal megtöltve új egységkohéziót létrehozni? Olyan egységkohéziót, amely ahhoz az országhoz vagy államrészhez kötődik, ahonnan fel lett állítva. A választ mindig az idő — és a Lombard-velencei Királyság esetében az 1848-as események — adja meg.

A szárazföldi hadsereg

Az osztrák hadsereg előretörése következtében az itáliai-francia hadseregből sokan estek hadifogságba, illetve dezertáltak a kemény megpróbáltatá-

---

¹⁴⁵ A hadsereg-kérdés ilyen szempontú tanulmányozása egyébként sokkal relevánsabb, ha komparatív módszerrel történik, lásd: *Bernhard Schmitt: Armee und staatliche Integration: Preußen und die Habsburgmonarchie 1815–1866. (Krieg in der Geschichte. Band 36.) Paderborn–München–Wien–Zürich, 2007.*

sok miatt. Ezekből a katonákból 1814 februárjában egy szabadcsapatot (*Freikorps*) állítottak fel három zászlóaljjal. Ez magába foglalta a britek által 1813 őszén megszervezett Olasz Légió emberanyagát, akik a Légió feloszlata után a Freikorpsba lettek átirányítva. Januárban felállításra került még egy négy századból álló hegyi-vadászcsapat (*Berg-Jägerkorps*) piemonti és dél-tiroli önkéntesekből, valamint márciusban egy két századból álló vadászegység (*Jägerkorps*), de sem ezek, sem a Freikorps nem vett részt a hadműveletekben és rövidesen feloszlata is kerütek. A három csapatot együtt valamivel több, mint ezer főnyi — kétes harcértékű — haderőt jelentett.¹⁴⁶

Eugène de Beauharnais lemondása után nyilvánvalóvá vált az osztrák vezetés számára, hogy valamit kezdeni kell az egykori itáliai hadsereg romjaival; a közkatonákkal és a tapasztalt tisztekkel egyaránt. Ferenc császár április 26-i rendelete szerint négy sorgyalogos ezredet, négy könnyűgyalogos zászlóaljat és egy szvaliszérezredet kell szervezni belőlük. Ez meglehetősen enyhe követelménynek számított, mivel a felbomlott olasz haderő katonai potenciálja¹⁴⁷ impozánsnak tűnt – papíron. Ugyanis a francia hadszervezési modellt olasz ezredek mérete alacsonyabb volt, mint az osztrák ezredeké. Továbbá azt sem vették számításba, hogy a hadjárat végére az itáliai-francia csapatok létszáma kritikus mértékben lecsökkent. Ennek ellenére nem lehet rugalmatlansággal vagy „érzéketlenséggel” vádolni a császári hatóságokat, mert Reuß-Plauen herceg rendelkezése szerint az 1814. évi sorozást el kell halasztani májusról júliusra, vagyis aratás utánra.¹⁴⁸ Ez volt a herceg egyik utolsó hadszervezési rendelkezése, mivel Bécsben már eldöntötték, hogy egy különmegbízottat bízunk meg a feladat végrehajtásával.

Májusban kinevezték Annibale Sommariva¹⁴⁹ altábornagyot a folyamat felügyeletével. A lombardiai származású Sommariva altábornagy a régi, osztrák arisztokrata elithez tartozott, így személyében egy megbízható, tapasztalt katona került a megfelelő posztra. A rendelet szerint a Lombard-velencei Királyság területén született minden tiszt számára lehetőség nyílt, hogy a Habsburg hadseregbe rangjának megtartása mellett átléphessen, míg a közkatonák esetében a korábban érvényes 4 éves szolgálati időt ismerték el a belépés idejétől számítva. Rájuk a korábbi katonai törvények vonatkoztak, ami sokkal kedvezőbb volt az érvényben lévő császári-királyi előírásoknál.¹⁵⁰ A hadszervezésnek június 15-ére be kellett volna fejeződnie, ám a határidő túl szoros volta miatt Sommariva halasztást kért, de az új időpont (július 1.) sem volt kedvére. Július elejére még messze nem voltak hadrafogható állapotban az új ezredek, ami-

¹⁴⁶ Lawrence Sondhaus: In the service of the Emperor. Italians in the Austrian Armed Forces 1814–1918. (East-European Monographs, No. CCXCI.) New York, 1990. (a továbbiakban *Sondhaus, L.: Emperor.*) 12.

¹⁴⁷ Lásd Melléklet III.

¹⁴⁸ Rath, J.: The Habsburgs. 306.

¹⁴⁹ Annibale Marchese di Sommariva (1755–1829) 1814-ben hadtestparancsnok az itáliai hadseregben, 1817-től tábornagy. 1816. november 21-től birodalmi gróf, 1825-től haláláig a *Trabanten Leibgarde* és a *Hofburgwache* kapitánya.

¹⁵⁰ Például tilos volt fizikai büntetéseket alkalmazni a katonákkal szemben és az eltávokat is rugalmasabban kezelték.

kor a császár július 3-i parancsára helyőrségi feladatokkal bízták meg őket – amint elérik a megfelelő szervezettségi szintet. Sommariva altábornagynak fel kellett gyorsítania szervezést, így egyre több más nemzetiségű tiszt került az olasz ezredek élére. Ezzel párhuzamosan több olasz tisztet vezényeltek át más-hova, így a kezdeti bizakodó légkör hamar megromlott. Októberben feloszlatták a *Freikorps*-ot, hogy emberanyagával a négy könnyűgyalogos zászlóaljat feltölthessék, novemberben pedig az alig hadrafogható állapotú ezredek megkapták hadrendi számaikat és helyőrségi körletüket. A felállított 1. olasz ezred lett az új 13. sorgyalogezred (helyőrségi körlet Brünnbén), a 2. olasz ezred az új 23. sorgyalogezred (helyőrségi körlet Prágában), a 3. olasz ezred az új 38. sorgyalogezred (helyőrségi körlet Grazban) és a 4. olasz ezred az új 43. sorgyalogezred (helyőrségi körlet Budán). A nyolc századból álló (mindegyik ezredből két század) gránátoszászlóaljat pedig Bécsbe rendelték reprezentatív okokból, ahol a szilveszteri mustra fő „látványosságát” adták, majd januárban Pestre irányították át. Az olasz egységek egyenruháikon megkülönböztető jelzésként vörös szegélyt használhattak.

Mindezek az apró gesztusok azonban kevésbé vigasztalhatták a decemberi-januári télben Csehország felé menetelő katonákat. Az új tisztek közül kevesen beszéltek olaszul, az altisztek pedig nem beszéltek németül. Napoleon februári elbai szökése után pedig érezhetően paranoid hangulat ragadta el a császári-királyi hadsereget, amikor a még mindig folyamatban lévő ezredszervezés menetét megváltoztatták. A utánpótlásnak szánt egységeket maximum 200 fős csoportokban kellett útnak indítani az adott ezred állomáshelyére, hogy elejét vegyék a dezertálásnak vagy a lázadásnak.¹⁵¹ Az 1815-ös francia hadjáratban természetesen nem vehettek részt olasz csapatok, bár július közepén presztízs okokból mégis megengedték, hogy kisebb egységek útnak indulhassanak. De a hadjárat addigra már túlhaladt, az engedély elkésett.¹⁵² Az 1815-ös események más szempontból viszont döntőnek bizonyultak. A Napoleon-paranoia szülte azt a döntést, miszerint minden olyan egykori olasz főtisztnek fel kell esküdnie a császárra április 1-ig, akik eddig még nem léptek Habsburg szolgálatba. Sokszáz tiszt tette le az esküt anélkül, hogy szolgálatot vállalt volna, akik viszont megtagadták ezt, azokra hadbírósi tárgyalás várt. A mantovai per néven ismert esetet már említettem.

A császári-királyi hadsereg részeként, távol az otthoni környezettől fejlődött be a hadszervezés utolsó fázisa. 1815-ben az itáliai hadsereg milánói katonai árvaházát (*Istituto degli Orfani militari*) átalakították a Habsburg Monarchiában neki megfelelő nevelőintézeté (*Erziehungshaus*), sokkal lényegesebb változás volt azonban az osztrák katonai törvények fokozatos bevezetése. Az 1815 decemberében Ferenc császár a COHC tanácsosainak javaslatára engedélyezte a testi fenyítéseket, 1816 júniusára pedig már minden császári-királyi haditörvény vonatkozott az olasz ezredekre. A gyalogosegységek szervezésével sok probléma akadt, ellenben annál látványosabb sikert értek el a 7. sivalzsér-

¹⁵¹ *Sondhaus, L.*: Emperor. 15.

¹⁵² A 7. sivalzsérezred Sopronban állomásozott, de parancsot kapott, hogy csatlakozzon a nyugati haderőhöz. Útnan volt, amikor Melk térségében parancsot kapott, hogy térjen vissza Magyarországra.

ezred felállításával. A lovasság sokkal arisztokratikusabb fegyvernem, mint a gyalogság, az itáliai hadsereg lovassága pedig kellően nagy merítéssel bírt ahhoz, hogy egy könnyűlovasság ezredet kiállíthassanak belőle. Első parancsnoka Bartolomeo Alberti de Poya ezredes lett, egy ulánusezred veterán főtisztje. Az ezred nemcsak tisztikarának társadalmi összetételében különbözött a gyalogezredek tisztikaraitól, hanem csapatszellemében is bajtársiasabbnak számított; a tisztek fele hosszú ideig a régi itáliai hadsereg veteránjai voltak. A könnyűlovasság ezred tisztjeinek és a legénységének szoros kapcsolata is nem bomlott meg úgy, mint más egységeké.¹⁵³

A kezdeti nehézségek ellenére az Udvari Haditanács további sorsyalogezredek felállításáról döntött. 1816 augusztusában a négy könnyűgyalogos zászlóaljat összevonták és megszervezték belőle a 45. sorsyalogezredet (helyőrségi körlet Padovában). Három másik sorsyalogezred kapott hadkiegészítő körzetet a Királyságban; a 16. (stájer), a 26. (karintiai) és a 44. (galíciái)¹⁵⁴ sorsyalogezred, valamint felállítottak egy helyőrségi zászlóaljat is Peschierában. A nyolc sorsyalogezred tehát öt új alapítású, teljesen olasz legénységű ezredet jelentett (13., 23., 38., 43., és 45.) és három vegyes legénységű ezredet (16., 26., és 44.). Az ezredek hadkiegészítő körzeteinek kijelölése azonban csak 1818-ra zárult hosszas szervezés után. A négy veneto tartománybeli sorsyalogezred közül a 13. ezred központja Padova (1814-ben), a 16. ezredé Treviso (1817-ben), a 26. ezredé Udine (1818-ban) és a 45. ezred pedig Verona (1817-ben) lett. A négy lombardiai ezred közül a 23. ezred központja Lodi (1814-ben), a 38. ezredé Brescia (1814-ben), a 43. ezredé Como (1817-ben, de 1837-től Sondrio-val közösen) és a 44. ezredé pedig Milánó (1818-ban) lett. A 7. svalszérezred az egész Királyság területéről kaphatott emberanyagot, bár az ezredben döntően lombardiaiak szolgáltak.¹⁵⁵

Az olaszokkal szembeni előítéletek nemcsak a már említett szervezési esetekben érthetőek tetten, hanem a csapattestekkel való bánásmódban is. Az olasz ezredek nemcsak távoli helyőrségi posztokra vezényelték viharos gyorsasággal, hanem más, apróbb kivételezések alanyai is voltak. A császári-királyi hadseregben bevett gyakorlat volt, hogy a hadiállapot megszűntével csak az első két zászlóalj marad helyőrségben, a harmadik zászlóalj hazatér a körletébe és tartalékokat képez. Franciaország (és részben Nápoly) megszállásának befejeztével 1817 szeptemberében is ezt a gyakorlatot követték a hazatérő egységek – kivéve az olasz egységek. Ez azért is volt szembetűnő a kortársaknak, mert egyetlen olasz egység sem vett részt egyik megszálló kontingensben sem. Ferenc császár mindössze ezredenként két-két századot engedélyezett az eredetileg felállított négy sorsyalogezrednek, hogy hazatérhessenek. A négy napóleoni veteránokból szervezett ezreddel szembeni bizalmatlanságot jelzi az is, hogy a négy új ezred velük ellentétben a Királyságban állomásozhatott.¹⁵⁶

¹⁵³ *Sondhaus, L.*: Emperor. 18.

¹⁵⁴ A 44. sorsyalogezred eredetileg is olasz legénységű volt 1744-es alapításától 1806-ig, utána lengyel körzetet jelöltek ki számára.

¹⁵⁵ Uo.

¹⁵⁶ A 45. sorsyalogezredet nem szabad a napóleoni veteránokból álló egységekhez hasonlítani, mivel nagyon vegyes hátterű, többszörösen megrostált állományú csapattest volt már születése pillanatában. Valószínűleg emiatt is maradhatott hazai földön 1821-ig.

Mindeközben a hadi szolgálat törvényi szabályozása alig haladt előre. A négy éves szolgálati idő hamarosan lejárt, ezért 1819 tavaszán már nem lehetett tovább halogatni a kényes kérdést. Julius Strassoldo gróf, Lombardia kormányzója az ideiglenes állapot meghosszabbítását rendelte el, míg velencei kollégája, Peter Goëss kormányzó véglegesen rendezni kívánta a problémát. Erre azért is nagy szükség volt, mert a COHC 1818 nyarán befejezte működését,¹⁵⁷ így a kérdés rendezése a kormányzókra hárult. Míg a katona Strassoldót nem igazán foglalkoztatták az adminisztratív teendők, addig az ízig-vérig államférfi Goëss az államigazgatásban szerzett nagy tapasztalatait kamatoztathatta e téren is. Amíg Lombardiában a korábbi sorozási rendelkezések maradtak érvényben az 1819. február 20-i rendelet értelmében,¹⁵⁸ addig Velence tartományban 1818 októberében egy különbizottság állt fel a kérdést rendezendő. Az 1819-es évre a lombardiai rendeletet fogadták el — bár alacsonyabb előirányzott létszámmal — és megállapodtak abban, hogy a vegyesbizottság törvényjavaslata az egész Királyságra érvényes lesz.

A kérdés akörül forgott, hogy a napóleoni rendszert¹⁵⁹ miként lehetne hozzáigazítani az osztrák sorozási rendszerhez. A Habsburg Monarchiában ekkor alapvetően négy hadkiegészítési szisztéma működött; két sorozáson alapuló (a német-osztrák jellegű és az ettől némileg eltérő lombard-velencei rendszer), egy toborzáson alapuló (a magyar jogrend „országai”) és egy kollektív szisztéma (a Határőrvidék). Természetesen voltak részei a Monarchiának (Tirol, Dalmácia¹⁶⁰), ahol egy-egy saját rendszer volt érvényben. Az itáliai tartományokban a hadrafogható férfiak életkorát a helyi központok katonai regisztereiben vezették, így sorozás idején belőlük fegyvereztek fel bizonyos mennyiséget, míg az örökös tartományokban egy központi összeírás létezett a hadrafogható férfiakról. Az itáliai rendszer nagy előnye, hogy évjáratonként lehetett megfelelő létszámú és minőségű emberanyagot felállítani, míg a német-osztrák rendszerben a kivételek listája alapján állították fel az összeírást. Vagyis aki megtehetette, az nem került fel az összeírásba. A velencei vegyesbizottság¹⁶¹ (*commissione mista*

¹⁵⁷ A COHC a hadszervezés terén teljes kudarcot vallott.

¹⁵⁸ Vagyis 4 év szolgálat az 1798-ban születettek közül. *Raccolta*, 1819. I. köt. 19–20.

¹⁵⁹ Nagyon röviden a következőkről van szó: az Itáliai Királyságban a department-ek feleltek a sorozásért, amelyek egy-egy központi listán tartották nyilván a hadrafogható férfiakat. Az 1806-os rendelkezés szerint évenkénti megjelenésre kötelezték az újonc-jelölteket, majd a szolgálatra alkalmasakat négy évre bevonultatták. A jelöltek törvényesen megválthatták magukat, de az adott körzetnek teljesítenie kellett a rá eső kvótát. Az újoncokat ezután a 6 katonai körzet valamelyik csapattestjébe irányították át. Lásd: *Alexander Grab: Army, State, and Society: Conscription and Desertion in Napoleonic Italy (1802–1814)*. In: *The Journal of Modern History*. 67/1. (1995. márc.), 25–54.

¹⁶⁰ Dalmácia a Monarchia egyetlen olyan tartománya volt, amelynek hadköteles lakossága csak haditengerészeti szolgálatra volt kötelezhető. Ennek ellenére gyakran előfordult, hogy az újoncokat átirányították a 13. (padovai) vagy a 22. (trieszti) sorsyaleghezredhez.

¹⁶¹ Tagjai négy civil (Goëss kormányzó, Franz Hohenwart gróf, Daniele Renier és Gaetano Crippa kormányzósági titkár) és négy katona (Christoph Lattermann volt velencei főhadparancsnok, bizonyos Martin Sternfeld, D’Engelhand alezredes és Franz Dahlan őrnagy) voltak. A vita alapját egy 1817-es tervezet alkotta, amit még a COHC alkotott meg. Ehhez rengeteg, nehezen követhető formában benyújtott javaslat járult még, így a folyamatot lehetetlenség volt áttekinteni Bécsben.

vagy *conferenza politico-militare*) egyik tagja, Daniele Renier,¹⁶² úgy vélte, meg kell tartani ezt az itáliai rendszert, mert az állam számára hasznosabb, mint a német-osztrák példa. Véleményét osztották a bizottság katonai résztvevői és a milánói kormányzó is.¹⁶³ Velük ellentétben Franz Hohenwart gróf,¹⁶⁴ egy befolyásos és művelt hivatalnok más véleményen volt. Úgy vélte, hogy a német-osztrák rendszer sokkal elfogadhatóbb lenne az olasz alattvalók számára és hatékonyabbá is tehető, ha az információszerzést a családfők bevallására alapoznák, amit a helyi hivatalok és plébániák adatai ellenőriznének le. Ez olcsóbbá tenné a rendszert és az alattvalók is kevésbé éreznék az állam önkényét. Természetesen az állam jog szerint és kemény büntetési tételekkel eljárhatna a megfelelő esetekben. A javaslat rendkívüli módon megosztotta a bizottságot; a katonák hevesen elleneztek Hohenwart tervezetét a befolyásuk csökkenésétől félve, Hohenwart, Goëss és a polgári adminisztráció pedig ennek hatására rövidesen szintén presztízskérdést csinált az ügyből. Goëss különösen kényes helyzetben találta magát, mert bár méltányolta az ex-napóleoni államigazgatás eredményességét, kormányzóként mégis annak amalgamációját kellett végrehajtania. A másik megosztó kérdés a kivételezettek körének meghatározása volt. Első körben Renier és Goëss az egyetemisták és egyetemet végzettek körének lehető legnagyobb hányadát fel kívánták menteni a hadkötelezettség alól, míg Hohenwart és a bizottság katonatagjai hangsúlyozták, hogy a hadsereg megfosztása a művelt emberanyagtól katasztrofális hatással lehet. Másodsorban pedig meg kellett határozni azt is, hogy a birtokos parasztság mekkora részét lehessen mozgósítani. Ez az eltérő lombard és veneto-i földbirtok-szerkezet mentén polarizálta a véleményeket.¹⁶⁵

A hadkiegészítésről rendelkező törvényt végül 1820. szeptember 17-én hirdették ki.¹⁶⁶ A pátens meghatározta lakosságszám alapján azt a nyolc körzetet, ahonnan a nyolc gyalogezredet kiállíthatták. A sorozások nem évenkénti rendszerességgel következtek, hanem szükség szerint. A leendő katonákat sorshúzás alapján választották ki a huszadik életévét betöltő, de a 24. évet be nem töltött emberek közül, akik nyolcéves szolgálattal tartoztak. A szolgálat után viszont teljes mentességet kaptak, vagyis a Királyságban nem volt Landwehr-rendszer. A nemesek nem mentesültek a sorozáson való részvétel alól,¹⁶⁷ és éppúgy megválthatták magukat, mint a nem nemesek. Ha önkéntes alapon léptek be a hadseregbe, akkor kadétként indultak meg a ranglétrán. A csendőrséghez és a tüzérséghez önkéntes alapon lehetett bekerülni, a lovassághoz viszont a fizikailag megfelelő sorköteles embereket vezényelték. A sorozás

¹⁶² Daniele Renier (1768–1851) ősi velencei család sarja, apja Velence utolsó előtti dózsája volt. Daniele Velence sindaco-ja a prima dominazione és az Itáliai Királyság alatt. 1817-től 1837-ig kormányzósági tanácsos, 1817. dec. 16-tól birodalmi gróf. Jellemző befolyásának mértékére, hogy kortársai csak „il Conte” (a Gróf) néven emlegették.

¹⁶³ *Laven, D.*: Venice. 127.

¹⁶⁴ Franz Josef Hannibal Graf von Hohenwart (1771–1844) ősi arisztokrata család sarja. Firenzében nevelkedett, jog- és természettudós, az Adria-mente kiváló ismerője, 1816-tól 1820-ig kormányzói tanácsos Velencében.

¹⁶⁵ *Laven, D.*: Venice. 128–129.

¹⁶⁶ A pátens teljes szövege elérhető itt: Raccolta, 1820. II. köt. 117–162.

¹⁶⁷ Ellentétben a Monarchia más tartományaiban alkalmazott hadkiegészítési rendszerektől.

a Hohenwart-féle „önkéntes regisztrációs módszer” alapján zajlott. Bűnözőket nem lehetett besorozni. A hadkiegészítés alól felmentést kaptak mindazok, akik „jelentős társadalmi értékkel” bírtak. A közszolgálatot ellátók esetében ez csak a felsőbb rétegnek járt, rendőrök, kishivatalnokok sorkötelezettek voltak. Kivételt képeztek még az egyházi személyek, egyetemi tanárok, a kimagasló eredményt elérő egyetemisták és az itáliai hadseregben már szolgálatot teljesítő vagy onnan dezertáló katonák is. Ezen felül a pátens hosszan felsorol még egyéb speciális eseteket, amelyek szintén mentességet garantálnak.¹⁶⁸ A polgári adminisztráció sikerét jelzi az is, hogy a korábbi sorozási összeírásokat (*anagrafe*) a helyi önkormányzatokhoz (delegátusok) utalták ki és nem a főhadparancsnokságokhoz. Ez a hadkiegészítési törvény a korábinál nagyobb terhet jelentett a lakosság számára, ám a Habsburg Monarchia többi „részállamainak” hadkiegészítési törvényeihez képest a legenyhébbnek számított. Ehhez hasonló enyhe törvény csak Tirolban létezett – igaz ott „vészhelyzet” esetén akár teljes mozgósítást is el lehetett rendelni.

Az önkéntes regisztrációs rendszer rendkívül gyakorlatiasan működött. Minden év december 1-jére egy megjelölt helyre összegyűltek az érintett lakosok, ahol a katonai és civil biztosok felmérték a lakosokat, számba vették a kifogásaikat, majd mindenkit hazaeresztettek. Akik nem tudtak személyesen megjelenni, azoknak helyettest kellett küldeniük. Ezután a biztosok megvizsgálták a felmentési kérelmeket, a hónap végére pedig elkészítették az ellenőrzött regisztert. Akik hamis adatokat adtak meg, igazolatlanul nem jelentek meg vagy egyszerűen elutasították a felmentési kérelmüket, azok automatikusan felkerültek a listára. Januárban a listákat elküldték minden egyes faluba, ahol tíz napig lehetett helyreigazítást kérni. A helyreigazított listákat ezután a delegátusi hivatalban gyűjtötték össze, ahol a hivatal katonatisztekkel egyetértésben újra átnézte az adatokat és öt kategóriába osztották a jelölteket. Az első csoportba a (végül) teljes felmentést nyerők kerültek, a másodikba a jog szerint elítéltek kerültek, a harmadikba azok, akik először kerültek sorozási bizottság elé, a negyedikbe azok, akiknek semmilyen mentességük nem volt és az ötödikbe azok, akiknek volt valami enyhítő körülményük. A harmadik és negyedik csoport tagjaiból sorsolás útján¹⁶⁹ kiválasztották az előre meghatározott létszámú jelöltet, akik kötelesek voltak bevonulni. Az ötödik csoportból is elvileg kellett volna sorsolás útján választani, de erre ritkán került sor, mert a császári-királyi hadsereg pénzügyi okokból nem tartott igényt minden újoncra.¹⁷⁰ Az újoncokat a *communé*-k összegyűjtötték és csoportosan az adott delegáció székvárosába küldték. Itt az orvosi vizsgálat után az újonc megkezdte nyolcéves katonai szolgálatát. Ez alól csak két esetben lehetett kivétel; ha az illető talált egy megfelelő helyettest, aki kiváltotta az ő szolgálatát;¹⁷¹ vagy ha az orvos alkalmatlan-

¹⁶⁸ Például ha az illető volt a család egyetlen kenyérkeresője, akkor jó eséllyel addig el tudta odázni a sorozást, amíg elérte a 24. életévét.

¹⁶⁹ A sorsolást mindig nyilvános helyen végezték.

¹⁷⁰ *Laven, D.*: Venice. 132–133.

¹⁷¹ A helyettes életkora szerint 25 és 36 év közötti lehetett, az így felmentett jelöltnek pedig 350 líra óvadékot kellett letétbe helyeznie, ami a 8 év letelte után visszajárt neki. Ha a helyettes dezertált, az óvadék nem járt vissza.

nak találta a szolgálatra. Ez esetben a sorsolás szerint következő jelöltet hívták be. Bár az olasz „közvélemény” elégedetlen volt az új szabályozással, az 1820-as sorozás mégis nagy sikerrel zárult.¹⁷² Ferdinand Bubna¹⁷³ altábornagy, Lombardia főhadparancsnoka javasolta is Metternichnek, hogy ösztöndíjakkal növeljék a Bécsújhelyen és másutt tanuló olaszok arányát, mert így több lojális, olasz ajkú tiszt állhatna szolgálatba, akikre jobban lehetne támaszkodni sorozáskor és csatamezőn egyaránt.¹⁷⁴

A jól átgondolt új hadkiegészítési rendszer alapján azt feltételezhetnénk, hogy — a Monarchia más országrészeinek gyakorlatával ellentétben — a Lombard-velencei Királyságban ismeretlen volt a kényszersorozás vagy a nemkívánatos elemek besorozása. Szándék és szabály szerint ez nem volt cél, de nem is volt ismeretlen, annak ellenére, hogy nagyon csekély számban fordult elő.¹⁷⁵ A pátenst végleges szabályozásnak szánták, ennek ellenére apró módosításokat egészen Ferenc császár uralkodásának végéig eszközöltek rajta.

Az 1820-as sorozással tehát nemcsak az itáliai hadsereg veteránjaitól „szabadult meg” a Monarchia, hanem a vegyes sorjalogezredek 1815 után sorozott olasz legénységétől is.¹⁷⁶ A nápolyi politikai válság ugyanekkor jó alkalmat kínált arra, hogy a Monarchia demonstrálja az olasz ezredek megbízhatóságát – és Bubna ezt sem felejtette el megírni Metternichnek. Úgy vélte, az erős itáliai regionalizmus és a jelentős hadkiegészítési reformok garantálják az olasz ezredek lojalitását az Itáliai-félszigeten. Johann Frimont¹⁷⁷ lovassági tábornok, vezetői főhadparancsnok azonban más véleményen volt. Frimont azon katonatisztekhez tartozott, akik nem sokra tartották az olasz katonák képességeit. A császár Frimont-ot nevezte ki a nápolyi intervenció hadtest vezetőjének, így a hadjáratban olasz csapatok nem vettek részt. Az 1821-es piemonti felkelés pacifikálására küldött haderőt azonban — Frimont nápolyi távollétében — Bubna altábornagy vezette, így a 44. sorjalogezred részt vett Alessandria megszállásában.¹⁷⁸

Végezetül érdemes pár szót ejteni a Habsburg hadseregbe átlépő tábornokok problematikájáról. Hiába igyekezett a lehető legmértékletesebben rendez-

¹⁷² *Sondhaus, L.: Emperor. 20.* Az igazsághoz hozzátartozik azonban, hogy az 1810-es évek végén hatalmas gazdasági krízist élt át a térség, így a katonaság a szegényebb rétegek számára „menekülőutat”, létbiztonságot jelentett. Lásd: *R. John Rath: The Habsburgs and the Great Depression in Lombardy-Venetia, 1814–18.* In: *The Journal of Modern History.* 13/3 (1941. szept.), 305–320.

¹⁷³ Ferdinand Graf Bubna von Littitz (1768–1825) cseh nemesi katonacsalád sarja. 1818 októberétől haláláig Lombardia főhadparancsnoka.

¹⁷⁴ Uo. 21.

¹⁷⁵ Sondhaus megemlíti egy jelentést, miszerint 1848-ban az udinei 26. sorjalogezred gyalázatos teljesítménye és nagyszámú dezertálási aránya mögött az áll, hogy az ezredbe túl sok gyanús elem került. Uo. 36.

¹⁷⁶ Ezzel párhuzamosan a vegyes ezredek nem-olasz legénysége az 1820-as évek végére kopott ki teljesen.

¹⁷⁷ Johann Graf Frimont von Palota (1759–1831) lotharingiai származású, magyar indigenátust is szerző tapasztalt tábornok, 1819-től venetói főhadparancsnok. A további karrierútja is említést érdemel: 1825-től (Bubna halála után) az egyesített, veronai székhelyű Lombard-velencei Főhadparancsnokság feje, 1831-től decemberi haláláig az Udvari Haditanács elnöke volt.

¹⁷⁸ Uo. 23.

ni a hadszervezést, Sommariva altábornagy erőfeszítéseit aláaknázták azok a döntések, amelyek Bécsben születtek. Az átlépő tábornokok pályaképe szintén jól megmutatja, milyen korlátokba ütközött mindenki, aki „napóleoni hendi-keppel” indult a császári-királyi hadseregben, de nem tartozott a liberális-szabadkőműves érdekcsoporthoz. Sokan pár év után visszavonultak a szolgálatból, mások viszont hiába szolgáltak hűségesen, soha nem juthattak befolyásos pozícióba. Egyetlen napóleoni tábornok sem töltött be vezető pozíciót, bár beosztottként akár fontos posztokat is betölthettek. Kitűnő példa Luigi Mazzucchelli tábornok karrierje, aki a legtöbbre vitte az átlépő tábornokok közül. Mazzucchelli, az Itáliai Királyság utolsó vezérkari főnöke hadosztálytábornokként (*Generale di Divisione* – nagyjából az altábornagyi fokozattal egyenértékű) lépett át a Habsburg hadseregbe vezérőrnagyi rangban. 1814. július 2-án előléptették altábornaggyá és kinevezték a laibachi hadosztály élére. 1815-ben hadosztályparancsnokként részt vett a Napoleon elleni hadjáratban (a II. hadtest kötelékében), majd a béke beköszöntével újra Laibachba rendelték, ahol 1830-ig azonos rangban és beosztásban szolgált. 1830-tól 1834-ig az Udvari Haditanács tagja. 1831-ben grófi címet kapott. 1834-ben táborszernaggyá léptették elő, és kinevezték a Morva-sziléziai Főhadparancsnokság élére, amit 1839-ig irányított. Ezután, pályafutásának végén, Mantova erődparancsnoka volt 1844. április 1-i nyugdíjazásáig. 1817-től haláláig (1868. aug. 5.) a 10. (galíciai) sorgyalogezred ezredtulajdonosa volt.¹⁷⁹ Egy másik példa más szempontból tanulságos. Az 1814 áprilisi Pino-féle puccs után több tábornok, így Giuseppe Palombini és Amilcare Paulucci is megpróbálta meggyőzni Pino-t, hogy folytassák a háborút az osztrákok ellen – sikertelenül. Ennek ellenére, mind Palombini, mind Paulucci minden retorzió nélkül átléphetett Ferenc császár szolgálataiba és szerezhettek felelős posztot.¹⁸⁰

Az olasz főtisztek iránti bizalmatlanság, gyanakvás a császári-királyi vezetés részéről két olyan tényezőn alapult, amiről egyetlen átlépő főtiszt sem tehetett; a társadalmi háttér és a napóleoni haderőben való szolgálat. Az elvárt arisztokratikus nivó és a politikai konzervativizmus olyan falat emelt, amelyen kevesen tudtak áthatolni. Felismerve ezt a későbbi vezetés elérte, hogy ösztöndíjas helyeket létesítsenek az olasz nemzetiségű katonatisztek számára. 10-10 ingyenes tanulást biztosító helyet tartottak fenn olaszok számára a Theresianumban és a bécsi Mérnökakadémián, 20 helyet pedig a bécsújhelyi katonai akadémián.¹⁸¹ Ironikus, de azok az ösztöndíjasok, akik 1830 után indultak el a katonai ranglétrán, a Lombard-velencei Királyság megszűnésének idejére érték el azokat a pozíciókat, ahonnan már könnyedén vezetői pozíciókba tudtak volna emelkedni. A császári-királyi hadseregben eltöltött szolgálatuk meghozta számukra az a bizalmat, amely bizalom soha nem adatott meg a napóleoni francia-itáliai hadseregből átlépő tiszteknek. Így bár a szándék meg-

¹⁷⁹ Az ADB (<http://www.deutsche-biographie.de/sfz59651.html> elérés: 2013. október 14.), a Wurzbach Lexikon 17. kötete és Antonio Schmidt-Brentano adatbázisa (<http://oesta.gv.at/DocView.axd?CobId=18890> elérés: 2013. október 14.) alapján.

¹⁸⁰ Rath, J.: *The provisional Regime*. 162.

¹⁸¹ Benedikt, H.: *Kaiseradler*. 121.

volt az olasz tisztek valódi beemelésére a császári-királyi hadseregbe, a Királyság fennállása alatt ez a terv mégsem hozta meg gyümölcsét.

A haditengerészet

Velence bukásával az 1797-es campoformioi béke révén¹⁸² a Habsburg Monarchia sikeresen rátette a kezét a teljes velencei hadiflottára, ám a némileg kétes állapotú hadiflotta azonban villámgyorsan elenyészett az 1805-ös pozsonyi béke után. Az 1814-ben megszerzett és megörökölt francia-itáliai hadihajók jobb állapotban voltak, mivel az Itáliai Királyság nem hanyagolta el a haditengerészetet. Velence 1814. április 20-i kapitulációja után tíz sorhajó, nyolc fregatt, tizennégy brigg került zsákmányként az osztrákok kezébe.¹⁸³ Ezen felül több hajó félkész állapotban állt a sólyákon és a velencei Arzenál kitűnő állapotban, teljes felszereléssel.¹⁸⁴ Metternich és a császári vezetés úgy vélte, felesleges sokat költeni a hadiflottára, mivel Nagy-Britannia — mint szövetséges — egyébként is uralja az Adriát a Jón-szigetekkel, másrészt pedig a Monarchia szárazföldi nagyhatalom, nincs szüksége támadó, csak csekély partvédelmi flottára. A Haditanács ideiglenes tengerészeti bizottsága is így vélekedett, amikor egy 3 fregattból és 3 briggből (!) álló hadiflottára tett javaslatot. Ez a keret végül 2 fregatra és 8 briggre emelkedett 1817-ben, a „feleslegessé váló” hadihajókat pedig részben eladták, részben pedig lebontották.¹⁸⁵ Jól szemlélteti a haditengerészet mostoha megbecsültségét, hogy éves költségvetése átlag 1.5 millió guldenből állt, szemben a hadsereg gyakran 60 millió gulden feletti költségvetésével.

Természetesen nemcsak hajókat, hanem tengerészeket is örökölt a Habsburg Monarchia. A tisztek jelentős része szolgált a *prima dominazione* idején, de ez nem jelentett feltétlenül előnyt. Sőt, a campoformio-i és pozsonyi békék folytán ez a tisztikar két csoportosulásra szakadt; azokra, akik 1806-ban átléptek az Itáliai Királyság szolgálatába és azokra, akik megmaradtak a Habsburg oldalon. Ez utóbbi csoport 1809 után a császári-királyi hadsereg kötelékébe került át, majd 1814 után vissza a haditengerészethez. A feszültség döntően a ranglistán való előmenetelből eredt, mivel akik mindvégig Habsburg oldalon maradtak, magasabb pozícióba jutottak kevesebb tapasztalattal, mint a napóleoni oldalt választók.

¹⁸² Fontos megjegyezni, hogy a lunéville-i béke (1801) csak megerősítette a campoformio-iakat, mivel nem módosítja a határokat, hanem szigorítja.

¹⁸³ Beszédes adat: 1798 januárjában a bevonuló osztrák csapatok 10 sorhajót és 7 fregattot zsákmányoltak. *Krámlí Mihály: A császári-királyi haditengerészet, 1797–1866.* (a továbbiakban *Krámlí M.: Haditengerészet.*) 5. és 11. (Letölthető innen: <http://epa.oszk.hu/00000/00018/00005/pdf/kramli.pdf> elérés: 2013. október 14.)

¹⁸⁴ Nem sokon múlt az, hogy a hajókat és a hadianyagot a britek szerezzék meg, mivel Sir John Glover ellentengernagy, a blokádot vezető flotta parancsnoka magának követelte őket. Az itáliai-francia flotta parancsnoka azonban utasítást kért Eugène de Beauharnais alkirálytól, aki azt a parancsot adta, hogy minden hadianyagot és hajót az osztrákoknak kell átadni. *Nafziger, G. –Gioannini, M.: Northern Italy.* 227.

¹⁸⁵ *Krámlí M.: Haditengerészet.* 12.

A császári-királyi haditengerészet ideiglenes parancsnokának egy francia emigránst, Joseph L’Espine¹⁸⁶ altábornagyot nevezték ki 1814. április 25-én, aki már korábban kétszer is betöltötte ezt a posztot, de kevés eredményt tudott felmutatni júliusi távozásáig. Utódja, August de Conninck¹⁸⁷ vezérőrnagy egyáltalán nem volt irigylésre méltó helyzetben; kevés pénzügyi forrás állt rendelkezésére és Sylvestro Dandolo¹⁸⁸ személyében a sértett velencei tisztek gáncoskodásával is számolnia kellett. Dandolo a *prima dominazione* idején rövid ideig a császári-királyi haditengerészet parancsnoka volt, de Conninck pedig a beosztottja. 1814-ben azonban a ranglista miatt megcserélődtek a szerepek, amit — a híresen gögös — Dandolo képtelen volt megemészteni. Dandolo évtizedekig méltatlanságot látott a haditengerészet munkáját intrikáival, hogy újra főparancsnok lehessen. Halála előtt négy héttel, életének 82. évében, negyvenkét évvel az 1805-ös parancsnoksága után ezt újra el is érte.

A tárgyalt időszakban a tengerésztisztek nagyjából 70%-a olasz anyanyelvű volt,¹⁸⁹ negyedük nem szolgált sem a velencei, sem a francia-itáliai haditengerészetnél, negyedük viszont megjárta mindkettőt.¹⁹⁰ A vezényleti nyelv az olasz maradt. A kétségtelen olasz-velencei túlsúly és a flotta Velence-központúsága dacára mégis igen problematikus haderőnemmé vált a régi-új haditengerészet. Az 1810-ben alapított Tengerészeti Akadémia (*Collegio di Marina di Venezia*) nemcsak fennmaradt, hanem az olasz vezetés is érvényesült falai közt.¹⁹¹ De Conninck 1814-es javaslata, miszerint a német nyelv legyen választható tanegység, süket fülekre talált, a régivágású velencei tisztek pedig nem mutattak hajlandóságot a német nyelv elsajátítására. Dandolo sem tanult meg németül soha.

Mindezeket túl a haditengerészet a velencei túlsúly révén megörökölte ugyanazt a társadalmi problémát is, amittől már a Köztársaság is szenvedett; a belterjességet. A tisztikar tagjait keresztül-kasul átszőtték a rokonsági szálak, ami egy zárt, kasztszerű jelleget kölcsönzött a haditengerészetnek.¹⁹² Ráadásul az Akadémia alacsony létszámú évfolyamait szinte kizárólag az ő gyerekeik alkották, így még inkább megnehezítve a változást. Ez az erős belterjesség ké-

¹⁸⁶ Joseph L’Espine (1761–1826) avignoni születésű francia tengerésztiszt, aki 1797-ben lépett Habsburg szolgálatba. Az Udvari Haditanács tengerészeti osztályát vezette 1805 és 1809 közt.

¹⁸⁷ August de Conninck (1761–1844) flamand származású tengerésztiszt 1786-tól szolgált a császári-királyi haditengerészet kötelékében. 1806 és 1807 közt helyettes főparancsnok, 1814-től 1824-es nyugdíjba vonulásáig pedig főparancsnok. Felesége magyar (Jeszenszky Teréz) volt.

¹⁸⁸ Sylvestro Dandolo (1766–1847) ősi velencei család sarja, a család négy dózsét is adott a Köztársaságnak. Velence bukása idején kapitányi rangban átlépett a császári-királyi haditengerészetbe, amelynek négy hónapig az ideiglenes parancsnoka is volt 1805-ben. 1809 után a francia-itáliai vezetés bizalmatlan volt iránta, így nem kapott vezető pozíciót. 1823-ban a nápolyi hajóraj, 1826-tól 1829-ig a Levante-flottilla parancsnoka. 1829-től ellentengernagy, 1836-tól altengernagy, de beosztásban mindvégig csak (1824-től fő-)parancsnokhelyettes. 1847 október-novemberében, haláláig, ismét a flotta ideiglenes főparancsnoka. 1844-től aranygyapjas lovag.

¹⁸⁹ Ezután következtek a délszlávok megközelítőleg 20%-os aránnyal és végül az osztrák-németek 5–10%-kal.

¹⁹⁰ Sondhaus, L.: Emperor. 63.

¹⁹¹ 1814 és 1848 közt a 9 igazgatóból 4 velencei, 4 korfui és egy német származású volt. Lásd: <http://www.assomorosini.it/storia.php> (elérés: 2013. október 14.)

¹⁹² Krámlí M.: Haditengerészet. 13.

sőbb, a nacionalista eszmék terjedésével nagyon megbosszulta magát. Nem meglepő, hogy az olyan „külsősök”, mint de Conninck képtelenek voltak akaratukat keresztülvinni. Az Udvari Haditanács végül 1819-ben unta meg a flamand parancsnok panaszáradatát és küldte ki Amilcare Paulucci vezérőrnagyot, mint vizsgálóbiztost felülvizsgálni a viszonyokat. Paulucci¹⁹³ Bécs szemszögéből nézve ideális választásnak bizonyult. A tapasztalt, de származása révén megbízható vezérőrnagy elképesztően elhanyagolt állapotokat tárt fel az Arzenálban és az Akadémián tett látogatása után. Javaslatára az Akadémia képzését 5-ről 3 évre csökkentették, amelyből a harmadik évet tengeri szolgálattal kellett elvégezni, a tantárgyak közé felvették a történelmet, a német nyelvet és egy tengerjogi kurzust és ösztöndíjas helyeket hirdettek meg. Természetesen ezek a változások csak nagyon lassan hozták meg hasznukat, de a Louis Folliot de Crenneville vezette 1822-es vizsgálóbizottság már egyértelmű előrelépést állapított meg.¹⁹⁴

A flotta állapotát kiválóan megvilágítja az első „tengerentúli út” esete. 1817-ben két fregatt szállította Ferenc császár lányát, Mária Leopoldina főhercegnőt Brazíliába vőlegényéhez, Dom Pedro trónörököshöz. Krámlí Mihály szavait idézve; „A haditengerészet korabeli viszonyait jól jellemzi, hogy az óceáni átkeléshez szükséges műszereket úgy kellett összekoldulni: Conninck a saját szextánsát adta kölcsön, s mivel a flotta egyetlen kronométerét nem vihették magukkal, Gibraltárban kellett vásárolni egyet az angoloktól.”¹⁹⁵ Ezen túl „a fregattok valójában csak Portugáliáig vitték a főhercegnőt, aki ott átszállt egy kényelmesebb portugál sorhajóra, a két osztrák hajó ezután csak díszkíséretet adott Brazíliáig. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az elég rossz állapotú fregattokat az osztrák vezetés már haza sem akarta hozni, hanem el akarták adni a portugáloknak, akik viszont nem voltak hajlandók azokat megvenni. Miközben a huzavona zajlott, az osztrák tengerészeknek elfogyott a pénzüik, és szabályosan éheztek. Végül Bécsből pénzt utaltak át az osztrák konzulátusra, amiből fel tudták szerelni a hajókat a hazaútra, és végül a két fregatt visszatért.”¹⁹⁶ A nápolyi válság idején egy hajóraj (két fregatt és négy brigg) Paulucci parancsnoksága alatt útnak indult, hogy segítse a szárazföldi csapatokat, ám a nápolyi túlerő (egy sorhajó, egy fregatt) Lissában blokádnál vette Paulucci hajóját. Mivel a nápolyi parancsnoknak nem állt szándékában megütközni és mert a szárazföldi intervenciók győzelmének híre jött, a császári-királyi hadiflotta részvétele így véget is ért a hadjáratban.¹⁹⁷ A piemonti felkelés elfojtásá-

¹⁹³ Amilcare Paulucci delle Roncole (1773–1845) Modenában született. Fiatalkorában berber kalózok elrabolták, és rabszolgaként tanult meg hajózni. Szabadulása után 1787-től 1799-ig a nápoly-szicíliai haditengerészetnél szolgált, utána először az itáliai hadseregben, 1804-től pedig a haditengerészetben. 1808-ban brit hadifogságba esett, Málta szigetén volt hadifogoly. 1812-ben tiszti eskü ellenében szabadon engedték, így szárazföldön harcolt tovább. 1814-ben vezérőrnagyként lépett át a császári-királyi hadseregbe. 1818-tól 1821-ig az Udvari Haditanács tengerészeti osztályát vezette, utána 1823-ig a nápolyi hajóraj parancsnoka. 1824-től 1844-es lemondatásáig a haditengerészet főparancsnoka. 1829-től ellentengernagy, 1830-tól altengernagy, 1838-tól báró.

¹⁹⁴ *Sondhaus, L.*: *Emperor*. 65–66.

¹⁹⁵ *Krámlí M.*: *Haditengerészet*. 15.

¹⁹⁶ *Uo.*

¹⁹⁷ *Uo.* 16.

ban már nem vett részt a flotta, a lassan kibontakozó görög felkelés „kezelésében” viszont igen. Említést érdemel még az 1820-as kínai kereskedelmi expedíció is, ami az első német anyanyelvű kapitány, Seraphin von Pörtl vezette (le-fegyverzett) Carolina fregatt vitt véghez. A vállalkozást sikerként lehetett volna elkönyvelni, ha a visszaúton nem halt volna meg kolerában a legénység fele és a kapitány is.

6. Kitekintés és konklúzió

1815 után Metternich megelégedett az itáliai Habsburg befolyás azon formájával, amit elért a kongresszuson. Párma, Modena és Toszkána lojalitása Habsburg uralkodókkal egyértelmű volt, I. Ferdinánd¹⁹⁸ nápolyi király pedig szövetségi szerződéssel kötelezte el magát 1815-ben. Egyedül a Pápai Állam és a Szárd-Piemonti Királyság vont ki magát tudatosan a Habsburg befolyás megerősítéséből, bár Consalvi bíboros, pápai külügyi államtitkár a pro-Habsburg külpolitikát preferálta.¹⁹⁹ Ez a viszonyrendszer az 1821-es itáliai mozgalmakkal megrendült. A Habsburg befolyás Nápolyban teret vesztett, így Metternich abból a célból helyezte át a laibachi konferenciát Veronába, hogy az „itáliai kérdést” a korábbinál hatékonyabban is megtárgyalhassák. Két elrendő célt tűzött ki; a felkelések (vélelmezett) bázisát adó szabadkőművesek elnyomását, és egy német mintára kidolgozandó itáliai konföderáció létrehozását. Ez utóbbi intézmény azzal az előnnyel is kecsegtetett, hogy könnyebben rá tudja szorítani az itáliai államokat az amalgamáció metternichi képzetére vagyis az itáliai Habsburg-befolyás intézményesült keretét nyert volna. A körülmények nem kedveztek, az érdekelt nagyhatalmak és az érintett uralkodók pedig nagyrészt ellene voltak a terv megvalósításának, így a kezdeményezés végül elbukott.²⁰⁰

Metternich Itália-politikájának legnagyobb paradoxona azonban nem az olasz államokkal kapcsolatos, hanem a Habsburg Monarchia tradicionális vetélytársával, Franciaországgal. A forradalom-ellenesség jó ütőkártyát biztosított Ausztriának, de az amalgamáció kétélű fegyver volt Metternich kezében. Franciaország az elvesztett itáliai befolyását épp az átemelt társadalmi rétegek szimpátiája révén kívánta visszaszerezni, amely rétegek — idővel — nem kevés nosztalgiával gondoltak a napóleoni idők eszmei örökségére. Tehát az a helyzet állt elő, hogy Ausztria beemelte ezt a réteget a helyi hatalomba, hogy elejét vegye egy forradalomnak, ám Franciaország — a Bourbon-restauráció ellenére — érdekelt maradt ezen rétegek forradalmi-nacionalista törekvéseik támogatásá-

¹⁹⁸ Első felesége, Mária Karolina, Mária Terézia lánya 1814. szeptember 8-án hunyt el. Az év novemberében feleségül vette Lucia Migliaccio-t nagy botrányt okozva, ami a nápolyi-osztrák kapcsolatok romlásához vezetett.

¹⁹⁹ Alan Reinerman: Metternich, Italy and the Congress of Verona, 1821–22. In: *The Historical Journal*. 14/2. (1971. jún.) 265.

²⁰⁰ A kulcsfontosságú orosz jóváhagyás elérését épp a görög felkelés kitörése húzta keresztül, a konferencia időtartamára pedig a spanyol kérdés nőtte ki magát. A konferenciára szokás úgy tekinteni, mintha a spanyol kérdés rendezése lett volna a legfontosabb célja, ami csak részben igaz. Kezdetben az itáliai rendezés nagyobb súllyal esett latba az érdekegyeztetések során.

ban. Emiatt, ha Itáliában felkelés tört ki, a két nagyhatalom — a körülményektől függően — versenyt futott a beavatkozás jogáért és lehetőségéért.²⁰¹

Az Itáliai Királyság örökségének átvétele Ausztria számára az adott viszonyok között nem lehetett teljes, a megörökölt struktúrák lebontása pedig legalább annyira elfogadhatatlan volt, mint megtartásuk. A két véglet között öröklődve egy minden szempontból válságos időszakban teljesen természetesen vehető az, hogy az örökölt, az ideálisnak gondolt és a létező — örökös tartományokhoz viszonyító — struktúrák keveredtek egymással. Metternich programja az adott körülmények között kivitelezhetetlennek bizonyult, és megfelelő működéséhez is több évtizedes stabil államiság szükségeltetett volna. Az amalgamáció azonban nem „illuzórikussága” miatt bukott meg 1848-ban, hanem a Habsburg intézményi struktúra által „biztosított” kezeletlen politikai akarat hiányán és a gazdaságpolitikai realitásokon. Más szavakkal; az állameffektus nem tudta garantálni a kormányzás sikerességét és a nacionalizmus hármasonzereje végül kikezdte az Lombard-velencei Királyság legitimitációs bázisát. Ez azonban nem jelenti azt, hogy erre a metternichi állam-alapra ne lehetett volna alapozni. A gazdasági-politikai körülmények ez ellen hatottak és a megkésett alkotmányozási reformfolyamat sem hozhatott eredményt, de végső soron nem ezek a hatások „vitték sírba a Királyságot”, hanem az a „konzervatív struccpolitika”, amelybe Ferenc császár és még inkább utódja, Ferdinánd regnálása „taszította” a Habsburg Monarchiát. Az államépítéshez visszatérve a szervezés során más-más területeken más-más mértékben, de ugyanazok a minták merültek fel; a Mária Terézia-féle felvilágosult államszervezés mintái, II. József államszervező racionalizmusa és Napóleon „modern” liberális hatalomfelfogásából eredő államstruktúra-mintája. Az amalgamáció pedig olyan szemléletmód volt, mely a társadalom és a hatalom viszonyát kívánta kiegyensúlyozni a fenti hármason szemléletmód némileg bizarr erővonalai mentén. Ez a szemléletmód azonban csak nagyon kevés döntési pozícióban lévő államférfit itatott át. Heinrich Bellegarde, Franz Hohenwart, Peter Goëss vagy Joseph von Sardagna erőfeszítései nélkül talán nem is írhatnánk az amalgamációról mint létező államszervezési eszméről.

A Lombard-velencei Királyság fennállása alatt a Habsburg Monarchia egyik „legsajátosabb” mesterséges képződményévé vált, ahol a napoleoni örökség alapvetően nem azt a felforgató eszmét jelentette, mint a Monarchia más államrészein, hanem egy korszerű, „hazafias” eszmeiséget. Az örökség kettőssége - vagyis az egyszerre elutasított és állami szinten intézményesített örökség - adja meg a Rogers Brubaker²⁰² által megállapított origót, amelyből a későbbi események a hármason erőter változásainak megfelelően bekövetkeznek. A Királyság nem volt nemzetállam, de rendelkezett annak minden olyan ismervével, amely még éppen „összeegyeztethető” volt a Habsburg Monarchia *Gesamtmonarchie*-jellegével. Ennélfogva a Királyság berendezkedése magában

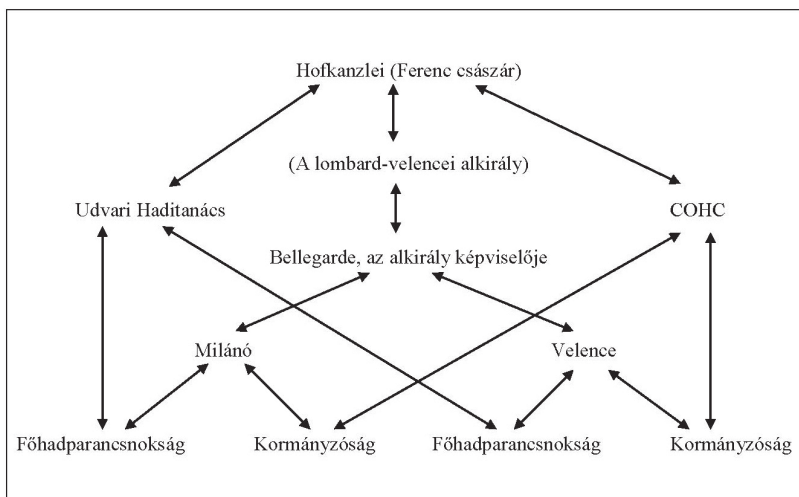
²⁰¹ A paradoxonról bővebben: *David Laven: Austria's Italian policy reconsidered: Revolution and reform in restoration Italy.* In: *Modern Italy*, 1997/1. 10–12.

²⁰² *Rogers Brubaker: Nacionalizmus új keretek között.* (Fordította: Erdősi Péter) Bp., 2006. 23–31.

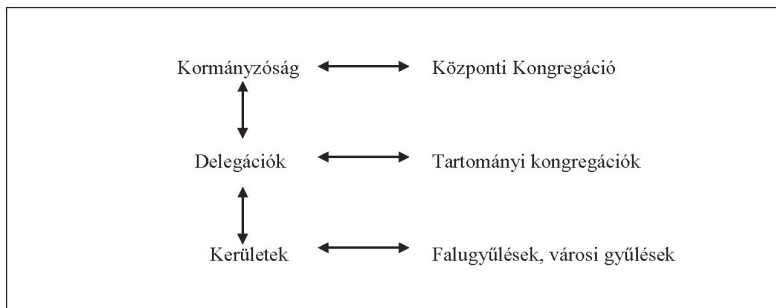
hordozta annak az itáliai regionalizmusnak a csíráját, amely révén akár Piemont alternatívájaként is felléphetett volna. Semmiképpen sem egy „retrográd” államalakulat, nem egy despotikus, centralizált rendőrállam vagy más, sajnos érdemtelenül sokszor leírt tévedés, hanem egy olyan kezdeményezés, ami végül kapitulált a leendő Itáliai Királyság (vonz)ereje előtt. A fent elmondottak után úgy vélem, nem meglepő, hogy a Lombard-velencei Királyság a régió legstabilabb kvázi-államalakulatává tudott válni a modern kor 19. századi hajnalán.

MELLÉKLET

I. Melléklet; A Lombard-velencei Királyság korai közigazgatási struktúrája:

II. Melléklet; A két kormányzóság hatalomgyakorlása:

III. Melléklet; Az Itáliai Királyság bukása után feloszlott tábori haderejének egységeiGárdaegységek:

Reggimento dei Veliti, Reggimento dei Cacciatori, Reggimento Granatieri.

Reggimento Dragoni

Gyalogosegységek:

7 sorgyalogosezred (Reggimento di linea), 4 könnyűgyalogos-ezred (Reggimento leggero), „Elba” gyarmati ezred (Reggimento Coloniale Elba), 2 önkéntes gyalogezred (Reggimento Volontari) és 1 invalidus ezred (Reggimento invalidi).

Lovasegységek:

Reggimento Dragoni Regina, Reggimento Dragoni Napoleone / del Ré és 4 lovasezred (Reggimento cacciatori a cavallo).

Tüzéregységek:

Egy gyalogos és egy lovas tüzérezred

IV. Melléklet; A Lombard-velencei Királyság közigazgatási térképe

THE ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM OF LOMBARDY-VENETIA 1814-1820

by Tinku Balázs
(Abstract)

The aim of the present study is to examine the establishment and organisational building up of an artificial state-part, the Kingdom of Lombardy-Venetia, which was legitimised by the Congress of Vienna. The new state was meant to be an integral part of the *Gesamtmonarchie* reconsidered by emperor Francis I, which posed a major challenge in view of the historical heritage of the two provinces (*governo*). The conquest of Lombardy and Venetia each involved the adoption of various, mutually antagonistic historical heritages, which were to be dissolved by the organising elite comprised by the COHC (in contemporary documents Central-Organisierungs Hofcommission). The work performed by the chief officials and military leaders, most of whom belonged to the circle around Metternich and were regarded as reformists in their time (Karl Kübeck, Franz Hohenwart, Peter Goëss, Joseph von Sardagna and Heinrich Bellegarde) was not only comprehensive and successful, but also proved enduring and stable in comparison with the other contemporary Italian states. Compared to the other parts of the Habsburg Monarchy, the new state was a lot more modern and more developed in terms of its institutional structure, yet nonetheless constituted an integral part of the *Gesamtmonarchie*.

Gángó Gábor

BÁRÓ EÖTVÖS JÓZSEF EPERJESÉN, 1837–1838

Báró Eötvös József külföldi útjából hazatérően 1837 végén tiszteletbeli ülnöki kinevezést nyert el az uralkodótól a Tiszán inneni kerületi táblára, amelynek székhelye Eperjesen volt.¹ Kinevezésének útját ezúttal is apja, ifj. Eötvös Ignác egyengette. Eötvös és Eperjes kapcsolatának a háttérében, új forrásokra alapozott vizsgálatunk nyomán, az apa alakja és személyisége rajzolódik ki az eddig ismertnél élesebb, és részben lényegesen más kontúrokkal. E háttér előtt, amelynek felvázolása a jelen tanulmány első részének tárgya, a magának Eötvösnek az ott-tartózkodására vonatkozó, jóval szegényesebb források is jobb megvilágításba kerülnek a második részben. A harmadik rész a tanulságok felhasználásával ad választ Eötvös József élete 1837-től 1838-ig terjedő időszakának a szakirodalom által nyitva hagyott kérdéseire, és a legendák körébe utal több, eddig Eperjeshez kapcsolt életrajzi vonatkozást.

Egy vita, egy újsütetű táblabíró és egy arckép: ifj. Eötvös Ignác főispán az 1838. októberi Sáros megyei tisztújításon

Báró Eötvös József édesapjáról, ifj. Eötvös Ignácról sok rosszat elmondott már a kortárs emlékezet is, történeti irodalmunk is. A tárgyalt évekre vonatkozó források a feltétel nélküli udvarhűség jellemvonását további karakterjegyekkel egészítik ki: az autoriter vezetési stílussal, a nepotizmussal és a hiúsággal. S mindenekelőtt rávilágítanak arra, hogy döntéseinek fő motívuma nem az aulikus érzület volt, hanem családja felemelkedésének a rögeszméje.

Ez az eszme eredetileg nem az övé volt: örökölte azt apjától, id. Eötvös Ignáctól. Adatot szolgáltat erre Majthényi Antal Hont megyei főjegyző köszöntő beszéde id. Eötvös Ignác helytartói beiktatása alkalmával 1823-ból. A főjegyző beszédéből kiderül, hogy már id. Ignácnak is a családdal, felmenőkkel és leszármazottakkal lehetett hízelegni, és a több évszázados múlttal dicsekedő arisztokrata családokéhoz képest nem túl terebélyes családfát a valóságosnál nagyobbak kellett mutatni: „*Exczellenziádnak* fényes Nemzetsége sokkal ösmerős’bb a’ Haza előtt, hogy sem annak régiségét próbákkal kellyen támogatnom; csak a’ leg közelebbekről szóllok. *Exczellenziádnak* édes Attya Miklós Ezeredes Kapitány jeles, és meg különböztetett Bajnoknak tartatott idejebéli

---

¹ A jelen tanulmány a K 104643 számú, „A magyar filozófiatörténet narratívái, 1790–1948” című OTKA-kutatás keretében készült. A Prešovi Állami Levéltárban végzett kutatásomhoz nyújtott szíves és nélkülözhetetlen segítségét ezúton köszönöm Dr. Milan Belejnek, Mariana Čentésóvának és Dr. Németh Istvánnak.

katona Társai által. – *Exczellenziádnak* nagy Attyárul Jósefrül most is háladatos tisztelettel emlekezik [!] Nemes Szathmár Vármegye, a’ hol több ideig All-Ispánykodott, – *Exczellenziádnak* szép Attya, szinte Miklós elébb mint szinte Nemes Szathmár Vármegye Vice-Ispánya, utóbb pedig mint a’ Nagy Méltóságú Hely Tartó Tanács Tanácsosa tette magát a’ Haza előtt érdemessé: de *Exczellenziád* nem csak Ósseibe, de már kedves fiába Ignácba a’ Nagy Méltóságú Király [!] Magyar Udvari Kamara érdemes Titoknokjába is méltán büszkélkedhetik, a’ kiben Hazánk jövődöbéli jelen Támasztékját sajdíthatják velünk már most is ritka szép elmebeli tehetségei, és tudományi; tartván azonban attul, hogy meg sértem *Exczellenziádnak* előttem közelebrül esmérős gyengéd szelédességét, se Óssei, se személyes érdemeinek [!] további elő szamitására [!] be nem botsájtkozom”.²

Id. Ignác Eperjesen már korábban is öregbítette a család hírnevét. Majthényi Antal beszédéből kiviláglik, hogy a sárosi megyeszékhelyen volt ülnök fiatal korában: „*Exczellenziádnak* törvényes járatosságát, ki terjedt tudományát, nagy becsbe tartotta már az Eperjesi kerületbeli Tábla, a’ hol mint Tábla Bíró kezdette *Exczellenziád* polgári pályafutását”.³ Eötvös József tehát nem egyszerűen apja szárnyai alatt maradt Sárosban, hanem egyenesen családi örökbe lépett ezzel a kinevezéssel. Továbbá 1827-ben ifj. Ignácot, annak egy esztendei főispáni adminisztrátori működése után, apja iktatta be királyi megbízottként főispáni hivatalába Sáros megyében, melynek során az apa a fiút, a fiú a *genitor dilectissimus*-t kölcsönösen felmagasztalta.⁴

Ilyen előzmények után nem teljességgel meglepő, hogy a sárosi főispánnak 1837–1838-ban a megyéjével folytatott érintkezése egyetlen dolog: családja, azaz önnönmaga, illetve apja, valamint fiai, József és Dénes körül forgott. 1837 elején a megye rendjei gratuláltak neki főtárnokmesteri kinevezéséhez,⁵ melyre ifj. Ignác válaszolt.⁶ Az 1838. február 7-i közgyűlésben Szinyei Merse Felix tiszteletbeli aljegyzői és alügyészi, illetve Bujanovics Rudolf tiszteletbeli aljegyzői kinevezésekor, ahogy a jegyzőkönyv írja, „[f]elolvastatott ifjabb Bátor Eötvös Ignác e’ megye’ tisztelt Fő Ispánya’ Ö Excellenzájának múlt év Decembere’ 12kén költ kegyes kinevező levele”. E levél a saját családjára is érvényesen fo-

² Beszéd, mellyel Nagy Méltóságú Vásáros Náményi Bátor Eötvös Ignác Úr, Császári Királyi Kamarás, Belső Titkos Tanácsos, Korona Őrző, Ns. Abaúj Vármegye Fő-Ispánya, Tekéntetes Nemes Honth Vármegye fő-ispáni helytartói székébe való bevezettetése alkalmatosságával köszöntötte az öszvegyült megye rendeit: Bőjt elő Hava 3-dik Napján 1823. Esztergomban 1823. 16–17.

³ *Beszéd* i. m. 15.

⁴ Vö. Sermones dum Illustrissimus Dominus L. B. Ignatius jun. Eötvös de Vásáros Námény, Sacrae Caesareae et Regiae Apostolicae Majestatis Camerarius, et Consiliarius Aulicus ac ad Excelsam Cancellariam R. H. A. Referendarius, in I. Comitatus Sárossiensis Supremum Comitem benigne denominatus per Excellentissimum ac Illustrissimum Dominum L. B. Ignatium sen. Eötvös de Vásáros Námény, S. C. et R. A. Majestatis Camerarium et Actualem Intimum Status Consiliarium, per I. Regnum Hungariae Pincernarum Regalium Magistrum, I. Comitatus Abaujváriensis Supremum Comitem, qua Clementer delegatum Commissarium Regium, Die 17. Septembris, Anni 1827. in libera regiae civitate Eperies solenniter installaretur dicti. Cassoviae 1827.

⁵ Štátny Archív v Prešove. Fond Šarišskej Župy. Zápisnice z valných zhromaždení Šarišskej Župy (a továbbiakban: Zápisnice) z roku 1837. 69. sz. A közgyűlési jegyzőkönyvek ügyszámaihoz tartozó iratok a levéltár jelen feldolgozottsága mellett nem kutathatók, illetve hiányoznak.

⁶ Zápisnice 1837: 582. sz.

galmazza meg az általa helyesnek tartott gyakorlatot az egyes familiák hatalmának gyarapítására nézve. Az irat szerint ugyanis „számos példák” kezeskednek „az iránt hogy szeretett és nagy érdemű szülőknek ivadékaik azoknak dicséretes példáját követvén, a’ közhaszon gyarapodására nemzetségek érdemeit halmozni törekednek”.⁷

Id. Eötvös Ignác 1838. augusztus 12-én bekövetkezett halálakor a főispán újabb levelet intézett a megyei karokhoz és rendekhez, amely tény a protokollumban a következőképpen örökített meg: „Felolvastatott Nagy Méltóságú Méltóságos Báró Eötvös Ignác’ e’ Megye Kegyes Fő Ispánya’ Ö Excellentiájának e’ Megyéhez intéztetett gyász levele, mellynél fogva meg szomorodott fiui szívvel és Keserű fájdalommal jelenti: a’ Kinos vesztéséget, mellyet édes atya Nagy Méltóságú idősb Báró Eötvös Ignác, Szent István Apostoli Királyi jeles rend Közép keresztés vezéje, Ö Császári Királyi Felső Kamarása’ valóságos benső Titkos Tanácsosa, Magyar Királyi fő pohárnok Mester, és Nemes Abauj Megye’ fő ispánya, Ö Excellentiájának hoszasabb betegeskedése után, részes és ismételt hidegszélütések Következéséből, a’ haldoklók minden szentségei’ ájtatos felvétele után jámbor és munkás élete 76ik évében Junius 12kén történt kimultával szenvedett. Melly gyász jelentés egyébberánt is de leginkább a’ mennyiben a’ bentfoglált [!] halott szeretett fő Ispányunk Ö Excellentiájának édes atya volt, Szomorú részvétellel vétetvén, a’ Levéltárba tételre határozatott.”⁸

Ifj. Eötvös Ignác 1838. Mindszent hava, azaz október 15-re tisztújítást hívott össze.⁹ Ez egyetlen alkalommal jelent meg a vizsgált időszak során a megyében.¹⁰ A tisztújító közgyűlésen a főispán hatásköri vitába keveredett a bizottságokat állító rendekkel, és a hatalmi viszonyok tisztázása végett jónak látta „elkészíteni az elméket arra, miképpen Ö Excellentiája a’ Karok és Rendek Ö Excellentiája tudta nélkül, határozott végzésének azon részét, mely ő Excellentiájára nézve kötelező erejű nem lehet elfogadni, ’s magát a’ Tisztújítás végre hajtásában a’ szerint intézni egy általában nem tartozik.”¹¹

Ugyancsak e tisztújítás alkalmával táblabíróvá választották a fiatalabb Eötvös-fiút, Dénest, mégpedig a több tucat új táblabíró közül nemcsak elsőként említve, hanem a megye rendjei által külön kérelmezve a kinevezését: „[e]nnek utána Nagyságos Péchujfalusi Péchy Imre királyi Tanácsos, és a’ Szepesi 16 városok Főigazgatója a’ kk. és Rk. nevében Nagyméltóságú Fő Ispán Ö Excellentiáját szeretett Fia Mlgos Báró Eötvös Dienes Ö Nagyságának Táblabíróvá való kineveztetése iránt megkérvén, ’s ezen a’ Tisztelt kir. Tanácsos által kijelentett köz óhajtások a’ kk. és Rk.[nek] Ö Excellentiája által kegyesen tellyesítetvén a’ tisztelt Mlgos báró Eötvös Dienes a’ Megyei Táblabírók sorába jött.”¹²

A főispán azonban nem elégedett meg a tisztújítás menetének a maga akaratára hajlításával, és huszonegy esztendő Dienes fiának hivatalra juttatásá-

⁷ Zapisnice 1838. 165. sz.

⁸ Zapisnice 1838: 1437. sz.

⁹ Zapisnice 1838: 1740. sz.

¹⁰ Zapisnice 1838: 1900. sz. után.

¹¹ Zapisnice 1838: 1907. sz.

¹² Zapisnice 1838: 1965. sz.

val, hanem még festményt is készíttetni rendelt magáról – a rendek kérésére és költségén. Erről tanúskodik a jegyzőkönyvi feljegyzés, amely szerint javaslatba vétetett, hogy „e’ Megye Rendei Főispán Úr Ó Excellentiájának ezen Megyét oly számos esztendőök ólta bóldogító köz hasznú intézetei e’ [!] dicső erényei következtében Örök emlékül annak arcz képét bevétetni, és e’ Megye teremébe felfüggesztetni méltóztatnának. Mely indítványt Ó Excellentiája, miután a’ kk. és Rk. köz óhajtásának ellent nem álhatot, szerény örömmel elfogadván, ígéretet tön, hogy országos hivatalú helyére vissza térvén, arczát lemásoltatva leküldendi, azon kérelemmel: hogy az életében e’ megye teremében fel ne függesztessék, mely feltételt sajnosan értvén e’ Megye rendei ez alkalommal nem egyebet kívántak elhatározni, csak hogy az megküldendő becses arczképnek költségei a’ Nemesi pénztárból legyenek fizetendőök.”¹³

Az 1838. október 15-i közgyűlés és eseményei ifj. Eötvös Ignácról pillanatfelvételt nyújtanak ugyan, de jellemző felvételt, amely a hatalma tetőpontján mutatja őt. Még háramlik rá az érdemei teljében elhunyt, magas karriert befutott apa dicsősége, és már munkálkodik családjá befolyásának a fiaiban való meghosszabbításán. A büszke fiú, az ambíciózus apa és az ellentmondást nem tűrő vezető szerepét, amelyben fellépett, annyira magához illőnek gondolta, hogy e képet maga is meg akarta örökíteni.

A dolgok ezután hamarosan rosszra fordultak. 1839-ből már van adat arra nézve, hogy zálogos pör folyt ellene a megyében,¹⁴ jóllehet a rákövetkező esztendőben még aljegyzőket nevezett ki.¹⁵ Mivel az 1841. évből csak törvényszéki jegyzőkönyvek maradtak fenn töredékesen, így ifj. Eötvös Ignác anyagi csődjének és politikai bukásának Sáros megyei visszhangja a közgyűlési jegyzőkönyvek révén nem tárható fel.

Hogyan jellemezhetjük ifj. Eötvös Ignác és a megye viszonyát emez adalékok alapján? Tóth Sándor vármegye-monográfiájának leírása a reformkori időről nemcsak regényes, hanem elfogult is a nemességgel szemben, így csak igen erős kritikával használható. Annyi bizonyos, hogy élen nem járt Sáros megye az ellenzékiességben.¹⁶ Péchy Imre első alispánnak ifj. Ignácot az 1835-ös tisztújítás alkalmával köszöntő beszéde, illetve annak egy részlete ugyancsak ezt tanúsíthatja: „[a]zomban *Tekintes* [!] *Karok* és *Rendek*, mennél szabadabb a’ Nemzet, annál inkább ragaszkodik a fen- álló Törvényeihez, mert tsak azoknak korlátai közzé Nemzeti Szabadságát szoritván, érheti- el a’ Polgári öszve- kötetésnek azon Szent czéllját, melly a’ Személynek, és a’ Vagyonnak bátorságában helyeztetődik. Veszélyes a’ korlátlan szabadság, mert már magában foglalja, a’ valódi szabadság emésztő részeit, és kétségen kívül, mindég veszedelmezteti a’ Törvényes szabadságot, melly egyedül tartós boldogságot ígérhet akár melly Nemzetnek.”¹⁷ A jelek szerint nem volt alapvető szembenállás a megye és főis-

¹³ Zapisnice 1838: 1981. sz.

¹⁴ Zapisnice 1839: 1867. sz.

¹⁵ Zapisnice 1840: 2030–2031. sz.

¹⁶ *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monográfiája. III. kötet. Bp. 1912. 17–22.

¹⁷ Nagy Méltóságú Vásáros-Naményi Báró iffiabbik Eötvös Ignác Úrnak Eö Császári ’s Királyi Apostoli Felsője Kamarásának ’s Belső Titkos Tanácsnokjának, Magyar Királyi Udvari Al-Kancellárnak Sáros Vármegye Feő Ispánjának Eö Excellentiájának kegyes előlülése alatt az 1835dik

pánja között 1838-ban – egyedül az apró hatásköri vita, illetve a később ismeretendő tény, hogy szavaztak arról, mennyire vonják be a megye politikai életébe a régió nyilvánosságát a tisztújítás kapcsán, enged az álláspontok kezdődő megosztottságára következtetni.

Az 1840-es évek elején a megye közhangulata némiképp eltolódott a reformeszmék irányába. 1842-ben a főispáni beiktatásra meghívták a szomszéd megyéket¹⁸ (míg 1838-ban nem). Az új főispán, gr. Andrássy György beszéde immár aktuális társadalmi kérdéseket is érintett: a „nemzetesedés”, a „mivelt magyarság”, a „kiemelkedés”, a „vagyonosodhatás” és az „általános jobb nevelés” voltak beszédének kulcsszavai, jöllehet a szónok a minden területen való, egyidejű „hatalmas és sebes léptekkel haladás” törekvését irreálisnak tartotta.¹⁹ Az 1842-es beiktatás alkalmával egyetlen szó nem sok, annyi sem esett a beszédekben az 1826 és 1841 közötti Eötvös-korszakról Sáros megyében.

Eötvös József Eperjesen: amit a forrásokból lehet tudni

Mivel maga a kinevezési okirat ismeretlen, egy Nagy vezetéknévű személynek ifj. Eötvös Ignáchoz intézett leveléből tudjuk, hogy V. Ferdinánd 1837. november 7-i határozatával nevezte ki Eötvös Józsefet szavazati jog nélküli, tiszteletbeli ülnöknek a Tiszán inneni kerületi táblára. Ahogy a levél mutatja, írója tisztában volt vele, mekkora örömet okoz ifj. Ignác atyai szívének, ha a jó hírt még a hivatalos értesítés előtt vele sietve tudatja.²⁰ E tisztséget említi a szakirodalom, egyébként Eötvös József testimóniumával egyetértően, mint az eperjesi kerületi tábla közbírájának hivatalát.²¹

esztendőbeli Mind-Szent hava' 20dik napján ditsőségesen végzett tiszt építő széknek le folyta alatt tartott, és azt előző beszédek. Eperjesen 1836. 6–7.

¹⁸ Vö. Méltóságos Csik-Szent-Királyi és Kraszna-Horkai Gróf Andrássy György Úrnak, Ő Császári Királyi Apostoli Felsője arany kultsok hívének és Tekintetes Nemes Sáros Vármegye Fő Ispányjának Ő Nagyságának az összesen egyben sereglett Tekintetes Nemes Sáros Vármegye Karai és Rendei, valamint Tekintetes Nemes Gömör, – úgy szomszéd Zemplén, – Szepes, – és Abauj Vármegyék' – küldöttségei, a' jelen volt számosabb egyházi, polgári és katonai méltóságok, – nem különben több sz. kir. városok, – szepesi bányászok egyesületének választmányai, – 's több rendű hatóságok által nyilvánított tisztelő örvendezései között az 1842ik évi September hó 28ik napján sz. kir. Eperjes városában tartatott köz gyűlés alkalmával Fő Ispáni székében és méltóságában Méltóságos nagy [!] Károlyi Gróf Károlyi Lajos Úr császári királyi kamarás, és Tekintetes Nemes Abauj Vármegye' Fő Ispánja, mint e' végre kegyelmesen kinevezett királyi biztos és képviselő által végben ment béiktatása alkalmával mondott és tartatott beszédek. Eperjessen 1842.

¹⁹ Méltóságos i. m. 15–23.

²⁰ „Tavernicorum Regalibus Magistro. / circa filium ejus B. Josephus Eötvös in honorarium Tabulae Distr. Cis-Tibiscanae Assessorem nominatum. / Ex Concluso Praesidii / Tavernicorum Regalibus Magistro. / Sua Mattas Sacra Josephum Baronem Eötvös in honorarium Tabulae Districtualis Cis-Tibiscanae Assessorem, nunc tamen adhuc sine voto, bgne denominare dignata est. / Suam Clementissimi Dni Bgnam de 7^a Nov. a. l. Resolutionem, velut paterno Excellae vrae cordi gratam tantisper etiam, donec solitae offosae expeditiones eatenus emanaverit, pro solatio Excellae Vrae notitiae statu significare festino. / 8ª Nov. R. [?] Nagy.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. A Magyar Udvari Kancellária Levéltára. Acta Praesidialia 1774–1848. 1726/1837. Ezek szerint a fenti levél, nem pedig a kinevezés kelt november 8-án, ahogyan azt a szakirodalom korábban állította: *Nizsalovszky Endre – Lukácsy Sándor* (közzetési, s. a. r., bev. tan., jegyz.): Eötvös József levelei Szalay Lászlóhoz. Bp. 1967. 80.; *Devescovi Balázs*: Eötvös József (1813–1871). Pozsony 2007. 92.

²¹ Ahogy autográf önéletrajzi kronológiájában írja Eötvös, „1837 oltá az eperjesi Kerületi táblának közbírája volnék”. (Eötvös József önéletrajza és műveinek kronológiája. Országos Széché-

A kinevezés idején a sárosi Karok és Rendek figyelmét a marhadög, ifj. báró Wesselényi Miklós pere, Kossuth Lajos és az országgyűlési ifjak elfogatása, valamint a *Törvényhatósági Tudósítások* megszűnése foglalta le.²² Eötvös József hivatala nem megyei hivatal volt, és minden jel szerint életének súlypontja Borsod megyében maradt, illetve helyeződött át, éppen a kerületi táblára való kinevezéssel egy időben. Másutt írom²³: „[a]hogy br. Vay Miklós főispáni helytartó írja 1837. november 2-i, Eötvöst táblabíróvá kinevező levelében, Eötvös Borsod megyében ’szándékozik venni lakást’²⁴ – azaz állandó borsodi lakos lett belőle. A levelet a közgyűlés november 6-án iktatta, Eötvös pedig, aki jelen volt, esküt tett.²⁵ [...] Szalay Lászlóhoz írott, 1837. december 19-i levéléből tudjuk, hogy a Kaszinónak is tagja lett, az iskolákat és a gazdaságot előmozdító társaságot alapított, és a borsodi Karok és Rendeknek való, jó értelemben vett ’hízelgés’ érdekében kiadta tömlőcjavítási munkáját.²⁶ A pesti árvíz után indítványt tett megelőző rendszabályok tételére. A Duna-szabályozásról tett javaslatát a megye elfogadta, amint arról Széchenyinek is beszámolt.²⁷ Az 1838. június 11-i közgyűlésben kinevezték, Szemere Bertalannal együtt, a tömlőcügvi bizottságba.²⁸ 1838. november 8-án beválasztották az országgyűlési utasítást és előleges sérelmeket összeállító bizottságba.²⁹ Borsod megye közgyűlésén 1838. november 9-én megbízták a négy járás szolgabíráját, hogy toborozzanak előfizetőket az Eötvös szerkesztette *Budapesti Árvízkönyv-re*.³⁰ Levelezéséből az derül ki, hogy 1837. december 19-én Sályon, 1838. január 5-én ugyancsak ott, 1838. áprilisában valamikor Pesten, 1838. május 16-án Sályon, 1838. június 7-én Eperjesen, 1838. július 1-jén Sajóládon, július 22-én Sályon tartózkodott.³¹

Mindamellet Széchenyihez írott 1838. június 7-i leveléből kiderül, hogy közéleti aktivitást Sárosban is kifejtett a gróf Duna-regulációs tervének pártolásával.³²

Nevét Sáros megye közgyűlési jegyzőkönyvei egyetlenegyszer említik. 1838. október 2-ára ugyanis a már tárgyalat tisztújítást előkészítő közgyűlést hívtak

nyí Könyvtár Kézirattára. Analekta 11.468.) Mivel az életrajz 1841-ig tartalmaz adatokat közéleti tevékenységére és irodalmi munkásságára nézve, ezért feltehetőleg abban az évben keletkezett.

²² Vö. pl. Zapisnice 1837: 1552., 2179., 2180., 2183. sz.

²³ Gángó Gábor: Báró Eötvös József és Borsod megye. Publicationes Universitatis Miskolciensis. Sectio Philosophica, Tomus XVII, Fasc. 1. Miskolc 2012. 171–175. 171–172.

²⁴ Ruszoly József: „Eötvösünk és Szemerénk.” Eötvös József borsodi működése és kapcsolatai I–II. Napjaink 27. 1988/8. 14–16. és 27. 1988/9. 14–16. I. 14.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltára. Közgyűlési jegyzőkönyvek. (A továbbiakban: B-A-Z. m. Lt. IV. 501/a.) 1837: 3843.

²⁶ Eötvös József: Levelek. Szerk., ford., előszó, jegyz. Oltványi Ambrus. Bp. 1976. 118. skk.

²⁷ Vö. Ruszoly J.: Eötvösünk i. m. I. 16.

²⁸ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/a. 1838: 2043.

²⁹ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/a. 1838: 3831.

³⁰ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/a. 1838: 3853.

³¹ Vö. levele Szalay Lászlóhoz, Sály, 1837. december 19.; levele Szalay Lászlóhoz, Sály, 1838. január 5.; levele Toldy Ferenchez, Pesten, 1838. április; levele gr. Széchenyi Istvánhoz, Eperjes, 1838. június 7.; levele Szalay Lászlóhoz, Sajólád, 1838. július 1. (*Eötvös J.*: Levelek i. m. 118–133.), illetve levele Heckenast Gusztávhoz, Sály, 1838. július 22. (Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára, Levelestár).

³² Eötvös J.: Levelek i. m. 132.

össze.³³ Ezen nem tudván megállapodni arról, hogy meghívják-e a szomszéd megyéket, szavazásra bocsátották a kérdést, amelyhez szavazatszámoló bizottságot állítottak fel. Ennek tagjait az egyházi rendből, a „zászlósok” és a nemesek közül válogatták össze. Így esett, hogy Eötvös Józsefet beválasztották az arisztokrata szavazatszámoló közé gr. Dessewffy Ferencsel és gr. Szirmay Gerárddal együtt.³⁴ E tény arra enged következtetni, mintegy helyettesíthette apját a tisztújítási előkészületek során. A vélemény, hogy egyáltalán ne hívják meg a szomszéd megyéket, egyébként 38 szavazatnyi többséggel győzött.

Eötvös József Sárosban ismerősök közé került, és új ismerősöket szerzett. A báró Palocsay uradalom a Poprád mentén feküdt³⁵, egy ügyük előkerült a tárgyalt évek során Sárosban.³⁶ Rokonai, a Splényiek is megyei birtokosok voltak.³⁷ Sárosy Gyula aljegyző volt a megyénél ebben az időben.³⁸ És mindenekelőtt Eötvös József sárosi ismeretségei közé tartozott Pulszky Ferenc, aki ugyancsak aljegyzőként tevékenykedett³⁹, míg elő nem lépett: nevét ott találjuk az 1838. október 15-én ifj. Ignác által kinevezett táblabírók sorában.⁴⁰

Eötvös József az apja bukása után röviddel megvált pályakezdésének utolsó kormányhivatalától. Ferenczi Zoltán szerint Eötvös, „noha neve 1842-ig szerepel a hivatalos címárban, [a Tiszán inneni kerületi tábla] ülésein alig pár-szor jelent meg”.⁴¹ Ha ez igaz, akkor 1842-ig volt ülnök Eperjesen, és a feltehetően 1841-ben írott önéletrajzban szereplő „az eperjesi kerületitáblának közbírája volnék” kifejezés feltételes módjának a jelentése a következő lehet: ’forma szerint még az vagyok, de ténylegesen már nem vagyok az’.

Pulszky Ferenc élete, kora, memóriája

Pulszky Ferenc fiatalemberként szép éveket töltött Eperjesen, meglelt férfiként pedig visszaemlékezett rájuk. Memoárja, az *Életem és korom* kétségtel-

³³ Zapisnice 1838: 1849. sz. után.

³⁴ Zapisnice 1838: 1851. sz.

³⁵ Vö. Zapisnice 1837: 434. o.

³⁶ Zapisnice 1837: 1343. sz.

³⁷ Zapisnice 1837: 1550. sz.

³⁸ Vö. pl. az 1837. dec. 11-i kisgyűlés jelenléti ívével: Zapisnice 1837: 454. o.

³⁹ A közgyűlési jegyzőkönyvek tanúsága szerint 1837 januárja és 1838 decembere között Pulszky Ferenc aljegyzőként jelen volt: az 1837. márc. 3-i közgyűlésben („Pulszky Ferenc aljegyző vivén a tollat”, Zapisnice 1837: 92. o.); az 1837. Mindszent hava [okt.] 5-i közgyűlésben (Zapisnice 1837: 360. o.); az 1837. dec. 11-i kisgyűlésben (Zapisnice 1837: 454. o.); az 1838. jan. 24. kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 1. o., itt tiszteletbeli aljegyzőként van említve); az 1838. febr. 21-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 419. sz. után); az 1838. Szt. Iván hava [jún.] 28-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 1347. sz. után); az 1838. aug. 23-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 1661. sz. után); az 1838. szept. 3-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 1717. sz. után); az 1838. Szt. Mihály hava [szept.] 17-i kisgyűlés (Zapisnice 1838: 1739. sz. után). Táblabíróként jelen volt: az 1838. Szt. András hava [nov.] 15-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 2027. sz. után); az 1838. dec. 19-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 2459-2473. sz. után). Nem volt jelen: az 1837. Szt. Mihály hava [szept.] 18-i kisgyűlésben (Zapisnice 1837: 338. o.); az 1838. márc. 5-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 458. sz. után); az 1838. Pünkösöd hava [máj.] 4-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 658. sz. után); az 1838. Szt. Iván hava [jún.] 18-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 1254. sz. után); illetve az 1838. aug. 9-i kisgyűlésben (Zapisnice 1838: 1559. sz. után).

⁴⁰ Zapisnice 1838: 1966. sz.

⁴¹ *Ferenczi Zoltán*: Báró Eötvös József 1813–1871. Bp. 1903. 38. Ferenczi beszámolója erről az időszakról más vonatkozásokban azonban sötétben tapogatózik.

vül egyike az Eötvös-kutatókat legtöbbször zavarba ejtő elbeszélő forrásoknak, azonban a jelen esetben a zavar forrása nem Pulszky rossz emlékezetében, hanem az adatait kettős vonatkozásban is jogosulatlanul túlinterpretáló életrajzírók önkényében rejlik.

Közlései a követekezők. 1837-ről szólva írja, „[e]kkor Pepi jött Eperjesre, apja kinevezte őt tiszteletbeli ülnöknek a kerületi táblánál”⁴²: ez vonatkozhat novemberre azzal a megkötéssel, hogy november 6-án Eötvös bizonyosan Miskolcon időzött. „[T]élire azonban visszament Budára”⁴³ – folytatja az emlékezést; jelzi, hogy télen Eötvös nem tartózkodott huzamosan Eperjesen, még ha nem tudhatja is, hogy Eötvös közben másfelé is járt, ahogyan a levelezés mutatja. Mivel az 1838 márciusban, az árvíz alatt kelt eseményekre úgy emlékszik vissza, hogy „[a]zok közt, kik e napokban kitűntették magukat, Eötvös Pepi nevét is olvastuk”⁴⁴, azért állíthatjuk, hogy Eötvös márciusban nem volt Eperjesen, hiszen akkor nem olvasni kellett volna róla a híreket. Mindezzel egybevág a következő említés, amely szerint „[m]időn Eötvös *ismét* Eperjesre jött, fölkerestük azon kis írói kört, amely ez időben itt keletkezett.”⁴⁵ Majd ugyanez kör tagjairól említi: „bevezettem őket Eötvöshöz”⁴⁶.

Pulszky testimóniumát össze lehet egyeztetni a borsodi és eperjesi forrásokkal; alaptalan azt feltételezni rá hivatkozva, hogy Eötvös József 1838 java részét ott töltötte volna. Erre az irodalmi-értelmiségi kör és a pezsgő eperjesi élet leírásának kibontásához volt szükség – de éppen erre nézvést nincsen semmi forrásadatunk. Pulszky a Kerényi Frigyesre vonatkozó „nálok fiatalabb” jelző közbeiktatásával (hiszen az ő szerepeltetése a csoportképen végképp valószínűtlen), illetve „[r]égibb időkben”⁴⁷ történt eseményeknek az 1838-as tablóba rajzolásával maga is árulkodón mutatja, hogy elbeszélése inkább montázs-szerű korrajz, semmint krónika. A *coetus*ról adott beszámoló az egyes életrajzok ismeretében valóban nem vehető kézpénznek. Eötvös és Trefort 1837 őszén is-

⁴² Pulszky Ferenc: Életem és korom I–IV. Bp. 1880–1882. I. 138.

⁴³ Pulszky F.: Életem i. m. I. 138.

⁴⁴ Pulszky F.: Életem i. m. I. 139.

⁴⁵ Pulszky F.: Életem i. m. I. 144. kiem. G. G.

⁴⁶ „Midőn Eötvös ismét Eperjesre jött, fölkerestük azon kis írói kört, mely ez időben itt keletkezett. Kapy István, a megye főjegyzője érezte, hogy a latinság helyébe lépő magyar irály követelményeinek a megyei aljegyzők alig felelnek meg s azért írónakül fölfogadta Sárossy Gyulát, Vachott Sándort és Imrét, kik épen ekkor végeztek el jogi tanulmányaikat az eperjesi collegiumban. Mind a hárman a vármegye házában laktak, hol őket a nálok fiatalabb Kerényi Frigyes szokta fölkeresni. Nekem is sokszor fölolvasták költeményeiket, ismertem tehetségöket, s bevezettem őket Eötvöshöz, ki csakhamar kieszközölte, hogy atyja, a főispán, az első üresség betöltésénél Sárossy Gyulát másod aljegyzőnek nevezte ki. Az eperjesi collegium minden felsőbb lutheranus tanintézetek közt mindig legjobban tartotta fenn a magyar szellemet, mindamellott, hogy a magyar fiúk épen azért küldettek oda, hogy a német szót tanulják meg. Régibb időkben Kossuth Lajos járt e collegiumba, Kazinczy Gábor iskolatársam volt, s midőn még a retorikát járta, arról álmodozott, hogy Cicero philosophiai munkáit a Tudós társaság számára lefordítja. Székács töltött itt egy évet mint nevelő, Haán a békésmegyei derék történelmi bűvár több időt, mint tanuló, Greguss sophia prefessora mindig szította a magyar szellemet, Vandrák pedig, ki helyébe lépett, midőn előde a pozsonyi tanszékre hivatott meg, különösen ügyelt arra, hogy az ifjak a magyar olvasó körben a magyar nyelvet műveljék.” Pulszky F.: *Életem* i. m. I. 144–145.

⁴⁷ Pulszky F.: *Életem* i. m. I. 144.

merkedtek meg Pesten,⁴⁸ és az utóbbi 1835-ben volt Eperjesen jurátus.⁴⁹ Kerényi Frigyes 1822-es, aligha kapcsolódott ekkor be a társaságba, míg Vachott Sándor 1838-ban már Nógrádban tevékenykedett joggyakornokként.

Ezzel együtt Pulszky semmi égbekiáltóan hamisat nem mondott, hanem a problémát az életrajzírók maguk gerjesztették azzal a kettős igénybejelentéssel, hogy Eötvös József nemcsak huzamosan tartózkodott a kérdéses korszakban Eperjesen, hanem e tartózkodás jelentős vagy döntő befolyást is gyakorolt szellemi fejlődésére. Ennek érdekében Voinovich Géza a térben, Sötér István az időben tolja el Eperjest és benne Eötvöst egy misztikus dimenzióba.

A fordulat Voinovich Gézáé (ugyanis Ferenczi Zoltánnál nincsen szó sem a iféle irodalmi körről), aki szerint Eötvös külföldi útja után „1837-ben megfériasodva, kifejlődöttén tér haza, s Eperjesen *telepszik meg*, mint a kerületi tábla ülnöke.”⁵⁰ Voinovich Géza az eperjesi miliót Pulszkyra támaszkodva rajzolja meg. Ő iktatja be a Pulszky-féle beszámoló elemeinek visszaidézése elé a vezérmondatot, miszerint „Eperjes művelt város volt”⁵¹, ami igen-igen rokonszenvező olvasattal még talán tekinthető az általa felhasznált leírás sugalmazott üzenetének. Voinovich Géza a fiatal Eötvös általa feltételezett párhuzamos borsodi és sárosi életének időbeli összeférhetetlenségével nem foglalkozik, a térbeli távolságot az egymástól 163 km-re fekvő Sály és Eperjes között egyszerű megoldással hidalja át: „[s]okat jártak a környék úri házaihoz [ti. az állítólagos irodalmi kör tagjai], kivált Eötvös nagyapjának *közel* sályi birtokára.”⁵²

Sötér Istvánnál teljeseedik ki az eperjesi korszak és annak mitológiája. Ahogy írja, „Pulszky Ferenc szerint Eötvös Eperjesre kerül a nagy külföldi út után, és az 1838-as év javarészét ott tölti.”⁵³ Amint láttuk, az *Életem és korom* szerzője ezt nem állította; Voinovich Géza tézismondata nyitotta meg az utat e még erősebb állítás irányába. Sötér István látni engedi, hogy látja a nehézséget az életrajznak a Voinovich Géza-i kettős igénybejelentés talaján álló kikerekítése terén (amely állásontra mindamellet maga is ráhagyatkozik), ezért ezt írja: „Pulszky évszám-adata nem megbízható”.⁵⁴ Nem általában vonja kétségbe a beszámoló hitelét az irodalmi *coetus*ról, hanem csak el akarja tolni azt időben egy életrajzilag a források által nem „foglalt” időszakra, de nem nyilatkozik arról, hogy mely időszakra. „Nem tudjuk megmondani”, írja, „miként kapcsolódik össze a sályi idillel az Eperjesen töltött időszak”⁵⁵, illetve nézete szerint a „tartózkodás időpontjának szabatosabb meghatározása még a későbbi kutatásra tartozik [...], habár mindazt, amit [Pulszky Ferenc] Eötvös eperjesi tartózkodásáról ír, hitelesnek tekinthetjük.”⁵⁶

⁴⁸ *Fenyő István*: A centralisták. Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon. Bp. 1997. 125.

⁴⁹ *Fenyő I.*: A centralisták i. m. 126., 129.

⁵⁰ *Voinovich Géza*: B. Eötvös József. Bp. 1904. 15. kiem. G. G.

⁵¹ *Voinovich G.*: B. Eötvös i. m. 15.

⁵² *Voinovich G.*: B. Eötvös i. m. 16. kiem.: G. G.

⁵³ *Sötér István*: Eötvös József. Bp. 1965. 49.

⁵⁴ *Sötér I.*: Eötvös i. m. 49.

⁵⁵ *Sötér I.*: Eötvös i. m. 49.

⁵⁶ *Sötér I.*: Eötvös i. m. 49.

Sőtér Istvánnál bomlik ki az életrajzíró elődnél lelt „művelt város” állítmány. Végképp elszakadva a forrásoktól, minden alap nélkül tulajdonít e városnak kulcsszerepet Eötvös szellemi fejlődésében: „Eperjes olyasmit nyújtott Eötvösnek, amit se Buda, sem Ercsi, sem Miskolc nem nyújthatott”; „[c]sak Eperjesen válhatott véglegessé Eötvös szakítása azzal az aulikus, hivatalnoki környezettel, melyben családja már nemzedékek óta élt”; „[a]zt, hogy a polgárosodás nemzeti útjának történelmileg igazolt lehetőségei vannak Magyarországon: Eötvös számára Eperjes bizonyította be”⁵⁷ és így tovább. Ezzel szemben úgy tűnik, Eötvös József írói és szellemi fejlődése a sályi magányban ment végbe, miközben Eperjesen éppen nem szakított a karrierje csúcán álló apával és környezetével. Sőtér István harmadik állításáról, amelyre több bekezdésnyi reflexió épül Eperjesről mint a magyar polgárosodás mintavárosáról, a legvisszafogottabban fogalmazva is elmondható: immunis minden tényszerű kritikával szemben.

Összegzés

Eötvös Józsefnek nem volt eperjesi korszaka. Életét Borsod megyében rendezte be utazásából való visszaérkezése után. Kétségkívül többször megfordult Sáros megyében kerületi táblai ülnök korában: forrásadatunk 1838. június és 1838. október elejére nézve van, és nincs okunk kétségbe vonni az *Életem és korom* ama közlését sem, hogy kinevezése után 1837 végén ugyancsak megjelent Eperjesen. Leveleiben azonban a Pulszky Ferenc említette személyekre, eseményekre utalás nincsen, költői belső életébe egyedül Szalay Lászlónak engedett bepillantást. Ha volt is irodalmár kör Eperjesen, nem akkor volt, és Eötvös már csak ezért sem tartozhatott hozzá. A források szerint Sályon a család homokra épült anyagi helyzetéről látszólag tudomást nem vevő földbirtokosként és regényköltőként élt, míg Eperjesen hivatalnokként, Széchenyi támogatójaként és az apja tisztújítási fellépését előkészítő arisztokrataként lépett fel.

Eötvös József pályakezdete a hivatali életre készülődés és az 1841-ig betöltött három hivatal jegyében áll, azok által tagolódik néhány éves korszakokra. Egyetemi évei, Fejér megyei aljegyzősége, a Magyar Udvari Kancellárián Bécsben betöltött gyakornoki, majd segédfogalmazói állása, és külföldi útja után az eperjesi királyi táblán elfoglalt tiszteletbeli ülnöki pozíciója szervezte nagy részint mindennapjait, utazásait, hosszabb-rövidebb tartózkodásait életének különböző helyszínein. Hivatalait bontakozó művészi hajlamai mellett fél szívvel vállalta, de, ahogy a szakirodalom mondani szokta, apja „unszolására” mégis vállalta. Az eperjesi epizód forrásai segítenek a legtöbbet annak a kettős kérdésnek a megválaszolásában, hogy ifj. Ignác miért erőltette e hivatalokat, és József miért vállalta azokat.

Céltévesztettnek tarthatjuk az Eötvös-életrajzok ama korábbi stratégiáját, hogy a pályakezdetet az ókonzervatív apa *politikai* törekvéseinek és az elmentés politikai érzületű fiúnak a konfliktusában ragadják meg. Nem arról van szó, hogy ifj. Eötvös Ignác a maga kétségkívül szilárd és meggyőződéses ud-

⁵⁷ Sőtér I.: Eötvös i. m. 50.

varpárti nézeteit ráerőltette volna a fiára, illetve hogy azért helyezte volna őt, nem kis fáradsággal, új és új hivatalba, hogy nézetei átplántálásának sikerét legalább a világ előtt külső bizonyítékok által láttassa. Ifj. Eötvös Ignác nem politikai meggyőződése tevékeny ébresztésének vágyától vezérelve sietett, egyre emelkedve, megyei és udvari hivatalokat vállalni, és fiának sem e motívum által indítatva szerzett hasonló állásokat. Eötvös József ennél fogva nem is lázadhatott e törekvése ellen, sem Pruzsinszky József neveltjeként, sem később, pályakezdésének valamely más állomásán.

Ifj. Eötvös Ignác legfőbb és legmélyebb törekvése családjának felemelésére és felemelkedett pozícióban tartására irányult. Mivel családjának „régisége”, alig egy évszázadra visszatekintve vállalható családfája (amely nem holt levéltári adat volt a kortársak számára, hanem eleven, mindenki által ismert és ellenük fordítható tény), illetve birtokainak mágnásokhoz képest szerény kiterjedése és jövedelme nem nyújthatott elégséges támaszt az ambíciókhoz, ezért a felemelkedés és fennmaradás legfontosabb egzisztenciális alkatrészévé a hivatal vált. A hivatal adott számára (mint apja, id. Ignác számára is) elegendő hatalmat ahhoz, hogy a körülötte állók évtizedeken át hízélgéssel, sőt mi több, hétszáz ezer forintnyi értékben, névleg kölcsönrel, valójában soha vissza nem térített adománnyal járuljanak hozzá a család csillagának a fenntartásához. Arisztokratához méltó hivatalt viszont csak az uralkodó adhatott, és csak annak adott, aki az ő érdekeit szolgálta. Eötvös Józsefnek és öccsének kellett volna az apa haláláig vagy visszavonulásáig olyan magas polcra emelkednie, hogy hatalmuk továbbra is elfedje az adósságokat, már amennyiben a magyar politikában minden maradt volna a régiben.

Miképpen lázadhatott volna a fiatal Eötvös József egy olyan helyzet ellen, amelynek ő maga is a haszonélvezője volt, és amelyben a lázadás egész családját tette volna tönkre? Eperjesi hivatala e tekintetben megismételte bécsi dilemmáit: az apa által szerzett állást kellett összeegyeztetnie szépirodalmi ambícióival, ám úgy, hogy időközben apja is hatalmasabb lett, írói tehetsége is jobban kibontakozott, és ráadásul érdeklődése harmadik vonzáskörékként megjelent a hazai közéleti tevékenység is. A pályakezdő korszak fő jellemzője az apa elleni állítólagos lázadás és a vele való szakítás helyett éppen az, hogy a fiatal Eötvös József sikeresen el tudta odázni a hivatástisztázó döntést egészen 1841-ig. Mások döntöttek helyette, amikor a felhalmozódó adósságok súlyát kihasználva lerombolták a családi egzisztencia épületét, vele rántva a hivatalokat, és a hivatalokkal a nemzedékekre tervezett családi felemelkedés vezéreszméjét.

BARON JÓZSEF EÖTVÖS AT EPERJES, 1837–1838

by Gángó Gábor
(Abstract)

The study examines an early phase of the career of the Hungarian writer and statesman, baron József Eötvös (1813–1871), namely his time in office at Eperjes, in the light of newly found archival documents. The first part adds new details to the view of character of his father, baron Ignác Eötvös junior, ispán-in-chief of Sáros county, and proves that the main driving force of his personality was exactly the social elevation of his family. The second part reconstructs the chronology of the stays of József Eötvös at Eperjes. The third part, on the other hand, aims to demonstrate that Eperjes played a much less important role in the life of József Eötvös than has so far been maintained in the scholarly literature. Neither did he stay there for any longer period of time, nor did he contribute in any way to the intellectual evolution of the town. On the basis of new results, the study reconstructs the section of Eötvös's life in 1837 and 1838 in a coherent and uncontradictory way.

By way of conclusion, the author states emphatically that in a more profound knowledge of the Eperjes period, the presumed rebellion of the young József Eötvös against his father, a recurrent topos in the scholarly literature, becomes untenable.

Zakar Péter

A KASSAI EGYHÁZMEGYE TÁBORI PAPJAI 1848/49-BEN

1. Bevezetés

A Kassai Egyházmegye (ma már érsekség) történetéről viszonylag keveset tudunk. 1904-ben, fennállásának századik évfordulóján Szokolszky Bertalan összefoglalta az akkori püspökség történetét.¹ Az utóbbi időben örvendetesen gyarapodott a szlovák nyelvű irodalom is, külön sorozat indult az érsekség történetének feltárására („Dejiny Košického arcibiskupstva”). Tanulmányunkban három kassai egyházmegyes pap életrajzát szeretnénk röviden összefoglalni, akik 1848/49-ben a honvéd hadsereg tábori lelkészeiként teljesítettek szolgálatot.

2. Kocsiss János

Kocsiss János 1800. március 1-jén (más források szerint szeptember 8-án) született Abaújszántón. 1825. május 28-án szentelte pappá Csech István kassai püspök, s ő küldte a fiatal papot káplánnak Abaújszántóra, majd 1826-ban Nagytárkányra, végül 1827-ben Sátoraljaújhelyre.² Három éve volt káplán, amikor az egyházmegyének a 34. (Benczúr) sorgyalogezredhez tábori papot kellett ajánlania. Csech püspök először Bellosics János hercegekúti adminisztrátort javasolta, de Varjú Viktor magyarországi tábori főpap elutasította, mivel a jelölt „túlságosan gyenge testalkatú” volt.³ Csech ekkor új jelöltet ajánlott Kocsiss János személyében, aki már három éve dolgozott a lelkipásztorkodás terén, hivatalát előljárója megalégedésére látta el, hivatásának megfelelő erkölcsökkel bírt és mind nyelvtudása, mind egyéb tulajdonságai méltóvá teszik egy ilyen állásra.⁴ A Varjú Viktor által összeállított életrajzi táblázatból kitűnik, hogy Kocsiss, aki 1828. augusztus 10-én foglalta el új hivatalát, magyar, német és szlovák (szláv) nyelven beszélt, születési dátumát azonban 1801. szeptember 8-ra datálták.⁵

¹ Szokolszky Bertalan: A százéves kassai püspökség 1804 – 1904. Kassa, 1904.

² Hišem, Cyril: Košické presbytérium (1804 – 2006). (Dejiny Košického arcibiskupstva VI.) [Prešov, 2006.] 129.

³ Varjú Viktor tábori főpap – Schachtner, Josef Alois tábori püspöknek. Buda, 1828. augusztus 17. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Kriegsarchiv (Kr) Archiv des Apostolischen Feldvikariates (AAF) Litterae commercii Karton (Kt.) 66. 1828:1344 (német).

⁴ Csech, Stephanus – Varjú Viktornak. Kassa, 1828. augusztus 10. ÖStA KA AAF Litterae commercii Kt. 69. 1829:1432 (latin).

⁵ National-Tabelle. Buda, 1829. szeptember 7. ÖStA KA AAF Litterae commercii Kt. 69. 1829:1432 (német).

Kocsiss előtt ferences szerzetesek látták el a 34. sorgyalogezerednél a plébániai feladatokat „(minden ezred egy-egy plébániát képezett)”. 1756-tól Edelhamer Dominikot, 1778-tól Kresmár Mátyást, 1800-tól Rukovanzky Károlyt, 1807-től Dugovics Ferencet, 1810-től pedig Fantsovich Didákot alkalmazták az ezrednél. Utóbbi 1828. január 19-én Páduába helyezték át, ezért volt szükség Kocsiss szolgálataira.⁶ Az újonnan kinevezett tábori pap már 1830-ban megpróbálta megszerezni a nagytárkányi plébániát, ahol korábban káplán volt, de elkésett folyamodásával, mert annak megérkezésekor már Krizsanovszky Józsefet prezentálták.⁷

1834. augusztus 23-án Palugyay Imre kassai püspök kért és kapott felvilágosítást a Kassai Egyházmegye által prezentált papok: Alföldi András, Csuhr János, Cibula György és Kocsiss János erkölcsi viseletéről és szolgálatáról.⁸ A katonai év végével, minden év október 31-én nem csak a tisztekről, hanem a hadsereg nem harcoló testületei közé tartozó tábori lelkészekről is rövid, táblázatos jellemzés készült. 1840. október 31-én ezt a jellemzést már Varjú Viktor utóda, Czigler Ignác tábori főpap készítette el. Ez a jellemzés Kocsiss nyelvtudását kicsit jobbnak állította be, mint azt megelőzően: latin, magyar, német, szláv nyelvtudását kifejezetten jónak ítélte, de egy kis lengyel és olasz nyelvtudásról is szólt. A kincstártól 413 forint évi fizetést kapott, biztosítottak továbbá számára szállást és egy kápolnaszolgát is. Czigler jó képességű, megfontolt papnak tartotta, aki kiváló képzettséggel és erényekkel rendelkezik, és aki tudását igyekszik tökéletesíteni. Erkölcsi és életvezetése hivatalának megfelelő, beszélgetései közben nyájas. A lelki gondozás terén tapintatos volt, előljárója különösen a zsidó katonák vallásoktatásában játszott szerepét dicsérte és utalt arra, hogy már több zsidó katonát oktatott és keresztelt meg.⁹ Ez annak tükrében figyelemre méltó, hogy a Magyarországi Tábori Főlelkészség terültén az 1835-öt megelőző tíz évben mindössze húsz izraelita katonát kereszteltek meg.¹⁰ A hitoktatás terén más vonatkozásban is meg voltak vele elégedve, hozzáteve, hogy magyar német és szláv nyelveken jól fejezi ki magát.¹¹

1846-ban Kocsiss ezredével együtt Galíciában állomásozott. 1846. október 31-én kelt jellemzése szerint németül, magyarul, szlávul, latinul és lengyel nyelven is beszél, évi 414 forint zsoldot kapott, megfelelő képességekkel és tökéletesen megfelelő képzettséggel rendelkezett. Nagyon jó volt az erkölcsi magaviselete és példamutató az életmódja. Hivatását buzgón gyakorolta és tökéletesen megfelelt beosztásának. A betegekkel és sebesültekkel szemben nagyon

⁶ ÖStA KA Personalien, Grundbücher. Schematismus der k. k. Militär-Geistlichkeit. Band I. 59.

⁷ Kocsiss (Kotsiss) János – Cseh Istvánnak. Temesvár, 1830. április 24. Arcibiskupský archiv v Košiciach (AACass) Personalia cleri dioeciesani. Kocsiss János 1830:641 (latin).

⁸ Palugyay Imre – Wagner, Michael Johann tábori püspöknek. Kassa, 1834. augusztus 23. ÖStA KA AAF Litterae commercii Kt.84. 1834:979 (latin).

⁹ Tabella Personalis et Informatio. Buda, 1840. október 31. AACass Personalia cleri dioeciesani. Kocsiss János 1841:279 (latin).

¹⁰ Czigler Ignác – Wagner, Michael Johann tábori püspöknek. ÖStA KA AAF Litterae commercii Kt. 87. 1835:499 (német).

¹¹ Tabella Personalis et Informatio. Buda, 1840. október 31. AACass Personalia cleri dioeciesani. Kocsiss János 1841:279 (latin).

tevékenyen és gondosan járt el, az ifjúság vallásoktatására nem nyílt lehetősége, de prédikálásban nagy jártasságot és buzgóságot tanúsított, az anyakönyveket pedig az előírásoknak megfelelően vezette.¹²

A magyar kormány sürgetésére a 34. sorgealozezred két zászlóaljja 1848 szeptemberének második felében Magyarországra érkezett, míg a 3. zászlóalj eleve Magyarországon volt. Az ezred toborzási központja Kassán volt, Kocsiss János is Galíciából Kassára érkezett.¹³ 1849. február 8-án már a tábori püspökség érdeklődött a haditanácsnál, hogy mi legyen Kocsiss Jánossal, a felosztatott 34. sorgealozezred lelkészével, aki még mindig Kassán tartózkodik. Ha nem vett részt a felkelésben, írta Johann Michael Leonhard tábori püspök –, akkor kérdéses, hogy mi legyen vele: alkalmazzák más állomáshelyen tábori lelkészként vagy bocsássák el a hadseregéből? Eddig viseleti jegyzéke szerint közmegelegedésre szolgált – zárta sorait a főpap.¹⁴

Görgei csapatai 1849. február 9-én érkeztek Kassára, majd 14-én a szerencsésen folytatandó hadjáratért ünnepi szentmisén vettek részt.¹⁵ Ezt követően, Görgei Artúr tábornok Kocsiss Jánost 1849. február 18-án kinevezte „a kassai katonai kórház és növelde” ideiglenes lelkészévé.¹⁶ 1849. május 10-én Kocsiss jelentést tett a magyarországi hadügyminisztériumnak tartózkodási helyéről és feladatairól.¹⁷ Válaszul május 22-én Klapka György ideiglenes hadügyminiszter megerősítette Kocsisst korábbi állásában, és elrendelte a kinevezés megjelentetését a kormány hivatalos lapjában, a *Közlönyben*.¹⁸ 1849. október elején, a szabadságharc leverését követően a tokaji, illetve a tarcali plébániát szerette volna megkapni, de ekkor sem járt sikerrel.¹⁹

Kocsiss János 1849. október 27-én purifikációja érdekében a kassai cs. kir. hadbírószághoz fordult. Amint előadta, 1848. augusztus végéig szabadságon volt, és a galíciai Drohobicsban tartózkodott. Szeptember elején bevonult ezrede 1-ső osztályához, majd az ezred felosztatását követően Kassán maradt és szeptember 20-án, majd 30-án utasítást kért Czigler Ignáctól. Mivel nem kapott választ, ezért a magyarországi főhadparancsnoksághoz fordult, erre Czigler a kassai katonai kórházhoz és nevelőintézethez rendelte. Így egész évben Kassán maradt. A császáriak bevonulását követően, 1849. január elején Franz Schlik és Georg Ramberg cs. kir. tábornokok annál inkább meghagyták állásában, mivel a kassai katonai kórházban 195 beteg és sebesült katona maradt vissza min-

¹² ÖStA KA Personalien, Conduite Liste der Militär-Geistlichkeit 1846–1859. K. k. Feldsuperiorat im Königreiche Galizien. Conduite Liste für das Militär Jahr 1846. Lemberg, 1846. október 31. Nr. 316 (német).

¹³ *Barczy Zoltán – Somogyi Győző: A szabadságharc hadserege.* Corvina Kiadó, [1986.] 19.

¹⁴ ÖStA KA AAF Litterae commercii Kt. 123. 1849:896 (német).

¹⁵ *Plath, J.: Kaschauer Chronik. Ausführliche Geschichte der königlichen Freistadt Kaschau seit ihrem Ursprungs des 7. Jahrhunderts Kaiser Heraclius Zeitepoche (610 – 641) bis zum Programme der feierlichen Begrüssung des ersten Locomotivs im Kaschauer Bahnhofe.* Kassa, 1860. 251. *Tutkó József: Szabad királyi Kassa városának történelmi évkönyve.* Kassa, 1861. 188.

¹⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) 1848/49-i minisztériumi levéltár. Hadügyminisztérium, általános iratok (H 75) 1849:15923 (magyar).

¹⁷ MNL OL H 75 Iktatókönyv 1849:14628 (magyar).

¹⁸ *Közlöny* 2. (1849. május 24.) 423.

¹⁹ AACass Košické Biskupstvo (KB) Cancellaria dioecisana Protocollum anni 1849i. Nr. 762.

denféle gondoskodás nélkül. Februárban Görgei Artúr honvéd tábornok ezrede után akarta küldeni, csak betegségére való tekintettel engedte meg, hogy maradjon. Márciustól júniusig négy hónapon át beteg volt, és azzal a veszéllyel kellett szembe néznie, hogy jobb lábát el fogja veszíteni. Proklamációkat nem állított ki és a függetlenségre sem tett esküt. Madarassy Miklós őrnagy,²⁰ Kassa város térparancsnoka májusban utasította, hogy vonuljon be ezredébe, de betegsége miatt erre nem került sor. Nem prédikált, feladata pusztán a betegek és sebesültek ápolására vigasztalására, továbbá a halottak eltemetésére korlátozódott. Hivatala és betegsége nem tette lehetővé, hogy részt vegyen a forradalomban.²¹

Október 29-én a hadbíróóság előtt ismét megismételte a két nappal korábban előadottakat. Hangsúlyozta, hogy nem vett részt a forradalomban. Schlik tábornok elvonulását követően visszamaradt a kassai katonai kórházban és nevelőintézetben, mert ott 195 cs. kir. katonát ápoltak, akiket nem akart magukra hagyni. Mivel szolgálatáért nem kapott fizetést, átköltözött a szemináriumba, ahol három hónapon át betegen feküdt. A forradalmi kormány minden felszólítását visszautasította, mert nem akart számukra szolgálatot teljesíteni. Tekintettel minderre, ismét kérte purifikációját.²²

Kocsiss purifikálásában a kassai cs. kir. térparancsnokság játszotta a főszerepet. 1849. december 3-án kelt levelükben megerősítették Kocsiss vallomását, kiemelve, hogy a lázadó Széll József honvéd őrnagy utasítást adott Kocsissnak Schlik bevonulását megelőzően, hogy csatlakozzon ezredéhez, de ő erre nem volt hajlandó.²³ Így aztán a hadbíróóság 1849. december 22-én arra az álláspontra helyezkedett, hogy Kocsiss János nem vett részt a forradalomban, hiszen a budai tábori főlelkészi hivatal utasítására tartózkodott Kassán, ahol a helyőrségi kórházban, illetve ezrede nevelőintézetében látott el lelkészi feladatokat. Hónapokon át beteg volt, így a vád, hogy csatlakozott a forradalmi párt-hoz, csak feltételezésen alapult, mivel ő több, e párthoz tartozó személlyel beszélő viszonyban volt. Kocsisst tehát köszvényes jobb lába és hallgatása (nem vallotta be, hogy a forradalmi hadügyminisztériumhoz fordult) megmentette a felelősségre vonástól. A kassai hadbíróóság határozata szerint 1848/49-ben mindvégig kötelességtudóan viselkedett és nem vett részt a felkelésben.²⁴

1849. december 27-én értesítette a kassai térparancsnokság König János káptalani helynököt, hogy miután a 34. sorgyalopezred káplánja megbetegedett, nincs senki, aki a cs. kir. katonai kórházban a betegek lelki gondozását és

²⁰ Madarassy Miklós (1802–1873) 1849. április 10-től Kassa térparancsnoka és a helyi vésztörvényszék elnöke. *Bona Gábor*: Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. Budapest, 2000³. 488.

²¹ Kocsiss János – A kassai cs. kir. hadbíróóságnak. Kassa, 1849. október 27. [Budapesti] Hadtörténelmi Levéltár (HL) Abszolutizmus kori iratok (Absz. ir.) Kassai cs. kir. hadbíróóság 1849–902. 400. fol (német).

²² HL Absz. ir. Kassai cs. kir. hadbíróóság. 1849–902. Kocsiss János purifikációs iratai. Kassa, 1849. október 29. 399. fol (német).

²³ HL Absz. ir. Kassai cs. kir. hadbíróóság 1849–902. 413–414. fol (német).

²⁴ HL Absz. ir. Kassai cs. kir. hadbíróóság. 1849–902. Kocsiss János purifikációs iratai. Kassa, 1849. október 29. 420–421. fol (német).

a halottak eltemetését elvégezné. Kérte, jelöljön ki egy helyettest, végül Czapkay Tamás dominikánus szerzetes helyettesítette Kocsisst.²⁵ 1850. április 14-én Kocsisst áthelyezték ezredétől a nagyszombati invalidus házba, de új állását már nem foglalta el.²⁶ Három nappal később Czigler Ignác felszólította az egyházmegyét, hogy ajánljanak egy papot Kocsiss helyett, de a nagy paphiányra való tekintettel elutasították kérését.²⁷ Kunszt József püspöki kinevezését követően a tábori főpap megismételte kérését, de a püspök is elutasítóan válaszolt.²⁸

Rudolf Koudelka ezredes, a 34. sorgealozezred parancsnoka 1850. október 12-én kelt levelében egy kanonoki állást kért Kunszt József kassai püspöktől Kocsiss számára. Mint írta, Kocsiss János a hadsereg legidősebb tábori lelkésze, aki 23 éve szolgál az ezredben, és szolgálatával valamint makulátlan erkölcsi életvitelével a tisztikar és a legénységnek a legnagyobb tiszteletét és megbecsülését vívta ki magának. A legteljesebb meggyőződéssel ajánlotta a püspök kegyelmébe és jóindulatába. Kunszt válaszában kifejtette, hogy Kocsiss érdemeit adandó alkalommal figyelembe fogja venni, de most nem tudja kanonoknak felterjeszteni, mert idősebb papokat kell figyelembe vennie az előléptetések során.²⁹

Kocsiss nem utazott el Nagyszombatba, amit 1850. december 20-án így adott elő Kunszt Józsefnek. Április 14-én a 34. sereztől áthelyezték Nagyszombatba, de saját kérésére az ezrednél maradhatott, míg meg nem érkezik a Kassai Egyházmegyétől utóda. Mivel a kassai káptalan nem akart a helyére senkit ajánlani, a Diakovári Egyházmegyét kérték meg erre, az onnan ajánlott pap azonban nem tudott se magyarul se szláv nyelven, így nem foglalhata el az állást. Neki viszont az ezrednél kellett maradnia, míg utóda meg nem érkezik, ezért van még Brünnben. Nem az ő hibája, hogy még Brünnben tartózkodik. Elviselhetetlennek érezte, hogy el kell hagynia ezredét, egyedül gyenge egészségi állapota miatt nem maradhat a harctéren. Mivel nem tudta teljesíteni kötelességét, invalidussá fogják nyilvánítani. E nyomorúságos helyzetében előre kérte püspökét, hogy egyházmegyéjébe visszatérve 400 forint nyugdíjat folyósítsanak neki.³⁰

1851. március 2-án Martin Schuller morva-sziléziai főpap arról tudósította a Kassai Egyházmegyét, hogy Kocsiss jobb lábának ízületei, valamint szalagjai nincsenek rendben, ráadásul megfázott, így kórházban kezelik. Az orvos szerint nem tudják meggyógyítani, mert ízületei mellett a jobb lába olyan merev, hogy segítség nélkül nem képes felkelni. A katonai orvosi felülvizsgálati bizottság február 26-án rokkanttá nyilvánította és nyugdíjazta. Kérte, vegyék figyelembe kiváló erkölcsi viseletét és papi méltóságának teljesen megfelelő élet-

²⁵ A cs. kir. Kassai Térparancsnokság – König Jánosnak. Kassa, 1849. december 27. AACass Militaria, Militaria normativa 1849:1135 (német), 1149 (latin).

²⁶ ÖStA KA Personalien, Grunbücher. Grundbuch der Militär-Geistlichkeit Bd. II. 33.

²⁷ Czigler Ignác – König Jánosnak. Buda, 1850. április 17. AACass Militaria, Militaria normativa 1850:628 (latin).

²⁸ Czigler Ignác – König Jánosnak. Buda, 1850. november 29.. AACass Militaria, Militaria normativa 1850:1915 (latin).

²⁹ Koudelka, Rudolf – Kunszt Józsefnek. Brünn, 1850. október 12. AACass Personalia cleri dioecesiani. Kocsiss János 1850:1480 (német).

³⁰ Kocsiss János – Kunszt Józsefnek. Brünn, 1850. december 20. AACass Personalia cleri dioecesiani. Kocsiss János 1850:szám nélkül (német).

módját, 23 éves, a tábori lelkipásztorkodás valamennyi ágára kiterjedő, éppannyira kiváló, mint fáradtságos szolgálatát, és lehetőség szerint ruházzák fel egy megfelelő javadalommal. Válaszul Kunszt József püspök Kocsissat április 22-én Erdőbényére küldte adminisztrátornak.³¹

Kocsiss János 1851. március 18-án megerősítette König János kanonoknak, hogy 26 éves szolgálata alatt egészsége megromlott, ezért vissza fogják bocsátani egyházmegyéjébe, ahol ideiglenesen nyugdíj biztosítását kérte.³² Április végén a beteg tábori pap megérkezett Kassára. A bécsi legfelsőbb tábori orvosi főigazgatóság tanúsítványa szerint Kocsiss krónikus köszvénye miatt már nem volt alkalmas a katonai szolgálatra, így a katonai kincstárból folyósítandó évi 150 forintos ellátmánnyal nyugállományba helyezték.³³ A nyugdíjazásról értesítették Magyarország kormányzóját, Anton Geringert, a Kassai Egyházmegyeét pedig dela Motte tábornokot keresetül megkeresték, hogy a rokkantak alapjából folyósítsanak Kocsissnak további évi 120 forintot.³⁴

A császári hatóságoknak ugyanakkor szemet szűrt, hogy Kocsiss egyszerre kap nyugdíjat és javadalmából ellátást, ezért érdeklődni kezdtek, hogy mikor nevezték ki az egykori tábori lelkészt adminisztrátornak. Először dela Motte tábornok,³⁵ majd a kassai hadbíróóság is a püspökséghez fordult.³⁶ Az egyházmegye tudatta a kinevezés dátumát (április 22),³⁷ mire a császári hatóságok csalás büntetnének gyanújával eljárást indítottak Kocsiss ellen. Közben a püspöki hivatal felvette Kocsissal a kapcsolatot, hogy mit válaszoljon a hatóságoknak. Kocsiss azzal magyarázta kinevezését, hogy a Kassai Egyházmegyében csak négy pap számára van alapítvány, amelyből az invalidus lelkészek nyugdíjat húzhatnak, és mivel nem volt hely, ezért nevezte ki püspöke ideiglenesen Erdőbényére adminisztrátornak, tekintettel arra is, hogy ő az erdőbényei fürdőben akarta megroppant egészségét helyreállítani. Az erdőbényei plébániának csekély jövedelme van (209 forint), így ő csak a püspök rendelete miatt vette át június 1-jén a plébániát. Érveit így foglalta össze:

„En 1-ső június napjától vagyok penzióban, tehát az erdőbényei paróchiát mint ideiglenes helyettes, csak első június napjától vettem s vehettem által, de mostanáig [1851. június 22-ig – Z. P.] még semmi jövedelmet se húztam, mert

³¹ Schuller, Martin – A kassai konzisztóriumnak. Brünn, 1851. március 2. AACass Personalia cleri dioecsanani. Kocsiss János 1851:594 (német, latin).

³² Kocsiss János – König Jánosnak. Brünn, 1850. március 18. AACass Personalia cleri dioecsanani. Kocsiss János 1850:575 (latin).

³³ Csorich altábornagy – A cs. kir. Belügyminisztériumnak. Bécs, 1851. május 17. MNL OL K. k. Ministerium des Cultus und Unterrichtetes 1848 – 1860. Akten „Ungarn”, „Woiwodina” und „Siebenbürgen” 1848–1860. (D 4) 3. cs. 26. tétel, dátum szerint (német).

³⁴ A cs. kir Kultusz- és Oktatási Minisztérium – Karl Geringernek. Bécs, 1851. május 24. MNL OL D 4, 3. cs. 26 tétel, dátum szerint (német). Dela Motte – Kunszt Józsefnek. Buda, 1851. június 7. AACass Personalia cleri dioecsanani. Kocsiss János 1851:805 (német).

³⁵ Dela Motte – A kassai konzisztóriumnak. Buda, 1851. július 5. AACass Personalia cleri dioecsanani. Kocsiss János 1851:908 (német).

³⁶ A kassai cs. kir. hadbíróóság – A kassai konzisztóriumnak. Kassa, 1851. július 2. AACass Personalia cleri dioecsanani. Kocsiss János 1851:910 (német).

³⁷ A kassai konzisztórium – Geringer helytartónak / A kassai cs. kir. hadbíróóságnak. Kassa, 1850. július 21. AACass Personalia cleri dioecsanani. Kocsiss János 1851:878 (német).

nem volt miből, és talán ezután se lesz, mert a szőlők kevés termést mutatnak, és ha az idő így marad, még a kevés is rossz lesz, és így a szőlőkre sokat, sőt mindenemet elköltvén, tökéletes koldus leszek, tehát igen természetes, hogy én most is csak a penzió után áhítozok.”³⁸

A válasz azonban nem elégítette ki a császári hatóságokat, a III. hadsereg parancsnokságának utasítására család vétsége miatt hadbíróági eljárást indítottak Kocsiss ellen, amit később illegális toborzással is kiegészítettek.³⁹ 1853. november 18-án a 3. katonai kerület kassai parancsnoksága a Kocsiss elleni vizsgálatra Szepesy Miksa premontrei szuperiort, Maczy Jánost, a kassai szeminárium vikáriusát és Bertuschek Antal dominikánus priort rendelte ki. Utóbbi előnyös lehetett a vádlott számára, hiszen már korábban is vele egyeztetette védekezése módzatait.⁴⁰ Kocsiss maga is jelen akart lenni az eljárás alatt, amelynek során 1854. szeptember 29-én az általános katonai fellebbviteli és büntető főbíróság a becstelen toborzás vádjá alól teljességgel felmentette és ártatlannak nyilvánította. Ezt követően már nem volt akadályja annak, hogy ennek a „22 éven át jó szolgálati teljesítményt nyújtó” papnak 1851. június 1-jétől fogva évi 150 forint nyugdíjat folyósítsanak.⁴¹

Kocsissnak Erdőbényén sem lehetett kezdetben könnyű dolga. A helybeli földbirtokos, Szirmay Ödön 1851. április 19-én, a Besseney Pál tállyai lelkészé történő kinevezésével megürült erdőbényei plébániára Brogly Miklós tállyai segédlelkészt ajánlotta, aki a községben szolgálva „a nép közbizodal-mát” már megnyerte. Arra hivatkozott, hogy elődei nagyatyja és apja kéréseit figyelemre méltatták, „különösen azon okból, mert igen jól tudták, hogy a nép és Földes úr közötti békés viszony s jó egyetértés fenntartása — E[rdő]bényének közönsége többnyire curialis jobbágyokból állván — fő tényező a helybeli lelkész volt”.⁴² Az erdőbényei hívek egy része Brogly mellett állt ki, aki 1848-ban lelkesedéssel sietett a magyar táborba,⁴³ mások április 18-án Bodnár József sárospataki segédlelkész kinevezését kérték a püspökségtől.⁴⁴

Közben az újonnan kinevezett adminisztrátort anyagi gondok is nyomasztották. Az egykor szebb napokat látott borospincéje romokban hevert, helyreállítása érdekében előjáróihoz kellett fordulnia.⁴⁵ A plébánia épület és a templom

³⁸ Kocsiss János – A kassai püspöki hivatalnak. Erdőbénye, 1851. augusztus 22. AACass Personalialia cleri dioecesanii. Kocsiss János 1851:1164 (magyar).

³⁹ Czigler Ignác – A kassai konzisztóriumnak. Buda, 1851. október 15. AACass Personalialia cleri dioecesanii. Kocsiss János 1851:1471 (német).

⁴⁰ A cs. kir. 3. katonai kerület kassai parancsnoksága – A kassai egyházmegye konzisztóriumának. Kassa, 1853. november 18. AACass Personalialia cleri dioecesanii. Kocsiss János 1853:1890 (német).

⁴¹ Czigler Ignác – Fábry Ignácnak. Buda, 1855. május 20. AACass Personalialia cleri dioecesanii. Kocsiss János 1855:790 (latin, német melléklettel).

⁴² Szirmay Ödön – Kunszt Józsefnek. Erdőbénye, 1851. április 19. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1717 – 1854. 1851:596 (magyar).

⁴³ Szokoloszy Bertalan: A százéves kassai püspökség 1804 – 1904. Kassa, 1904. 76.

⁴⁴ Erdőbényei katolikus hívek – Kunszt Józsefnek. Erdőbénye, 1851. április 18. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1717 – 1854. 1851:597 (magyar).

⁴⁵ Kocsiss János – Az alesperesnek. Erdőbénye, 1852. március 10. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1717 – 1854. 1852:510 (latin).

is felújításra szorult, ennek először anyagi alapját kellett megteremtenie. Fokozatosan sikerült modernizálnia az elhanyagolt állapotban átvett plébániái gazdaságot. A plébániának négy szőlőbirtoka volt, amelyből az egyik, az eresztvényi már 1814-ben sem hajtott semmi hasznot, ennek kivágására 1855-ben kért és kapott engedélyt püspökétől.⁴⁶ Miután véget ért az ellene csalás és becsületlen tororzás miatt folytatott per, anyagi helyzete is alapvetően megváltozott. Kinevezték plébánosnak, s az 1860-as években már a templom és a plébánia épületét újíttatta fel a püspökség támogatásával.⁴⁷

1860. november 30-án hívei egy csoportja pénzügyi visszaélésekkel vádolta meg. Eszerint a hívek Isten dicsőségére épült templomukat toronnyal akarták „feldíszesíteni”, s e cél érdekében a lakosok vallásfelekezetre való tekintet nélkül 19 hordó bort ajánlottak fel. Kocsiss János 18 hordót megvett 432 ft-ért, ők a pénzt kamatoztatni akarták, de több mint két éve sem a tőkéről, sem a kamatokról nem tudtak semmit. Ugyanakkor a plébános a templom szőlőjében termett 13 hordó bort is megvette 234 ft-ért, és erről „szinte hallgatásban van, ez minket egyrésztől nagyon nyugtalanít, de más részről szégyeneljük magunkat azon protestáns és zsidók előtt, kik ezen nemes célra szívesen adakoztak, sőt, ami több sokszor tréfás úton bennünket ki is gúnyolának, de távol légyen, mintha megbánták volna szíves alamizsnájokat.” Azt sem tudták állítólag, hol van a templomhoz tartozó „borház” több évi lakbéréül kifizetett 180 ft, amit Bessenyei Pál apát úr fizetett ki. „Az orgonyistánkat illető korcsma utáni regálét T. Kocsiss János úr szinte elvévén, magának tulajdonítja, holott ezt ha már az orgonyista úr nem kapja, miért nem lehet az iskola kijavítására fordítani?” – kérdezték a panaszosok. Az iskola számára összegyűjtött pénzből is hiányzik 30 ft. Mindezek mellett a szent parókián „rég időktől oly két nőszemély tartózkodik, akik nem csak nekünk katolikus híveknek, hanem protestánsoknak és izraelitáknak is nagy botrányul szolgál[nak]”, akik csálnak és lopnak, így a plébános nem juthat semmire.⁴⁸

Fábry püspök azonnal írt Bessenyei Pál sárospataki alesperesnek, hogy vizsgálja ki az ügyet, de ő nem akarta vállalni a vizsgálatot, ezért megkérte a püspököt, hogy bízza azt Vitéz Vince újhelyi esperesre. Végül Prámer Alajos tolcsvai és Lácay Gábor lizikai plébánosok vizsgálták ki az ügyet 1861 januárjának elején. Először is kikérdezték a helybeli földbirtokost, Szirmay Ödönt, aki határozottan kiállt a plébános mellett. Mint mondta:

„Tíz évek óta Tisztelendő Kocsiss János, mint lelkész itt működik, vele folytonos érintkezésbe és barátságos viszonyba élvén, lelkiismeretesen mondatom, hogy lelkészi kötelességeinek teljesítésében a legpontosabb, a templomot a legjobb karba hozta, annak belsőjét nagy gondnal és saját pénzbéli áldozattal szépítette, egy új oltárt alakított... új csinos zászlókat szerzett, szóval ke-

⁴⁶ Kocsiss János – Fábry Ignácnak Erdőbénye, 1855. április 6. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1717 – 1855:571 (latin).

⁴⁷ Kocsiss János – Fábry Ignácnak. Erdőbénye, 1865. január 28. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1855–1883. 1865:185 (latin).

⁴⁸ Cziebusz József, Szilágyi Pál, Supkó József etc. – Fábry Ignácnak. Erdőbénye, 1860. november 30. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1855–1883. 1860:1786 (magyar).

zelése alatt a templom csak felvirágzásnak indult.”⁴⁹ A gondnoki számadásból kiderül, hogy a templom vagyona az utóbbi tíz évben gyarapodott. Hangsúlyozta, hogy sohasem tapasztalta a plébánosnál, hogy a gazdasszonya viselete botránkozató lett volna.⁵⁰

A két plébános ezt követően 12 katolikus hívőt idézett maga elé, akik Szirmayval megegyezően vallottak plébánosukról. „Egyhangúlag, mindnyájan elismerték, miszerint plébános 10 év alatt a templom szépítésére az isteni tiszteletnek nagyobb emelésére dicséretes és fáradhatatlan gondot fordított” – olvasható a jegyzőkönyvben. A bort 308 forintért vette meg, a plébánia kasszájában a kötvény és a kamat rendszeresen megtalálható. A templom szőlőjéből nem 13, hanem 14 hordó bort vett meg nem 234, hanem 336 forintért mely összeget a templom pénztárába befizette. A borház bérleti díját is két év alatt rendben befizették. Az orgonista, mint tanító fizetése a latin és görög katolikusok hívei ajánlata és az iskolai fúzió miatt 220 forintra emelkedett, „minek következtében az Templom korcsmájából addig az orgonista részére engedményezett jövedelem a Templom pénztárába ezután fordítandó”. Az iskola építésére nem 60, hanem 150 forintot fordított. A tanúk a plébánián semmi botránkozást nem tapasztaltak, a segédlelkész urak is mindig tökéletesen meg voltak elégedve helyzetükkel.⁵¹

Prámer Alajos és Lácay Gábor így január 8-án az jelentették a püspöknek, hogy vizsgálatuk eredménye szerint Kocsiss János ártatlan az ellene felhozott vádakkal szemben. A tanúvallomások mind mellette szólnak. A vádat rosszindulatú, vallástalan emberek terjesztik, ráadásul a plébánia pénztárában 1860/61-ben semmiféle hiányosságot sem találtak. 1861. január 19-én a szentszék felmentette Kocsisst az ellene emelt vádak alól, így az ártatlanul megvádolt plébános tovább folytathatta tevékenységét.⁵² 1882-ben vonult nyugalomba és 1886. szeptember 23-án halt meg Erdőbényén.⁵³ Emléke ma már a „Hegyalja közepén” is feledésbe merült. A 2005-ben megjelent „Híres Erdőbényeiek” című életrajzi kislexikonban sem szerepel a neve.⁵⁴

3. Prámer Alajos

Prámer Alajos 1821. augusztus 7-én született Tokajban. Miután elvégezte a teológiát, nevelő volt a Malonyai családnál a Zemplén megyei Alsóhrabócon. 1844. augusztus 10-én szentelték pappá, majd Olaszliszkára küldték káplánnak.⁵⁵ No-

⁴⁹ Szirmay Ödön vallomása Prámer Alajos és Lácay Gábor előtt. Erdőbénye, 1861. január 3. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1855–1883. 1861:90 (magyar).

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Jegyzőkönyv 12 katolikus hívő kihallgatásáról. Erdőbénye, 1861. január 3. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1855–1883. 1861:90 (magyar).

⁵² Részlet az 1861. január 19-én tartott szentszéki ülés jegyzőkönyvéből. Több melléklettel, közte Prámer és Lácay 1860. január 8-án kelt jelentésével. AACass Acta parochiae, Erdőbénye 1855–1883. 1861:90 (latin).

⁵³ *Hišem* 2006. 129.

⁵⁴ Híres Erdőbényeiek. Életrajzi kislexikon. S.a.r.: Fehér József. Erdőbénye, 2005. 3–65.

⁵⁵ *Hišem* 2006. 202.

vember 2-án áthelyezték Hernádnémetibe,⁵⁶ de egy jó évvel később ismét Olaszliszkán volt, 1845. november 24-én nevezték ki a püspöki hivatalhoz jegyzőnek és iktatónak,⁵⁷ majd az 1846. március 26-i szentszéki ülésen szentszéki aljegyző lett.⁵⁸

Nevét országosan egy 1848. szeptember 1-jén megjelent röpirata tette ismertté, amelynek már címe is sokatmondó volt: „Üdvös és czélszerű é A káptalanokat eltörölni és ezek helyett egyházmegyénkint presbyteriumi tanácsot alakítani?”. Kossuth Lajos és a magyar liberálisok természetesnek tartották, hogy az államnak tiszteletben kell tartani az egyes felekezetek hitelveit, de az egyház szerkezetébe már beleszólást követeltek maguknak, mondván, hogy az abszolutizmus, ami ellen állami szinten küzdöttek, menedéket találhat az egyházi szervezetben. Az utolsó rendi országgyűlésben Kossuth Lajos terjesztette be az 1848:XX. törvénycikket a bevett felekezetek tökéletes egyenlőségéről.⁵⁹ A püspökök a felsőházban tiltakoztak a törvényjavaslat ellen. A tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot kimondó 2. § kapcsán Ocskay Antal kassai püspök kifejtette, hogy „ily általános rendelethez nem járulhat, mely csak súrlódásokat idéz elő, s ezért a kath[olikus] egyház elveit, javait és jogait ily általános eszmének alá nem rendeli.”⁶⁰ A katolikus püspökök szerették volna kiegészíteni a törvényjavaslatot azzal, hogy a tökéletes egyenlőség és viszonyosság saját hitelveik és egyházi szerkezetük épségben tartása mellett értendő, de Kossuth és az alsótábla hajthatatlan maradt és végül ez a kiegészítés nem került be a törvény szövegébe.⁶¹

Ebben a helyzetben országszerte hallatták a hangjukat a szabaddá vált sajtóban azok a papok is, akik a katolikus egyházkormányzat demokratizálását, nemzeti nyelvű liturgiát, a kötelező cölibátus eltörlését, a káplánok és plébánosok viszonyának rendezését és előbbieket fizetésének felemelését követelték. Követeléseiket demokratikus szellemben megtartott egyházmegyei zsinatokon, illetve a tervezett nemzeti zsinaton szerették volna megvalósítani. Prámer Alajos — hasonlóan számos kortársához — a katolikus egyház befolyásának csökkenésére, a társadalom érzékelhető elvilágiasodására az egyház reformjával, demokratizálásával akart válaszolni, ettől remélve a kiábrándult hívők visszatérését az egyházba. Először azzal a politikai publicisztikában elterjedt véleménnyel szállt szembe, hogy minden pap reakciós lenne. Ez szerinte hibás vélemény, de az ilyen gyanúnak is vannak okai. A világi abszolutizmus megszűntetésének szükséges feltételének látta — hasonlóan Kossuth Lajoshoz

⁵⁶ [A Kassai püspökség] – Prámer Alajosnak. [Kassa,] 1844. november 2. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos. 1844:1212 (latin).

⁵⁷ [A Kassai püspökség] – Prámer Alajosnak. [Kassa,] 1845. november 24. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos. 1845:1358 (latin).

⁵⁸ Kivonat a Kassán, 1846. március 26-án tartott szentszéki ülésből. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos. 1846:846 (latin).

⁵⁹ Kossuth Lajos Összes Munkái XI. Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. S.a.r. Barta István. Budapest, 1951. 726.

⁶⁰ Religio és Nevelés. Kath. egyházi folyóirat. Új folyam V. 30. szám (1848. április 13.) 240.

⁶¹ *Meszlényi Antal*: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Budapest, 1928. 78–82.

— az egyházi abszolutizmus megszüntetését. Tételmondata így hangzott: „Valamint tehát az egyháziaknak, mint egyháziaknak, s mint honpolgároknak; úgy a haza minden néven nevezendő öszves polgárainak érdekében fekszik közremunkálni: hogy az egyházunkba becsúszott abszolutizmus helyébe a hajdani püspöki s presbiteri kormány helyezzessék vissza.”⁶²

Lehetetlennek tartotta, hogy Jézus, „az emberiség jótévője”, aki életét adta az emberekért, „az emberi jogok hirdetője, az eléggé nem méltánylott emberi méltóság visszaállítója” abszolutizmust akart volna egyházába bevezetni. Szentírási helyekkel „(pl. Mt. 20₂₅)”, szentektől (Szt. Jeromos, Szt. Ignác) és pápától (Hilarius, III. Sándor) vett idézetekkel kívánta meggyőzni álláspontja helyességéről olvasóit. Következtetése szerint egyházunk első századaiban a püspökök és a presbiterek együtt kormányozták híveiket. A középkorban, „egy zásos időben”, amikor eltiporták az emberi jogokat, bevezették a papi nőtlenség természetellenes törvényét. Elragadták a püspökök és a nép kezéből a püspökök szabad választásának jogát, a presbiteri tanácsokból pedig káptalanokat alakítottak, amelyek a püspöki abszolutizmus támogatására szolgáltak. Utóbbiak a világi politika mintájára jelentek meg az egyházban, márpedig utóbbiban nincs szükség „tekervényes politikai utakkal” való élésre. A teológiai érvelés mellett a liberalizmus eszméinek való megfelelés is fenyegető érvként jelenik meg ebben a röpiratban: „de hoznának bár fel világos törvényeket a presbiteri döntő szavazatjog megbuktatására, a kor igényeinél fogva a presbitereknek döntő szavazatjogot adni kell”.⁶³

A presbiteri tanács képviseleti alapon ülne össze, a megyei zsinat pedig negyedévenként, nyílt ajtók mellett, magyar nyelven ülésezne. A megyei zsinatokon minden pap szavazati joggal venne részt vagy képviseleti alapon lehetne azt összehívni. A nemzeti zsinatokon a megyéspüspökök mellett papi küldöttek is részt vennének, 50 paponként választanának egy képviselőt. A nemzeti zsinat feladata lenne a kötelező cölibátus eltörlése is. Végső következtetése szerint: „A szabadság, egyenlőség s testvériség bázisára fektetett egyházmegyei kormányzat, melyet püspök presbitériumával kezel, s a törvényesen tartandó megyei s nemzeti zsinatok üdvöt hozandanak egyházunkra.”⁶⁴

Prámer munkája felkeltette a katolikus papság és a hívek érdeklődését. Összevetve a budapesti, illetve a Csanádi egyházmegye liberális papság által megfogalmazott programmal, a röpirat legeredetibb vonása a presbiteri rendszer bevezetésére vonatkozott, hiszen a demokratikus egyházmegyei kormányzat követelése és a kötelező cölibátus eltörlése más egyházmegyékben is felmerült. Amikor a Váci Egyházmegyében a káptalan császárbarát irányvonalával elégedetlen papság összegyűlt Cegléden, 1849. június 21-én, a gyűlés kezdeményezője, Bobory Károly ceglédi plébános Prámer röpiratából olvasott fel egy részletet, aminek hatására a többség — a törvényesen megválasztott általános helynökkel, Mericzay Antallal szemben — „káptalan nélküli” egyházmegye-

⁶² *Prámer Alajos*: Üdvös és czélszerű é A káptalanokat eltörlöni és ezek helyett egyházmegyénkint presbyteriumi tanácsot alakítani? Kassa, 1848. 6.

⁶³ *Ibidem* 8–29.

⁶⁴ *Ibidem* 29–39.

ként Bobory Károlyt választotta kormányzóvá.⁶⁵ A váci káptalan már június 23-án figyelmeztette a váci gyűlésben részt nem vett papokat, hogy maradjanak hűségesek a törvényes káptalani helynökhöz.⁶⁶

Prámer munkájának jelentőségét az is mutatja, hogy Vezere Gáspár harsányi plébános 1849-ben egy cáfolatot tett közzé vele kapcsolatban. Vezérle kétségeit fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy az egyházfegyelmi szabályok lazítása híveket szerezne a katolikus egyháznak. Tagadta Prámer azon tételét is, miszerint a világi abszolutizmus oka az egyházi abszolutizmus. A szerző szerint Prámer hasonlatos a szárnyasok országában élő kakukkfiókához, illetve a saját fészkébe piszkító tisztátalan madárhoz. Ráadásul nem tudta bizonyítani azt sem, hogy az egyházban abszolutizmus van, és akkor lamentál az abszolutizmus ellen, amikor az egyházi vezetők nem teljesítik kívánságait. A püspöki hatalom isteni institúción alapszik, Szt. Jeromos pedig kissé elragadtatta magát, mikor arról írt, a püspökök inkább csak szokásból bírnak nagyobb hatalommal az egyházban. A felvilágosodás középkor képével vitatkozva kifejtette, annak a kornak is megvan a maga dicsősége. A papi nőtlenség, amely az egyházban állandóan létező fegyelem volt, nem kényszer, hiszen senkit sem kényszerítenek papnak.⁶⁷

Rátérve az érdemi bírálatra, kifejtette, hogy a káptalan tagjai nem előljárói paptársainak, hanem a püspök tanácsosai az egyház kormányzatában. Felsorolta a káptalan aktuális feladatait, némileg figyelmen kívül hagyva a káptalan fogalmában a történelem során bekövetkezett változásokat. A jelenlegi káptalani-rendszer kialakulásának oka szerinte a hívők számának gyarapodása volt. Megemlítette a káptalanok tanácsadás melletti feladatait, majd arra a következtetésre jutott, hogy ha minden egyén befolya az egyház kormányzatába, akkor az a püspöki tekintély megszűnéséhez vezetne. A káptalanok évszázadokon keresztül működtek az egyház javára, ezért megszüntetésük nem lenne üdvös. A zsinatokon sem lenne célszerű minden papnak szavazati jogot adni, ugyanis a tapasztalattal együtt nő a klerikusok bölcsessége is. Élesen kritizálta Prámernek azt a tételét, hogy ha a papság nem választhat képviselőket a nemzeti zsinatra, akkor meg fogja tagadni előjáróinak az engedelmességét.⁶⁸

1849. február 9-én a császári csapatok kiürítették Kassát és másnap már Görgei Artúr tábornok és Klapka György ezredes csapatai vehették fel a kapcsolatot ugyanott. Az Aulich-hadosztály katonái február 13-án vonult be a városba. Prámer Alajost Görgei nevezte ki tábori papnak a VII. hadtest Aulich hadosztályához február 1-jétől számítandó ranggal és illetménnyel. Kinevezését követően azonnal el kellett foglalnia állomáshelyét. Az egyházmegye nevében Kőnig János káptalani helynök február 16-án adta meg a szolgálathoz

⁶⁵ *Tragor Ignác*: Vác története 1848–49-ben. Vác, 1908. 188–195.

⁶⁶ Váci Káptalan – A váci, verőcei, szendehelyi és kosdi lelkipásztoroknak. Vác, 1849. június 23. Váci Püspöki és Káptalani Levéltár Kancelláriai iratok 1847–1849. 1849:dátum szerint.

⁶⁷ *Vezérle Gáspár*: Válasz n. t. Prámer Alajos kassai szentszéki aljegyző úrnak, a káptalanok eltörlését indítványozó rőpiratára. Eger, 1849. 1–33.

⁶⁸ *Ibidem*. 33–67.

szükséges felhatalmazást, miután Mednyánszky Cézár tábori főpap értesítette a püspökséget a kinevezéséről.⁶⁹

Szolgálatával kapcsolatban csak néhány adatra sikerült találnunk az „1848 – 49. Történelmi Lapok” című folyóiratban. Eszerint Prámer a szabadságharcot követően fájó szívvel beszélte el, hogy egy halálraítélt ifjú hadnagynak az agyonlövésénél kellett többek között lelkészi szolgálatot teljesítenie és a kivégzés után a legénységhez buzdító beszédet intéznie, hogy lássák, miszerint a tiszt is halállal bünhődik, ha hazája iránti kötelességét nem teljesíti.⁷⁰ Az isaszegi csata (1849. június 6) után Gödöllőn Prámer Alajos mondta a tábori hálaadó nagymisét, amit Kossuth Lajos is végighallgatott. 1849. június 28-án, a győri ütközetet követően, a súlyosan sebesült Kossuth Sándor alezredessel és Matolay Viktor századossal együtt utoljára hagyta el Győrt.⁷¹

1849. szeptember 2-án, a szabadságharcot követően már ismét alkalmazást kért egyházmegyéjében. König János helynöknek többek között a következőket írta: „A Görgei vezérlete alatt állott magyar tábor a túlnyomó erejű orosz sereg által, s egyéb körülmények miatt lefegyvereztetvén, s felozlattatván, s így a tábori lelkészeti állomás, melynek a VII. hadtest egyik hadosztálya mellett elfoglalására Főtisztelendő káptalani helyettes úr f. évi Február hó 16-án 139. hivatalos jegyzőkönyvi szám alatt kelt, s másolatban ide mellékelte rendeletében nekem engedélyt adni méltóztatott, megszüntetvén, ezen egyházi megyébe, Tisza-Tokaj városába, mint különben is szülőföldemre, s testvéreim lakhelyére minden kellékekkel ellátott úti levél mellett visszatértem, jövendő alkalmaztatásomig itt maradandó.”⁷²

König válaszában kifejtette, hogy Prámer szolgálata valóban hasznos lett volna az egyházmegye számára, ha röpiratával a káptalanról szóló egyházi tanítást nem zavarta volna össze. Ezzel kapcsolatban vizsgálatot indítottak ellene, ezért jelenleg nem kaphat alkalmazást az egyházmegyében. Prámer először szóban, majd írásban is bocsánatot kért a káptalantól 1848-ban megjelent munkája miatt.⁷³ Hosszas huzavonát követően Prámer írásban is visszavonta korábbi nézeteit és ezt a nyilatkozatát a Religio című lapban is közzé kellett tenni. Eszerint Prámer „az 1848. évben megjelent röpiratja kiadását megbánván, azon röpiratban a Jézus anyaszentegyháza, és hitágazatai szerinti rendszere és kormányzási formája elleni állításait visszahúzza.”⁷⁴ Ezt követően nevezték csak ki Sátoraljaújhelyre, Vitéz Vince mellé káplánnak.⁷⁵

⁶⁹ König János – Prámer Alajosnak. [Kassa,] 1849. február 16. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos 1849:139 (latin, mellette Görgei napiparancsának hitelesített német példánya), vö.: AACass Cancellaria Dioecisana Protocolum Anni 1849i. Nr. 139 (latin).

⁷⁰ 1848 – 49. Történelmi Lapok. 1894. július 15. 131.

⁷¹ Ibidem.

⁷² Prámer Alajos – König Jánosnak. Tokaj, 1849. szeptember 2. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos 1849:691 (magyar).

⁷³ Prámer Alajos – A kassai káptalannak. Nádas, 1850. július 31. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos 1850:1318 (latin).

⁷⁴ Prámer Alajos – Kunszt Józsefnek. Nádas, 1851. február 16. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos 1851:229 (latin, magyar).

⁷⁵ [A kassai püspökség] – Prámer Alajosnak. [Kassa,] 1851. április 7. AACass Personalia cleri dioecesan. Prámer Alajos 1851:545 (latin).

1852. június 1-jétől barancsi adminisztrátor, majd egy évvel később plébános lett.⁷⁶ Hívei azonban nem őt, hanem korábbi adminisztrátorukat, Sepitko Jánost szerették volna plébánosnak kineveztetni. A helybeli hívek elszomorodtak, mert azt hallották, hogy meg kell válniuk tőle. A püspöknek írt folyamodványukban esedeztek „az Feő Tisztelendő Nagyságodnak, erányunkban való azon vigasztalásáért, hogy tisztelendő Sepitko János urat, kedves lelki pásztorunkat köztünk meghagyatni, aki is oly jó tiszta tót ajkú, mint mi is, méltóztatnék.”⁷⁷ Ezt a kérést azonban már nem teljesíthették, hiszen Prámert már korábban kirendelték adminisztrátornak.

Már 1855-ben szeretne volna elfoglalni a nagyazari plébániát és befolyásos támogatói (Reviczky Tamás, Báró Barkóczy Mihály, Özvegy Horváth Antalné szül. Mocsay Terézia stb.) következtében erre 1856. január elején sor is került. Barkócziék a következő sorokkal ajánlották plébánosuknak Prámert:

Noha meg voltak győződve Fábry Ignác püspök bölcsességéről, „mindamellet meg fog bocsátani Méltóságod — írták —, ha mi, Főpásztori Jogainak s atyai bölcs kormánya készségeinek a legmélyebb tisztelete s hű bizalma mellett közös igényeinket s forró óhajtásunkat Méltóságod előtt avégett nyilatkoztatjuk ki, miszerint elődeink és saját, bár csekély érdemeinket méltányolva oly lelkipásztorral veszteségünket pótolni méltóztatna, aki megfelelő szent hivatása igénytelen kötelességeinek, azonfelől elég rossz karban létező lelkészi lakot is segedelmünk és készségünk hozzájárultával megkívántató rendbe hozhassa, aki a mi legtöbb híveinknek közszeretétét bírja.

Barancsi lelkész igen tisztelt Prámer Alajos Úr, közszeretétű egyén az, kit mi közakarattal, mint jövőendőbeli lelkészünket körünkben üdvezleni óhajtánk, ha ezen óhajtásunk Méltóságod atyai helybenhagyását megnyerhetné.”⁷⁸

Prámer azonban itt sem töltött hosszú időt, hiszen már 1857. július 1-jén tolcsvai plébánossá nevezték ki.⁷⁹ Itt azután bő két évtizeden át maradt plébános és nagymértékben hozzájárult a község fejlődéséhez. 1856-ban két ízben is tűzvész pusztított a településen és a plébánia is adósságokkal küszködött. Ennek ellenére Prámer 1858-ban felépítette a ma is álló paplakot,⁸⁰ majd két évvel később sor került a parókiához tartozó malomépület helyreállítására is.⁸¹ 1865-ben sikeresen fejezte be a Brezenheim Karolina özvegye elleni pert: az uradalom vállalta, hogy a plébániához tartozó vámosújfalusi határban két egész telekre eső legelő és erdő illetményel látja el és dotálja a tolcsvai plébániát.⁸²

⁷⁶ Piller István – Kunszt Józsefnek. Töketerebes, 1853. július 17. AACass Personalia cleri dioecesiani. Prámer Alajos 1853:670 (latin).

⁷⁷ Barancsi kurátorok és hívek – Kunszt Józsefnek. Barancs, 1852. május 18. AACass Personalia cleri dioecesiani. Prámer Alajos 1852:816 (magyar).

⁷⁸ Özvegy Horváth Antalné etc. – Fábry Ignácnak. AACass Acta Parochiae, Nagyazár 1855:831 (magyar).

⁷⁹ Prámer Alajos – Fábry Ignácnak. Kassa, 1857. június 22. AACass Acta parochiae, Tolcsva. 1857:908 (latin).

⁸⁰ *Pauleczki Ferenc*: Tolcsva története. Tolcsva, 1996. 174.

⁸¹ Prámer Alajos – Fábry Ignácnak. Kassa, 1860. január 31. AACass Acta parochiae, Tolcsva. 1860:226 (latin).

⁸² Prámer Alajos – Fábry Ignácnak. Tolcsva, 1865. május 8. AACass Acta parochiae, Tolcsva. 1865:651 (latin).

1871-ben sikerült egyesítenie a plébániai földeket, amelyek közé a tagosítás során Nagy Ignác tolcsvai földje beékelődött. Püspöki engedély birtokában sikerült egy tagba hoznia csere útján a birtokokat.⁸³

1862. szeptember 21-én a katolikus hívők Prámer Alajos plébános és iskolaigazgató elnökletével népgyűlést tartottak és általános helyesléssel elfogadták egy második iskola felépítését és egy második tanító alkalmazását is. Ugyanezen a napon „Főtisztelendő Elnök úr által indítványoztatott, a vasárnapi iskola felállítására, mely indítvány általános pártfogásra találván, határozottatott, hogy úgy az organista, mint a rendes tanító vasárnapokon délutáni 1 órától 3 óráig az iskolából kikerült fi és leány növendékeknek 17 éves korukig bezárólag tanítást tartani kötelesek lesznek, úgy szinte ünnepnapokon is, kivéve a három sátoros ünnepet, az Úr napját, Kisasszony napi búcsú napját és a szüreti vasárnapokat.⁸⁴

A néptanoda felépítésére szánt gyűjtés 1863-ban még nem eredményezett elegendő pénzt, így el kellett halasztani az építkezést.⁸⁵ 1864. január 1-jén Prámert az egybegyűlt papok Sátoraljaújhelyen egyhangúan megválasztották új helyi alesperessé, miután a másik jelölt, Danilovics Mihály sárospataki plébános visszalépett.⁸⁶ A második tanító alkalmazására viszont ténylegesen sor került Tolcsván, a kántor-tanító fizetését 1878-ban emelték fel 300 forintra, oly módon, hogy a stóljajövedelmét már nem tudták be 300 forintos fizetésébe. Az 1870-es években Prámer immáron konzisztórium-i ülnökként, zempléni főesperesként (1875-ben nevezte ki az uralkodó) és az iskolaszék elnökeként jelentős szerepet játszott a tolcsvai oktatásügy fejlesztésében.⁸⁷

1880-ban a megürült sátoraljaújhelyi plébániára a hívek többsége Prámert szerette volna meghívni. Matolai Etele, a római katolikus hitközségi egyháztanács elnökhelyettese szerint olyan férfit óhajtottak megszerezni, „ki úgy az egyházi, mint a népnevelés terén híven betöltendő városunkban, mint Zemplén megye székvárosában magasztos hivatását”.⁸⁸ E célból írtak a püspöknek, a patronátusi jogokat gyakorló Wallis Gyulánénak is. A grófnő azonban átengedte a döntést Schuster Konstantin püspöknek, aki Prámert nevezte ki sátoraljaújhelyi plébánosnak.⁸⁹

Új állomáshelyén is szívesen foglalkozott oktatási ügyekkel. Fő esperesi és plébánosi feladatai mellett a helybeli leánytanoda igazgatói feladatait is ellátta, továbbá a helybeli gimnázium vallási és erkölcsi ügyekben illetékes püspöki biztosa is volt. Minden tanévben felterjesztette püspökének a sátoraljaújhelyi

⁸³ Prámer Alajos – Perger Jánosnak. Tolcsva 1871. november 16. AACass Acta parochiae, Tolcsva.1871:1686 (magyar).

⁸⁴ Katolikus népgyűlés Prámer Alajos elnökle alatt. Tolcsva, 1862. szeptember 21. AACass Acta parochiae, Tolcsva. 1862:178 (latin).

⁸⁵ *Pauleczki* 1996. 181.

⁸⁶ Bessenyei Pál – Fábry Ignácnak. Sátoraljaújhely, 1864. január 12. AACass Districtualia. Protocollum Congregationis Districtualis Újhelyiensis 1864:54 (latin).

⁸⁷ Prámer Alajos – Schuster Konstantinnak. Tolcsva, 1878. augusztus 6. AACass. Acta parochiae, Tolcsva. 1878:1852 (magyar). Hišem 2006. 203.

⁸⁸ A sátoraljaújhelyi római katolikus hitközség – Gróf Wallis Gyulánénak. Hely és dátum nélkül. AACass. Acta parochiarum, Sátoraljaújhely 1880:344 (magyar).

⁸⁹ [A kassai püspökség] – Prámer Alajosnak. [Kassa,] 1880. március 20. AACass. Acta parochiarum, Sátoraljaújhely 1880:759 (latin).

női zárdának s az azzal kapcsolatos leánytanoda és kisedővónak bevételeit és kiadásait a szükséges okmányokkal együtt.⁹⁰ Prámer már a szabadságharcot követően — hasonlóan kortársaihoz — hosszabb-rövidebb fürdőkúrák segítségével próbálta egészségi állapotát javítani. 1882-ben is engedélyt kapott püspökétől arra, hogy három héten át a budapesti fürdőkben kúrálhassa magát.⁹¹ A kezelés ekkor már nem hozta meg a várt eredményt. „Az 1848 – 49. Történelmi Lapok” című folyóirat 1894. július 15-i számában közölte a szomorú hírt: „Prámer Alajos, a bold[ogságos] Szúzról nevezett topisszci prépost (1881-ben nevezték ki), zemplénmegyei fő esperes, sz[ent]széki ülnök és sátoraljaújhelyi plébános; munkás életének 73-ik, áldozárságának 50-ik évében, máj[us] hó 7-én esti tíz órakor Sátoraljaújhelyen meghalt.”⁹²

4. Tomanóczy Antal

A harmadik tábori lelkész a kassai egyházmegyéből, Tomanóczy Antal, aki Kistapolcsányban született 1821. november 6-án. 1847. augusztus 3-án szentelték pappá, majd Nagymihályra küldték káplánnak. Plébánosa, Dolinay Pál 1848 augusztusában már nagyon panaszkodott rá és elhelyezését javasolta előljáróinak. Liberalizmustól elragadtatott lelke — szólt a panaszos levél — semmit sem akar tudni az egyházi törvényekről, az Isten által rendelt előljáróról, az alárendeltségi viszonyokról, hanem minden áron emancipálni akarja magát. Lelkében az egyházi szellemmel szemben a katonai szellemé az előny. A haza ellenségeivel szemben lehetségesnek tartotta a dicső harcot és plébánosát is illetlen kifejezésekkel sértegette. A helynökség erre Tomanóczyt erőteljesen megintette és figyelmeztette, hogy az egyházkormányzat az isteni kinyilatkoztatáson alapul. A plébánost pedig a káplán javulásának reményében türelemre kérték.⁹³ Az intés ezúttal hatott: a renitens káplán megjelent plébánosa előtt és kijelentette, hogy a jövőben mindig szent hivatása szerint akar eljárni. Amit plébánosának mondott, azt visszavonta, és megígérte, hogy előljáróinak engedelmeskedni fog.⁹⁴

1849. április 12-én Tomanóczy a hadügyminisztériumhoz fordult és kérte, nevezzék ki Lázár őrnagy hadosztályánál tábori lelkésznek.⁹⁵ Mészáros Lázár ideiglenes hadügyminiszter április 26-án nevezte ki a IX. hadtesthez, egyúttal felszólította, hogy siessen mielőbb Kassára kinevezési oklevelét és állomását át-

⁹⁰ Prámer Alajos – Schuster Konstantinnak. Sátoraljaújhely, 1881. március 26. AACass Acta parochiarum, Sátoraljaújhely. 1881:828 (magyar).

Schematismus cleri dioecesi Cassoviensis ad annum Jesu Christi 1893. Kassa, 1893. 253.

⁹¹ Prámer Alajos – Schuster Konstantinnak. Sátoraljaújhely, 1882. augusztus 15. AACass Acta parochiarum, Sátoraljaújhely. 1882:1858 (latin).

⁹² 1848 – 49. Történelmi Lapok. 1894. július 15. 131. Hišem szerint 1894. május 17-én halt meg. *Hišem* 2006. 202.

⁹³ Dolinay Mihály – Kőnig Jánosnak. Nagymihály, 1848. augusztus 6. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1848:1172, (latin).

⁹⁴ Dolinay Mihály – Kőnig Jánosnak. Nagymihály, 1848. augusztus 6. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1848:1204 (latin).

⁹⁵ MNL OL H 75 Iktatókönyv 10. k. 1849:10323 (magyar).

venni.⁹⁶ Május 8-án megkapta az illetékes egyházi főhatóságtól az engedélyt, hogy tábori lelkészként szolgálhasson.⁹⁷ Az iktatókönyvek honvéd lelkészként írt levelei közül csak egyet őriztek meg: 1849. június 6-án egyik tisztársával illetménye és pótlékai iránt érdeklődött. Ezen túlmenően csak annyit tudunk róla, hogy a IX. hadtest egyik dandárjában szolgált.⁹⁸

1849. november 1-jén kelt levelében Tomanóczy elpanaszolta, hogy már hat hete elbocsátották a magyar hadseregből, de még mindig nem nyert egyházmegyei alkalmazást.⁹⁹ Válaszul november 10-én kinevezték parnói káplánnak.¹⁰⁰ 1850 januárjának végén Szirmay József felkérte, hogy legyen fiának nevelője, s mivel január végén megkapta az engedélyt, ettől kezdve nevelőként működött.¹⁰¹ 1851. július 31-én Daróca rendelték káplánnak, de hamarosan ismét visszatért korábbi hivatásához.¹⁰² Az egyik helybeli birtokos, Szinnyey Félix ugyanis gyermekei nevelőjének szemelte ki. Kunszt Józsefhez írt levelében, 1852. február 2-án így adta elő szándékait:

„Szülői legfőbb kötelességemnek esmérem magzatimnak célirányos nevelésükről s a kor kívánataihoz illő oktatásukról gondoskodni: de nem kevésbé szent kötelességemnek vallom, különös figyelmet fordítani arra, hogy a keresztényi magasztos vallásosság s a Római Catholica Szentegyház üdvözítő tanai gyermekiségök első zsongéjátul fogva keblökbe oltassanak.

Hogy pedig ebbeli törekvésem s óhajtasomat elérhetném, bátorkodom Nagy Méltóságod Kegyesiségéhez [!] folyamodni, miszerint az imént kitűzött irányban vezérlendő nevelésre minden tekintetben alkalmas, s minden kívánatimnak megfelelő tisztelendő Tomanóczy Antal, jelenleg daróci káplánt, ezen minőségben Szinyére általtenni, s egyszersmind kegyelmesen megengedni méltóztasson, hogy itten Szinyeújfaluban házomnál lakván a lelkipásztori foglalatosságai mellett gyermekeim nevelésére szentelhesse idejét.”¹⁰³

Február 5-én megtörtént az áthelyezés, egyúttal Kunszt ismételten felszólította, Szinnyeyt, hogy a boldogult atyja által a jernyei plébánosnak holta napjáig biztosított illetéket adja ki. Szinnyey február 19-én köszönetet mond Tomanóczy áthelyezéséért, mint írta, napokban átutazik Mogyoróskára, és igyekezni fog az ottani ügyeket rendbe hozni.¹⁰⁴ 1854-ben Tomanóczy Jernyére költözött a

⁹⁶ Vidasics Ede – Tomanóczy Antalnak. Debrecen, 1849. április 27. MNL OL H 75 1849:11863 (magyar) Közlöny 2. (1849. április 29.) 338.

⁹⁷ AACass Košické Biskupstvo (KB) Cancellaria dioecisana Protocollum anni 1849i. Nr. 369.

⁹⁸ MNL OL H 75 Iktatókönyv 13. k. 1849:19515.

⁹⁹ Tomanóczy Antal – Kőnig Jánosnak. Alsókörtvélyes, 1849. november 1. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1849:871 (latin).

¹⁰⁰ A helynökség – Tomanóczy Antalnak. [Kassa,] 1849. november 10. . AACass Personalien Tomanóczy Antal 1849:907 (latin).

¹⁰¹ Tomanóczy Antal – Kőnig Jánosnak. Parnó, 1850. január 25. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1850:178 (latin).

¹⁰² [A Kassai Püspökség] – Tomanóczy Antalnak. [Kassa,] 1851. július 31. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1851:1023 (latin).

¹⁰³ Szinnyey Félix – Kunszt Józsefnek. Szinyeújfalu, 1852. február 2. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1852:216 (magyar).

¹⁰⁴ Szinnyey Félix – Kunszt Józsefnek. Szinyeújfalu, 1852. február 2. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1852:360 (magyar).

Szinnyey családdal együtt. Szinnyey Félix 1854. április 23-án fordult Fábry Ignác püspökhöz, hogy „Tomanóczy Antalt, ki minden kívánatimnak olyannyira megfelel, az eddig viselt színei káplánságtól felmenteni, s kegyesen megadni méltóztatna, hogy Jernyén egyedül magzatim nevelésinek szentelhesse idejét.” Tomanóczy két nappal később már meg is kapta az engedélyt az átköltözésre,¹⁰⁵ és egészen 1881-ben bekövetkezett haláláig Jernyén volt plébános.¹⁰⁶

1860-ban már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az Osztrák Császárság berendezkedésén változtatni kell. A magyarországi ókonzervatívok az 1848 előtti intézmények visszaállítását követelték. 1860 tavaszán Albrecht főherceget Ludwig Benedek tábornagy váltotta fel Magyarország kormányzóí székében. Az abszolutizmus felszámolását és az alkotmány helyreállítását egyre több pap követelte a szószeékról. Tomanóczy augusztus 20-án, Szt. István ünnepeén, az eperjesi katolikus plébániatemplomban prédikált, s ez a prédikáció kiváltotta Benedek határozott tiltakozását is. A kormányzó szerint Tomanóczy különböző célzásokat tett és tendenciózus történelmi hasonlatokkal operált. Többek között azt mondta, hogy egy törvényes magyar királyt feltétlen Szent István koronájával kell megkoronázni,¹⁰⁷ és kiemelte, hogy Szent István korában a törvényeket az országgyűlés beleegyezésével és nem önkényesen hozták. Benedek az érintett lelkész felelősségre vonását követelte, egyúttal felkérte a püspököt, hogy papjait óvja az olyan politikai jellegű célozgatásoktól, amelyek nem maradhatnak kellemetlen következmények nélkül.¹⁰⁸

Augusztus 31-én bekérték Tomanóczytól prédikációját, aki néhány nappal később postára is adta a magyar nyelvű szöveget. Fábry Ignác püspök 1860. szeptember 27-én azt válaszolta Benedek tábornagynak, hogy a prédikáció tartalmát megvizsgálta, de abban semmiféle politikai célozgatást vagy tendenciózus megfogalmazást nem talált. A plébános, mint szavahihető ember megerősítette, hogy valóban azt az írásban beküldött beszédet mondta el. Így Tomanóczyt végül nem érte retorzió szentbeszéde miatt.¹⁰⁹

Tomanóczy Antal 1881. november 24-én hunyt el. Végrendelete szerint vagyonát örökösére, Fogel Franciskára hagyta, akiről már korábban is gondoskodott. A jernyei templomnak 50, a delejteinek 25 forintot adott. A jernyei lelkésznek halála napján mindig egy csendes misét kellett mondania lelki üdvéért, amiért 100 forintot kapott.¹¹⁰

¹⁰⁵ Szinnyey Félix – Fábry Ignácnak. Szinyeújfalú, 1854. április 23. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1854:750 (magyar).

¹⁰⁶ *Lenčič, Štefan*: Katalog Košickej arcidiecezy. (Dejeny Košickeho Archibiskupstva VII.) Eperjes, [2006.] 237.

¹⁰⁷ Ferenc Józsefet csak 1867. június 8-án koronázták meg a magyar koronával. (Z. P.)

¹⁰⁸ Benedek tábornagy – Fábry Ignácnak. Bécs, 1860. augusztus 29. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1860:1255 (német).

¹⁰⁹ Fábry Ignác – Ludwig Benedek tábornagynak. Kassa, 1860. szeptember 27. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1860:1350 (német).

¹¹⁰ Mazalik Ágoston – Schuster Konstantinnak. Kis-Szeben, 1881. november 25. AACass Personalien Tomanóczy Antal 1881:2440 (latin), mellette Tomanóczy végrendelete.

5. Tábori lelkészi állásért eredménytelenül folyamodó papok

Befejezésül fontos megemlítenünk, hogy helyhiány miatt több kassai egyházmegyes pap folyamodványát elutasította a magyarországi hadügyminisztérium. Közéjük tartozott Blaskó Antal (1824–1873) bodrogkeresztúri segédlelkész, aki nem csak nemzetőr volt, hanem részt vett a kassai ütközetben is,¹¹¹ 1849. június 19-én nyújtotta be a hadügyminisztériumnak folyamodását. A zászlóalj szaporodásából arra következtetett, hogy a tábori lelkészek száma azokkal együtt növekedni fog. Hivatkozott arra, hogy „hazafiúi kötelességének” mint pap, és mint polgár is megfelelt, s mellékelte Bodrogkeresztúr városa előljáróinak támogató nyilatkozatát is. Ennek ellenére kérését elutasították, mivel az álláshelyek már be voltak töltve.¹¹²

Hasonló sorsra jutott Hrisovszky (Hrizsovsky) János (1824–1867) boldogkőváraljai segédlelkész is, aki 1849. június 10-én kért hadlelkészi állást honvédségben. Mint írta, erőt és tehetséget érez magában arra, hogy másokat lelkesítsen. Ajánlóleveleket nem küldött, azokat csak szükség esetén mutatta volna fel. Egyedül „a mindenkitől méltán tisztelt” Vidasics Ede tábori főpap és a hadügyminisztérium hadlelkészi osztálya főnökének pártfogásáért esedezett. Vidasicsot azonban még júniusban leváltották, Hrisovszkyt pedig álláshely hiányában nem alkalmazták.¹¹³ Jergencz Ferenc (1806–1878) koksó-mindszenti plébános viszont tábori lelkész volt az Abauj megyei nemzetőrség 1. zászlóaljának IV. (mislyei) századában.¹¹⁴

Az előbbiektől eltérően Justus János (1823–1883) tarcali segédlelkész, miután fegyverrel a kezében részt vett a kassai ütközetben, az Országos Honvédelmi Bizottmányhoz (OHB) fordult tábori lelkészi állásért.¹¹⁵ Az OHB 1849. március 3-án áttette a kérvényét a hadügyminisztériumhoz,¹¹⁶ ahová Justus egy újabb kérvényt is benyújtott március 2-án.¹¹⁷ Kinevezésére ennek ellenére nem került sor. 1849. október 1-jén Justust áthelyezték Szántóra segédlelkésznek,¹¹⁸ amit a fiatal segédlelkész Kőnig János káptalani helynökhöz írt leveleiben fájdalmas szívvel vett tudomásul, hiszen mint írta semmiféle vád sem került fel vele kapcsolatban így nem érti, miért nem kaphatta meg a tarcali plébániát. Kőnig azonban nem vonta vissza döntését.¹¹⁹

Befolyásos támogató, Luzsénszky Pál országgyűlési képviselő és kormánybiztos támogatta Majláth Mihály (1816–1894) richvaldi plébános folyamodását, kinevezésére ennek ellenére nem került sor. 1849. május 27-én kelt folyamodványa szerint hazafiúi legszentebb kötelessége „lelkiisméretes teljesítése érze-

¹¹¹ AACass Košické Biskupstvo (KB) Cancellaria dioecisana. Protocollum anni 1849i. Nr. 114.

¹¹² Blaskó Antal – Mednyánszky Cézárnak. Bodrogkeresztúr, 1849. június 19. MNL OL H 75 1849:23084 (magyar).

¹¹³ Hrisovszky János – Vidasics Edének. MNL OL H 75 1849:20972 (magyar).

¹¹⁴ *Korponay János*: Abauj vármegye monographiája. I. k. Kassa, 1866–1870. 146.

¹¹⁵ MNL OL H 2 (OHB) 1849:3062. (Iktatókönyv, magyar.)

¹¹⁶ MNL OL H 75 1849:5658. (Iktatókönyv 9. k., magyar.)

¹¹⁷ MNL OL H 75 1849:8377 (Iktatókönyv 10. k., magyar.)

¹¹⁸ [Kőnig János] – Justus Jánosnak. [Kassa,] AACass Personalien Justus János 1849:738 (latin).

¹¹⁹ Justus János – Kőnig Jánosnak. Tarcal, 1849. október 11. AACass Personalien Justus János 1849:784 (latin).

tében” folyamodott a hadlelkészi állásért, annál inkább, mivel „a határszéli ellenséges indulatú nép és bármikor berohanandó ellenség dühének legnagyobb mértékben” ki volt téve.¹²⁰

6. Összegzés

Mint láttuk, a viszonylag konzervatív hírben álló kassai egyházmegyéből is több pap jelentkezett 1848/49-ben hadlelkésznek, mint ahányat a hadsereg ténylegesen alkalmazni tudott. A három egykori tábori pap a korabeli honvéd lelkészi kar három tipikus csoportjából származott. Kocsiss János a cs. kir. hadseregből lépett át a honvédségbe, Prámer Alajos a katolikus egyház alkotmányos szellemű átalakulását sürgető reformerek közé sorolható, Tomanóczy Antal pedig a fiatal, plébánosa ellen lázadó, a polgári átalakulást szívvel-lélekkel támogató csoport képviselője volt. eltérő életpályájuk az 1848/49-es szabadságharcban fonódott össze: mindannyian a honvédségben szolgáltak, mint a katonák lelki gondozói.

THE FIELD PRIESTS FROM THE DIOCESE OF KASSA IN 1848/49

by *Zakar Péter*
(Abstract)

In 1848/49 more priests volunteered from the diocese of Kassa as field priests in the national army than could in fact be employed by the authorities. The present study presents the biographies of three such priests from the said diocese.

János Kocsiss left the imperial and royal army for the national one, and offered consolation for the sick in the military hospital of Kassa. Alajos Prámer belonged to the reformist priests who urged for a constitutional transformation of the Catholic church, and served in the VIIth legion in 1849. Antal Tomanóczy, representative of a young group of clerics, in rebellion against their superiors and heartily supporting the bourgeois transformation, was employed as a field priest in the IXth legion.

All three performed memorable deeds after the suppression of the revolution as well. Kocsiss modernised at Erdőbénye the economy of the local parish, and renovated both the church and the parish building. Prámer not only rebuilt the parson's house at Tolcsva, but headed the movement which resulted in the establishment of a second school in the village. In the last years of his life he likewise dealt with matters of education at Sátoraljaujhely. Tomanóczy became an excellent domestic teacher, who also endorsed without hesitation the issue of Hungarian constitutionalism. The lives of the three catholic priests crossed in the war of independence in 1848/49, when all three provided for the spiritual welfare of the soldiers.

¹²⁰ Majláth Mihály – A hadügyminisztériumnak. Richvald, 1849. május 27. MNL OL H 75 1849:18269 (magyar).

Bobay István

EGY KALANDOS SORSÚ MAGYAR HUSZÁR, JAJCZAY JÓZSEF ÉLETTÖRTÉNETE

Különös tekintettel a Hawaii-szigeteken végzett kapitányi és kiképzői tevékenységére és egyéb 19. századi hawaii–magyar történelmi kapcsolatok kérdéséről

Bevezetés

A történelem során a magyar huszárok és katonai utazók, a világ szinte minden részére eljutottak. A 18. században több európai ország mellett a két — ha, az akkor Alaszkának a gyarmatosítását is ide számoljuk három — kontinensnyi területre kiterjedő Oroszország¹ és az Amerikai Egyesült Államok² huszárságainak az alapításaiban is magyar huszárok működtek közre. Ezek mellett a későbbiek során a magyar huszárság és a magyar katonai utazók Latin-Amerika 19. századi háborúinak is résztvevői voltak,³ de egy kisebb kontingenssel képviseltették magukat a fekete kontinensen is — az angol–búr háború

¹ Már I. Nagy Péter idején felállítottak bujdosó kurucokból orosz huszáralakulatokat, azonban ezek ekkor még etnikailag vegyes alakulatoknak számítottak. Ebből az időszakból három magyar személyt érdemes kiemelni, Máriásy Ádámot akit a külön ezredekben szolgáló összes huszár élére állított Péter cár. E mellett kitűnt Cserey János őbester és Turkoly Sámuel, akinek személyében egy — de valószínűleg több — magyar huszár bizonyítottan tagja volt az orosz cár Perzsia elleni ázsiai hadjáratának. Az első szintiszta magyarokból felállított orosz huszár egységeket Ivanova cárnő idején alakították meg, majd II. Katalin uralkodása alatt 1776-ban egybeolvasztással kialakították a vegyes magyar–grúz huszárezredet. *Tardy Lajos: Kaukázusi magyar tükör.* Akadémia Kiadó, Bp. 1988. 214–227. *Zachar József: Idegen hadakban.* Magvető Könyvkiadó, Bp. 1984 115–132. A magyar katonai emigráció a 18. és 19. században nemcsak Oroszország, hanem az Oszmán birodalom irányába is elhagyta hazáját, akik közül néhányan beléptek az oszmán-török hadseregben és Ázsiában láttak el katonai szolgálatot. *Hermann Róbert – Joó András – Mészáros Kálmán – Seres István: Török menekjogot kapott magyar emigránsok rövid életrajzi összefoglalója.* Magyar–Török Baráti Társaság, Bp. 2010.

² A karcagi születésű magyar huszár Kováts Mihály több európai ország hadseregét megjárva az amerikai függetlenségi háború idején mint az első amerikai könnyűlovas alakulatok — Pulaski légió — kiképzője és ezredes-parancsnoka halt hősi halált az amerikai függetlenségéért. Kováts Mihály élettörténetének a kutatásának az Amerikában élő Póka-Pivny Aladár volt az elindítója, amelyet idehaza Zachar József fejezett be. *Póka-Pivny Aladár – Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse.* Zrínyi Katonai Kiadó, Bp. 1982. Az észak-amerikai polgárháborúban részt vett magyar emigránsok életrajzáról pedig pár évvel ezelőtt jelent meg egy átfogó munka Vida István Kornél tollából. *Vida István Kornél: Világostól Appomatoxig.* Akadémiai Kiadó, Bp. 2011.

³ A magyar katonai utazók képviseltették magukat többek között Braziliában, Argentínában, Uruguayban, Paragayban, Peruban és Kolumbiában is a 19. század folyamán. *Torbágyi Péter: Magyarok Latin-Amerikában.* Bp. 2004.

idején mindkét fél oldalán⁴ — továbbá az 1848–49-es szabadságharc bukását követően, ugyan csupán mint civilek, de eljutottak még Ausztráliába is.⁵ Ugyan a magyarság — az Osztrák–Magyar Monarchia utolsó éveinek kisebb próbálkozásait leszámítva — nem tartozott a gyarmatosító nemzetek sorába, azonban a magyar vagy magyarországi születésű katonai utazók a 18. és 19. század folyamán eljutottak az Indiai⁶ és a Csendes-óceán szigetvilágába is, ahol sok esetben szerepet játszottak a szigetek történelmének alakulásában. A magyar katona vitézségének ezer éve című műben azt olvashatjuk, hogy „*a világ térképén Mexikó nyugati vidéke az a terület, amelyre nyugat felé magyar katona a legmesszebb eljutott.*”⁷ Azonban ezen állítás felülvizsgálatra szorul, ugyanis ha bár rövid időre, de a magyar hadi kultúra, egy magyar huszár képviselőiben Mexikótól „*nyugat felé*”, jóval messzebb, közel 4000 km-re — a Kárpát-medencétől számítva pedig közel 13 ezer km-re — a Csendes-óceán közepén található Hawaii szigetvilágba is eljutott a 19. század második felében.

A Jajczay Józsefről eddig megjelent munkák

Kutatásom középpontjában a budai születésű, kalandos életutat bejáró magyar huszárnak, Jajczay Józsefnek a személye áll, aki 1850-től a Habsburg császári hadseregben szolgált, majd raboskodott az Olmützi erődben, ezt követően pedig 1864-ben önkéntesként tagja lett a Habsburg Miksa herceget Mexikóba kísérő expedíciós hadseregnek. A végül kudarccal végződő Habsburg trónszerzési kísérletet követően, több bajtársához hasonlóan Mexikóban telepedett le, azonban 1872-ben már a Hawaii-szigeteki Királyság fővárosában találjuk, ahol, mint a Household Troops⁸ kiképző kapitánya tevékenykedet. Végül 1874-ben, mint trópusi láztól gyötört Costa-ricai kávéültetvényes vetett véget önkezelével életének. A fordulatokban gazdag életutat bejáró magyar huszár története

⁴ Szabó-Zsoldos Gábor: A második angol-búr háború (1899–1902) és Magyarország a sajtó és a közvélemény tükrében. In: Szemelvények ötszáz év magyar történelméből. Szerk. Antos Balázs–Tamas Ágnes. Szeged 2011. 269–280.

⁵ Kunz Egon: Magyarok Ausztráliában. Teleki László Alapítvány, Bp. 1997. 27–90. A szerző 1948-ban a kommunista hatalomátvétel idején hagyta el Magyarországot és 1949-ben Ausztráliában telepedett le. Előbb a New South Walesi állami könyvtárnak, majd pedig Mitchell Library — Ausztrália akkori egyetlen történelmi jellegű közgyűjteményének — könyvtárosaként dolgozta fel az Ausztráliai magyarság történetét. A magyarok Ausztráliában című könyvében egy egész fejezetet szentel az 1848–49-es magyar katonai emigráció azon tagjainak, akik az „ötödik kontinensen” telepedtek le.

⁶ Magyar vagy magyarországi születésű utazók több ízben is eljutottak az Indiai-óceán térségébe. A 19. század folyamán Benyovszky Móric két ízben is eljutott és rövid szerepet játszott Madagaskár életében. 1802–1810 között az akkoriban francia fennhatóság alatt lévő Mauritius szigetén az ógyallai születésű Besse János töltötte be a kormányzósági titkári posztot, valamint lapszerkesztő feladatokat is ellátott. A magyarok képviseltették magukat az India-óceán más szigetein is. A soproni születésű Krausz Jakab Ceylon — mai Sri Lanka — „Kolombo nevezetű várban ágyús kapitány” tisztségben szolgált, míg Csizmadia Viktor a 20. elején a holland gyarmati hadseregben teljesített szolgálatot Jáva szigetén. Tardy Lajos: Régi hírünk a világban. Gondolat Könyvkiadó, Bp. 1979. 165–168., 207–213.

⁷ A magyar katona vitézségének ezer éve. I–II. Szerk. Pilch Jenő Berkó István – Gyalóky Janó – Markó Árpád. Franklin-Társulat Kiadó, Bp. II. 1933. 480.

⁸ Hawaii Királyi Testőrség

mellett, kutatásom során igyekeztem fellelni egyéb 19. századi hawaii-magyar kapcsolatokat is, amelyekre röviden szintén kitérek tanulmányomban.

Jajczay József személyére, elsőként az 1956-os magyar emigráció egyik vezető alakja Pogány András hívta fel a magyar tudományos élet figyelmét. Pogány az 1960-as évek elején, miután egy a Hawaii-szigetek történetét feldolgozó műben rátalált Jajczay József nevére, felvette a kapcsolatot a Hawaii Állami Levéltárral (Hawaiian State Archives), ahonnan rendelkezésére bocsátották a magyar huszárra vonatkozó dokumentumoknak egy részét.⁹ Ez alapján írta meg a *Joseph Jajczay, Captain of the Hawaiian King's Bodyguard* című tanulmányát, amely az 1963-as *The Hungarian Quarterly* 4. számában jelent meg.¹⁰ Az említett tanulmányban azonban csupán Jajczay József Honoluluban végzett tevékenysége szerepel,¹¹ ugyanis a magyar huszárnak sem az „előtörténetére” — e téren történő kutatásra az 1960-as évek elején 56-os emigránsként idehaza politikai okokból nem nyílhatott lehetőség — sem pedig a későbbi sorsára vonatkozólag sem talált információkat.

Jajczay József további életrajzi adataira vonatkozólag negyed századdal később derült fény, amikor Tardy Lajos az 1980-as évek második felében kutatást végzett a bécsi Kriegsarchivban, a Habsburg Miksa herceg expedíciós seregében részt vett magyar katonák adatait illetően. Az expedícióban résztvevő magyar önkéntesek névsora 1990-ben a Hadtörténelmi Közleményekben került publikálásra a szerző halálát követően.¹² Tardy ezen névsorban lelte fel Jajczay József nevét, és sikeres hazai és bécsi kutatásba fogott annak érdekében, hogy minél több adatot gyűjtsön a nevezett magyar huszárnak a Hawaii-szigeteki tevékenységét megelőző életszakaszából. Ezt követően — a hawaii eseményekhez Pogány Andrásnak a már idézett tanulmányát alapul véve — egy ideig a föld túloldalán is katonai szolgálatot teljesítő magyar huszárról, a rendelkezésére álló adatok alapján, közel azonos tartalommal két írást jelentetett meg.¹³

Utazásom fő célja az volt, hogy a már Pogány András és Tardy Lajos által kutatott és publikált adatokhoz, kiegészítő kutatásokat folytatva, rálejek még olyan ez idáig nem ismert dokumentumokra, amelyek hozzásegíthetnek Jajczay József életrajzához még részletesebb és átfogóbb megírásához. Szerencsére honolulu kutatásom alkalmával több olyan forrást is sikerült fellelnem, amelyek tükrében az eddigieknél teljesebb és átfogóbb leírást tudok szolgáltatni e kalandos sorsú magyar huszár életrajzához.

⁹ A hawaii levéltárban azt az információt kaptam, hogy előttem magyar kutató még nem járt ott, és Pogány Andrásnak a dokumentumok másolatának egy részét küldték el.

¹⁰ *Prof. Andrew Pogány: Joseph Jajczay, Captain of the Hawaiian King's Bodyguard. The Hungarian Quarterly* 4. (1963.) 1–2.sz. 53–61.

¹¹ A szerző Jajczay József ezen életrajzi korszakával kapcsolatban is számos kérdést nyitva hagyott, amelyekre a 2013 nyarán Honoluluban folytatott levéltári kutatásom során megtaláltam a választ.

¹² *Tardy Lajos: Az 1863–1867. évi mexikói „önkéntes hadtest” magyarországi résztvevői. Hadtörténelmi Közlemények* 103. (1990) 4. sz. 145–171.; Tardy Lajos ezen kutatása során a mexikói önkéntes seregnek 1047 magyar vagy magyarországi születésű résztvevőjének az adatait kutatta ki.

¹³ *Tardy Lajos: Históriai inyenccsalatok. Laude Kiadó, Bp., 1989. 185–197.; Tardy Lajos: Egy magyar huszár Honoluluban. Magyar Hírlap melléklet (1989. június 10). 8.*

Jajczay József élettörténete Mexikóba érkezéséig

Jajczay József születésének időpontja nem állapítható meg egyértelműen, ugyanis a források különböző időpontokat jelölnek meg. A mexikói önkéntes hadtest törzslapján „*Josef Jajczay*” születési idejeként 1833-as időpont került lejegyezésre.¹⁴ Ezen születési idő számítható ki abból a dokumentumból is, amelyben 1872-es Ohaura¹⁵ érkezésekor regisztrálták őt és családját is.¹⁶ Azonban a 19. Schwarzenberg gyalogezred „*Joseph von Jajczay*”-ra vonatkozó mindkét törzslapján az 1834-es születési idő van feltüntetve,¹⁷ A három törzslap azonban a huszár születési helyét — Buda városa — illetően megegyezik, ettől csupán végső nyughelyének sírfelirata tér el. Tardy Lajos szerint Jajczay Józsefet a jelenlegi Budapest-Felsővízvárosi Szent Anna plébánia kereszteltjei között kell keresni,¹⁸ azonban az 1830–1836 közötti időszakban a nevezett plébánián kereszteltek anyakönyvei megsérültek, mint ahogyan az a Magyar Országos Levéltárban őrzött anyakönyvekről készült mikrofilmfelvételtől kiderül.¹⁹ Ezzel szemben mint az Tardy Lajos kutatásából ismert a Budapesti-Alsóvízvárosi Árpád-házi Szent Erzsébet plébánia keresztelő könyvének 1836. évre vonatkozó része tartalmaz egy bejegyzést egy, Jajczay családnevű keresztelt személyre vonatkozólag. E szerint ezen év december 2-án keresztelték meg a fent nevezett plébániatemplomban Jajczay László Józsefet,²⁰ aki minden bizonnyal a fordulatokban gazdag életutat bejárt magyar huszár öccse lehetett. Feltételezett öccsének anyakönyvéből a szülők neve, foglalkozása és vallási hovatartozása is kiderül. Mivel az idézett személy édesapját is szintén Jajczay Józsefnek hívták, ezért feltételezem a rokon kapcsolatot. Ezen okmány szerint Jajczay szülei római katolikus vallásúak voltak, édesanyját Odor Katalinnak hívták, édesapja foglalkozásaként pedig a nagyméltóságú Udvari Kamara számvevőszékének a tisztje van feltüntetve, amelyet az Osztrák Állami Levéltár Finanz

¹⁴ Kriegsarchiv Wien Mexikan. Freikorps Karton 129. GBBL Heft I/16. Seite 191.

¹⁵ A Hawaii-szigetcsoporthoz tartozó egyik legészaknyugatibb szigete, amelyen a főváros Honolulu is található.

¹⁶ Jajczay József 1872 augusztusában Honoluluba érkezésekor a dokumentum szerint 39 esztendő volt, tehát ezen forrás alapján 1833-ban kellett születnie; Hawaiian State Archives, Ship Manifest (legal size), MFL 73, Box. No. 6 (1009969), Nov. 30 1870 Inward – Aug. 30. Outward; 3 – Inward Jan. 3, 1872 – Dec. 23, 1872.

¹⁷ Kriegsarchiv Wien GBBL Inf. Reg. 19. Karton 1256. Heft 23. Seite 185.

¹⁸ *Tardy L.*: *Históriai i. m.* 188.; *Tardy L.*: *Honoluluban i. m.* 8. Arra vonatkozólag, hogy Tardy Lajos milyen információ alapján gondolta úgy, hogy Jajczay Józsefet a Budapesti-Felsővízvárosi Szent Anna plébánia kereszteltjei között kell keresni, még nem kaptam meg a választ. Azonban mivel sajnos már közel egy negyed évszázada elhunyt a jeles magyar történész így már módomban sem állt ezt megkérdezni tőle. Írásaiban egyébként arra hivatkozik, hogy az említett plébániát az 1980-as években személyesen is felkereste, azonban az anyakönyveket a károsodásra való hivatkozás miatt nem volt módjában megtekinteni. A nevezett plébániát 2014 telén én is személyesen felkerestem, ahol azt az információt kaptam, hogy a keresztelek anyakönyvei már a Magyar Országos Levéltárban találhatóak. A levéltár felkeresésekor rákérdeztem a szóban forgó anyakönyvre, ahol azt a választ kaptam, hogy a megsérült dokumentumokon kívül nem maradt fenn semmilyen más adat a keresztlevelekre vonatkozólag.

¹⁹ MOL, Anyakönyvek, Budapest-Buda, Felsővízváros, X-2006, A 57; HU_MNL_OL_A0057_0520. JPG.

²⁰ Neve az eredeti okmányban Jajczay Ladislav Josphe-ként szerepel; MOL, Anyakönyvek, Budapest-Buda, Alsóvízváros, X-2001, A 41; HU_MNL_OL_A0041_0053. JPG

und Hofkammerarchiv törzslapja is megerősít,²¹ hivatali pályafutásának története Fallenblüch Zoltán kutatásából ismert.²²

A huszárcapitány tanulmányait illetően csekély információkkal rendelkezünk. A Kegyes Rendű Budai Királyi Főtanoda, vagyis az akkori Budai Piarista Gimnázium 1845-ös tanévének első félévi értesítőjében „*Jajczay József*” bejegyzés alatt szerepel, mint az első nyelvészeti osztály tanulója. Azonban a 107 fős osztályból neve azon három tanuló — Ajj Sándor, Bisecker Samu és Jajczay József — között található, akik a félév során kimaradtak az intézményből.²³ Ennek ellenére a bejegyzésre került osztályzatai azt mutatják, hogy erős közepes tanulónak számított, ugyanis mint a dokumentumból kiderül Vallás tanból és Magyar nyelvtanból első rendű eredményt ért el — Ékes írásból a kimaradtakat nem értékelték — míg vizsgateljesítményére különb., másod rendű értékelést kapott.²⁴

Jajczay Józsefnek az egész élettörténetéhez hasonlóan katonai pályájának alakulása is elég mozgalmasnak mondható. Kutatásom során ez idáig nem leltem rá olyan korabeli fotóra, amelyen megörökítésre került volna e kalandos sorsú magyar huszár. Szerencsére azonban a katonai törzskönyveiben található néhány adat személyi ismertető jegyeit illetően. A nevezett dokumentumok szerint Jajczay József karcsú alkatú, barna hajú és szemöldökű, szürke szemű, arányos orrú és hosszúkás arcú ember volt, különös ismertetőjellel nem rendelkezett. Továbbá a forrásokból kiderül még, hogy vallását tekintve a római katolikus felekezethez tartozott, illetve hogy a magyaron kívül német nyelvtudással is rendelkezett. Jajczay József katonai pályájának korai alakulásáról a 19. Schwarzenberg gyalogezred törzskönyvei nyújtanak információt, melyekben a magyar huszár katonai pályájának korai szakaszáról két törzslap is fennmaradt, — két adat eltérését leszámítva — közel azonos tartalommal. Az említett két eltérés a katonai szolgálat megkezdésére vonatkozó adatokkal kapcsolatos. Az egyik törzslapon a hivatásra vonatkozólag a diák státusz szerepel, míg a másikon az, hogy a hadseregbe való belépésekor nem viselt semmilyen hivatást, sőt ezen utóbbi, ám a másikhoz képest előbb keletkezett dokumentum szerint, mint volt honvéd került besorozásra a Császári Hadseregbe.²⁵ A dokumentu-

²¹Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Finanz- und Hofkammerarchiv, AT-OeStA/FHKA SB Pers ORH 6005

²²Jajczay József Károly 1829–1832 között fizetett számvevőszéki gyakornokként dolgozott, majd 1832-ben számjegyző lett, amely pozíciót számtisztvi kinevezéséig 1836-ig töltötte be. Számtisztvi hivatalt 1848-ig viselt; *Fallenbüch Zoltán: A magyar kamara tisztviselői II. Józseftől a polgári forradalomig 1780–1848. Levéltári Közlemények 43. (1972): 1. sz. 327–395., 362., 366., 374.*

²³Minden osztály tanulóit hat csoportra különítették el. E szerint voltak a Jeles, az I. rendű, a II. rendű, a Betegség miatt a közvizsgálatot be nem végezték, a Kimaradt és A tanodát váltott tanulók.

²⁴Piarista Központi Könyvtár, Iskolai értesítők, A Kegyes Rendű Budai Királyi Főtanoda Ifjúságának érdem szerinti sorozata 1845. év első félévében. Sajnos azonban arra vonatkozólag, hogy elemi iskolai tanulmányait is ezen oktatási intézményben végezte-e, valamint gimnáziumi tanulmányaira vonatkozólag egyéb adat nem áll rendelkezésemre, ugyanis 1945 januárjában Budapest ostromakor, az iskola történetére vonatkozó dokumentumoknak a jelentős része megsemmisült. *Ért/ Budapesti Egyetemi Katolikus Gimnázium 1946/1947, 3–39: 21. Koltai András: Bevezetés a piarista rend Magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába., Piarista Tartományfőnökség Bp., 2007 103.*

²⁵Arra vonatkozólag, hogy Jajczay József szinte még gyerekként — 14–16 évesen — tényleges tagja volt e az 1848–49-es honvédseregnek ezen utaláson kívül ez idáig más adatot nem találtam. A magyar huszár életrajzában ezen szakasza további kutatást igényel.

mok alapján megállapítható, hogy Jajczay Józsefet 1850. február 19-én sorozták be a 19. Schwarzenberg gyalogezredbe, 8 évig tartó szolgálatra 3 forint 49 krajcár foglaló ellenében. Ezt követően 1851. július 2-án őrzetűvé, 1852. február 9-én káplárrá, 1854. november 26-án pedig őrmesterré léptették elő. Azonban ezen tisztségéről bő másfél évvel később 1856. június 16-án lemondott, 1858. július 1-jén pedig tartalék állományba helyezték. Ezt követően a következő év május 1-jén ismét behívták katonai szolgálatra és ugyanezen a napon áthelyezték a pozsonyi-győri önkéntes zászlóaljba.²⁶ Ezt megerősítik az 1859-es kiadású *Militär-Schematismus de Österreichs Kaiserthumes* 355. oldalán található adatok is. E szerint „Jajczay, Joseph v.” 2. osztályú alhadnagyként tagja volt az 1859. május 1-jén Győrben felállításra került, Johann Rosenzweig parancsnoksága alatt álló Raaber Freiwilligen-Infanterie-Bataillon-nak.²⁷ Törzslapja alapján ezen egységénél 1859. május 25-én 2. osztályú hadnaggyá léptették elő. Fél évvel később 1859. október 1-jén újból áthelyezték egy másik csapategységhez, ekkor a 25. Mamula sorjalogezred állományába került. Újabb fél évvel később 1860. május 31-én ideiglenes nyugállományba helyezték, ugyanis pár hónappal korábban már vizsgálati fogságba került sikkasztás és önkényes eltávozás vádjával. Az 1860. október 3-án kelt ítélet szerint a hazai nemesi címe személyére korlátozott elvesztése mellett, ötévnnyi nehéz fogházban töltendő büntetésre ítélték, — melybe azonban beleszámították a nyolchónapnyi vizsgálati fogságát is —, továbbá kötelezték 952 forint 39,06 krajcár megfizetésére. Fogságának helyeként az olmtützi erődöt jelölték ki.²⁸ Ezt követően élettörténetére vonatkozólag a következő adatok a mexikói önkéntes seregben való jelentkezéséhez köthetők.

Mexikótól Honoluluig

A mexikói önkéntes sereg állományára vonatkozó törzskönyv alapján Jajczay József 1864. július 26.-án 30 forint foglaló ellenében állt be 6 éves szolgálati időre a császári mexikói szabadcsapatba huszárként. fél évvel később pedig a csapatok kiszállításának a megkezdésekor 1864. november 16-án tizedessé léptették elő. A mexikói önkéntes sereg rá vonatkozó törzslapján adatai megegyeznek a korábbi törzslapján szereplő adatokkal. Későbbi családi állapotára vonatkozólag fontosnak tartom kiemelni, hogy hazáját nőtlenként hagyta el. Az említett törzslap három olyan közlést tartalmaz, amely a kalandos sorsú magyar huszárnak a mexikói szolgálati idejére utal. Ezen dokumentumok szerint 1865. november 10-én zászlótartóvá léptették elő, 1866. április 16-án pedig kerületi foglár néveztek ki, azonban eme utóbbi tisztséget már ugyanezen év április 1-jétől betöltötte. A törzslap utolsó bejegyzése 1866. december 31-én kelt, ugyanis ekkor áthelyezést nyert a Mexikói Császári Nemzeti Hadseregbe.²⁹

²⁶ Kriegsarchiv Wien GBBL Inf. Reg. 19. Karton 1256. Heft 23. Seite 185.

²⁷ Militär Schematismus der Österreichischen Kaiserthumes. Wien. Aus der. K. K. Hof- und Staatsdruckerel. December, 1859. 355.

²⁸ Kriegsarchiv Wien GBBL Inf. Reg. 19. Karton 1256. Heft 23. Seite 185.

²⁹ Kriegsarchiv Wien Mexikan. Freikorps Karton 129. GBBL Heft I/16. Seite 191.

Habsburg Miksa 1864–1867 között fennálló Mexikói császárságáról és az ekkoriban az osztrák önkéntes sereg, majd rövid ideig a mexikói császári nemzeti hadsereg tagjaként Közép-Amerika földjén küzdő magyarokról kevés szó esett a hazai sajtóban, ugyanis a magyar társadalmat akkoriban más hírek kötötték le, tudniillik Európában is akadt elég tudósításra való hadi esemény, amelyekben korabeli szóhasználatlaltal élve hazánkfiak is szép számmal küzdöttek. Nyilvánvalóan a hazai közvéleményt jobban érdekelték az 1866-os évi porosz–osztrák illetve olasz–osztrák háborúk, mint egy nagyon távoli egzotikus földrészen küzdő ezerfős magyar kontingens és egy Habsburg trónszerzési kísérlet sorsa. Azonban csekélyebb számú hazai tudósítás és visszaemlékezés ennek ellenére megjelent az osztrachis korpokra vonatkozólag, amelyek szerencsére annál beszédesebbek. Ugyan ezen források közül Jajczay József nevére csak Sarlay Pálnak — még a későbbi bemutatásra kerülő — két levele tesz említést, azonban az egyéb beszámolókból és visszaemlékezésekből is tudunk következtetni bizonyos Jajczay József körüli történésekre.

A Vasárnapi Újság 1864. december 11-ei száma ad tudósítást a „mexikói önkényes csapat”-ról. A cikk többek között beszámol az önkéntes hadtest egyenruházatáról és fegyvereiről, megjegyezvén, hogy ezeknél tekintettel kell lenni „nemcsak a kényelem, czélszerűség, olcsóság és tartósság, hanem a mexikói klíma és népszokások kívánalmaira is”.³⁰ A képpel is illusztrált beszámolóban, melyben külön-külön bemutatják az egyes fegyvernemek ruházatát, Jajczay József fegyverneméről a következőket közli: „A huszárok öltözete egészen magyaros: veres szűk nadrág, sötétzöld attila és dolmány, ezüst zsinórra, s szürke kanászkalap sötét sastollal s ezüst bojttal”.³¹ Továbbá harci értékükéről Rosenfeldi Pawlowski Ede³² — aki mint az 1. számú huszárezred szakaszvezetőjeként volt tagja a mexikói expedíciós seregnek — visszaemlékezésében megemlíti, hogy „a huszárságnál alig lehetett néhány oly egyént találni, a ki ne szolgált volna már egy kapitulatiót, és ne vett volna részt egy vagy más hadjáratban. Így tehát minden részlehajlás nélkül elmondható, hogy a legio javát a huszárság képezte.”³³

A fentebb idézett Vasárnapi Újság cikkből az is kiderül, hogy a csapatok kiszállítása november 15-én kezdődött,³⁴ és mint ahogy az a most bemutatásra kerülő visszaemlékezésekből kitűnik egészen december közepéig tartott.

³⁰ A Mexikói önkényes csapat. Vasárnapi Újság 11. (1864) 50. szám december 11. 541., képmel-léklet: 540.

³¹ A mexikói önkényes csapat i. m. 541.

³² Rosenfeldi Pawlowski Ede az 5. huszárszázd tagjaként volt résztvevője a mexikói expedíciós hadtestnek. A vállalkozás bukását követően visszatért Magyarországra. Megírt visszaemlékezése a legrészletesebb hazai forrásként szolgál a mexikói hadi események kutatásához. Könyve Miksa császár Mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása címen jelent meg előbb 1882-ben, majd egy évtizeddel később 1892-ben. A visszaemlékezésnek 1894-ben jelent meg egy második bővített kiadása is. Ezen második kiadás csupán annyiban tér el az első kettőtől, hogy a mű végére két újabb fejezetet illesztett be a szerző, melyek közül az egyik Lopez ezredes árulásáról szól, míg a másik általánosságban a mexikói köztársasági hadseregnek a felépítését mutatja be.

³³ Rosenfeldi Pawlowski Ede: Miksa császár Mexikói szerencsétlen expedíciójának leírása. Rudnyánszky A Könyvnyomdájából, Bp., 1882. 173–174.

³⁴ A Mexikói önkényes csapat i. m. 540., 541.

Pawlowsky Ede művében, Nikolics Emil cikkeiben és Lukáts Gyula naplójában részletes leírását adják a csapatoknak a Közép-amerikai államba történő szállítását illetően is.

Mint az a szakaszvezető huszár által közölt visszaemlékezéséből ismert, a körülbelül hatezer fős expedíciós hadsereg gyülekezőhelyéül a mai Ljubjana — akkori hivatalos nevén Laibach — városát jelölték ki az 1864. év végén. A sereg 1200 fős egységekre osztva, fáklyás menettel vonult a feldíszített és ünneplő akkori krajnai városon keresztül a vasútállomás felé, ahonnan öt napos útemtervvel szállították az expedíciós erőket Triesztbe, ahol a sereg behajózása történt. A szerző az ötödik útemben felvonuló seregrésszel „*melynek nagy részét a huszárság képezte*”³⁵ érkezett az Adria-parti városba, amelynek — ebből az információból valószínűsíthetően — Jajczay József is tagja lehetett. Ezen utolsó csoport a brit tulajdonban lévő Indiana nevű „*3 árbócos és csavaros géppel*”³⁶ is rendelkező négyezer tonnás hajón nyert elhelyezést. Az expedíciós sereg utolsó egységével 1864 december 17-én indult útnak az Indiana. A hajó az Adriai-tenger – Brindisi – Jón-tenger – Calabria – Messina – Földközi-tenger útvonalon Afrika partjai mentén jutott el Gibraltárig, ahol egy éjszakára megálltak. Ekkor a hajóról csak a tisztek szállhattak partra, a legénység csupán a hajóról szemlélhette meg „*a kikötőben horgonyzó sok mindenféle hajót, a sziklavárat, és festői színben a vár alján elterülő várost*”.³⁷ Innen másnap 1864 szilveszterén folytatták tovább útjukat, immáron az Atlanti-óceánon keresztül. A hajó 1865 januárjának közepén érkezett az Antillákra — január 17-19 között Martinique³⁸ szigetén tartottak egy pár napos pihenőt, ahol a sereg az erdőben volt elszállásolva — majd „*januárus hó 30-án este Vera cruz*”³⁹ alá” értek és másnap január utolsó napján szálltak partra Mexikóban.⁴⁰

Pawlowsky Ede visszaemlékezéséből ismert az, hogy az önkéntes szabadcsapat tagjait a Mexikóba érkezés után Vera-Cruz kikötőjéből vasúton egy Cameron nevű kis településre szállították, ahol a sakálók állandó támadásainak kitett sereg nem hagyhatta el a tábor területét. Innen 1865. február 9-én gyalogszerrel tovább indultak Orizaba városába, amelyet február 16-án értek el, itt azonban pontosan egy hónapot volt kénytelen vesztegelni a sereg, míg nem március 15-én útnak indultak Puebla városába. A szerző ezen napoknak az eseményeiről a következőket jegyzi meg: „*Márczius 21-én, 6 napi gyaloglás után, Pueblába érkeztünk. Itt az ezredünk számára lovakat kaptunk és 5-6 hét alatt teljesen felszerelve állott a lovasság is. A huszárszázadok különféle állomásokra osztattak. Egyik Mexikóba, a másik Orizabába, a harmadik Jalapába és így tovább*”.⁴¹

³⁵ Rosenfeldi Pawlowski E. Miksa császár i. m. 177.

³⁶ Rosenfeldi Pawlowski E. Miksa császár i. m. 177.

³⁷ Rosenfeldi Pawlowski E. Miksa császár i. m. 179.

³⁸ Sziget az Antillákon, volt francia gyarmat, jelenleg Franciaország egyik megyéje.

³⁹ A város jelenlegi neve Veracruz, jelentős kikötőváros, Veracruz de Ignacio de la Llave államban található a Mexikói-öböl partján közép Mexikóban.

⁴⁰ Rosenfeldi Pawlowski E.: Szerencsétlen expedíciójának i. m. 177–181.

⁴¹ Rosenfeldi Pawlowski E.: Szerencsétlen expedíciójának i. m. 181–183.

A mexikói hadi vállalkozásban szintén huszárként részt vevő temesvári születésű Nikolics Emil⁴² hazaküldött naplójából és leveleiből három részből álló cikksorozat jelent meg a Hazánk s a külföld című hetilap 1866-dik év júliusi számaiban,⁴³ a szerző nővérének Földing bárónénak a jóvoltából, melyeket a magyar huszár a mexikói Jalappa városából küldött haza testvérének 1865. január 24-ei keltezéssel, közel egy hónapra rá, hogy az önkéntes sereg megérkezett a Közép-amerikai államba. Az első cikkben a szerző említést tesz a hadsereg tagjainak levelezéseivel kapcsolatban, kitér többek között a sereg mostoha mexikói körülményeire is és arra hogy levele írása közben kapta meg az egysége a parancsot a Puebla városba való indulásra. Ezt követően az első cikk második felében és a második cikkben a Triesztből Veracruzig tartó útjukat örökíti meg. Ugyan Pawlowski Edével ellentétben ő a Bolivian gőzös fedélzetén utazott az amerikai kontinensre, de mint írja több magyar kíséretében, tehát nem kizárható, hogy Jajczay akár az ő általa említett hajón is utazhatott.⁴⁴ Nikolics tudósításaiból kiderül, hogy hajójuk a már Pawlowsky által is ismertetett útvonalon — Adriai-tenger – Otrantói-szoros – Szicília – Gibraltár – Martinique – Cuba –Veracruz — haladt. A temesvári huszár közléséből nemcsak azt tudjuk meg, hogy ahol útközben a sereg tagjai pihenésre kiszállhattak — Martinique-szigetén, Kubában — mindenhol gyönyörű nőekkel találkoztak, hanem azt is, hogy utazásuk során „*kielégíthetőnek mondható*”⁴⁵ ellátásban részesültek. Reggelijük feketekávéból, rumból és kétszersültből, ebédjük levesből, kenyérből, sózott húsból, borból és úgynevezett vastagételből állt, míg vacsorára pedig pálinkát, kenyeret, húst és a már említett vastagételt kaptak. Nikolics Emil harmadik cikke már konkrétan a mexikói hadi eseményeket írja le, amelyben egységének Veracruz kikötőjéből Jalappa városába való vonulását ismerteti, külön kiemelve és példával szemléltetve a köztársaság pártiak kegyetlen gerilla harcmodorát, azonban egyik cikkében sem említette meg bajtársainak nevét. A Pawlowsky és Nikolics által leírt útvonalat megerősíti az egri születésű Lukáts Gyula is, ez idáig kiadatlan naplójában, aki a budai vadász alakulat tagjaként vett részt a mexikói vállalkozásban és 1864. december 12-én indult útnak Triesztből, hat nappal megelőzve Pawlowskyék hajóját.⁴⁶

⁴² A cikket itt N. Emilként jegyzi.

⁴³ *Nikolics Emil: Triesztől Mexikóig – 1864 – 1865 – (Eredeti Közlemény).* Hazánk s a külföld 2. (1866) 26. szám július 1. 408–410. *Nikolics Emil: Triesztől Mexikóig – 1864 – 1865 – (Eredeti Közlemény).* Hazánk s a külföld 2. (1866) 27. szám július 8. 420–423. *Nikolics Emil: Triesztől Mexikóig – 1864 – 1865 – (Eredeti Közlemény).* Hazánk s a külföld 2. (1866) 28. szám július 15. 435–436.

⁴⁴ A szerző, aki szintén huszárként érkezett Mexikóba, az önkéntes sereg azon csoportjának, amelynek ő is tagja volt Vera Cruzba érkezéséről a következőket írta „Mindenki ránk bámult, s nem tudom szép egyenruhánkat nézték-e, vagy a magyaros szakállú martialis tekintetű harcfiak alakját”. – *Nikolics E.: Triesztől Mexikóig i. m. 423.*

⁴⁵ *Nikolics E.: Triesztől Mexikóig i. m. 410.*

⁴⁶ Lukáts Gyula ez idáig kiadatlan naplója a Budapest Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumának Új és Legújabbkori Osztályának Adattárában található. H 208 – 97 Nagy Lajos hagyatéka Lukáts Gyula kéziratos naplója. A naplóról jelent meg egy forrásközlés Dr. Perényi Rolandnak a Kiscelli Múzeum igazgatójának jóvoltából internetes formában. *Perényi Roland: Egy önkéntes naplója Miksa császár mexikói kalandjáról* http://socialhistories.blog.hu/2008/11/29/egy_onkentenes_naploja_miksa_csaszar_mexikoi_kalandjarol

Ugyan e beszámolóiban név szerint nem esik szó Jajczay József személyéről, mégis fontosnak tartottam a hadsereg kiutazásának a történetét részletezni, hiszen Jajczay is ugyanezen útvonalon és hasonló élményekkel gazdagodva érkezhetett meg újdonsült állomáshelyére. Pawlowsky Edének a huszárságra vonatkozó visszaemlékezésein kívül a Magyar Világ című újságban is jelent meg egy beszámoló a mexikói eseményekről, egy névtelen szerző — „Egy távol hazafi” — tollából *A magyar huszárok Mexikóban* címmel, melyet 1866. január 28-i keltezéssel Orizaba városából küldött haza.⁴⁷ A „névtelen” huszár beszámolóját a következő sorokkal kezdi: „Nem akarom sem a mexikói császárság ügyeit feszegetni, sem az ausztriai legio történetét leírni, csak is a huszár ezred néhány vitéz tettét kívánom itt megemlíteni s azok által megmutatni, hogy a történeti hírességgel biró huszár nevének nemcsak szégyent nem, de büszkeséggel merem mondani, becsületet és elismerést szerzünk az ujvilágban is”.⁴⁸ A szerző cikkében a huszárságnak az 1865. szeptember 22-ei, október 23-ai és 24-ei, illetve az 1866. január 11-ei harci cselekményeiről tudósít. A szerző ugyan megemlíti név szerint magyar huszárokat is, azonban Jajczay József neve nem szerepel közöttük. Valamint a Miksa császár és az expedíciós hadsereg érkezésének az idején Mexikóban élő 1848–49-es magyar emigráns László Károly is megemlíti naplójában, hogy találkozott az expedíciós sereg öt magyar tagjával, azonban Jajczay József neve nem található ezen személyek között.⁴⁹

Mivel egyrészt Jajczay József mexikói tevékenységéről a törzslapján szereplő adatokon, és a most bemutatásra kerülő Sarlay Pál levelezésein kívül, ez idáig több információval nem rendelkezem, másrészt pedig azért mert kutatásom középpontjában a hawaii–magyar kapcsolatok állnak, emiatt ezen tanulmányomban a mexikói hadjárat eseményeit nem részletezem.

Miksa császár halálát követően az expedícióban részt vett, és azt túlélte katonáknak jelentős része hazatért, azonban egy kisebb csoportjuk Mexikóban maradt és ott letelepedve, polgári foglalkozásba kezdett.⁵⁰ A losonci születésű Sarlay Pál,⁵¹ aki mint utász vett részt a szerencsétlenül végződő Habsburg trónszerzési kísérletben, több honfitársához hasonlóan a Közép-Amerikai államban maradt. Sarlay szerencsére több beszámolót és ország ismertető írást is hazaküldött a Vasárnapi Újság részére, amelyekben többek között beszámol az

⁴⁷ A magyar huszárok Mexikóban (*Ered. levelezés.*) Magyar Világ 2. (1866) 62. szám március 16. 1–2.

⁴⁸ A magyar huszárok Mexikóban i. m. 1.

⁴⁹ László Károly Naplója IX. 1858. január 1 – 1870. január 1 Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára 720 Oct. Hung. 9 197–198.

⁵⁰ Mint azt a Vasárnapi Újság 1864. december 11-ei száma az önkéntes csapat indulásakor megjegyzi: a „csapat legénysége 6 évi szolgálatra kötelezte magát, a mikor azután vagy haza szállítják, vagy ott is maradhat, ha él és úgy akarja”. A Mexikói önkényes i. m. 541.

⁵¹ Sarlay Pál, — született Losonc, 1834 — mérnök, utászként volt tagja a mexikói önkéntes hadseregnek. Tardy Lajos: Az 1863–1867. évi mexikói „önkéntes hadtest” magyarországi résztvevői. Hadtörténelmi Közlemények 103. (1990) 2. sz. 164.; 1903-ban halálakor jelent meg egy írás az élet-történetéről. Mérnök karrierjét az erdélyi vasút építésénél kezdte. Ezt követően csatlakozott a mexikói önkéntes hadsereghez. A cikk szerint részt vett Puebla ostromában, azonban az évszámot tévesen 1863-ra teszi, amikor a sereg toborzása még el sem kezdődött. Sarlay Pál hazatérésének az időpontját 1870-ben jelöli meg, de 1871-ben jelent meg két beszámolója a Vasárnapi Újság hasábjain. Sarlay Pál: Budapesti Hírlap 23. (1903) 43. sz. február 13. 7.

expedíciós sereg végül Mexikóban letelepedett magyar tagjainak a sorsáról is. Ezen egyik írása 1867. december 1-jén jelent meg a Vasárnapi Újság hasábjain *Mexikóból (eredeti levél)* alcímmel. Ebben a szerző a kint maradt magyarok élethelyzetének a bemutatásakor megemlíti, hogy „*Jajczay volt főhadnagy egy kalapgyárban dolgozik*”.⁵² Több mint egy évvel később 1868. december 27-én jelent meg ezen beszámolójának második része, immáron *Eredeti levél Mexikóból* címen, szintén a már idézett hetilapban. Ezen cikkből megtudhatjuk, hogy a kalandos sorsú huszár főhadnagy „*Jajczay József volt honvédtiszt, kardját szegre akasztva, mint gépész működik*”⁵³ Mexikóvárosban. A Közép-Amerikai államban eltöltött éveire vonatkozólag azonban több információ nem áll rendelkezésemre. Az utolsó dátum, amikor Jajczay még biztosan Mexikóban tartózkodott 1868. november 26., ugyanis Sarlay Pálnak a második hazaküldött levelén ezen keltezés szerepel. Ezt követően valószínűleg több honfitársához hasonlóan Jajczay József is szerencsét próbálhatott az Egyesült-Államok dél-nyugati partvidékén, ugyanis 1872 nyarán a kaliforniai San Franciscóban szállt fel a Csendes-óceán, vagy ahogyan akkoriban idehaza nevezték a Csöndes-tenger közepén fekvő szigetvilágba induló hajóra.

A Hawaii-szigeteki Királyság

A Hawaii-szigetek — vagy ahogyan a 18–19. században nevezték Sandwich-szigetek — egy a Csendes-óceán közepén elhelyezkedő, vulkanikus szigetekből álló északnyugatról délkeleti irányba elterülő szigetsor, amelyek délkeletről északnyugat felé haladva a következők: első a sorban a névadó és egyben a legnagyobb kiterjedésű Hawaii; Maui; Kahoolawe; Lanai; Ohau — itt található a szigetek fővárosa Honolulu —; Kauai és Niiahu, illetve hivatalosan is a Hawaii-szigetek részét képezi az ezen szigetek folytatásaként északnyugati irányba elterülő, Nihou szigettől a Kure atollig húzódó apró lakatlan szigetek és atollok láncolata. A trópusi éghajlaton elhelyezkedő felsorolt nyolc sziget közül jelenleg Kahoolawe sziget kivételével mindegyik lakott. A szigetek őslakossága a polinéz kultúra egy sajátos képviselője.

A szigeteket az angol James Cook kapitány fedezte fel 1778 januárjában — aki 1779-ben itt lelte halálát —, de valószínűleg nem ő és tengerészei voltak az első európaiak, akik először a szigeteken partra szálltak, ugyanis egy levél szerint a spanyol hajósok már 1606-ban kikötöttek a szigeteken vízfelvétel céljából, azonban akkoriban nem keltette fel érdeklődésüket a szigetvilág létezése.⁵⁴ A 18. század végén a különféle törzsi vezetők által uralt szigetvilágot, Cook kapitány halála után I. Kamehamea királynak sikerült egy kézben egyesíteni, ezzel létrehozva a Hawaii-szigeteki Királyságot, amely felett egészen 1819. május 8-án bekövetkezett haláláig uralkodott.⁵⁵ Halála után a királyság trónján fia Liholiho, II. Kamehamea néven követte, aki egészen 1824 májusában, London-

⁵² *Sarlay Pál*: Mexikóból (eredeti levél). Vasárnapi Újság 11. (1867) 48. sz. december 1. 591.

⁵³ *Sarlay Pál*: Eredeti levél Mexikóból. Vasárnapi Újság 15. (1868) 52. sz. december 27. 639.

⁵⁴ Hawaii State Archives, Chronological File 1790–1849, 1846: Jun 25–30. 402–17–391.

⁵⁵ *Gavan Daws*: Shoal of time: A history of the Hawaiian Island., University of Hawaii Press, Honolulu, 1968. 29–53.

ban bekövetkezett haláláig állt a szigetek élén.⁵⁶ Az elhunyt uralkodót legfiatalabb testvére Kauikeaouli — uralkodott III. Kamehamea néven — követte, aki 1854. december közepéig uralkodott.⁵⁷ Az ő uralkodása alatt 1840-ben hirdették ki a hawaii alkotmányt,⁵⁸ továbbá királysága idején sikerült stabilizálnia országának helyzetét is, ugyanis 1842-ben az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország továbbra is elismerte országának függetlenségét.⁵⁹ Halála után 1855-től Liholiho Alexander — uralkodott IV. Kamehamea néven — következett a trónon, akit 1863-ban három évvel idősebb bátyja Lot — uralkodott V. Kamehamea néven — követett a trónon.⁶⁰ A testvérpár uralkodásának közel két évszázada alatt komoly változások következtek be a szigetvilág életében. Egyrészt ekkoriban kezdett megélni a szigetvilág kereskedelmi és közlekedési forgalma mind az amerikai mind az ázsiai kontinens és Ausztrália irányába,⁶¹ másrészt a Hawaii-szigetek gazdasága ez alatt az időszak alatt teljesen átalakult. A korábban fő bevételi forrásnak számító bálnavadászatot, az amerikai export lehetőségek folyamatos beszűkülése következtében — kőolaj és a petróleum használatának az előretörése miatt — ekkoriban kezdte felváltani legfőképpen az ültetvényes cukoripar, illetve a kávé és az egyéb egzotikus gyümölcsök termesztése. A cukoripar előretörését jól mutatja, hogy míg 1855–1857 közötti években évente átlagosan kicsivel több, mint 500 ezer font cukrot exportáltak a szigetekről, addig ez az arány 1870–1872 közötti időszakra 19 millió fontra növekedett, amelyben nagy szerepe volt a közben véget érő észak-amerikai polgárháborúnak is.⁶²

A szigetvilág és a Csendes-óceán térsége ekkoriban egyre jobban felkeltette az egyre erősödő Amerikai Egyesült Államok érdeklődését, amely szakítva a klasszikus gyarmatosító hatalmak politikájával először gazdaságilag vontatta maga köré a gyarmatosítandó területet, amely folyamat az amerikai polgárháború lezárultával még jobban felerősödött.⁶³ A Hawaii-szigeteken lezajlott gazdasági

⁵⁶ Daws, G.: Shoal. i. m. 55; 73

⁵⁷ Daws, G.: Shoal. i. m. 73; 153

⁵⁸ Daws, G.: Shoal. i. m. 107

⁵⁹ Daws, G.: Shoal. i. m. 113

⁶⁰ Daws, G.: Shoal. i. m. 134.

⁶¹ *Ralp Simpson Kuykendal: The Hawaiian Kingdom: 1854–1874 Twenty critical years.* University of Hawaii Press, Honolulu, 1982. 163–172.

⁶² *Kuykendal, R.S.: The Hawaiian, i. m. 135–163.*

⁶³ Az Egyesült Államok 19. századi Csendes-Óceániai befolyásának növekedésében három magyar 1848–49-es emigráns is közrejátszott. Egyrészt az észak-amerikai polgárháborúban részt vevő Stahel Számwald Gyula a háborút követően 1866-tól 1884-ig az Egyesült Államok Yokohamai konzuljának a tisztét töltötte be, majd ezt követően 1885-ben egy évig Sanghajban volt konzul. Másrészt a gyulai születésű Pomutz Györgynek az Egyesült Államok szentpétervári konzuljaként nagy szerepe volt abban, hogy az USA megvásárolta Oroszországtól Alaszkát. Vándor József szintén 1848–49-es emigránsként telepedett le az Egyesült Államokban, ahol jogi diplomát szerzett és ügyvédként praktizált. Az észak-amerikai polgárháború kitörésekor a Wisconsin állam kormányzója Alexander Randall felkérte egy önkéntes ezred felállításának a megszervezésére. Így került felállításra a 7. Wisconsin gyalogezred, amelynek kiképzője a nevezett magyar emigráns lett. Azonban katonai körében népszerűtlensége és egy sebesülése folytán lemondott az ezredparancsnokságról, amit követően Abraham Lincoln elnök 1862-ben kinevezte az Egyesült Államok konzuljává az akkor még független Tahitire. Végül 1868-ban Andrew Johnson elnök visszahívta megbízatásából. Ekkor Vándor San Franciscoban telepedett le, ahol ügyvédként dolgozott tovább 1873. május 7-én bekövetkezett haláláig, így nem kizárt, hogy esetleg találkozhatott is Jajczay Józseffel a nyugati parti városban. *Vida István Kornél: Világostól Appomatoxig.* Akadémia Kiadó, Bp. 2011. 118–125., 280–283., 319–321.

növekedés következtében, egyre jobban megerősödött egy külföldi főként amerikaiakból álló tőkés kör, akik egyre nagyobb kockázatot jelentettek a szigetek függetlenségére nézve, és a szigetek fokozatosan egyre kiszolgáltatottabbá váltak gazdaságilag az Egyesült Államoknak. A változások emellett negatívan hatottak a lakosság számarányára is, ugyanis amíg a gazdaság növekedett és újabb és újabb munkáskezekre volt szükség, addig a hawaii őslakosság számaránya vérszenes csökkenni kezdett. A problémát bevándorlók hívásával próbálták meg ellensúlyozni. A hawaii őslakosok száma az 1860-as 66 984-es lélekszámról 1872-re 51531 főre apadt, míg a bevándorlók száma, akik főként Ázsiából — azon belül is Japánból — és Portugáliából érkeztek növekedett, amely folyamat további feszültséghez vezetett, az újonnan érkezettek és a szülőföldjüket féltő őslakosok között.⁶⁴ Főként V. Kamehamea és az öt követő Lunalilo király idején a gazdasági fellendülésből származó bevételekből nagyarányú építkezések kezdődtek, iskola, postahivatal, raktárak, vámhivatal, egy új börtön, elmeotthon és elkülönítő is épült, illetve ekkor létesítették a királyi ház mauzóleumát is.⁶⁵ V. Kamehamea királysága függetlenségének az érdekében hadügyi reformot is megpróbált véghezvinni. Ennek keretén belül a régi kis alapterületű laktanya helyett, Theodor C. Heuck német amatőr építész tervei alapján hozzákezdtek egy új laktanyaépület megépítéséhez, amely 1871 februárjára készült el, és amelybe a Household Troops (Király Testőrség) nyert elhelyezést.⁶⁶ V. Kamehamea király halálát követően a fiatal „*whisky bill*”-nek becézett, — uralkodása során alkoholproblémákkal küzdő — Lunalilo királyt választották meg a szigetek uralkodójának, aki 1874 januárjában bekövetkezett haláláig viselte a címet.⁶⁷ Lunalilo király közel egy évig tartó regnálását követően David Kalakaua herceg lett a Hawaii-szigeteki Királyság uralkodója, 1874 februárjától egészen 1891-ben bekövetkezett haláláig. David Kalakaua uralkodása idején újabb gazdasági fordulat következett be a szigetvilág életében, ugyanis az uralkodó amerikai útját követően kereskedelmi szerződést kötött az Egyesült Államokkal, amely a cukoripar vámmentességére és a Pearl Harbori kikötőre vonatkozott.⁶⁸ A hawaii cukor és cukoripari termékek ekkortól vámmentességet élveztek az észak-amerikai államban, amely még jobban felgyorsította a cukoripar fellendülését. Addig, amíg 1877-ben 792 405 amerikai dollár értékű hawaii cukor érkezett az Egyesült Államokba, ennek száma az 1880-as évek közepére majdnem elérte a 3 millió dollárt, míg 1891-ben már 5 317 547 dollárt tett ki, míg összesen az 1877–1891 között a hawaiiiról az Egyesült Államokba szállított cukor összértéke 48 048 547 dollár értékű volt, aminek következtében az amerikai vezetés 1887-ben megerősítette az 1875-ös szerződést.⁶⁹ David Kalakauát

⁶⁴ *Kuykendal, R.S.*: The Hawaiian, i. m.177–185.

⁶⁵ *Kuykendall, R.S.*: The Hawaiian, i. m.175.

⁶⁶ *Richard A. Greer*: Halekoa. In: Hawaii Historical Review. Ed. Richard A. Greer. Hawaiian Historical Society, Honolulu, Hawaii, 1969. 145–150.

⁶⁷ Jajczay József V. Kamehamea és Lunalilo király uralkodásának az időszakában volt a Hawaii Királyi Testőrség kiképzője.

⁶⁸ *Daws, G.*: Shoal i. m. 197–206.

⁶⁹ *William Adam Russ, Jr.*: The Hawaiian Revolution (1893–34). Associated University Presse, Inc, London and Toronto, 1992. 10–11.

a Hawaii királyság trónján az utolsó hawaii uralkodó Liliuokalani királynő követte, aki 1893-ig uralkodott. A királynő új hawaii alkotmány kiadását szorgalmazta, amely azonban sértette volna a cukorültetvényesek érdekeit, akik emiatt lemondásra kényszerítették. Az amerikai hegemonia erősödése a Hawaii-szigetek életében nagyarányú politikai változásokat hozott, amely végül a szigetek 19. század végi amerikai annexiójához vezetett.⁷⁰

Jajczay József mint a Hawaii-szigeteki Királyság Royal Household Troops alakulatának kiképző kapitánya

Jajczay József és családja, mint azt már korábban is említettem San Franciscoból érkezett meg Honoluluba 1872. augusztus 1-jén a Queen Emma hajó fedélzetén.⁷¹ Az utaslista (Passengerlist) adataiból kiderül, hogy az akkor 39 éves Jajczay József — aki az utaslistán „*J. Jaijacy*” néven szerepel — 37 éves felesége — „*Misiss Jaijacy*” —, 7 éves kislánya és 4 éves kislánya — „*Mister*” és „*Miss Jaijcy*” — kíséretében érkezett meg ezen trópusi szigetvilágba. A magyar huszár foglalkozásaként — „*occupation*” — a mérnök — „*Engineer*” — kifejezés van feltüntetve.⁷² Mind Jajczay, mind pedig családtagjai nemzetiségként — „*country*” — egyértelműen a magyar — „*Hungarian*” — megjelölés szerepel. Feleségével — akiről több információval sajnos nem rendelkezem — kapcsolatban több megválaszolatlan kérdés is felvetődik. Egyrészt az, hogy a magyar huszár mikor is nősülhetett meg, másrészt pedig az, hogy felesége milyen nemzetiségű volt. Házasságával kapcsolatban egy biztos adat tudható, tudniillik az, hogy a már említett mexikói önkéntes törzslapján nőtlenként szerepel, tehát minden bizonnyal Közép-Amerika földjén köthetett házasságot.

Jajczay József hawaii katonai szolgálatát a rendelkezésre álló dokumentumok alapján három szakaszra osztottam fel. Egyrészt annak vizsgálatára, hogy mikor nyerte kiképzői kinevezését, másrészt, hogy mit is tudhatunk meg kiképzői tevékenységéről a rendelkezésre álló dokumentumok alapján, harmadrészt pedig, hogy az 1873. évi testőrségi lázadás ténylegesen személye ellen irányult-e.

Jajczay József kiképzői kinevezésének pontos időpontjának a meghatározásához több eseményt és több dokumentumot is figyelembe kell venni. Egyrészt azt, hogy a magyar huszár érkezésének az idején még V. Kamehamea király uralkodott, egészen 1872. december közepén bekövetkezett haláláig, akit 1873 januárjában a fiatal Lunalilo herceg követett a trónon. Az V. Kamehamea által kiadott megbízások között a magyar kiképző neve nem szerepel.⁷³ Ellen-

⁷⁰ Daws, G.: Shoal, i. m. 264–285.

⁷¹ Hawaiian State Archives, Ship Manifest (legal size), MFL 73, Box. No. 6 (1009969), Nov. 30 1870 Inward – Aug. 30. Outward; 3 – Inward Jan. 3, 1872 – Dec. 23, 1872, Aug. 1. 1872, Passanger List, „Queen Emma”, S. Francisco

⁷² Arra vonatkozólag, hogy Jajczay József esetlegesen hol nyert mérnöki képesítést nem rendelkezem információval, de mint az Sarlay Pál leveléből kitűnik Mexikóban maradvá egy ideig „*mint gépész*” tevékenykedett. Sarlay Pál: Eredeti levél Mexikóból i. m. 639.

⁷³ Az utolsó bejegyzés 1873. szeptember 5-ei keltezéssel Robert Striling pénzügyminiszteri — „*Minister of Fiance of Our Kingdom*” — kinevezése, míg azt követően csupán üres kitöltetlen oldalak találhatóak a megbízókönyvben. Hawaiian State Archives, V. Kamehamea King's Commissions, Dec. 1863 to Dec. 1872, Fo & Ex 1 V Vol. 14, 212–223

ben az 1873 januárjában megválasztott Lunalilo király megbízásai között, 1873. január 20-ai dátummal a következő kinevezés szerepel „*Joseph Jajczay [...] Captain of Our Household Troops*”⁷⁴ Azonban több dokumentum is arról tanúskodik, hogy a nevezett magyar huszár már 1872 októberétől a Household Troops kiképzőjeként tevékenykedett. Egyrészt tisztsége és havi zsoldjának összege – 100 dollár – ezen időponttól kezdve szerepel a havi rendszerességgel vezetett zsoldjegyzékben⁷⁵ — a zsoldjegyzék alapján Jajczay József 1872 októberétől 1873 szeptemberéig szolgált a Hawaii Királyi Testőrségben, egészen annak feloszlásáig —, másrészt a magyar huszár közel egy évvel később egy 1873. szeptember 17-én kelt levelében megemlíti, hogy öt évre szóló kinevezéséből csupán egy esztendő telt még le.⁷⁶ Jajczay József honolulu katonai szolgálatának kezdetére vonatkozó első biztos adat 1872. október 1., ugyanis a Hawaii Állami Levéltár Army and Navy File 1872. évre vonatkozó dossziéjában található, egy a magyar huszár által készített 1872 október 1-től ugyanezen hónap 5-ig érvényben lévő Napi Szolgálati Szabályzat (Days Duty).⁷⁷ Arra vonatkozólag, hogy ezen katonai szolgálati szabályzat maradt e érvényben a későbbiek során, nem találtam választ.⁷⁸ Több olyan forrás, amely tanulmányomban még a későbbiekben bemutatásra kerül, arról számol be, hogy Jajczay József szigorú kiképző volt, amelyet nehezen viseltek katonái. Ez meglátszik a fent nevezett dokumentumból is, amelyek szerint a Hawaii Királyi Testőrség katonáinak minden reggel 5 órakor volt az ébresztője és este 10 órakor fújtak takarodót. Reggelente 7 óra 30 perckor az orvos megvizsgálta a gyengélkedő katonákat. A testőrség trombitásainak és dobosainak minden reggel 6 órától 7 óra 30-ig, és minden délután 4-től 5 óráig kötelező zenei próbái voltak. Továbbá minden nap délután 6 órakor a Hawaii Királyi Testőrség a tisztekkel együtt felvonulva díszes katonai szemlélet tartott. Ezen feladatok mellett Jajczay külön napokra lebontott szolgálati tervet is készített, öt napos dátum megjelöléssel — október 1–5. —, amely azonban hat napos — keddtől vasárnapig — szolgálati utasítást tartalmaz. A katonai szabályzat kedd, szerda és péntek reggelre, 6 órától 7 óra 30 percig alaki kiképzést és menetgyakorlatot, és ugyanezen napokon délelőtt 9-től 11 óráig a katonai felszerelésnek és a fegyvereknek a tisztítását írta elő. Ettől eltérően csütörtökön délelőtt a katonák terepgyakorlatra mentek, szombaton és vasárnap pedig reggel 8 órától jelentésre kellett felsora-

⁷⁴ Hawaiian State Archives, Lunalilo King's Commissions, Jan. 1873 to Jan. 1874, FO & 1 V, Vol. 15., 44

⁷⁵ Hawaiian State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence 1872, 111 Correspondence January-August 1873, 111 Correspondence September-December 1873, Amount of expenses for military purposes, to Oct. 1872 till Sept. 1873, No. 234, No. 235, No. 236, No. 237, No. 238, No. 239, No. 240, No. 241, No. 242, No. 243, No. 244, No. 245.

⁷⁶ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September-December 1873, Letter, Joseph Jajczay to John O. Dominis, September 17, 1873.

⁷⁷ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence 1872, Days Duty, by Captain J. Jajczay, to Oct. 1 1872 till Oct. 5 1872.

⁷⁸ Az Army and Navy File 1873-as évre vonatkozó dossziéja nem tartalmaz hasonló dokumentumokat.

kozniuk, illetve szombat délelőtt történt a laktanya tisztítása és felmosása is. A szabályzat külön táblázatra bontva tárgyalja a délutáni teendőket is. Minden nap délután öt órakor hirdették ki a napi parancsot, ez alól azonban kivétel volt vasárnap, mert az aznapi napi parancsot délután kettőkor tudatták a tisztekkel és a legénységgel. Kedden és szerdán ezt megelőzően volt a tiszteknek majd pedig a közlegényeknek az eligazítása, míg csütörtökön kora délután gimnasztika gyakorlatokat kellett végeznie a testőrség legénységének, továbbá szombaton délután került sor a testőrség fegyverzetének, felszerelésének és egyenruhájának a vizsgálatára.⁷⁹

A magyar kiképző kapitány 1873 januárjától 1873 augusztusáig tartó tevékenységére vonatkozólag kevés információ áll rendelkezésre, annak ellenére, hogy ezen időszakból származik a legtöbb olyan dokumentum, amelyen Jajczay József aláírása is szerepel, azonban ezek csupán a katonai őrszolgálatra vonatkozó jelentések, a hadsereg részére vásárolt termékek számlái és egy fizetési bizonylat.⁸⁰ A nevezett dosszié három katonai őrszolgálatra vonatkozó jelentést tartalmaz — 1873. február 16-ai és 23-ai, valamint március 16-ai dátummal — amelyek mindegyikén ott szerepel a magyar huszár ellenjegyzése is,⁸¹ valamint az ezen időszak alatt a hadsereg számára kiállított fennmaradt 112 darab számla közül, 71 bizonylaton szerepel ott a magyar kiképző megerősítő aláírása. A számlák kiállításának az időpontjait tekintve 1873. márciusában 10., áprilisában 9., májusában 14., júniusában 16., júliusában 9. és augusztusában 11. továbbá két keletkezési időpont nélküli számla tartalmazza Jajczay József aláírását.⁸² Az említett dokumentumokon kívül a havi rendszerességgel készített katonai zsoldjegyzékek is némi információt nyújtanak a testőrség működésére vonatkozólag, amelyek alapján nyomon követhetőek a testületben bekövetkezett állománybeli változások. A közlegényi állomány alakulása az 1872–1873-as években nagyon változóan alakult. Jajczay József érkezése előtt több mint fél évvel 1872 januárjában 72 közlegény szolgált a testőrségben, addig ez a szám 1872 augusztusára és szeptemberére — a magyar huszárnak a szigetekre való érkezése idején — 27 főnyi legénységi állományra apadt. Jajczay József kiképzői szolgálatának a megkezdése idején 1872 októberében is, mindössze 27 közlegény alkotta a testőrség magját, majd ezt követően egy három hónapos inga-

⁷⁹ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence 1872, Days Duty, by Captain J. Jajczay, to Oct. 1 1872 till Oct. 5 1872.

⁸⁰ A Hawaii Királyi Testőrség 1873 januárjától ezen év augusztusáig fennmaradt iratanyagának a fennmaradt levelei között, nem szerepel olyan dokumentum, amelyet Jajczay József vetett volna papírra, amelyet számára címeztek volna, sőt még neve megemlítve az idézett levelekben. Valamint a korabeli sajtóban sem találtam semmilyen információt Jajczay kapitány ezen időszakának tevékenységét illetően.

⁸¹ A jelentéseken Jajczay József ellenjegyzése a következő alakban szerepel: „*Vidi! Jajczay Captain*”; Hawaiian State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence January-August 1873, Royal Household Troops Command Reports

⁸² Ezen ellenjegyzése a legtöbb esetben „*Correct Jajczay Captain*” formában jelenik meg, néhány kivételtől eltekintve. Aláírás néhány esetben a következő alakokban tűnik fel: „*Vidi! Captain Jajczay*”; „*Jajczay*”; „*Jajczay Captain*”; „*Correct Jajczay*”; Hawaiian State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence 1872, 111 Correspondence January-August 1873, 111 Correspondence September-December 1873, Accounts

dozást leszámítva, —1872 novemberében 68, decemberében 65, 1873 januárjában pedig, mindösszesen csak 24-en álltak szolgálatba, — 1873 februárjától az ugyanezen év szeptemberében bekövetkezett felosztásig 50 fő fölötti létszámban stabilizálódott — 1873 februárjában 57, márciusában 56, áprilisában 57, májusában 55, júniusában júliusában és augusztusában pedig 54 közlegény szolgált — a királyi testőrség legénységi állománya. Emellett azonban nemcsak a közlegények, hanem a tisztikar létszámán belül is történtek változások. Egyrészt Jajczay József személyének az alkalmazásával egy régóta megüresedett tisztség került újból betöltésre, másrészt pedig létszámbeli változások történtek mind a hadnagyi (lieutenant) mind az őrmesteri (sergeant) mid pedig az tizedesi (corporal) pozíciók területén is.⁸³

Jajczay József kiképzői megbízatását 1873 szeptemberében komoly erőpróba érte, amely egyben a magyar huszár hawaii tevékenységének harmadik és egyben utolsó szakaszát is jelentette. A nevezett év szeptemberében a Királyi Testőrség négy tagjának a parancsmegtagadása nyílt zendüléssé fajult, amely végül a testőrség 1873. szeptemberi feloszlatásához vezetett, ezzel Jajczay kiképzői megbízatásának a megszűnését is maga után vonva. Ezen rövid időszakról — közel egy hétig tartott a lázadás —, a magyar huszárra és a Királyi Testőrségre vonatkozólag a korábbi időszakokhoz képest jóval több adat áll rendelkezésünkre. Az eseményekről egyrészt részletesen beszámolt a korabeli sajtó is. A *The Hawaiian Gazette* 1873. szeptember 10.⁸⁴ és szeptember 17-ei⁸⁵ számaiban, míg a *The Pacific Commercial Advertiser* szeptember 13-ai,⁸⁶ 20-ai⁸⁷ és 27-ei⁸⁸ számaiban számol be részletesen a lázadásról és az azt kísérő eseményekről. A honolulu levéltár hadügyi dossziéjának 1873. szeptember–december közötti időszakára vonatkozó iratanyaga az említett időszakra vonatkozólag a különféle számlák, katonai kiadások, egy leltárjegyzék és egy állománylista mellett, 38 levelet és jelentést is tartalmaz, amelyek közül 8 keletkezett a lázadás idején.⁸⁹ Az említett 38 dokumentum közül 5 vonatkozik Jajczay József-re. Ezek közül kettőt — egy szeptember 17-ei és egy október 10-ei keltezésű le-

⁸³A testőrség állományában 1872 októberében és novemberében 2 hadnagy, míg az azt követő két hónapban csupán egy, majd 1873 februárjától ápriliséig ismét kettő majd ekkortól a hadsereg felosztásáig ismét csak 1 hadnagy szolgált a hadszervezetben. Az őrmesterek száma egy rövid időszaktól eltekintve — 1873. április–július — 4 fő volt, míg a tizedesek száma egy hónap kivételével — 1873 május — 8 főt tett ki. *Hawaiian State Archives, Army & Navy Department*, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence 1872, 111 Correspondence January–August 1873, 111 Correspondence September–December 1873, Amount of expenses for military purposes, to Oct. 1872 till Sept. 1873, No. 234, No. 235, No. 236, No. 237, No. 238, No. 239, No. 240, No. 241, No. 242, No. 243, No. 244, No. 245.

⁸⁴*The Hawaiian Gazette*, Vol. IX. No. 35, Honolulu, Wednesday, September 10, 1873.

⁸⁵*The Hawaiian Gazette*, Vol. IX. No. 36, Honolulu, Wednesday, September 17, 1873.

⁸⁶*The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 11., Hawaiian Islands, Honolulu, September 13, 1873.

⁸⁷*The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 12., Hawaiian Islands, Honolulu, September 20, 1873.

⁸⁸*The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 13., Hawaiian Islands, Honolulu, September 27, 1873.

⁸⁹*Hawaiian State Archives, Army & Navy Department*, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September–December 1873

velet — személyesen ő írt, a másik két levél a lemondásával kapcsolatos, míg egy levél a lázadás során tanúsított magatartásáról nyújt megerősítő információt. E mellett ezen dosszié tartalmaz még egy a lázadás előtt 4 nappal 1873. szeptember 2-án kelt számlát, amely Jajczay József ellenjegyzését tartalmazza. A zendülés időszakára vonatkozólag civil személyek és egyéb hivatalos, illetve katonai levelezések nyújtanak információkat. Az ekkoriban hawaiiin működő amerikai miniszter Henry A. Peirce Washingtonba küldött jelentéseiben is nagyon sok értékes információt közöl az eseményekkel kapcsolatban. Valamint részletes ám cinikus hangvételű beszámoló maradt fent a Honoluluban élő hamburgi származású Theodor C. Heuck nővérevel folytatott levelezéseiben is. Továbbá a szigetek történetét feldolgozó tudományos munkákban is leírásra kerülnek a történetek Jajczay Józsefnek a megemlékezésével.⁹⁰ Ezen munkákban mind Ralph S. Kuykendal mind pedig Gawan Daws többek között további korabeli szemtanúk által írt dokumentumokból is közöl részleteket.

Jajczay József élettörténetére vonatkozó adat közvetlenül ezen felsorolt dokumentumokból csupán a közel egy hétig tartó lázadás legelső feléről illetve már a testőrség felosztása utáni időszakból származik. Pogány András szerint a magyar huszár a támadást követően a házában tartózkodhatott.⁹¹ Erre utal az is, hogy a testőrség felosztatásáról szóló királyi rendelet kibocsátásáról csupán napokkal később a sajtóból értesült.

A lázadás kezdetének az időpontját a korabeli sajtó 1873. szeptember 6-ai szombati naptól számította, amikor is Jajczay József a nevezett nap éjfél tájban, a Kincstár épületéhez (Treasury Building) sétált, hogy leellenőrizze a testőrségnek azon öt tagját, akiket őrszolgálatra rendelt ki oda. Azonban amikor az épülethez ért, megdöbbenve látta, hogy az öt személyből — 1 őrmester, 4 közlegény — csupán csak az őrmester van a helyén. Ekkor a magyar kapitány elkezdte keresni a parancsot megtagadó 4 közlegényt, akiket nem messze talált meg egy rosszírú környéken a Commercial Hotel közelében. Ekkor visszaparancsolta őket az Iolani Barracks-ba, és fogdába zárta őket parancsmegtagadásért, ahol már másik négy közlegény is a büntetését töltötte. Másnap reggel Jajczay József és a vele tartó katonák, a vasárnapi miséről a laktanya felé jövet azt látták, hogy az a négy közlegény — a másik négy raboskodóval együtt —, akik az előző éjjel lettek bezárva a fogdába, a laktanya előtt a földön ültek, ugyanis időközben a zárkájuk ajtaját felfeszítették. Jajczay odasietett hozzájuk és kérdőre vonta őket. Erre ők magyarázkodni kezdtek kiképzőjüknek, hogy csak szükségleteik kielégítése végett kellett kimenniük, mire a magyar huszár erőlyesen visszaparancsolta őket a cellába. Ekkor azonban ők megtagadták fellettesük parancsát. Erre Jajczay szabályját előrántva annak lapjával egyiküket vállon ütötte. Azonban amikor második ütésével is le akart sújtani, egy másik

⁹⁰ A lázadás történetének a feldolgozása, megtalálható mind Kuykendal (*Kuykendal, R.S: The Hawaiian* i. m. 259–261), mint pedig Gawan Daws művében is (*Daws, G.: Shoal* i. m. 192–196.), azonban a történeteknek ez idáig a legrészletesebb feldolgozását egy tanulmány formájában Richard A. Greer írta meg, amely 1962-ben jelent meg *Mutiny in the Royal Barracks* címmel. *Richard A. Greer: Mutiny in the Royal Barracks*. In. *Pacific Historical Review*, Vol. 31, No. 4, Nov., 1962, University of California Press, 349–358.

⁹¹ *Prof. Andrew Pogány: Joseph Jajczay* i. m. 58.

közlegény is rárontott a magyar kapitányra, aki emiatt a földre rogyott, és ekkor tisztársai érkeztek a segítségére. A dulakodást követően jelentette az esetet John O. Dominis kormányzónak és C. H. Judd főhadsegédnek. A *The Pacific Commercial Advertiser* 1873. szeptember 27-ei számának névtelen szerzője a történetekhez, még azt is hozzáfűzi, hogy „*Jak Zay*” kapitányt nemcsak leütöttek, hanem fojtogatták is.⁹² Ekkor a megérkező kormányzó és főhadsegéd felelősségre akarta vonni a parancsmegtagadók főkolomposát, egy Keoni nevű közlegényt, akit társai megvédték, sőt a főhadsegédet is bántalmazták, mire ő és a kormányzó sietve távoztak a laktanyából. Az esetet már aznap jelentették a Waikikin tartózkodó súlyos betegségben szenvedő Lunalilo királynak. Vasárnap este a lázadóknak sikerült megerősíteni a pozíciójukat, ugyanis az Iolani Palota kertjéből a laktanyába vittek három hatfontos ágyút, eltorlaszolták magukat és felállították azokat a bejáratokkal szemben, és kijelentették, addig nem hajlandók újra szolgálatba állni, amíg az uralkodó Jajczayt és Juddot nem bocsátja el. Másnap hétfő reggel a kormányzó és a főhadsegéd ismét a laktanyához sietett, hogy tárgyaljon a zendülőkkel, azonban amikor odaértek látták azt, hogy a lázadók már ágyúkkal erősítették meg a laktanyát. Ekkor a két főtitst a lázadókat megadásra szólította fel, melynek páran eleget akartak tenni, de azon nyolc katona, aki miatt a lázadás kitört megakadályozta ezt, és továbbra is a két főtitst elbocsátását szabták feltételül, azonban ezt követően tizennégy közlegény mégis az átállás mellett döntött és elhagyták a laktanyát. Jajczay Józsefre vonatkozóan a felsoroltakon kívül még egy jelentésben történik utalás a lázadás idejét illetően, amely 1873. szeptember 9-én kedden kelt. Ezen levélben David Kalakaua többek között javasolja Jajczayt hadbíróság elé állítását az általa vasárnap szablyájával megütött katona ügyében, ugyanis szerinte az nem egy tiszthez illő cselekedet volt.⁹³ Ezzel kapcsolatban Richard A. Greer megjegyzi, hogy ez Kalakaua ezredes részéről valószínűleg már egy előre megfontolt lépés volt, ugyanis mint még tanulmányomban kitérek rá, a források tükrében nagy valószínűséggel ő állt a lázadás kirobbantása mögött.⁹⁴ Mint az a korabeli forrásokból kitűnik, Honolulu hawaii-i lakossága szimpatizált a lázadókkal. A közel egy hétig tartó lázadás alatt egyfajta patthelyzet alakult ki, amely annak volt köszönhető, hogy a hawaii-i kormányzat rendkívül gyengének mutatkozott a lázadókkal szemben. A zendülőknak ugyan voltak ágyúik és puskáik, azonban a puszkapor és lőszer korlátozottan állt rendelkezésükre. A lázadókat megpróbálták mind a vízutánpótlás mind az élelemben való megszorítás útján rákényszeríteni a megadásra, sőt a laktanyát szinte állandóan körbevevő szimpátiáját demonstráló tömeget is megpróbálták feloszlatni, mind sikertelenül. A lázadókkal szemben és a laktanya környékén való rendfenntartásra egy önkéntes egységet és a körülbelül 40 főt számláló hawaii lovasságot rendel-

⁹² The war of Barrax, *The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 13., Hawaiian Islands, Honolulu, September 27., 1873., 3.

⁹³ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September–December 1873., Letter, David Kalakaua to John O. Dominis, September 9, 1873.

⁹⁴ Greer, R.A.: Mutiny i. m. 351.

ték ki. Az önkénteseket C. H. Guilck a lovasságot A. W. Judd őrnagy vezették, azonban a lázadókkal szemben ők is tehetetlenek voltak. Ugyan volt rá eset, hogy megakadályozták a kiosonó lázadókat abban, hogy puskaport szerezzenek, azonban nem tartóztatták le őket, valamint nem voltak hajlandók közéjük löni. 1873. szeptember 10-én a lázadóknak egy háromfős delegációja oltalomlevél védelme alatt felkereshette Waikikin a beteg uralkodót, aki üzenetében arra szólította fel őket, hogy térjenek vissza a szolgálatba és cserébe kegyelmet remélhetnek. Aznap este W. L. Moehouna őrnagynak sikerült átvennie a parancsnokságot a laktanya felett, azonban a felszólítás ellenére ekkor sem voltak hajlandóak elhagyni az erődöt. Másnap egy újabb delegációt menesztettek a királyhoz, aki egy levelet ígért a számukra, amelyben közölte velük az állásfoglalását a történelekről. Végül 1873. szeptember 12.-én a hawaii-i uralkodó elküldte utolsó üzenetét a lázadóknak, amelyben felszólította őket arra, hogy hagyják el a laktanyát és térjenek haza és közölte velük, hogy amennyiben ezt megteszik, akkor meg fogja őket védeni a későbbi retorzióktól. A lázadók ekkor a hadügyminiszternek az ellenjegyzését is követelték, amely kérésük szintén teljesítve lett, illetve követelték azt is, hogy a királyi levél másolatát tegyék közzé az aznapi újságokban. A hawaii-i vezetőség ezen kérésüknek is eleget tett. Ez követően a katonák elhagyták a laktanyát. Azonban a szeptember 13-ai *The Pacific Commercial Advertiser* nem csak az uralkodónak ezen utolsó üzenetét tartalmazta, hanem a *Household Troops* feloszlásáról szóló rendeletét is.⁹⁵

A lázadással kapcsolatosan azonban felmerül a kérdés, mégpedig az, hogy az események menete csupán az 1873. szeptember 6-án történelekből öltött e ekkora méreteket, esetleg már a zendülés kezdetétől fogva irányította e valaki titokban azokat, vagy menet közben tett meg mindent azért, hogy számára a későbbiek során kedvezően alakuljanak a történések.

A *The Hawaiian Gazette* 1870. szeptember 10-ei számának *Emute at the Barracks* című cikke — amely többek között a fent leírt eseménysort is részletezi — a következő kijelentést tette a magyar huszárkapitány személyéről:⁹⁶ „*Captain Jajczay is a Hungarian, who has served in the Austrian army, and is said to be not only an excellent drill-master, but a very strict disciplinarian*” (Jajczay kapitány egy magyar ember, aki az osztrák hadseregben szolgált, és azt tartják róla, hogy nemcsak kiváló kapitány, de nagyon szigorú fegyelmező is). A cikk szerzője, írásában azt sugallta, hogy Jajczay József szigora miatt tört ki a lázadás. De ugyanezt az információt közli a *The Pacific Commercial Advertiser*

⁹⁵ *Kuykendal, R. S.*: *The Hawaiian*, i. m.; *Greer R. A.*: Haleoka i. m.; „My barracks” Became Historic Soil; Letter of Theodor C. Heuck; Translation by Mrs. Arthur Hormann; Notes by Jane Silvermann. In: *Hawaii Historical Review*. Ed. Richard A. Greer. Hawaiian Historical Society, Honolulu, Hawaii, 1969.; *The Hawaiian Gazette*, Vol. IX. No. 35, Honolulu, Wednesday, September 10, 1873.; *The Hawaiian Gazette*, Vol. IX. No. 36, Honolulu, Wednesday, September 17, 1873.; *The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 11., Hawaiian Islands, Honolulu, September 13, 1873.; *The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 12., Hawaiian Islands, Honolulu, September 20, 1873.; *The Pacific Commercial Advertiser*, Vol. XVIII., No. 13., Hawaiian Islands, Honolulu, September 27, 1873.

⁹⁶ *Emute at the Barracks* *The Hawaiian Gazette*, Vol. IX. No. 35, Honolulu, Wednesday, September 10, 1873. 3.

1873. szeptember 13-ai számában megjelent írás is. A tudósítás azonban Jajczay szigorúsága mellett, kiemeli azt is, hogy a katonák arra is sokat panaszkodtak, hogy Judd főhadsegéd, nem volt feléjük méltányos sem az élelem sem a felszerelés tekintetében.⁹⁷

Theodor C. Heuck is megemlíti, azt, hogy Jajczay — vagy ahogyan levelében egy helyen nevezi a kimondhatatlan nevű („*unpronounceable*”) — túl szigorú kiképzési szabályzatot készített a testőrség számára, azonban cinikus hangvételű levelében lesújtó képet fest a testőrség legénységi állományának morális állapotáról. Egyenesen rendetlen bandának („*slovenly gang*”) és lustának („*idlers*”) nevezi őket, vagy mint olyanoknak, akiknek nincs semmilyen vesztenivalója és túl gyerekesek ahhoz, hogy megértsék az alárendeltségi viszonyt. Sőt még a vadállat és bűnöző jelzőt is használja rájuk.

Theodor C. Heuck ezen levelében már azon gyanújának ad hangot, hogy szerinte az események mögött egy tikos félelmetes ellenfél („*a secret grim opponent*”) áll, valamint azt is megjegyzi, hogy kire gyanakszik. Szerinte ahogyan V. Kamehamea király idején Lunalilo herceg volt érdekelt a király leváltásában, addig a betegeskedő és alkohol problémákkal küzdő Lunalilo király megbuktatásán David Kalakaua herceg munkálkodik.⁹⁸ Ezt a gyanút Emma hercegnő levelezései is megerősítik. Ugyanis ő is azon a véleményen volt, hogy a történetek mögött David Kalakaua áll kiegészítve azon meglátásával, hogy ebben bátyja Leleiohoku is segítségére van, és nem zárja ki annak a lehetőségét sem, hogy John O. Dominis kormányzó is a puccs részese volt. Sőt leírja azt is, hogy szerinte David Kalakaua mások által nem érthető hawaii gesztikulációkkal irányította a lázadókat, ilyen módon semlegesnek tűnően adva tudtukra, hogy miként cselekedjenek. Richard A. Greer tanulmányában Emma hercegnővel kapcsolatban megjegyzi, hogy ugyan elfogult volt Kalakaua herceg személyével szemben, azonban nagyon jól informált volt a történésekkel kapcsolatban.⁹⁹ A lázadással és a korabeli politikai helyzettel kapcsolatosan értékes információkat közölt az amerikai külügyminisztériummal Henry Augustus Peirce, aki akkoriban az Egyesült Államok hawaii ügyekért felelős minisztereként tartózkodott Honoluluba, és úgymond kívülállóként szemlélte a szigeten lezajlott eseményeket. Az amerikai miniszter 1873. szeptember 2-án Washingtonba küldött jelentésében beszámol arról, hogy Lunalilo király súlyos betegségben szenved, és ha nem hagy fel a túlzott alkoholfogyasztással bármikor bekövetkezhet a halála. Utódkijelölés nélküli halála esetére súlyos politikai krízist helyezett kilátásba, ugyanis szerinte hárman is esélyesek a királyi címre, akiket a jelentésben felsorol és bemutat. Elsőként említi meg Misiss Bernice Pauhai Bishopot — Charles R. Bishop hawaii külügyminiszter feleségét — aki a királyi család legidősebb tagjaként a legesélyesebb a királyi cím elnyerésére, és megemlíti, hogy nagy valószínűséggel Lunalilo király őt fogja kijelölni utódjául.

⁹⁷ The mutiny at the Barracks: The Pacific Commercial Advertiser, Vol. XVIII., No. 11., Hawaiian Islands, Honolulu, September 13, 1873. 2.

⁹⁸ „My barracks” Became Historic Soil; Letter of Theodor C. Heuck; Translation by Mrs. Arthur Hormann; Notes by Jane Silvermann. In: Hawaii Historical Review. Ed. Richard A. Greer. Hawaiian Historical Society, Honolulu, Hawaii, 1969. 145–150., 151.

⁹⁹ Greer, R. A.: Mutiny i. m. 349–358; *Kuykendall, R.S.*: The Hawaiian i. m. 261.

Peirce a már említett Emma hercegnőt harmadik esélyesként említi meg, IV. Kamehamea özvegyéről azonban leírja, hogy mivel egyrészt állandó levelezésben állt ekkoriban Viktória angol királynővel, másrészt pedig származása révén — a hercegnő angol felmenőkkel is rendelkezett — megválasztását követően valószínűleg megerősödne a brit befolyás. A királyi család ezen két női tagjának a megemlékezésén túl a második legerősebb trón várományosnak David Kalakaua herceget jelölte meg. Róla jelentésében leírja, hogy nagyon energikus és célratörő ember, de emellett instabil és könnyelmű valamint hiányzik belőle az óvatosság. Az amerikai miniszter véleménye szerint ezen tulajdonságok nem teszik őt alkalmassá az uralkodásra, azonban ő elszántan munkálkodik a trón megszerzésén. A lázadás előtt négy nappal kelt jelentés a herceggel kapcsolatban azt is leírja, hogy abból kifolyólag, hogy mint a királyi cím egyik várományosa, a hozzá leghűségesebb katonáknak egy szűk csoportját maga köré vonva már, hosszabb ideje külön gyakorlatoztatja őket. Ebből Henry A. Peirce azt a következtetést vonta le, hogy a herceg valamire készül. Továbbá megemlíti azt is, hogy azon hét főnemes közül, akik a király kinevezését követően megerősítik a király pozícióját, négyen David Kalakauát támogatták, ami miatt Lunalilo király leváltva őket egy új nemesi testület kinevezését akarta végrehajtani.¹⁰⁰ Két nappal később 1873. szeptember 4-én pedig jelentette, hogy Lunalilo király állapota újból súlyosbodott, és emiatt egyre feszültebbé vált a politikai légkör a hawaii fővárosban, amely egyre jobban aggasztotta a szigeteken élő amerikaiakat. Ezért arra kérte az Egyesült Államok külügyminisztériumát, hogy legyenek a segítségére annak elérésében, hogy az 1873. augusztus 6-án Honolulu kikötőjéhez érkezett S. Keritt kapitány parancsnoksága alatt álló amerikai hadihajó az USS Portsmouth szeptember 8-ai tervezett továbbindulását, módosítsák szeptember közepére, a Honoluluban élő amerikai állampolgárok érdekében.¹⁰¹ Szeptember 12-én az amerikai miniszter levélben röviden tájékoztatta a hajó parancsnokát is a városban kialakult helyzetről és arra kérte továbbra is Honolulunál állomásozson.¹⁰² Ezt követően a következő jelentését már a lázadás vége és a testőrség feloszlata után szeptember 16-án küldte Washingtonba, amelyben egyrészt beszámolt a történésekről, kiemelve a hawaii kormányzatnak a lázadás során tanúsított gyengeségét, valamint azt is, hogy a lázadás mö-

¹⁰⁰ Hawaiian State Archives, United States. Legation (Hawaiian Islands), Dispatches from United States Ministers in Hawaii, 1843–1900. Volume 15. Nov 1., 1872-Dec. 31., 1873., Henry A. Peirce, MFL 24, Microcopy No. T30, Roll No. 15, Legation of the U States of America (No. 220:) Honolulu September 2. 1873. Henry A. Peirce to Hon. Hamilton Fish, Secretary of State, Washington D. C., F0340-F0342

¹⁰¹ Hawaiian State Archives, United States. Legation (Hawaiian Islands), Dispatches from United States Ministers in Hawaii, 1843–1900. Volume 15. Nov 1., 1872-Dec. 31., 1873., Henry A. Peirce, MFL 24, Microcopy No. T30, Roll No. 15, Legation of the U States of America (No. 220:) Honolulu September 4. 1873. Henry A. Peirce to Hon. Hamilton Fish, Secretary of State, Washington D. C., F0350-F0352

¹⁰² Hawaiian State Archives, United States. Legation (Hawaiian Islands), Dispatches from United States Ministers in Hawaii, 1843–1900. Volume 15. Nov 1., 1872-Dec. 31., 1873., Henry A. Peirce, MFL 24, Microcopy No. T30, Roll No. 15, Legation of the U States of America (No. 220:) Honolulu September 12. 1873. Henry A. Peirce to S. Kerritt USN Comdg. US Ship Portsmouth off Honolulu, F0359-F0360

gött nagy valószínűséggel David Kalakaua herceg állhatott, másrészt pedig elküldte az amerikai külügyminisztérium részére a The Hawaiian Gazette szeptember 10-ei és a The Pacific Commercial Advertiser szeptember 13-ai számának az eseményekre vonatkozó részeit, valamint továbbra is kérte az USS Portsmouth hadihajó honolulu tartózkodásának a meghosszabbítását.¹⁰³ A Hawaii Állami Levéltár 1873. szeptemberére és októberére vonatkozó hadügyi dossziéja többek között őriz két olyan levelet is, amelyet Jajczay József írt John O. Dominisnek Oahu kormányzójának.¹⁰⁴ A magyar huszár 1873. szeptember 17-én kelt levelében, csodálkozásának ad hangot, abból kifolyólag, hogy Lunalilo királynak a testőrség feloszlatásáról szóló szeptember 11-én kiadott rendeletéről az aznapi újságból értesült,¹⁰⁵ és kitér arra is, hogy ez minden biznnyal hatással lesz az ő pozíciójára is. A kormányzó figyelmét felhívta arra is, hogy az uralkodó öt éves időtartamra szerződtette őt — amelyet a kormányzó is ellenjegyzett —, azonban ebből még csak egy év telt le, így ilyen formában történő elbocsátást nem fogadja el, és azt hangsúlyozza, hogy a katonai törvényszék szerint a hadbíróóság ítélete alapján lehet csak egy tisztet, a hadseregtől elbocsátani, vagy pedig az elbocsátó és az elbocsátandó fél közös megegyezésével, amely viszont pénzügyi kompenzációt von maga után, és arra kérte a kormányzót, hogy az uralkodóval együtt, ügye érdekében körültekintően járjanak el, ugyanis mint fogalmaz, a testőrséghez való belépésekor az uralkodó és a hawaii kormányzat a becsület szavát adta neki. Továbbá megemlíti, hogy tisztségét állandónak gondolva, házat és bútorokat vásárolt maga és családja számára, ami miatt jelentős mértékben eladósodott. Azonban adósságait visszafizetni nem tudná mivel, mint érvel hivatásán kívül semmi máshoz sem ért,¹⁰⁶ ezáltal a szigeteken nem találna magának másik munkalehetőséget, amely arra készítetné őt és családját, hogy elhagyja Hawaii-t.¹⁰⁷ Arra vonatkozólag, hogy Jajczay József részesült e pénzügyi kompenzációban nem kaptam választ, azonban a szeptemberi zsoldjának a felét — a többi tiszthez és 19 hűséges közlegényhez hasonlóan — azaz 50 dollárt az 1873-as év szeptemberére vonatkozó katonai kiadási jegyzék alapján még kézhez kapta.¹⁰⁸ Ezt követően 1873. október elején John O. Dominis Oahu kormányzója és Charles R. Bishop hadügyminiszter kö-

¹⁰³ Hawaiian State Archives, United States. Legation (Hawaiian Islands), Dispatches from United States Ministers in Hawaii, 1843–1900. Volume 15. Nov 1., 1872-Dec. 31., 1873., Henry A. Peirce, MFL 24, Microcopy No. T30, Roll No. 15, Legation of the U States of America (No. 220:) Honolulu September 16. 1873. Henry A. Peirce to Hon. Hamilton Fish, Secretary of State, Washington D. C., F0353-F0359

¹⁰⁴ Ezen két levél, illetve ezzel kapcsolatosan a kormányzónak és a hadügyminiszternek egy-egy levele forrásközlésre került Pogány Andárs Jajczay József életrajzát bemutató tanulmányában is. *Prof. Andrew Pogány: Joseph Jajczay i. m. 58–59.*

¹⁰⁵ Hawaiian Gazette, Vol. IX. No. 36, Honolulu, Wednesday, September 17, 1873. 2.

¹⁰⁶ Ezen állítása azonban ellentmond mind Sarlay Pál által, mind pedig az utaslistában közölt adatokkal, amelyekre már korábban kitértem.

¹⁰⁷ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September–December 1873, Letter, Joseph Jajczay to John O. Dominis, September 17, 1873.

¹⁰⁸ Hawaiian State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September–December 1873, Amount of expenses for military purposes, Sept. 1873, No. 245.

zött levélváltásra került sor, amelyben elfogadták a magyar kapitány lemondását (sic!) és a külügyminiszter arra kérte a kormányzót, hogy tudassa ezt vele.¹⁰⁹ Jajczay József Honoluluból történő elutazása előtt hat nappal 1873. október 10-én még egy utolsó levelet intézett a kormányzóhoz, amelyben tudatta, hogy kézhez kapta az október 6-án kelt rendeletét, amelyben elfogadták a lemondását. Továbbá kitér arra is, hogy ilyen esetekben a katonai szabályzat szerint a főtisztnek tájékoztatást kell adnia a lemondásnak az okáról, illetve a kilépett tiszt részére egy ajánlólevelet köteles kiállítani az elbocsátó hatóság, amelyben a tiszt felettesének kötelessége leírni azt, hogy elégedett volt a tiszt szolgálatával, teljesítette a hivatalos feltételeket és, hogy felettese milyen okból fogadta el a lemondását. Jajczay felhívta a kormányzó figyelmét arra is, hogy az ajánlólevél kibocsátásának elmaradása negatívan befolyásolhatja a katonai pályájának későbbi alakulását, és arra kérte Dominis kormányzót, hogy járjon közben annak érdekében, hogy még közelgő elutazása előtt kiállítsák a részére a szükséges dokumentumot.¹¹⁰ Arra vonatkozólag, hogy a kormányzó teljesítette-e a magyar kiképzőnek a kérését, nem találtam választ.

A korabeli hazai sajtóban csupán egyetlen egy olyan cikket találtam, amely Jajczay József honolului kiképzői tevékenységének az idejére vonatkozólag nyújt némi információt a Hawaii-szigeteki történésekkel kapcsolatban. A képmelléklettel ellátott névtelen szerző tollából származó írás 1873. március 23-án a Magyarország és a nagyvilág című hetilapban jelent meg „*Válság a sandwichi királyságban*” címmel. Ezen cikk V. Kamehamea haláláról, az utódlás kérdéséről illetve a királyság függetlenségét fenyegető amerikai külpolitikai törekvésekről számol be, továbbá, hogy az elhunyt király sógornője és IV. Kamehamea özvegye Emma hercegnő szívesen látná a szigeteket egy közös angol, francia és amerikai védnökség alatt. A cikkben azonban Jajczay József személyéről és tevékenységéről nem történik említés.¹¹¹

Jajczay József későbbi sorsa

Jajczay József családjával egy és negyedévnyi Oahu-n eltöltött idő után 1872. október 16-án a Benvoirlich nevű hajóval elhagyták a Hawaii-szigeteket és visszatértek San Franciscoba.¹¹² Ezt követően a Jajczay család Közép-Amerikába ment szerencsét próbálni, azonban arról, hogy kinek a tanácsára és hogyan is jutottak a kontinens ezen részére, még további kutatást igényel. A The

¹⁰⁹ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September–December 1873, Letters, John O. Dominis to Charles R. Bishop, October 4, 1873, and Charles R. Bishop, October 6, 1873.

¹¹⁰ Hawaii State Archives, Army & Navy Department, 111, Correspondence 1872–1884, Box 5., 111 Correspondence September–December 1873, Letter, Joseph Jajczay to John O. Dominis, October 10, 1873.

¹¹¹ *Válság a sandwichi királyságban* (képekkel). Magyarország és a nagyvilág 9. (1873) 12. sz. március 23. 136.

¹¹² Az utas listán Jajczay Józset és családja német nemzetiségüként lett regisztrálva, azonban a dokumentumból egyértelműen kiténik, hogy ez elírás. Hawaiian State Archives, Ship Manifest (legal size), MFL 73, Box. No. 6 (1009969), Nov. 30 1870 Inward – Aug.30. Outward; 6 – Outward Jan. 2, 1873 – Dec. 29, 1873, Oct. 16, 1873, Passenger List, „Benvoirlich”, S. Franciscó

Hawaiian Gazette 1874. július 29-ei számának heti rövid jegyzetei (notes of the week) között, található egy nyolc soros rövid beszámoló Jajczay József további sorsáról. Az írás névtelen közlöje röviden megemlékezik arról, hogy a nevezett magyar huszár a Household Troops tisztjeként tevékenykedett az 1873-as lázadás idején, majd ezt követően a családjával együtt elhagyta a szigeteket és Costa Ricán telepedett le, ahol egy ültetvénybe való betársulás révén kávéültetvényessé vált. E kalandos sorsú Hawaii-t megjárta magyar huszár és családja nem sokáig élvezhette az új élethelyzetet, ugyanis szervezetét megtámadta a trópusi láz (denguere láz) nevű betegség. A gyilkos kórban szenvedő Jajczay József egy lázrohamakor pisztolyával öngyilkosságot követett el.¹¹³ Halálának további érdekessége, hogy földi maradványait nem Costa Ricán, hanem Mexikó Colima tartományába helyezték örök nyugalomra. Victoria Novelo a *La tradición Artesanal de Colima* című munkájában Colima tartomány történetét írja le, melyben Para la historia genealógica de Colima című fejezetében azon 131 külföldi személy halálának az időpontját közli a fejfák feldolgozása alapján, akik Colima város temetőjében lettek örök nyugalomra helyezve 1850 és 1940 között. A mű ezen részében találtam rá a következő adatra „*José Jajczay de Pesth (Hungria), Mayo 1874*”.¹¹⁴ Arra a kérdésre, hogy földi maradványait miért szállíhatták át jelentős távolságra halálának a helyétől, csak következtetni tudok. Azt gondolom, hogy felesége valószínűleg mexikói származású lehetett, aki férje halálát követően gyermekeivel együtt visszatért a szülőföldjére a már halott férjének földi maradványaival együtt.

A hawaii sajtó a későbbiek során még egy ízben említést tett Jajczay Józsefről. A The Hawaiian Gazette 1905. január 31-ei száma egy cikket közölt *Lunalilo anniversary* (Lunalilo emlékezete) címmel, amelyben a nevezett király uralkodásáról emlékeztek meg. Ezen írásban egy mondatban utalnak arra, hogy az 1873-as szeptemberi lázadás idején a zendülők bántalmazták Jajczay kapitányt, és követelték az ő és a főhadsegéd leváltását. A cikkben azonban Jajczayt tévesen „*Captain Jajczay, an Austrian*” jelzővel illetik.¹¹⁵

Egyéb 19. századi hawai'i–magyar történelmi kapcsolatok kérdéséről

Ami az egyéb 19. századi magyar–hawaii történelmi kapcsolatokat illeti, több okból kifolyólag is, nehéz annak a megállapítása, hogy mikor is érkezhetett az első magyar nemzetiségű személy a szigetekre, illetve, hogy mennyien is érkezhettek egyáltalán Hawaii-ra, továbbá, az hogy közülük mennyien is telepedtek le véglegesen ezen egzotikus szigetvilágban. Ennek egyik fő oka az, hogy csupán 1841-től regisztrálták a szigetekre érkező személyeket, valamint csak a Honoluluba — Oahu szigetre — érkező személyek adatait vették lajstromba, és

¹¹³ The Hawaiian Gazette Vol. X., No. 30. Honolulu, Wednesday July 29, 1874. 4.

¹¹⁴ Victoria Novelo: *La tradición Artesanal de Colima*. 2005. Colima, 38. http://books.google.hu/books?id=SvymXBtURXkC&pg=PA38&lpg=PA38&dq=jajczay+mexik%C3%B3&source=bl&ots=6Qrv4gIpq&sig=QQofEO3LdsHzFBAuPvBROscyWM&hl=hu&sa=X&ei=p5EhUGmKoWBiAKetYCIDg&redir_esc=y#v=onepage&q=jajczay%20mexik%C3%B3&f=false, 2014. április 2.

¹¹⁵ Lunalilo anniversary: The Hawaiian Gazette Vol. XL. No. 9 Honolulu H. T., Tuesday, January 31., 1905. 6

ezen személyek közül is csupán a nagyobb utasszállító hajóval érkezetteket regisztrálták. A kutatást tovább nehezítette, hogy a legtöbb esetben csak a kizárólag a szigetekre érkező személy és az őt Oahura szállító hajó neve került lejegyzésre, sőt sok esetben csak a családnevet regisztrálták, míg a keresztnemek csupán a kezdőbetűi szerepelnek a listán. Így utólag már nem derül ki, hogy például a sok Berger vagy Hoffman családnevű személyek német, osztrák, amerikai, cseh, lengyel vagy esetleg akár magyar nemzetiségűként érkeztek e az országba, valamint további nehézséget okozott az is, hogy — mint azt az egyik magyar kivándorló esetében is látni fogjuk — a legtöbb esetben a hawaiiak a utasokra teljesen idegen hangzású neveket torzult formában jegyezték le. Az utaslista 1841–1900 közötti időszakra vonatkozó adatainak az átnézése során — Jajczay Józsefen és családján kívül — öt olyan személyt találtam, akinek születési helyként vagy kibocsátó országgént Magyarország van feltüntetve, és egy olyan személyt akinek a neve alapján magyar származást feltételeztek. 1897-ben és 1898-ban is érkezett Németországból egy-egy olyan hajó Honoluluba, amelyeken döntően az akkoriban az Osztrák–Magyar Monarchiához tartozó Galíciából érkezett több száz kivándorló. Ezen kivándorlók között találjuk az 1897. július 27-én érkező „Kornel Orban”-t és „Andras Lajos Kundza”-t.¹¹⁶ Az 1898. szeptember 10-én érkezett hajó utasai között további három személyt regisztráltak magyar állampolgárként. Egyrészt az akkor 21 éves Gönci születésű Bodnár János — „Bodnar Yonos m. 21 Goncz Hungary” —, másrészt egy „Kalmeza” nevű helységben született akkor 40 éves „Hatskowitz Carl”-t, továbbá egy budapesti születésű és onnan is érkező, ám sajnos kiolvashatatlan nevű személyt — ráadásul a többi utastól eltérően neki csupán vagy csak a keresztnév vagy a vezetékneve lett lejegyezve — regisztráltak magyar nemzetiségűként.¹¹⁷ Mint már említettem az utaslista átnézése közben még egy olyan személyt találtam, akinek a neve alapján magyar származást feltételeztem. Ez a személy az 1856. október 7-én San Franciscoból Honoluluba érkező, akkor 40 esztendőes orvos „V. Louvas”, aki a dokumentum szerint Ausztriából érkezett.¹¹⁸ Az 1844–1894 között beadott honosítási kérelmek között viszont kizárólag egyetlen olyan személyt találtam — az ő neve egyébként nem szerepel az utaslista regiszterében —, aki a magyarsághoz köthető. A magyar nemzetiségű Bernhard Bastel 1859. március 29-én adta be állampolgársági kérelmét a hawaii hatóságoknak.¹¹⁹ Személyén kívül még egy olyan bizonyítottan magyar származású emberről van tudomásom, aki nagy valószínűséggel a 19. században hosszabb ideig a Hawaii-szigeteken élt. A szabadkai születésű nagy magyar világotutató Vojnich Oszkár 1907-1908-ban utazta be a Csendes-óceán szigetvilá-

¹¹⁶ Hawaiian State Archives, Ship Manifests (oversized), MFL 73, Box. No. 20. (1009888), June. 3, 1896 – Aug. 15. 1897., H. F. Glade, July, 27, 1897.

¹¹⁷ Hawaiian State Archives, Ship Manifests (oversized), MFL 73, Box. No. 22. (1009890), Jan. 26, 1898 – Nov. 2. 1898., H. F. Glade, September, 10, 1898.

¹¹⁸ Hawaiian State Archives, Ship Manifests (legal sized), MFL 73, Box. No. 3. (1009963), July 23, 1856 – March 18, 1861, Garden F Lawtons, October 7, 1856.

¹¹⁹ Hawaiian State Archives, Index to Naturalization Record Books, For individuals by the Minister of the Interior of the Hawaiian Islands 1844–1894, Honolulu, Reproduced by the Hawaii State Archives, REF 351. 81 H 29.

gait, amely útja során hosszabb ideig időzött a Hawaii-szigeteken is. Csendes-óceáni utazásának a történetét 1908-ban *A Csendes-óceán szigetvilága* címmel jelentette meg. Ezen művének azon fejezetében, amelyben a Hawaii-szigetek lakosságának az összetételét ismerteti, a szerző a következőket jegyzi meg, „Egy jó viszonyok között élő magyar származású lakost is találtam Kauri szigeten, az anyanyelvét gyakorlat hiányában már nem bírja teljesen, de érzelmi világában vele jár a rég nem látott hon iránti szeretet”.¹²⁰

A 19. századi hawaii–magyar kapcsolatok egy másik csoportját a század során Hawaii-n járt magyar utazók alkotják, akiknek két nagy csoportja különböztethető meg. Egyrészt azon személyekre, akik vagy katonai, vagy pedig diplomáciai ügyekben érkeztek a 19. századi Csendes-óceán térségébe, másrészt pedig a civil utazókra. Ausztria — majd később az Osztrák–Magyar Monarchia — haditengerészetének hadihajói a 19. század folyamán több olyan expedícióban is részt vettek a világtengereken és óceánokon, amelyek egyrészt a tudományos ismeretek bővítése, másrészt pedig gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok kiépítése céljából indultak útnak. Az Osztrák–Magyar Monarchia Donau fregattja és Erzherzog Friedrich korvettje 1868. október 18-án indult el az Osztrák–Magyar Kelet-ázsiai Expedícióra, amelynek fő célja Délkelet-ázsiai gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok kiépítése volt. A két osztrák–magyar hadihajó Anton Von Petz ellentengernagy vezetésével a Gibraltári-szoroson áthajózva Afrika megkerülésével érkezett meg a Távolsági-Keleti térségbe, ahol Saigon, Hongkong, Makao, Kanton és Shanghai meglátogatása után Japánba hajóztak. Ezt követően a két hadihajó útjai elváltak. Az Erzherzog Friedrich korvett, mint állomáshajó a Kelet-ázsiai térségben maradt, ahonnan 1871. január 26-án tért vissza a Polai haditengerészeti kikötőbe az akkoriban megnyíló Szeuezi csatornán keresztül, míg ezzel szemben a Donau fregatt Japánból a Hawaii-szigetek irányába indult, azonban az útja során kétszer is viharba került, így mikor Honoluluba érkezett, hosszabb időt volt kénytelen ott vesztegelni a javítása következtében, és végül 1871. március 1-jén tért vissza Polába. Az expedíciónak magyar résztvevői is voltak, a dán származású Kaas Ivor, Hengelmüller László, Xántus János, Bernáth Géza és Cserei Manó személyében, utóbbi az expedíció egyik kereskedelmi tudósítója volt.¹²¹ Cserei Manó és Kaas Ivor két ízben is küldtek haza beszámolót, amelyek a marokkói¹²² és Dél-afrikai¹²³ kereskedelmi lehetőségekre tértek ki. Az expedíció magyar tagjai az utazás során szétszéledtek. Például a Donau fregattal utazó Bernáth Géza Kínából Japánba már utas szállító hajóval kelt át, Yokohmából pedig a Pacific Gőzhajótársaság Amerikai nevű hajójával indult San Franciscoba.¹²⁴ A Donau fregatt Honoluluba érkezéséről a Hawaiian Gazette 1869. december 22-ei száma tudósít. A cikkben a ha-

¹²⁰ Vojnich Oszkár: *A Csendes-óceán szigetvilága*. Bp. 1908. 163.

¹²¹ Nagy Miklós Mihály: *Geográfia a hadilobogó alatt*. Magyar Tudomány, (2001) 7. sz. <http://www.matud.iif.hu/01jul/nagymih.html> 2014. március 25

¹²² B. Kaas Ivor : Keletázsiai expedíció I. Közlemények a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi Magyar királyi minisztérium köréből 2. (1869). I. füzet.

¹²³ B. Kaas I.: Keletázsiai expedíció II. Közlemények a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi Magyar királyi minisztérium köréből 2. (1869) III. füzet.

¹²⁴ Bernáth Géza: *Keletázsiai utazás*. Pest, Athenaeum, 1873. 164–211.

dihajó teljesítményén és fegyverzetén kívül — 300 lóerő, 16 ágyú — megemlítik azt is, hogy a fregatt Yokohamából érkezve, útközben két vihart is kiállt — ám a második tájfun során súlyos sérüléseket szenvedett —, és 1869. december 20-án hétfőn futott be a hawaii főváros kikötőjébe. A cikk továbbá kitér arra is, hogy a hadihajó fedélzetén a legénységen és a főtiszteken kívül — utóbbiakat név szerint is megemlítve — egy magas rangú császári követség is tartózkodott, akiket szintén név szerint felsorol a cikk szerzője. Ezen felsorolás során megemlíti Cserei Manó kereskedelmi tudósítót is, mint „*Czerey, Commercial Reporters*”.¹²⁵ 1869. december 30-án Fredd W. Hutchison hawaii belügyminiszter C. C. Harris külügyminiszternek küldött válaszlevelében megírta, hogy kézzel kapta a külügyminiszternek azt a beszámolóját, amelyben tudatja személyével, hogy a Donau fregatt kapitánya Baron Von Petz engedélyt kért a legénységnek kiszállásához és a hadihajó felszerelésének a szigetre való kirakásához. Továbbá arra kérte a vezetést, hogy engedélyezze a Donau legénységének a rakparton álló és az N. P. T. Co. tulajdonába lévő fedett barakkokban történő elszállásolását. Ezen túl a levélben a belügyminiszter felkérte a szigetek külügyminiszterét, hogy tudassa a fregatt kapitányával, hogy minisztériuma mindenben a segítségére lesz a bajba jutott hadihajó kapitányának és legénységének, illetve a kért dolgokon felül a hadihajó javításában is támogatni fogják őket, amennyire eszközeik és erőik engedik.¹²⁶ 1870 tavaszán a *The Pacific Commercial Advertiser* több cikkében is beszámolt az osztrák-magyar hadihajó javításáról és a hozzá köthető hírekről. A hetilap 1870. március 5-ei száma egy a javítás közben bekövetkezett balesetről tesz említést,¹²⁷ míg március 12-ei száma a fregatt személyzetének egy tagjának a haláláról számol be.¹²⁸ A március 26-ai számban a hajó javításának a befejezéséről adnak számot,¹²⁹ míg az április 26-ai számban a legénység elhalálozott tagja emlékére felállított emlékoszlop állításáról tesz említést a cikk szerzője, és jó utat kíván a Donau fregattnak további útjához.¹³⁰ Annak a megállapítása, hogy hány magyar származású vagy magyarországi születésű tengerész szolgálhatott a Honoluluban javításon átesett osztrák-magyar hadihajón további kutatást igényel, azonban Bernáth Géza *Keletázsiai utazás* című visszaemlékezéséből legalább egy magyar tengerész jelenléte biztosra vehető. A szerző, aki Kínáig volt a hadihajó utasa, Thaiföldi látogatásuk kapcsán megjegyzi, hogy amikor a szíami második király¹³¹ tiszteletét tette az osztrák-magyar hadihajón és a Donau „*fregatte lépcsőin lefelé haladt, hogy csolnakba üljön, egy magyar matróz, ki mellettem állott, s kinek hihetőleg rend-*

¹²⁵ Arrival of the Austrian Frigate Donau The Hawaiian Gazette Vol.V – No 49 Honolulu, Wednesday, Decemeber 22, 1869. 2.

¹²⁶ Nagy M. M.: Geográfia i. m. <http://www.matud.iif.hu/01jul/nagymih.html> 2014. március 25.

¹²⁷ The Pacific Comercial Advertiser, Vol. XIV. No. 36., Hawaiian Islands, Honolulu, March 5. 1870.

¹²⁸ The Pacific Comercial Advertiser. Vol. XIV. No. 37., Hawaiian Islands, Honolulu, March 12. 1870.

¹²⁹ The Pacific Comercial Advertiser. Vol. XIV. No. 39., Hawaiian Islands, Honolulu, March 26 1870.

¹³⁰ The Pacific Comercial Advertiser. Vol. XIV. No. 39., Hawaiian Islands, Honolulu, March 26.1870.

¹³¹ Bernáth Géza visszaemlékezésében leírja, hogy ekkoriban a Thaiföldi királyságban egyszerre két és néha olyan eset is előfordult, hogy három királyt választottak meg, akik között rangsort vezettek be. Mint a magyar szerző leírja ezt annak érdekében tették, hogyha, ha a királyságot támadás érné vagy a király hirtelen elhalálozna ne törjenek ki trónharcok és a vezetés stabil maradjon. Bernáth G.: Keletázsiai i. m. 89–90.

kívül feltűnhetett, hogy olyan király is van a világon, ki csizmát nem visel, méltó megvetéssel jegyezte meg, hogy „hát még ez is király? Legalább már a bocsorát felhúzhatta volna, ha látogatni jön”¹³².

A 19. századi Hawaii-szigeteken megfordult egy magyar és egy magyar származású civil utazó is, akik később utazásuk történetét kiadva értékes információkat közölnek a szigetvilág korabeli állapotáról. Egyikük Vékey Zsigmond 1848–49-es emigráns aki, mint Kossuth Lajos segédtisztje hagyta el hazáját, hogy azután 32 év múlva a földet megkerülve visszatérjen oda. Vékey kezdetben Angliában telepedett le, ahol a jogi végzettsége mellé kitanulta a „*bányamívelést*” is. Ezt követően több magyar emigránssal együtt Ausztráliába vándorolt, ahol eleinte aranyat ásott, majd ezt követően az ausztráliai szőlőtermelés és borászat fellendítésén fáradozott, és többek között részese volt a kontinens első tudományos intézetének a melbourne-i Filozófiai Társaságnak (Philosophical Society of Victoria) a megalapításában is. Ezután 1862-ben az Új-Zélandon kitört aranyláz hírére áttelepedett a szigetekre, ahol először mint ezredparancsnok harcolt az őslakos maorik elleni háborúban, majd ezt követően az Otago Times című újságnál dolgozott mint rovatszerkesztő. Azonban e heves vérmérsékletű magyar Új-Zélandon is mindig az újabb lehetőségeket kereste. Több bányászati szabadalmat is bejelentett, illetve alapított egy bányászati társaságot is, azonban egy a társaságot érintő elszámolási vita és személye ellen folyó sikkasztási vád miatt végül elhagyta Új-Zélandot és 32 évnyi távollét után végül visszatért Magyarországra. Hazautazása során a Fidzsi-szigetek–Hawaii-szigetek–San Francisco–New-York útvonalat választotta.¹³³ 1885-ben jelentette meg *Utazásaim a föld körül* című művét, amelyben beszámol azon tájairól a világnak, ahol 32 évi távolléte alatt megfordult. Ezen művében leírja azt is, hogy milyennek látta az 1870-es évek elejének Honoluluját, ugyanis hazafelé tartó útja során néhány napot eltöltött a Hawaii-szigeteken.¹³⁴ Művének ezen fejezetében beszámol többek között a szigetvilág természeti adottságairól, egzotikus gyümölcsseiről, halászatáról, cukornád, kávé, narancs és banán ültetvényeiről, társadalmáról illetve a szigetek sajátos polinéz kultúrájára nehezedő nyomásról az angol nyelv rohamos terjedése miatt. A szerző Honolulu-ról – ahol többek között megtekintett egy természettudományos magángyűjteményt is – a következőket írja: a „*városnak nagyobb része is úgy néz ki, mintha nyári lakokat látnánk egy nagy kertben. Fák, virágzó bokrok, caméliák mindenütt, a házak alig láthatók a lombos fák közt. Értékes, nagy becsben tartott virágok, dísz-bokrok, a melyeket mi itthon gondozva ápolunk, ott vadon nőnek*”¹³⁵.

A 19. század utolsó évtizedében egy magyar származású utazó is felkereste a szigeteket és annak fővárosát. A magyar szülők gyermekeként Franciaország fővárosában 1865-ben született Festetics Rudolf volt huszár főhadnagy — aki ugyan magyarul nem beszélt, de mindvégig magyarnak tartotta magát —

¹³² Bernáth G.: Keletázsiai i. m. 94.

¹³³ A két Vékey .Vasárnapi Újság 23.(1876) 17. sz. április 23. 261–262.; Egy magyar ember utazásai a föld körül Vasárnapi Újság 30. (1883) 42. sz. október 21. 676–678.; Siposné Dr. Kecskeméthy Klára: 1848-as honvéd emigráns Ausztráliában. Honvédségi Szemle 140. (2012) 6. sz. 59–62.

¹³⁴ Vékey Zsigmond: Utazásaim a föld körül. Aigner Lajos, Bp., 1885. 122–131.

¹³⁵ Vékey Zs.: Utazásaim i. m. 124–125.

miután elvégezte a bécsi Theresaneumot, a katonai pályát elhagyva Amerikába utazott, és ott elvette egy amerikai milliomos lányát. Felesége hozományából egy jachtot építtetett amelyet a családja származási helyéről Tolnának keresztelt el és ezzel járta be nyolc évnyi idő alatt a Csendes-óceán szigetvilágait.¹³⁶ Utazásának a történetét eredetileg francia nyelven adta ki, amelynek magyar fordítása Lóczy Lajos szerkesztésében *Embrevők között* címmel és *Nyolc évi Csendes-óceáni hajózás a „Tolna” yachton* alcímmel jelent meg. A szerző művében két fejezetet szentel a szigetvilág leírására. Festetics Rudolf úti beszámolójának második fejezetében Honoluluba érkezésükről ír, harmadik fejezetében pedig a Hawaii-szigetek társadalmi életét mutatja be.¹³⁷

Az 1875. év június 18-án az Osztrák–Magyar Monarchia és a Hawaii-szigeteki Királyság között Londonban aláírt barátsági, hajózási és kereskedelmi szerződést a Magyar Országgyűlés 1876. évi XXXII. törvénycikkével hagyta jóvá.¹³⁸ A Ferenc József császár és király ellenjegyzésével ellátott szerződés angol nyelvű szövege, díszkötésben a Hawaii Állami Levéltár dokumentumai között megtalálható.

Végezetül még egy személyről szeretnék szólni, aki a 19. század folyamán felűnt a szigeteken és esetleg magyar vagy magyar származású lehet, azonban esetében nem kizárt, hogy nevét csupán a század közepén az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc vezetőjének a tiszteletére kapta, ugyanis a nevezett személyt Kossuthnak hívták — keresztneve nem ismert —, aki cowboyként érkezett a szigetekre, azonban érkezésének az dátumáról teljesen ellentmondó információkkal rendelkezünk. Kossuth érkezésének az ideje eltérően szerepel két olyan műben is, amely a szigeteken tevékenykedő cowboyok — hawaii nevükön paniolok¹³⁹ — történetét dolgozza fel. Joseph Brennan *Paniolo* című — forrásmegjelölést egyáltalán nem tartalmazó — művében „*Kossuth, Louzeida and Ramon*” Hawaiiira érkezését 1832-re III. Kamehamea idejére teszi, akinek az uralkodása alatt az első lovakat és tehenket betelepítették a szigetekre.¹⁴⁰ Ezzel szemben a népszerűsítő — ám hivatkozásokat tartalmazó — *Rough Riders Hawai'i's Paniolo ans their stories* szerzője szerint a fent nevezett három vaquero¹⁴¹ 1830-ban érkezett a szigetekre.¹⁴² Ezen közléseknél, azonban hitelesebbnek tűnő évszámot közöl Kossuth érkezésével kapcsolatban a *The Hawaiian Gazette* 1907. évi december 10-ei száma. Ezen újság *Will Hawaii Hold her own?* című cikke szerint a mexikói Kossuth az írás megjelenésétől számítva 45 évvel korábban, tehát 1862 körül érkezett meg a Hawaii-szigeteki Waimea-ba.¹⁴³ Mivel a nevezett Kossuthról több információval nem rendelkezem, további kutatást igényel an-

¹³⁶ Nagy M. M.: Geográfia i. m. <http://www.matud.iif.hu/01jul/nagymih.html> 2014. március 25.

¹³⁷ Festetics Rudolf: *Embrevők között*. (A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára) Lamper R. é. n. Bp. 16–30.

¹³⁸ 1876. évi XXXII. törvénycikk <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3&param=5745> 2014. 03. 30.

¹³⁹ A paniolo névalak az espanol torzult változata, amely utal az első lovaspásztorok mexikói származására.

¹⁴⁰ Joseph Brennan: *Paniolo*. Topgallant Publishing Co., Ltd. Honolulu, Hawaii é.n. 51

¹⁴¹ A lovaspásztor spanyol megnevezése.

¹⁴² Ilima Loomis *Rough Riders Hawai'i's Paniolo ans their stories* Island Heritage Publishing, Waipahu, Hawaii 2006. 14.

¹⁴³ *Will Hawaii Hold her own?* The Hawaiian Gazette Vol. L. No. 99 Tuesday, December 10, 1907. 5.

nak kiderítése, hogy egyáltalán van-e valami köze a magyarsághoz, és ha igen, akkor esetleg rokoni viszonyban állhatott-e Kossuth Lajossal.

THE LIFE OF AN ADVENTUROUS HUNGARIAN HUSSAR, JÓZSEF JAJCZAY, WITH
SPECIAL REGARD TO HIS ACTIVITY AS A MILITARY TRAINER ON HAWAII AND
OTHER RELATED ITEMS OF HAWAII-HUNGARIAN HISTORICAL CONNECTIONS IN
THE 19th CENTURY

by Bobay István
(Abstract)

In this study I mainly summarise the content of the documents I collected in the summer of 2013 in the State Archives of Honolulu, supplemented by the information provided by previous Hungarian historiography and archival sources preserved in Hungary and Vienna. It focusses on the adventurous life of József Jajczay, who was born at Buda, and conscripted for the Habsburg imperial army in 1850. There he served in various units, was for some time imprisoned in the fortress of Olmütz, and then joined as a hussar the expeditionary force which escorted emperor Maximilian to Mexico. He later settled in Mexico, but already in 1872 we find him in the capital of the Kingdom of Hawaii, where he worked as a training captain of the Hawaii Royal Household Troops. In 1874, however, he committed suicide as a coffee planter in Costa Rica. In the present study, after a brief introduction, I overview previous scholarly work dealing with this Hungarian soldier, then summarise the available evidence on his life and career grouped into four thematic chapters: – 1. the life of József Jajczay before his arrival to Mexico, 2. from Mexico to Honolulu, 3. József Jajczay as a training captain of the Hawaii Royal Household Troops, 4. the last period of his life. Besides, I offer a brief description of the history of the Kingdom of Hawaii in the 19th century, and in the closing section of the study I deal in detail with the problem of Hawaii-Hungarian relations during the same period.

FIGYELŐ

Gergely András

LAJTAI L. LÁSZLÓ: „MAGYAR NEMZET VAGYOK”

Az első hazai tárgyú történelemkönyvek nemzetdiskurzusai

Merész a kijelentés, így első személyben: „magyar nemzet vagyok”. Persze nem azt jelenti, hogy a szóló lenne a magyar nemzet, hanem azt: ’magyar nemzetiségű vagyok’, ’a magyarokhoz tartozom’.

Még a 19. század elején sem ekként határozták meg magukat a Kárpát-medence középső térségeinek lakói, hanem szűkebb pátriájuk szerint. – Ahogy Bálint Sándor hatalmas műve címébe emeli: *A szögedi nemzet*.¹ Mert e város lakói magukról azt mondták: „szögedi nemzet vagyok”, vagyis szegedi származású, nemzetiségű, a városiakkal atyafiságos a kijelentő. Másszóval mindkét kijelentés egy-egy eredetközösségre utal, amelyek nem állnak ellentmondásban egymással. Mégis: a helyi ’nemzetek’ lassan átadták helyüket a legnagyobb közösségnek, a nemzetnek.

Mindez a 19. század első felében játszódott le. 1848. október 4-én, amikor Kossuth toborzó körútján Szegeden járt, e szavakkal kezdte beszédét: „Szegednek népe, nemzetem büszkesége, szegény elárult hazám oszlopa!”² Szeged ’népe’ itt már csak a nemzet egyik része, s hogy éppen büszkesége, oszlopa, abban nemcsak bibliai utalás rejlik, hanem az itteni születésű Dugonics András Szegedmitológiájának elismerése is, amely szerint az ország és nemzeti fejlődésének igazi központja a Tisza-vidék, azon belüli is a középpont a Tisza és a Maros összefolyása, vagyis Szeged.³

S még egy szál Dugonics és Kossuth között: bár nem elsőként emlegeti,⁴ de Dugonics terjesztette el a ’Magyarok Istene’ különös jelzős szerkezetét, amely 1848-ban Petőfi *Nemzeti Dalában* refrénként hangzik fel a versszakok végén – Kossuth pedig gyakran használta ezt a kifejezést 1848-ban, ugyancsak a mozgósítás szándékával, éspedig Szegeden is (emléttett rövid beszédében kétszer is.)

---

¹ Bálint Sándor: *A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete*. Szeged, 1977.

² Kossuth Lajos 1848–49-ben III. Kossuth Lajos az OHB élén I. (S. a. r. Barta István) Bp. 1963. 78. (A „Szegednek népe, nemzetem büszkesége” kijelentés az ország első egész alakos Kossuth szobrának — avatták 1902-ben — talapzatára van vésve, ekkorra már szállóigévé vált.)

³ Szörényi László: Dugonics András. In: Szörényi László: *Memoria Hungarorum*. Bp. 1996. 108–137. (Kossuth a beszédben azt is sejteti, hogy Pest-Buda feladása esetén Szeged lehet a főváros...)

⁴ Jelenlegi ismereteink szerint Szaitz Leo használta először. A kifejezés gyökere arra a téves elképzelésre vezethető vissza, hogy a magyarok elődei akkori szomszédaitól, a kínaiaktól már az ősidőkben egyistenhitet vettek át, amelyet a kereszténység felvétele tovább alakított, de ez a folytonosságot nem érintette.

A nemzet és a hozzá kapcsolódó kategóriák roppant jelentésváltozáson mentek át az 1790–1848 közötti évtizedekben. A Lajtai-könyv címének rövid idézete felelet egy 1773-ból származó tankönyv-kérdésre: „Mitsoda nemzet vagy? – Magyar nemzet vagyok.” Ugyanezen tankönyv, a Losontzi István írta, majd neve alatt publikált *Hármas Kis Tükör* 1842-es kiadásában már így fogalmaz: „Micsoda nemzetből való vagy? – A magyar nemzetből vagyok.” (13–14.) Mind ezt azért említjük a tankönyv-historiográfiával kapcsolatban, mert csak elismeréssel adózhatunk azoknak a merész reformkori tankönyvíróknak, akik e fogalmakat használták, jelentéstartalmukat óvatosan bővítették. És elismerés illeti azt a kutatót is, aki ennek a fogalmi dzsungelnek elemzésére vállalkozik, majd követi a tankönyvek erejében fogalomhasználati átalakulásukat, továbbá a magyar történelemről kialakított arányokat és értékeléseket. Mert a szerző, *Lajtai L. László* nem csupán a ’nemzetdiskurzus’ elemzésére vállalkozik. Mielőtt a tankönyveket — ha szabad így mondanom — kinyitná, az egyetemes történeti fogalmakat és a magyar történetírás kialakulását veszi vizsgálat tárgyává.

Az első rész (*Nemzet és történelem*) mintegy százötven oldala ismert meg a szerző módszertani eljárásával, a ’nemzet’ és ’nacionalizmus’ egyetemes fogalomtörténetével, majd ennek 19. századi magyarországi történetével. Némi töréssel ismét két egyetemes történeti alfejezet következik: a történelem modern koncepciójának kialakulásáról és a történettudomány nemzeti intézményesüléséről. Ezután a régebbi magyar múlt nemzetdiskurzusát ismerhetjük meg, s ezt követi a magyar történetírás intézményi megalapozása és magyar nyelvűvé tétele. Végül az 1848 előtti országtörténeti összefoglalásokat és annak ideológiai vonatkozásait tekinti át.

Nem ismertetjük e részeket közelebbről. Nem azért mintha az alapos historiográfiai, sőt olykor filozófiai fejtegetéseket (amelyek az ókortól a 19. századig ívelnek) feleslegesnek tartanók, hanem azért, mert a fejtegetésekben foglaltakkal egyetértünk. Már itt kiemelhetjük a szerző elismerésre méltó tájékozottságát, a legújabb német, francia, angol munkák hivatkozásait. Mivel ezen, főként fogalomtörténeti munkák recepciója egészében még nem történt meg, Lajtainál a téma bonyolultsága néhol a megfogalmazás bonyolultságával, olykor körülményességével társul. Az impozáns szakirodalmi ismeretek előtt kalapunkat emeljük. Csak *Horváth János* régebbi, de nagyon is modern szemléletű munkáinak felhasználását hiányoljuk, amelyek a latin-német-magyar nyelvnek előbb versenyét, majd a magyar nyelv felülkerekedését mesterien ábrázolják.

A könyv egynegyedét kitevő elméleti, az olvasói befogadást is alaposan igénybe vevő bevezető után újabb bevezető következik: megismerjük az 1848 előtti Magyarország oktatási intézményrendszerét, a közoktatás magyar nyelvűvé alakulását. Ezután lépünk közelebb a kor történelemoktatásához, annak pedagógiai eszközeihez. És elérkezünk végül magukhoz a történelem-tankönyvekhez. A szerző kellő gonddal meghatározza, hogy mi a tankönyv, mely munkák sorolhatók ebbe a kategóriába, s kik is írták ezeket a — néha igen sok kiadást megért — történelem-tankönyveket. A magyar nyelvű, ismert szerzőjű, magyar történelmi tárgyú tankönyvek „szövegkorpuszát” készíti el ekként az anyagfeltáró. Tizenhét szerző 129 kiadásban jelentetett meg tankönyvet, s eb-

ből a kutató 107-et tudott tanulmányozni. Ugyanezen tankönyvek 1848 utáni kiadásai közül még 58-at tárt fel a szerző, mivel a tankönyvszövegek 1848 utáni változásaira is kiterjesztette figyelmét. (A tankönyveket a *Függelék* katalógusa szedi sorba.) A kiadási rekordot, ismeretesen, Losontzi István – és névtelen javítgatói -vezetik, hatvanhat kiadással. (A *Hármas Kis Tükör* későbbi kiadásainak csak egy része történelem, egészében egy népiskolai „mindenes” tankönyvvé fejlődik. Az évszázadig tartó töretlen siker és elismertség e tankönyv-sorozat további elemzését igényli.) – A többi szerző átlag három-hat kiadással szerepel. A tankönyvek egy része fordítás latinból és németből, sőt kétnyelvű (kéthasábos) kiadásra is van példa. A 18. században a könyvek többsége Pozsonyban, a 19. század első felében már Pest-Budán jelent meg. A szerzőket vizsgálva érdekes tény, hogy a református és evangélikus szerzők együttesen többségben vannak a katolikusokkal szemben. Az 1840-es évektől pedig egyre jelentősebb *Horváth Mihály* tankönyvírói munkássága, aki a század második felében Magyarország története c. munkájának számtalan kiadásával szinte monopolhelyzetbe kerül. „A kezdőpontot jelölő 1841-es, épphogy hét ív terjedelmű kisebb tankönyvtől három évtized leforgása alatt, 1872-re végül a tizennégy kötetre bővülő (a reformkor és a „függetlenségi háború” elbeszélésével kiegészült) monumentális *Magyarország történetévé* terebélyesedett e narratíva-folyam.” (246.) (A szerzők születési helyét, társadalmi pozícióját, felekezését ugyancsak a *Függelék* egy katalógusa sorolja fel.)

A munka felénél kinyílnak végre előttünk a korabeli történelem-tankönyvek. A harmadik, *Nemzet és szövegközöttség. A tankönyvek transztextuális nemzetdiskurzusa* címet kapott rész a tankönyv-szövegek *transztextuális vonatkozásait* vizsgálja, vagyis az elő- és utószavakat, ajánlásokat, mottókat, jegyzeteket stb. (Az elemzést itt is elméleti bevezetés előzi meg, indokoltan, mert a szerző a magyar historiográfiát tekintve egészen új utakon jár.) Lajtai megvizsgálja a könyvcímeket: a leggyakoribb jelölő szó a „magyarok”, ezt követi a „Magyarország”. A *Hármas Kis Tükör* a történeti résznél az 1820-as évektől a *Magyar Birodalom* megjelölést alkalmazza, a belső címadásnál mindvégig a *Magyar Nemzet* mellett marad. Érezhető általában is, ahogy a politikailag semlegesebb „magyarok” megjelölést előbb a Magyarország, majd a Magyar Birodalom címbeli megjelenése váltja fel. A tankönyvekből tanulók számára tehát az osztrák tartományok éppúgy külföldnek számítottak, mint mondjuk Franciaország vagy Hollandia. A mottókat illetően előbb az ókori klasszikusok dominálnak, többnyire eredeti nyelven, de ezek egy része is a hazafiságra serkent. Az évtizedek előrehaladtával fokozatosan kiszorítják a klasszikusokat a magyar szerzőktől vett, csaknem kizárólag hazafias ihletésű verssorok. Nem mindegyik szerző írt előszót művéhez. Ha igen, akkor többségük a történelem erkölcsi példatár voltát hangsúlyozza, a magyar nyelv felé fordulást magyarázza. A tankönyvírók többsége jegyzeteket is használt, többnyire megadják a hivatkozás leőhelyét, előadásuk bizonyító anyagát, avagy bővebb kifejtést adnak. Mindenesetre „semmilyen összefüggés nem mutatható ki a tankönyvek terjedelme és a célzott iskolai korosztály (vélelmezett) értelmi szintje, valamint a lábjegyzetek gyakorisága, egy lapra vetített „sűrűsége” és jellege között.” (295.)

Áttérve az intertextuális, vagyis a szövegek közti idézetek (történetírói hivatkozások, versek, általában véve tipográfiaiilag elkülönült „idegen” szövegrészek) vizsgálatára, szerzőnk megállapítja, hogy hat szerző alkalmaz kortársi versidézeteket, amelyek a múlt bemutatása mellett a jövő alakítására buzdítanak. Hagyomány, hogy versidézetrel zárnak, melyek között a *Hymnus* és a *Szózat*, továbbá Kisfaludy *Mohácsa* gyakran szerepel. A tankönyvek függelékéi olykor a császárhimnusz (*Gotterhalte*) is közlik. Lajtai a császárhimnusz magyar fordításainak finom elemzésével mutatja be, hogy hogyan tompították a birodalmi egységet sugalló szövegnek a magyarok érzékenységét sértő részeit. A „császár” helyett uralkodót mondtak, vagy egyszerűen megnevezték Ferdinándot, sőt a *Hármas Kis Tükör* 1849. évi kiadása fordításában egyenesen a *magyar királyt* áldaná meg, hozzátéve, hogy „a magyarok szent istene” vezesse „édes nemzetünk”!

Innen térünk át az „illusztrációs paratextusok”-hoz, vagyis a tankönyvekben megjelenő képekhez, illusztrációkhoz, térképekhez. Utóbbiak többnyire csak Magyarország és Erdély bemutatását adják. Érdekes fejlemény, hogy a későbbi kiadások már egy lapon közlik Magyarország és Erdély térképét, sőt egymás mellé teszik, majd szinte összeolvasztják Magyarország és Erdély címerét. Képeket meglepően nagy számban egyedül Bedeó Pál tankönyve közöl. A képek némelyike szerkesztett, a középpontban áll egy jelenet, amelyet uralkodói, politikusi portréi vesznek körül. Három ilyen képe van: Attila hun király Róma előtt, Zrínyi szigetvári hőstette és az országgyűlési felajánlás Mária Terézia jelenlétében. A képek kompozíciója azonban inkoherens, Attila jelenetét későbbi uralkodók portréi veszik körül, Mária Teréziát régebbi királyok képei környezik. A szerző figyelmét az sem kerüli el, hogy a magyar „vezérek”, sőt még a koronázási díszben lovagló V. Ferdinánd is, fehér lovon ülnek – Ferenc József pedig abszolutizmus -kori ábrázolásain fekete lovon parádézik.

Az utolsó, negyedik részben elérkezünk magukhoz a tankönyvszövegekhez. (*Nemzet és fogalomhasználat. A ’történelem’, ’nemzet’, és ’állam’ fogalmi hálójának jelentésmezői az 1848 előtti magyar tankönyvnarratívákban.*) Az 1777-es első *Ratio Educationis* Szent Istvántól kezdve rendelte el tanítani a magyar történelmet. Az 1806-os második *Ratio* pedig a kezdést korábbra tette: „A magyaroknak e földre való bejövetelétől kezdve” tanítsák a történelmet. – Ehhez képest igen csak meglepő, hogy a tankönyvek milyen nagy terjedelmet szentelnek a magyar őstörténetnek, értvén alatta a hun-avar-magyar rokonságot. Így lett az első bejövetel a hun elődöké, a második az avaroké, és a harmadik a magyaroké. A rendeletek az *ország* történetének tanítását írták elő, a tankönyvek — mint utaltunk is rá — a magyar *nemzet* történetét tárgyalták.

Az őstörténet a 18. században közérdeklődést kiváltó téma lett – vázolja fel Lajtai. Kibővültek a források (Anonymus, bizánci kútfők, Nesztor-krónika). Megjelent egy ötkötetes francia, kínai forrásokon alapuló belső ázsiai hun-mongol történet, amely a hunokat Kína határvidékére lokalizálta, s innen indította volna az ’ösmagyarokat’ is, akiknek kínai hatásra már egyistenhite lett volna. A képet azonban az 1770-es évektől mintegy összezavarta, hogy Sajnovics értekezése nyomán terjedt a lapp-finn-magyar *nyelvi* rokonság tétele, s ennek meg-

felelően az őshazát is északon kellett volna keresni. A nyelvi rokonság az ébredező romantika korában kezdett paradigmátikus jelentőségűvé válni, tehát a 'végre' megtalált nyelvi rokonságot eleinte rokonszenvvel fogadták, elfogadták. Utaltunk már arra, hogy Dugonics András szépirodalmi formában összeolvasztotta ezeket az elméleteket. Regényének 'ősmagyar' (Attila-korabeli) címadó hősnője, *Etelka*, Karjelből (Karéliából) kerül Magyarországra. Az 1786-ban először megjelent, kulcsregénynek számító, három kiadást megért regény lett az első magyar regény, de legalábbis az első magyar könyvsiker. Dugonics igen részletes jegyzetapparátussal, tudósi felkészültséggel tette csaknem olvashatatlaná művét. A későbbi kiadásokhoz megadta „Etelka kulcsát”, vagyis a regény II. József korára vonatkozó értelmezését. „Ez a „pánmagyarnak” nevezhető (tudományos és szépirodalmi) diskurzus egyrészt mind szürreálisabb dimenziókat öltött... 1830 után viszont gyorsan és látványosan marginális helyzetbe szorult”. (411.)

A Szent István előtti történelem a tankönyveknek mintegy 11 százalékát teszi ki. „Az őstörténeti narratíva kronológiai és tematikai tekintetben rendkívül heterogén szerkezetű”. (413.) Az előadásban ugyan a tankönyvszerzők igyekeznek kiküszöbölni a szakmában is mutatkozó inkoherenciákat, az elbizonytalanodás azonban világosan nyomon követhető. Közös viszont a hun-magyar rokonság szinte teljes körű elfogadása. A hunok előtti őstörténet azonban szinte mindegyik szerzőnél homályban marad. Felmerül a biblikus leszármaztatás is (főként a 18. század végéig, majd újra Horváth Mihálynál). Tíz tankönyvíró — vagyis a többség — leteszi a garast a Kína melletti ős-őshaza mellett — s csupán egyetlenegy tagadja. Az ősmagyarok egyistenhitét valamennyi szerző elfogadja (noha a 'Magyarok Istene' kifejezést nem használják⁵).

Árpád vezér honfoglalása mint egy régi örökség birtokbavétele, avagy — más hangsúlyokkal — mint fegyveres hódítás jelenik meg.⁶ A honszerzők fő érdeme a geopolitikai stabilitás megteremtése, amely az egyik szerzőnél 1861-re már egy „Magyarország hivatása” című paratextussal bővül, amely a fejlett német civilizáció átvételét, és a Balkán felé való terjesztését jelöli ki a magyarok történelmi céljaként.⁷ Az eredetközösségi nemzetmeghatározásoktól Horváth Mihály hagyományközösségi narratíváján keresztül érkezünk el a geopolitikai meghatározottságú művelődési-kulturális transzfer feladat-megfogalmazásához, vagyis a magyar nemzet jövőre irányuló céljának kijelöléséhez.

Ami az állásméretet illeti, a „vérszerződés” a tankönyvek kétharmadában szerepel, nagyjából az 'első alkotmány' értelmében. A korszak elején még az erős, személyes fejedelmi hatalom áll az értelmezés középpontjában, a korszak

⁵ Talán a kereszténység tanaira nagyon is ügyelő cenzúra törölte ezt a „pogány” kifejezést a tankönyvekből?

⁶ Érdemes lenne egy mikrofilológiai vizsgálatra, hogy a 'magyarok kijövetele' eredetileg gyakran használt formulája hogyan váltódik fel a 'magyarok bejövételével'. Utóbbi kifejezéssel válik el az ős-haza az 'igazi', a 'megtalált' Kárpát-medencei hazától.

⁷ Ilyen küldetést szánunk 1848-ban a magyaroknak a velük rokonszenvező német képviselők a frankfurti német Nemzetgyűlésen, s ugyanezt fejtik ki Gorove István az 1848-as magyar országgyűlésen. Vö. *Gergely András*: A német nap és a kisállami bolygók. A nemzetközi rendszer német és magyar jövőképe 1848-ban. Holmi, 1998. 3. 329–337.

vége felé viszont a fejedelmet övező tanács hatalmi jogosultságai kapnak nagyobb figyelmet. A pusztaszeri országgyűlésből eredeztetik a tankönyvek a magyarok 'szabad' (nemes) mivoltát, és az itt talált nemzetiségek 'szolga-néppé' degradálását. (Akik közé később lesüllyednek a fegyvert fogni nem hajlandó magyarok – ekként tompítódik a nemzetiségi alapú szembeállítás.)

Szent István jelentősége ezekben a narratívákban nem kimagasló. Királyi címének felvétele csak formalitás, hatalma korábról, a nemzeti szuverenitásból ered. A koronát sem méltatják különös figyelemre.

Ami az Aranybullát illeti, „fokozatos interpretatív átalakulás” ment végbe, amelynek köszönhetően az Aranybulla megítélése a korszak végére nemesi privilégiumból, néhány esetben, „szentül megtartandó nemzeti szabadságlevélle, majd alaptörvényé, az ország alkotmányává fejlődött”. (493.)

Végül nagy ugrással II. József korát vizsgálja még a szerző. Az 1790-es évek elejéig II. József civilizatorikus, méltányolt intézkedései állnak az értékelések centrumában. Az 1830-as évektől — már korábban regisztrálható fokozatos átmenettel — főként az ország alkotmányát sértő józsefi rendelkezésekről beszélnek.⁸ A korszak végén Horváth Mihály teremt e nézetek között szintézist: az országot alkotmányosértő kihívások érik, amelyek felébresztik a nemzeti érzületet. József uralma szinte sorsszerű annyiban, hogy dialektikus módon általa kezdődik, általa provokáltatik ki a nemzeti újjászületés.

A tankönyvek végső megállapításaiban fokozatosan a jövőhorizont tágabbra nyitása jut érvényre. Háromnegyedük zárul jövőre irányuló perspektíva felvillantásával. Az uralkodó iránti hálaadás-várakozás itt-ott még fennmarad, de túlnyomó a közösség jövőendő feladatainak meghatározása, a nemzeti vállalkozások kollektív sikerének reménye.

A tőlünk telhető rövidséggel felvázoltuk Lajtai L. László alapvető munkájának tartalmát, új megállapításait. Adott tehát egy elméleti jellegű, igényes bevezetés, ahol a szerző imponáló biztonsággal igazodik el a különböző tanok és divatáramlatok között. Úgy érezzük, egyedül a „modernitás”, „modernizálás” kifejezése csúszott ki fogalmi hálójából, amelynek tartalmát nem definiálja. Időnként a magyar reformkori fejlődést is a „modernitással” kapcsolja egybe, pedig a szó le van foglalta a nagyvárosiasodásra, a gyáripar fejlődésére.

Bibó István hívta fel a figyelmet a nemzetiségi (román, szlovák stb.) tanítók dualizmus kori szerepére a kisebbségi nacionalizmus kifejlődésében. Talán a „magyar nemzeti fejlődésben” is kiemelt szerepe volt a reformkori tanítóknak (éppúgy, mint Horvát Istvánnak az egyetemen). A társadalmi összetevők, a kispolgárosodás jelenségén⁹ túlmenően, még nincsenek feltárva.

Saját, de a szerző által inspirált véleményünket röviden, egyszerűsítve elmondva: a még mindig erősen tagolt akkori magyar társadalomban már az eredetközösségi nemzetkonceptió, a hun atyafiságtól való közös leszármazás érzelmi közösséget teremtett,¹⁰ amelyet lassan-lassan — a népies irodalom fejlődésé-

⁸ A *Függetlenségi Nyilatkozat* még a Habsburg királyok sorában sem ismeri el azután II. Józsefet.

⁹ *Vörös Károly*: Petőfi és a pesti kispolgár. In: *Petőfi és kora*. (Szerk. Lukácsy Sándor és Varga János) Bp. 1970.

¹⁰ Illyés Gyula például — nyilván első tanítói hatására — fenntartotta kétségeit a finnugor rokonságot illetően.

vel — szélesebb körben tudott felváltani a hagyományközösségi koncepció. Végül erre épülhetett az érdekegyesítés gondolatán alapuló, összetettebb, jövőre irányuló, autopoietikus nemzetfelfogás.

Maga Lajtai összekapcsolja az 1790 előtti évszázadok közösség-eszméinek alakulását az általa intenzíven megvizsgált korrallal. És amikor a „tankönyvkorpusz” elemzéséhez ér, egyik célkitűzésként ugyancsak az idő folyamában vizsgálja meg, hogy az 1790–1848 közötti évtizedek (kitekintéssel 1867-ig) milyen változásokat hoztak a tankönyvekben. Nagy segítségére van, hogy egy-egy tankönyv évtizedekig volt használatban, az újabb kiadásokat pedig átdolgozták, új szövegeket, új illusztrációkat toldottak bele. De éppúgy árulkodóak a megszünt, kifulladás kiadások, vagy az újabban megjelenők tartós sikere. Bámulatos teljesítmény a Horváth Mihályé, mint a *nagy nemzeti narratíva* megalkotójáé. 1841-től nemcsak tankönyv-sorozata jelenik meg szinte évről évre, és pedig bővített kiadásokban, hanem *ugyanezt* a narratívát kínálja a „felnőtt” közönségnek, s ennek alapján építi fel *magnum opus*-ait, a reformkorról és az 1848/49-ről szólókat.¹¹

Lajtai másik elemzési módszere a nagyjából egykorú tankönyvek párhuzamos összehasonlítása. Jelzi először azok terjedelmét, s azt, hogy pl. egy verses broszúra és egy többszáz oldalas, jegyzetekkel zsúfolt tankönyv nehezen vehető egybe – de megteszi, a kellő óvatossággal és módszertani jártassággal. A két — az időbeli alakulásra figyelő és az egykorúak összevetésén alapozó - eljárás folyvást ismétlődik az egyes tematikus vizsgálódásokkor (pl. őstörténet, II. József kora), eléggé bonyolult szerkezetet eredményezve, de meggyőző eredményekre jutva. Historiográfiánkban egyedül Lajtaitól ismerhetjük meg az ekkoriban tanított gyermekek történelmi tudatvilágát. Elemeit — bár a szerző, teljes joggal, nem bocsátkozik spekulációkba — a nem-iskolázott, magyarul analfabéta tömegek irányába közvetíthette az iskolások által „elmesélt” ismeretanyag, de közvetíthette a szószék is. Hiszen a papok, lelkészek ilyen iskolázottság alapján kapcsolhat össze múltat és jelent. (Egy következő kutatási lépés a prédikációk ilyen tárgyú elemzése lehetne.)

Lajtai L. László kiváló elméleti felkészültséggel, nagy forrásanyagot feldolgozva adta közre munkáját. Maga is jelzi, hogy a német nyelvű tankönyveket, a fordítások révén, bevonja tárgyalásába, de *ugyanezt* nem végezhetette már el a korábbi latin nyelvű tankönyvek vonatkozásában. Kitekint a nemzetiségi tankönyvek felé is. A szerzővel szemben csupán a cenzúra-anyagok feldolgozását fogalmazhatjuk meg hiányként. Nem tudjuk, mit húzott ki s mit engedett át a cenzúra? – A tankönyveknél szenzitívebb anyag nemigen kerülhetett a kezükbe.

Különösen meglepő a hatóságok engedékenysége 1849 után, amikor pl. megjelenhetett a *Hármas Kis Tükör* helyesírási tanácsadó részében a tavaszi hadjárat győztes csatáinak felsorolása, vagy Lajtainál arra találunk adatot, hogy a császárhimnusz királyhimnusszá formálva lát magyarul napvilágot.

¹¹ Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig I–II. Genf, 1864; *Uő*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben I–III. Genf, 1865. Mindkét munka további, javított-bővített kiadásokban is megjelent.

A megjelent kötet eredeti változata egy PhD értekezés, amely az ELTE Atelier műhelyében készült, kiegészülve (a kézirat vitája után) a Bibó István Szellemi Műhely tanácsaival. Kiváló, historiográfiai jelentőségű munka született. Intézményi babáskodással – de a művet Lajtai L. László hordta ki. (*Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi műhely. Eszmetörténeti könyvtár 18. Bp. 2013. 643 o.*)

LÁSZLÓ L. LAJTAI: „MAGYAR NEMZET VAGYOK” (I AM THE HUNGARIAN NATION).

The National Discourses of the First Hungarian History School-books

by Gergely András

(Abstract)

The bulky monograph of László Lajtai goes a long way past the aim set by the title, namely an examination of the idea of history in the history school-books written during the Hungarian reform era. It practically offers a general survey of the science of history in Hungary in the 18th and 19th centuries, with regards to both the previous centuries and to the development of European historiography. The research undertaken within a thus enlarged framework provides sufficient proof that the authors of simplifying school-books, while of course willingly employing old legendary topoi, were generally well-versed in the historical science to date. As for the authors, their social standing, confessional background and studies are analysed, and, as far as possible, the material and intellectual reasons underlying their literary engagement are also revealed. Some of them managed to attain „immortality”, that is, the construction of a historical narrative that remained in use for several decades to come and thus shaped the thinking of successive generations. Such was for instance, the manual of István Losontzi for the elementary schools, or that of Mihály Horváth for the secondary schools.

The school-books of the reform era represented universally the idea of an independent Hungarian statehood, and hardly made any reference to the entire Habsburg Empire after 1526. On the other hand, important, albeit not always long, sections dealt with Hungarian prehistory, that is, the centuries preceding 896. (The edicts on education, on the other hand, would have started the teaching of Hungarian history from about 1000.) The school-books ignored the limits set by the edicts, but also those of censorship. They played a very important role in the process of Hungarian nation-building, a role that was out of keeping with their in itself fairly modest scientific achievement.

S. Varga Pál

LAJTAI L. LÁSZLÓ: „MAGYAR NEMZET VAGYOK”

Irodalomtörténeti jegyzetek az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelem-tankönyvek nemzetdiskurzusát feldolgozó monográfiához

Ha irodalomtörténész szól egy eszmetörténeti tárgyú könyvről, az óhatatlanul egyoldalúsággal jár. Mentségéül szolgáljon, hogy e nézőpontot maga a könyv kínálja fel – ugyanis azzal a ritka esettel van dolgunk, hogy szerzője otthonosan mozog a korszak irodalomtörténetében, sőt, az irodalomelméletben is.

Lajtai L. László eljárása ugyanakkor nem különködés; természetes következménye annak, hogy az általa vizsgált korszak kezdetén irodalom és történetírás még az írott tudás egészét jelentő *literatúra* keretein belül helyezkedik el.

Ami a tárgykör alapfogalmait illeti, a szerző mindjárt könyve elején rámutat használatuk kritikus pontjára. A tudományos megismerés lehetőség-feltételeire reflektálva írja, hogy a fogalmak „nem pusztán hordozói, de *aktív létrehozói* is az általuk megragadott összefüggéseknek, kijelölik a *lehetséges tapasztalatok* és elgondolható elméletek horizontját, megvonva ezáltal azok határait is” (16.). Ha a fogalomtörténeti iskola arra tanít, hogy e fogalmak jelentését csakis szemantikai örökségükhöz igazodva bővíthetjük — vagy írhatjuk le más fogalmakkal —, aligha becsülhetjük túl azt a körülményt, hogy a nemzet és a hozzá kapcsolódó fogalmak a literatúra számos szegmentumában felbukkannak, s hogy Lajtai, ennek megfelelően, a szorosabb értelemben vett irodalom fogalomtörténeti tanulságait is érvényesítette.

Szerzőnk a könyv szűkszavú zárlatában a forrásfeltárára és bizonyos részletkérdések megválaszolására korlátozza kutatásai eredményeit. Ha csak ennyit végzett volna el, az sem volna csekélység – a vállalkozás azonban ennél messzebbre mutat. Az irodalomtörténész hajlamos e többletet azzal magyarázni, hogy a 18–19. század fordulójának történelemtankönyveit vizsgálva Lajtai L. László korszakhatáron találta magát. Tudjuk, a korszakhatár — vagy korszakküszöb — maga is összefüggések létrehozására szolgáló fogalom, ám akár a Foucault, akár a Koselleck nevével fémjelzett diskurzust követjük, a 18. század vége korszakküszöbnek fog mutatkozni – ráadásul Lajtai vizsgálódásai szempontjából mind a klasszikus és modern episztémé, mind a história és a Geschichte értelmében vett történelem „előtt”-je és „után”-ja alapvető ellentétet képez.

A kötet újszerűségét most mégis egy harmadik, a Niklas Luhmann rendszerelméletében érvényesülő leírás felől hadd közelítsem meg. Luhmann a modern társadalmakat funkciók szerint elkülönülő alrendszerek autopoietikus rendszerének tekinti, s kialakulásukat — aligha véletlenül — ugyanúgy a 18. század utórája teszi, mint Foucault és Koselleck a maga korszakküszöbét. Luhmann elmélete értelmében a tudomány, illetve a művészet/irodalom önálló alrendszerre fejlődése egymással párhuzamos, egymást feltételező folyamat; ami egyrészt a professzionális történettudományt, másrészt az esztétikai autonómián alapuló irodalmat illeti, mindkettő a korábbi, egységes literatúra-fogalom felbomlásának terméke. Luhmann nyomán azt várhatnánk, hogy a két alrendszer a *strukturális mozgókapcsolat* elve szerint reagál egymásra; mindkettő azt tematizálja a másik működéséből, ami lefordítható saját nyelvezetére. Van is ebben valami, hiszen a történettudomány az irodalomra mint a művelődéstörténet tárgyára vagy éppen a társadalomtörténet dokumentációjára reagál, az irodalom pedig — leginkább a szintén most születő történelmi regény révén — hálás szívvel köszöni meg a szaktudományos történetírásnak mindazt, amit ez a (történeti) fikció megalkotásában és hitelesítésében kínál fel neki. Lajtai könyve azonban ennél is összetettebb képét mutatja meg az átmenetnek. A korszakküszöb „után”-jának körülményei között ugyanis a történelemtan-

könyvek egy harmadik alrendszerbe, az oktatásába tagolódnak be – itt tehát nem bináriás, hanem háromtagú mozgókapcsolati sémát kell érvényesíteni; a tankönyvek nemcsak a tudománnyá váló történetírással, de a nemzetet és múltját megelevenítő (szép)irodalommal is kapcsolatban állnak.

A történetírás és a tankönyvek kapcsolatában meghatározó, hogy az ország „pedagógiai indoktrinációja” (amely az 1777-es *Ratio Educationis*hoz köthető), ezzel együtt a kötelező történelemoktatás bevezetése párhuzamosan zajlik a történettudomány professzionalizálódásának — „a kritikai és magyar nyelvű történetírás intézményesülése”-nek — folyamatával (100–101.).

Ami az utóbbit illeti, ezt általában és elviekben meghatározza a „szaktudomány értelmében vett történetírás” és a nemzeti emlékezet, a nemzetépítés által támasztott elvárások feszültsége; Lajtai szerint a 19. században „A »hagyomány« és a »tudományos igazság« összeegyeztetése volt az egyik legkomolyabb kihívás” (71.). Az a történész, aki a hagyományt tartja szem előtt, „a nemzet szempontjából érvényes történelem”, a közösség tagjai számára jelentést hordozó múlt megírásában van érdekelve, míg a forráskritikán alapuló történetírás elhárítja az ilyesfajta jelentésképzést. Ez a különbség, úgymond, annak ellenére is fennáll, hogy az intézményesült történettudomány komoly szerepet kapott a modern társadalmak nemzetállami kohéziójának ideológiai megszilárdításában, s nem szűnik meg később sem, amikor a hagyomány és a történelem szálait az emlékezhelyek kötik össze.

A magyar (nyelvű) történettudomány intézményesülése szempontjából meghatározó, hogy zömmel „főúri és főpapi mecénások megbízásából tevékenykedő történetírók”-hoz kapcsolódik, akikkel szemben eleve bizonyos — egyre inkább nemzeti — ideológiai elvárások érvényesültek. Sokatmondó, hogy a *Corpus juris* tudományos feldolgozására vállalkozó Kovachich Márton György „kudarcainak hátterében a múlt politikai felhasználására vonatkozó kortársi igények félre- illetve meg nem értése” húzódik meg (114.). A történettudósok élcsapatát adó volt jezsuitáknak még csak igazodásra sem volt szükségük; mint Lajtai (Szörényi László nyomán) megjegyzi, a magyar jezsuita múltértelmezés már a rend feloszlása előtti évtizedekben „fokozatosan közelíteni kezdett a tradicionális magyar rendi történelemfelfogáshoz” (109–110.; nota bene, a jezsuita történelemszemlélet változásait legjobban egy *irodalmi* műfaj, az eposz történetén lehet szemlélni). Tudományosság és nemzeti elkötelezettség ellentmondása az utóbbi alárendelésével oldódott fel, amennyiben a „szakma” úgy védi meg az „aranykor” képzetéhez kötődő kollektív emlékezetet az egyre erősödő demitologizáló tendenciákkal szemben, hogy „a szaktudomány által hitelesített múltat bocsát a közösség rendelkezésére” (72.), s végső soron maga alkotja meg a múltat a jövővel összekötő nagy nemzeti elbeszélést.

Akármennyi gondot okozott is azonban a történettudománynak ez az — intézményesülését kísérő — ellentmondás, a tankönyveknek csak hasznuk származott belőle; a pedagógia és a történettudomány strukturális mozgókapcsolatában fontos szerepe volt annak, hogy utóbbi nem tudott és nem is akart megszabadulni közösséget formáló — a tudomány alrendszerét tekintve rendszeridegen — funkciójától, s ez módszertanában is érvényesítette hatását.

A történelemtankönyvek és az irodalom kapcsolata ugyancsak strukturális alapokon nyugszik; lényege a szövegek *hatása* a befogadóra. Ha e kapcsolatot az irodalom felől nézzük, azt látjuk, hogy a történelmi tárgyú irodalmi szövegek alkotói jobban járnak, ha a történelemtankönyvekből merítenek, ezek ugyanis már eleve úgy beszélnek el a múltat, hogy tekintettel vannak a befogadói hatásra. Bár Lajtainak nem lehetett feladata, s ezért csak mellékesen utal rá, az irodalomtörténész tudja, milyen jelentősége volt ennek bizonyos irodalmi szövegek létrejöttében. (Példánk Arany János lehet, aki nem egyszerűen a *Hármas Kis Tükörből* ismerte meg a hun regét, de ilyen tárgyú művei írásakor arra is tekintettel volt, hogy a magyar olvasóközönség részéről a Losontzi művéből szerzett ismeretekre számíthat.)

Megfordítva, kézenfekvő, hogy a történelemtankönyvek írói a befogadóra gyakorolt hatás érdekében fordultak a szépirodalomhoz. Ez nyilvánvalóan nem a tudományos történetírás szempontja, amely csak módszertani önmeghatározásával ellentmondásba kerülve térhet el a megismerés tárgyilagos modelljétől; a történelemtankönyveknek viszont — lévén az oktatási alrendszerek elemei — eleve az a céljuk, hogy hatást gyakoroljanak befogadjukra, vagyis a tankönyvet olvasó diákra, ebben tehát az irodalomra támaszkodhatnak. Kapcsolatuk azon alapul, hogy a történelmi tárgyú irodalmi művek *az elbeszélés valamilyen módja* által érik el hatásukat. Nem egyszerűen a történetírás narrativitásának Hayden White-től unalomig idézett tételére kell gondolnunk, hanem éppen arra a minőségi különbségre, amely tudományos és irodalmi történetmondás narrativitása között mutatkozik: az irodalom *egységes, értékszempontokkal telített*, egyénített szereplői révén *átélhető* történetet alkot, s ezáltal részvételre készítet. A hatástényezők közül a történet egysége a legszembevetőbb: Lajtai az őstörténet kapcsán emeli ki, hogy a történettudomány problémafelvető, ellentmondásokat tudatosító módszerével szemben a tankönyvek az „értelemkoherencia” megvalósítására törekcsenek; „a bennük megszólaló őstörténet-diskurzus” így „inkább a népnyelvű szépirodalom szintézisalkotó produktumaival vethető egybe (413–414.). Lajtai azt is kimutatja, hogy a történelemtankönyvek és az irodalom ilyenfajta kapcsolata nem egyszerűen a modernizálódó társadalom strukturális párhuzamain alapul. Bár a hatáselvűséget — általában a tudás emberformáló szerepét —, amely ott volt még a literatúra differenciálatlan fogalmában, elvileg az irodalom örökölte meg, a történelemtankönyvek is az „örökösök” közé tartoznak. A literatúra korába tartozó előzmények közül Lajtai megfigyelése szerint a történelmi tárgyú iskoladramáknak van kiemelkedő jelentőségük (187–188.). Jellemző, hogy a literatúra hatáskeltő költői arzenáljából a verses forma is feltűnik; Losontzi István a vármegyék nevezetesebb helységeit, Rajcsányi János tankönyve mottóit foglalja versbe, mivelhogy (mint Losontzi egy lábjegyzetben közli) „a gyermekek a’ ritmizálásban gyönyörködnek”; Ketskeméti Zsigmond egész tankönyvét versbe szedte (307.).

Ez tehát az a sajátos köztés helyzet, amely feljogosítja Lajtait, hogy mind elméleti, mind történeti-módszertani tekintetben az irodalomtudomány eljárásaival egészítse ki a szoros értelemben vett historiográfiai metódusokat. Elméleti téren elsősorban Gérard Genette transztextualitás-elmélete volt segítségé-

re, történeti vonatkozásban pedig azok a leírások, amelyek a nemzeti irodalom koncepcióira és azok változásaira irányulnak.

A genette-i módszer, amely szövegek kölcsönhatását vizsgálja, nagyrészt a tankönyvszövegek hatáskeltő mechanizmusainak feltárását szolgálja. Igaz ez a tankönyvszövegekkel közvetlenül érintkező paratextusok (cím, mottó, lábjegyzet) többségére, újszerű eredményei azonban leginkább abban mutatkoznak meg, hogy lehetővé teszi a nemzeti-történelmi tárgyú irodalmi vendégszövegek és a tankönyv saját történet-elbeszélése közötti viszony megértését. Eszerint a történelmi leírásokat az irodalmi szövegidézetek töltik fel érzelmi-erkölcsi tartalmakkal; „A szépirodalmi művekből vett idézeteknek fontos didaktikai szerepük volt a nemzet múltjával azonosulás érzelmi motivációjának megalapozásában” (300). Ez odáig megy, hogy ha egy tankönyv újabb kiadásában lecserélték a költőktől vett mottókat, akár az egész tankönyv hatása megváltozhatott (281.). A nemzetfogalom változásával összefüggő átrendeződés is jól lemérhető azon, hogy a haza fogalmához kötődő antik irodalmi szövegeket „mindinkább a kortárs vagy közelmúltbeli magyar költeményekből vett mottók, majd vendégszöveg formáját öltő egyéb idézetek” váltják fel (21.). A genettei-i módszer egyébként az esztétörténeti vizsgálódáson belül is jól kamatozik – legyen szó akár a különböző politikai nyelvek beszüremkedésének megfigyeléséről és ennek leírásáról (21.), akár a tankönyvek történettudományi tájékozódását jelző lábjegyzeteiről (292. skk.).

A tankönyvek narratívái és a bennük felhasznált irodalmi szövegek zavaratlan illeszkedése ugyanakkor az irodalom és a tankönyvek nemzetdiskurzusának alakulása közti lényegi összefüggésre is ráirányította Lajtai figyelmét. Az irodalomtörténet-írás a történész Szűcs Jenő kezdeményezése nyomán három mintázat, az államközösségi, az eredetközösségi és a hagyományközösségi interferenciájaként írta le a 19. századi magyar irodalom nemzetdiskurzusának alakulástörténetét, Lajtai tehát mintegy visszaveszi e fogalmakat a történetírás — pontosabban: a történelemtankönyvek — nemzetdiskurzusának tipológiai elemzése számára, amikor ezeket a fogalmakat használja.

Lajtai megfigyelése szerint az eredetnarratíva megalkotására/érvényesítésére irányuló törekvések között mind az irodalomban, mind a tankönyvekben világosan elkülönülnek az *eredetközösségi* szemléletű — az ősi eredet valamelyik változatát tényként elfogadó — szövegek (Dugonics: *Etelka*, Vörösmarty: *Zalán futása*, Toldy Ferenc: *A magyar költészet története*, a Losonczy-féle *Hármas Kis Tükör* korai kiadásai) azoktól a *hagyományközösségi* logikájú szövegektől, amelyek nem a tényeket, hanem az eredethagyomány közösségi fennmaradását veszik alapul – Arany Jánostól Horváth Mihályig. Ami Horváthot illeti, Lajtai pontosan regisztrálja hagyományszemléletének herderi indíttatását és Kölcseyhez fűződő kapcsolatait (419–420., 427. – megemlítem, hogy Horváth itt idézett 1847-es szövege viszont Arany 1850-es évek közepén írt, *Naiv eposzunk* című dolgozatának lehetett előzménye).

Az irodalom és a tankönyvek nemzetdiskurzusának érintkezése alighanem abban a hatásban kulminál, amelyet a nemzeti irodalom hagyományközösségi paradigmáját kezdeményező Kölcsey Ferenc gyakorolt Pulszky Ferencre. Pulszky az

Eszmék Magyarország története philosophiájához című 1838–39-es cikksorozatában a kollektív emlékezeten alapuló, organikus — autopoietikusan — vagyis az idegen hatást asszimiláló, önmagát építő módon — kifejlődő nemzet fogalmát alkotta meg (147–155.; a dolog érdekessége, hogy Kölcsey és Pulszky egyaránt annak a Friedrich Schlegelnek egy-egy 1810-es évek elején írt művére támaszkodott, aki ebben az időben — szakítva univerzalista koraromantikus felfogásával — már a nemzeti múlt felé tájékozódott).

De Lajtai elemzésében ez a hármas nemzetfogalom-tipológia teszi láthatóvá a központi oktatáspolitikai és a történelemtanítás gyakorlata közt feszülő, szinte beláthatatlan következményekkel járó ellentmondást is. Míg a *Ratio Educationis* az államközösségi elv, az alattvalói patriotizmus, a „birodalmi horizontú hazaszeretet” erősödését várta a történelemoktatástól, a tankönyvek egyre határozottabban az eredet-, s még inkább hagyományközösségeként értett nemzet tagjaivá kívánták nevelni az „ifjú polgárokat” (392. skk.). A különbség az alapfogalmakig hat, hiszen a történelemtanítás előírásait tartalmazó rendeletek a *haza* vagy az *ország*, a tankönyvek viszont a *nemzet* történelmét tekintették az oktatás tárgyának (395.). Lajtai szellemesen mutatja be, hogyan „esik áldozatul” akár az osztrák császárhimnusz, a *Gotterhalte* is ennek az ellentmondásnak; a *Hármas Kis Tükör* 1849–50-es kiadásának szövegében nyoma sincs császárnak; a „Magyarok királyá”-ról szól, akinek az „édes Nemzetünket” vezérlő „magyarok szent Istene” van segítségére (322.).

Lajtai egyébként szemléletes példákon mutatja meg, hogy a három nemzetfelfogás — az államközösségi, az eredetközösségi és a hagyományközösségi — ideáltípusok, amelyek tiszta formában nem fordulnak elő, de kimutatható, melyikük dominál egy-egy szövegben (506–507.).

A fogalomhármas ugyanakkor nem csupán elemeinek egymáshoz való viszonyában kap értelmet, de egyúttal egy átfogó fogalomtörténeti koncepcióba is beilleszkedik. Lajtai a nemzet fogalmának nem egy adott szemantikai struktúráját kívánja leírni, hanem azt a folyamatot, amelyen ez a struktúra a vizsgált időszakban átment. Ez a koncepció abból az állásfoglalásból nő ki, amelyet Lajtai a mai tudományos nemzetdiskurzusok — a perennialisták, modernisták és etnoszimbolisták — jól ismert vitájában képvisel. Szerzőnk — Anthony D. Smith értelmezését követve — úgy ítéli meg, hogy a perennialisták és a modernisták ellentéte azért feloldhatatlan, mert előfeltevéseik, fogalmaik és módszereik összemérhetetlenek. A közvetítést az az etnoszimbolista felfogás jelentheti, „amely egyfelől elismeri a nacionalizmus kritériumai szerint definiált nemzet modernségét, másfelől elválaszthatatlannak tekinti politikai-kulturális előképe, a reflektálatlan kategóriákon már szintén túlmutató *etnikum* szimbólumrendszerétől” (30.). Lajtai számára azért nélkülözhetetlen az utóbbi, mert „a nemzetre vonatkozó diszkurzív univerzum sokszorta tágabb, mint a nacionalista doktrinális mag által keltett. [...] [A] nemzetre vonatkozó diszkurzív tapasztalatok évszázadokkal, esetenként évezredekkel is megelőzhetik a nacionalista beszédmódok kialakulását, regionális és globális elterjedését.” (28–29.) Jegyezzük meg: az etnikumok szimbólumrendszerét is tekintetbe vevő nemzetfogalom eleve feltételezi a nemzet irodalmi — és más, például képzőművészeti —

reprezentációjának tekintetbe vételét (utóbbit az egyetlen illusztrált tankönyv kiváló elemzése képviseli, 327–381.). Smith kiegyensúlyozott állásfoglalását szerzőnk Reinhart Koselleck szemantikai elemzésével egészíti ki, amely a nemzet- és népfogalom jelentésének alakulásában mind a folytonosság, mind a megszakítottság mozzanatát hangsúlyozza.

És ha már Kosellecknél tarunk, térjünk vissza a korszakküszöb tőle származó meghatározásához, amelynek konkrét pedagógiai implikációja is van. Koselleck ugyanis úgy látja, hogy az egységes és egyszeri történelem is tanít, de máshogy, mint a példatárat felvonultató cicerói „magistra vitae”. „Ha egyszer a történelem nem más, mint egyetlen nagyszabású rendezvény az emberi nem nevelésére, akkor természetes, hogy minden múltbeli példa erejét veszti. Az egyes tanulságok feloldódnak ebben a pedagógiai összrendezvényben” (Reinhart Koselleck: *Elmúlt jövő*, ford. Hidas Zoltán, Bp., Atlantisz, 2003, 65.). Maga a folyamat, az okok és a belőlük fakadó következmények sorozata — a haladás tapasztalata — segítik elő a Bildungsbürger nevelődését.

A tankönyvek túlnyomó többsége — bár Lajtai nyíltan nem kategorizálja őket ebből a szempontból — láthatólag az „előtt” kategóriájában maradnak — híven követve a *Ratio Educationis* útmutatását, amely idézi is a híres — a történelmet tanulságos példák soraként értelmező – cicerói szlogent. Jellemző, de nem egyedi Peregriny Elek meghatározása, amely „a történelem erkölcsi példatár szerepét emeli ki” (386.); Lajtaitól gazdag kínálatát kapjuk azoknak a történelem-meghatározásoknak, amelyek a nagy emberek, események követendő vagy éppen kerülendő példáján alapulnak. A hazai történelem időrendjét elemző fejezet ugyanakkor arról tanúskodik, hogy igazából három szerző lépte át a kosellecki korszakküszöböt: a református Budai Ézsaiás, a nyomdokain járó Péczely József, illetve a katolikus Horváth Mihály (még ha érvényesülnek is hasonló törekvések a „Magyarország hivatásáról” értekező vagy a könyvek befejezésében „a jelenbeli tapasztalati mező és a jövőbeli várakozási horizont közötti távolság”-ot megnyitó további szerzőknél, lásd 446–447., 508.).

Budainak már történelemdefiníciója is „a’ megesett dolgok eredetének, okainak, egymásból való függésének és folyásának kikeresése”-n alapul (386.), szemben az egyes események példaszerűségével. Ami pedig a kronológiát illeti, Budai szakít az uralkodó dinasztiák megszakított hármasságának külsőleges tagoló elvével; leírásában „három *eseménytörténeti* fordulópont osztja külön részekre a magyar történelem általa is hangsúlyozottan monolit kontinuitását: a mohácsi »veszedelem«, Buda visszavétele és az örökös királyság »Ausztriai ház« általi bevezetése” (402–403.).

Péczelynél a „történetiségelvű múltértelmezés” vezérfonala is megjelenik; Pulszky kezdeményezésével gyakorlatilag egy időben (1837-ben) „az »istváni paradigmaváltás« példáján keresztül tudja megragadni az autopoietikus kifejlődés összetett problematikáját” – azt a fejlődéskoncepciót tehát, amelynek mozgatórugóját (akárcsak Pulszknál) „a kívülről érkező hatások és a belső átalakulás által kialakult intézmények dialektikus egymásra következése és szerves egymásba fonódása jelenti” (488.).

Ezt a kezdeményezést Horváth Mihály 1840-es évek végén publikált tankönyve tetőzi be; a folyamatszerű történelem alapját nála már kifejezetten Pulszky Ferenc autopoietikus narratívája képezi. Horváthnak, állapítja meg Lajtai, semmilyen külsőleges eszközre nincs már szüksége ahhoz, hogy „a magyar történelmet egyfajta — jóllehet vargabetűktől sem mentes — immanens erkölcsi fejlődéstörténetként tárja olvasói elé” (445.). Ilyen vargabetűt — történeti dialektikát — tükröz II. József hatásának Horváth-féle elemzése; eszerint József elnemzetietlenítő politikája azért kedvező hatású, mert szembesítette a magyar nemességet saját nemzeti jellegének elvesztésével (503–504.).

Jegyezzük meg: ha a modern értelemben vett történelem folyamatszerűségét biztosító „epikus egység” — ahogyan Niebuhr nevezte (Koselleck, *i. m.*, 59.) — ismételt és új formában vetette fel a tudományos történetírás narratívításának kényes kérdését, ebből megint a történelemtankönyvek „jöttek ki jól”: nem kellett módszertani skrupulusokkal küszködniük, mint a történettudománynak, amely ezúttal maga kínálta fel a történelem elbeszélésének és befogadásának alapjául szolgáló egységes epikus struktúrát. Ugyanakkor a tudományos történetírás és a történelemtankönyv különbsége azután is megmarad, hogy maga a történetírás is „epizálódik”: az értékszemponatokon alapuló hatás, amely Budai, Péczely vagy Horváth tankönyvében érvényesül, továbbra is az irodalomra jellemző szövegalakítási módokat feltételez.

Befejezésül hadd kanyarodjak vissza kiinduló szempontomhoz. Jelenleg éppen a kultúratudományos divathullám hátán lovagolunk, mégis elenyésző azoknak a humán tudósoknak a száma, akik a komolyan veszik, hogy tudományáguk immár nem művelhető a maga diszciplináris elszigeteltségében. Hogy hogyan is kell egy humán tudományt kultúratudományos interdiszciplinaritással művelni, arra jó szívvel ajánlom követendő példaként Lajtai L. László könyvét minden, humán tudományt művelő kollégámnak.

LAJTAI LÁSZLÓ: „MAGYAR NEMZET VAGYOK” (I AM THE HUNGARIAN NATION)

by S. Varga Pál
(Abstract)

Examining the Hungarian history school-books written at the end of the 18th century and in the first half of the 19th, László L. Lajtai found himself on the very threshold of a new era, and not only in the sense of the theories of Foucault and Koselleck, but also in that of Niklas Luhmann, who dates precisely to this period the beginning of modern societies organised along various separate functions. The importance of this observation for the book of Lajtai resides in the fact that history school-books, belonging as they do to the functional sub-system of education, are structurally connected not only to the science of history but also to literature. In the first place this manifests itself in the function of making an impression. Lajtai, using the Genettian method of literary transtextuality, demonstrates that the impressive function of school-books is concentrated in literary quotations and mottos; but they are related to literary texts by the fact that they constitute unified, value-loaded and reliable stories. The relation culminates in the discourse about the nation itself; the dispute between concepts of community in terms of state, origin or tradition, which goes on in literature, pervades the school-books as well. In the historical overview of textbooks Koselleck's epochal threshold is also given a role: while books on the other side of the divide, in accord with the idea of the *Ratio Educationis* – still represent the view of „historia est magistra vitae”, the best pieces of later books present history as a process, entrusting its teaching potential on an „immanent story of moral evolution”.

TÖRTÉNETI IRODALOM

EGYHÁZ, TÁRSADALOM ÉS MŰVELŐDÉS BOD PÉTER (1712–1769) KORÁBAN

A nagyenyedi és magyarigeni „Bod Péter háromszáz éve” konferencia (2012. május 2–3.) tanulmánykötete

Szerkesztette: Gudor Botond, Kurucz György, Sepsi Enikő

Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 317 o.

Konferenciával és annak előadásait szerkesztett formában tartalmazó, méltó ünnepi kötet emlékezett meg a történész, egyháztörténész, könyvtáros, levéltáros szakma az enciklopédikus műveltségű erdélyi tudós, a magyar művelődéstörténet kiemelkedő alakja, Bod Péter református lelkész születésének háromszázadik évfordulójáról. A kétnapos konferenciát a nagyenyedi Bethlen Gábor Kollégium dísztermében és a magyarigeni református templomban rendezte meg több társszervező, a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, a Magyarigeni Református Egyház-közösség, a sepsiszentgyörgyi Bod Péter Megyei Könyvtár, Kovászna Megye Tanácsa, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Gyulafehérvári Egyetem Történettudományi Kutatóintézete, a budapesti Bethlen Gábor Alap támogatásával. Nemcsak a rendezők stáblistája illusztris, hanem a résztvevőké is, hiszen romániai és magyarországi egyetemi oktatók, kutatók, de külföldi intézmények, köztük svájci, hollandiai, angliai kutatóintézetek szakemberei alkotják.

A három nagy tematikai egységbe (I. Az enyedi alma mater vonzásában; II. Bod Péter életkörülményei és lelkési szolgálata; III. Bod Péter a tudós) sorolt tanulmányok a 18. század sajátos történeti, egyház- és művelődéstörténeti mozzanatait, jellemzőit tárják fel és mutatják be a levéltári kutatásokon alapuló legújabb kutatási eredmények alapján. Ezek közül is azokat, melyek az egykori enyedi diák, majd leideni peregrinus, utóbb református lelkész műveltségét, mentalitását, lelkési szolgálatát, életkörülményeit, tudományos tevékenységét meghatározták. A módszer, illetve megközelítési mód célravezető volt, hiszen sikerült a tudós lelkész tevékenységét korának összetett művelődés- és egyháztörténeti viszonyainak összefüggésrendszerében értelmezni: Bod Péter nagyformátumú életműve a maga teljességében és sokszínűségében mutatkozik meg. A tanulmányok nagyobbik része szorosan foglalkozik munkásságával, változatos tematikai megközelítésben. Ennek forrása, ahogyan azt a szerkesztők a kötet előszavában megfogalmazták, éppen magas szintű irodalomtörténeti vagy jogi — tegyük hozzá: történeti, egyháztörténeti — műveltségre volt, valamint sokrétű érdeklődése, többek között botanikai, kertészeti, kartográfiai ismeretei.

Már a kötet külső borítója is újdonságot jelent és a kuriozitást tükrözi: Bod Péter nemrégiben előkerült, címerrel díszített, korabeli, eredetileg a kolozsvári Bánffy-palotában működő Szépművészeti Múzeumban lappangó, színes portréjának felhasználásával készült. A kiadvány belső képe: szerkesztése, tagolása, puritán tipográfiája, áttekinthető szövegtükre is méltán szolgálja az ünnepi célkitűzést. Illusztrációinak minőségéről, azok egyenetlen színvonaláról, ugyanakkor sajnos ez nem mondható el, mert elsősorban a fekete-fehér térképek közül nem egy kivehetetlen és emiatt értelmezhetetlen (különösen a 244–248. oldal térképei) – a kötet megérdemelt volna sokkal színvonalasabb illusztrációkat is.

Az első és legterjedelmesebb tematikai egység — mely önmagában a kiadvány majdnem felét teszi ki és kilenc szerző írását tartalmazza — Bod Péter korának erdélyi vallási, valláspolitikai, művelődéstörténeti, intézménytörténeti viszonyaival, valamint az európai protestáns egyetemekre irányuló 17–18. századi erdélyi peregrináció jellemzőivel, sajátosságaival foglalkozik.

Kurucz György a 18. századi magyarországi és erdélyi református egyház angol diplomáciai kezdeményezéseit tárta föl *A Carolina Resolutio és a protestáns vallásgyakorlat...* című tanulmányában. Megállapítja: a Rákóczi-szabadságharcnál éles határvonal húzódik a korábbi évszázadokhoz képest a Habsburgok kormányzati, adminisztratív és a római katolikus egyházpolitikai megnyilvánulásainak vonatkozásában. Vitathatatlan ugyanis, hogy Rákóczi egyházpolitikájának eredményei a szabadságharc folyamán a magyar protestánsok célkitűzéseit egy egységes európai konf-

protestánsok ellen hozott intézkedéseiről beszámolva. A tudós azonban nemcsak Zürich és Nagyenyed között létesített kapcsolatot, hanem egy olyan viszonyrendszert is kialakított tudóskollégáival, melynek jóvoltából 1800-ig Svájcban mintegy hetven nagyenyedi diák tanulhatott.

Hegyí Ádám a másik nagy svájci szellemi központ, a bázeli értelmiség ismereteit tárta föl a nagyenyedi kollégiumról a 18. században, illetve azt, hogy milyen szerepet játszott a bázeli egyetem az enyedi diákok támogatásában. Bazel a 18. században az egyik legfontosabb „peregrinációs célpontnak” számított a magyar protestáns értelmiség körében, mintegy 215 diák beiratkozásáról vannak adatok. Bár a nagyenyedi diákságnak csak töredéke jutott el a svájci egyetemre, az 1760-as években egy egységes jellemzőkkel rendelkező erdélyi diákcsoport tanult ott. Hegyí Ádám aprólékos kutatással tárta föl, kik tartoztak ebbe a csoportba és melyek ezek a fontos jellemzők. A csoport tagjai eszerint erdélyi főnemesi családokból származtak, s nagyjából azonos időben jogot tanultak, tagjai a három Teleki gróf: József, Sámuel és Ádám, valamint gróf Bethlen Farkas, Toldalagi László báró és Rhédei Ádám gróf. E kör tagjai közül Teleki Sándornak és Sámuelnek, de rajtuk kívül Pápai Páriz Imrének, Kovács Józsefnek azután központi szerepe volt az iskola külföldi támogatásának szervezésében, a peregrinus diákok ösztöndíjainak megszerzésében. Főleg utóbbiak törekvéseinek eredménye volt az is, hogy sikerült ébren tartani a bázeli kanton, a zürichi egyház és általában a svájci értelmiség figyelmét a magyarországi protestánsok irányába.

A peregrináció témakörének harmadik dolgozatában Bozzay Réka az erdélyi diákok 17–18. századi egyetemjárását vizsgálta a leideni egyetemen. Ebben az időszakban összesen 655 magyar diák iratkozott be, melyből legalább 260-an voltak erdélyiek. Korrekt, konkrét statisztikai adatokra és a fennmaradt misszilis forrásokra támaszkodó példákra épített analízisének végkövetkeztetése, hogy Leiden igen fontos szerepet töltött be az erdélyi és magyarországi diákok peregrinációjában, s jelentősége e téren 1793 után csökkent, ami Hollandia francia megszállásának volt köszönhető, valamint a németországi egyetemek egyre népszerűbbé válásának.

A következő három tanulmány konkrétan a nagyenyedi kollégiumban folyó szellemi életéről, annak tanáiról, s magáról a kollégium történetéről szól. Nagy Levente egy nagyon érdekes párhuzamot von a kollégium két híres tanára, Nadányi János és Pápai Páriz Ferenc tanársága között, akiknek szakmai hírnevét később Bod Péter is öregbítette. Módszere célravezető, hiszen a párhuzamba állítással több szempontból tudja tevékenységüket értékelni, mintha külön-külön portrét rajzolt volna róluk. A két, külföldi akadémiákat megjáró, kiváló tudós-tanár sorsában az volt a közös, hogy mindkettőjük ellen „komolyabb diákelégedetlenség nyilvánult meg”. Nagy Levente ennek okát abban látja, hogy a diákok természetes módon igyekeztek ellenállni a 16–17. században Európa-szerte egyházi és társadalmi szinten egyaránt megnyilvánuló fegyelmezési elméletnek és gyakorlatnak, melynek szellemiségét a két tudós Nagyenyeden is alkalmazni próbálta. Krizsbai Jenő Ajtai Abód Mihály kimagasló tanáregyéniségének portréját rajzolta meg, aki oktató, nevelő és iskolaszervező tevékenységének köszönhetően tűnt ki kollégái közül a 18. század derekán. Ajtai tanárságának idején kezdődött el egyfelől a kollégium anyagi és szellemi föllendülése, melynek alapját ő teremtette meg a gazdasági alapok megszilárdításával. Másrészt 1748-ban vezetésével elkészült egy egységes kollégiumi tanterv (*Methodus Studiorum*), s gazdag könyvtárat szervezett. Mindezt Bod Péter leírásaiból tudjuk meg, valamint azt is, hogy nemcsak szervezőképessége miatt tisztelték kollégái és diákjai, hanem többek között bámulatba ejtő természet-tudományos és történeti ismeretei miatt is.

Rácz Emese Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi kollégiumtörténete kéziratos forrásainak nyomába eredt. Maga a mű nem ismeretlen a szakemberek számára, ugyanakkor a kézirat pontos leírása, keletkezéstörténete, datálása, a fennmaradt kéziratos példányok egymáshoz való viszonya, de még a szerzőség kérdése is feltáratlan volt eddig. Mindennek körülményeit aprólékos szakértelemmel tisztázza a szerző, és meggyőző érveket sorakoztat föl Pápai szerzőségét illetően is. Eszerint a kézirat valamikor 1704–1707 között keletkezett, 18 lap terjedelmű, autográf. Lelőhelye a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kemény József gyűjteménye, hasonmását nagyenyedi Bethlen Könyvtárban őrzik. Rácz Emese tanulmányában a kéziratot tartalmi szempontból is részletesen bemutatja: felépítését, s a kéziratban közölt kollégiumi levelezést, benne Pápai levélváltását az Odera-frankfurti stipendium ügyében. Mindennek azért is van nagy jelentősége, mert Bod Péter református egyháztörténetének megírásakor beépítette sajátjába Pápai e munkáját, amely a rendszeres iskolatörténet-írás és egyháztörténetírás első erdélyi alkotásának tekinthető.

A kötet első nagy tematikai egysége Viczián István tanulmányával zárul, aki annak a nagyon érdekes jelenségnek eredt a nyomába, mely szerint látványosan megnőtt a 18. század végén németországi egyetemeken járt erdélyi diákok ásványtan iránti érdeklődése. Teleki Sámuel és Domo-

kos, Antal János, Bethlen Elek, Gyarmathi Sámuel és Fogarasi Sámuel érdeklődésének közös vonása ugyanis a felvilágosodás egyik eszményképének tárgyi jelenségei iránti fogékonysága, az ásványok aprólékos ismerete és gyűjtése volt. Mindez azonban nemcsak egyfajta Németországból kiinduló „divathóbort” volt, hanem egy önmagán túlmutató tudománytörténeti és művelődéstörténeti jelenségre utal: a gyűjtők részéről nem pusztán csak érdeklődés tárgya, hanem a tudományos levelezés, a németországi professzorokkal, sőt, arisztokrata körökkel fenntartott kapcsolatok egyik alappillére.

A kötet második nagy fejezetének tanulmányai már konkrétan Bod Péter életkörülményeiről és lelkési szolgálatáról szólnak. Feiszt György a tudós családi nemességének és címerének ered nyomába, melynek körülményeit rekonstruálja. Csoma Zsigmond rendhagyó aspektusból vizsgálja Bod Péter Önéletírását: a református lelkész minden jel szerint folyamatosan végzett időjárás feljegyzéseket, s ezeket, valamint gazdaság- és természetföldrajzi megfigyeléseit beépítette abba. Üdvözlendő, hogy a történeti ökológia tudományának elemzési szempontjait felhasználva Csoma Zsigmond ráirányítja figyelmünket Bod Péter mentalitásának egyik alapvető vonására: sokrétű látásmódjára, hiszen a „gazdálkodó lelkész” megfigyelései egyaránt fontos forrásai a korabeli történeti, éghajlat-történeti, gazdaságtörténeti kutatásoknak, de a néprajznak és a népi gyógyítást kutató orvostörténetnek is.

Veres László Bod Péter 1743–1749 közti felhévizi szolgálatának történetét, körülményeit tárja elénk a lelkész nyomtatásban megjelent munkái, valamint egy újonnan feltárt kéziratos forrás, az Olthévízi Református Egyházközség tulajdonában lévő, a lelkészek által hivatalból vezetett napló alapján. Bod Péter három éves hollandiai tartózkodása után Bethlen Kata meghívására vállalta el az olthévízi udvari szolgálatot. Veres László részletesen leírja ennek a hat éves szolgálatnak a történetét, a lelkész feladatait, szól az ebben az időszakban zajló építkezésekről. Ez az időszak ugyanakkor az elmélyülés és a tudományos munka, a *Szent Írás Értelmére Vezérlő Magyar Leksikon*, a *Szent Bibliának Históriaja* című művek megírásának időszaka is. – A felhévizi szolgálatot a magyarigeni húsz éves szolgálat követte, melynek legfontosabb körülményeit Gudor Kund Botod foglalta össze. Ennek egyik területe az a nagyarányú építkezés, melynek következtében a település és környéke mintegy szakrális központtá vált. Az *Igeni Református Egyház Diáriuma* alapján a szerző sorra veszi az építkezéseket, mely keretet ad további mondanivalójának: Bod Péter környezete, életkörülményei ismerettségének, lelkési tevékenysége, társadalmi élete, gazdálkodása, mindennapi életvitele, családi viszonyai, tudományos tevékenysége bemutatásának.

A 18. századi értelmiségi és tudós létforma alapvető megnyilvánulása volt a levelezés. Dáné Hedvig a prózai levél műfajának jellegzetességeit kutatva jutott el Bod Péter Cserei Mihályhoz írt missziliseihez. Egybegyűjti, körülhatárolja forrásbázisát, kutatástörténeti összefoglalót ad, majd azt a kérdést exponálja, hogy mit is jelentett Bod Péter számára a levélírás: szükséges létformát, mind a magánéletében, mind pedig közéleti tevékenysége, tudományos kapcsolattartásának szempontjából. Az írás nagy érdeme, hogy közli Bod Csereihez írt eddig két ismeretlen levelét. Sajnos a forrásközlés tipológiailag nem tökéletes (184–188.), a behúzások következtelensége zavaró. Nem világosak a szövegek közlés elvei, illetve nem közli azokat a szerző, ezért némi fejtörést okoz, hogy például mikor találkozzunk bizonytalan olvasattal (talán zárójelbe tett kérdőjel utal erre). A rövidítéseket minden bizonnyal saját betoldásként kapcsos zárójelben oldja föl, a 188. oldal „s al./Tit.:” és „N.ajtán” rövidítése, valamint a hónapok nevei azonban feloldatlanok maradtak.

Györfi Dénes *Bod Péter újratemetése* című közleménye a kultusztörténeti írások sorába tartozik. Az eddigi feltárt kútfők alapján először Bod Péter elhalálzásának dátumát igyekszik meghatározni, amit eddigi ismereteink szerint nem lehet pontosan tudni, 1769. március 8-án vagy 9-én történt. Újratemetése — melynek körülményeit a szerző részletesen leírja — úgy vélem, egy olyan szerves folyamatba illeszkedik, melynek során a korabeli magyar politikai vezetés nagy, országos esemény szintjére emelte történelmi és politikai nagyságok temetését, illetve hamvaik újratemetését a történeti tudatformálás és politikai befolyásolás céljából (lásd pl. Kossuth Lajos temetése, II. Rákóczi Ferenc és bujdosótársai, Thököly Imre hamvainak hazahozatala). Bod Péter esetében mindez egy magyarigeni emlékoszlop felállításának tervével indult (1905), s egy méltó emlékmű felállítása mellett a Bod Péter születésének 200. évfordulójára tervezett ünnepség tervével folytatódott (1912). Ennek folyományaként került sor sírjának azonosítására, hamvainak feltárására és a református templom melletti újratemetésére. A szervezők az újratemetést országos szintű eseményként kívánták prezentálni, de megkésve küldték szét a nagyszámú meghívót Erdély és Magyarország valamennyi fontos tudományos, irodalmi, közművelődési, társadalmi intézményének, s emiatt nem minden meghívott képviseltette magát. Györfi Dénes leírása alapján úgy tűnik, a hamvak újratemetésének ünnepsége is oly módon zajlott, ahogyan az ország-

gos, hasonló kultusz-kialakító, kultusz-formáló megmozdulások: szónoklatok hangzottak el, énekkar szerepelt, természetesen elhangzott a Hymnus és a Szózat, s ünnepi díszkiadvány (ún. történelmi vázlat) is készült, ami Bartók Dénes magyarigeni református lelkipásztor munkája. Bár a tanulmányból sajnos nem derül ki, hogy miért nem elégedtek meg a szervezők az előzetes tervvel, ti. az emlékmű, illetve emlékoszlop állításával, s hogy ki kezdeményezte az exhumálást és az újratemetést, annyit a leírtakból sejthetünk, hogy esetleg Bodrogi János történelem tanár ötlete lehetett, aki méltó emléket és síremléket kívánt állítani ily módon Bod Péternek. Mindez elérte célját: a magyarigeni síremlék a Bod-kultusz kiindulópontjává, legfontosabb színterévé vált.

A tanulmánykötet harmadik nagy tematikai egysége a Bod Péter tudományos pályafutásának a közelmúltban feltárt fontosabb új eredményeit feltáró írásokat tartalmazza. Bellágh Rózsa Bod Péter irodalomtörténet-írói tevékenységének forrásai közül a *Magyar Athenas* forrásait, létrejöttének körülményeit tárta föl és méltatta, elhelyezve a művet a korabeli európai irodalomtörténet-írás koordinátái között. Fabiny Tibor egy másik Bod Péter alkotást elemzett, 1746-os tipológiai és emblematikai *Magyar Leksikonját*, melyben a fogalmi meghatározások után a szerző bemutatja a mű teológiai hátterét, majd részletesen sorra veszi a tipológia (mint látásmód, azaz a hitre, reményre és a vízióra, vagyis a bibliai alapokon álló jövőkép víziójára vonatkozó megjelenési formák) megnyilvánulásait Bod Péter művében, ezt követően pedig a tudós lelkész emblematikus gondolkodásmódjának vetületeit. Gróf László Bod Pétert mint az első magyar nyelvű világrész-térképek megjelentetőjét mutatja be, melynek lapjait George Matthaus Seutter *Atlas Novus*áról másolta, ám annak feliratait magyar nyelven írta, s mindezt egyháztörténeti munkájának (*Az Isten Vitézkedő Anyaszentegyháza...*, Bazel, 1760, 1777.) illusztrálására szánta. Gróf László aprólékosan tárja elénk a mű megszületésének és kiadásainak történetét, majd kartográfiai leírást ad a térképekről, egybevetve azokat a forrásmű, Seutter atlaszának szelvényeivel. Ezt követően Gróf László kitágítja a kutatás horizontját: annak a nagy munkának az eredményeit foglalja össze, mely a mű fennmaradt közgyűjteményi példányai összegyűjtésének eredményeképpen született. Statisztikai elemzésekkel megállapítja, hogy a második kiadás kb. 250 példányban jelent meg, nem minden kötetben voltak térképszelvények, s a két kiadás példányai nem Erdélyben, hanem a mai Magyarország területén maradtak fenn nagyobb számban. Itt jegyzem meg, hogy mivel külföldi nagyobb könyvtárakban — kivéve a British Lybraryt — egyetlen példány sem maradt fenn, indokolt lett volna a tanulmányban jelezni, hogy Bod Péter művét minden valószínűség szerint a 18. századi Magyarország határain kívül nem terjesztették, vagyis művét nem az európai közönségnek, tudósoknak, diákoknak, hanem a hazaiaknak szánta. Ezt támasztja alá a fennmaradt térképek mai országonkénti megoszlása is, valamint a magyar nyelvű kolofon („Ki adatott Basileában: Im-Hof Rodolf János által, 1760.”)

Gudor Kund Botond *Kartográfia, történelem és eredetkutatás Bod Péter (1712–1769) térképében* című precíz, ötletgazdag, kiváló megfigyeléseket tartalmazó tanulmánya a kötet kiemelkedő írásaként gyakorlatilag Bod Péter életművét a korabeli európai, magyarországi és erdélyi térképészet-történetben helyezi el. Rendkívül fontos megállapítása, hogy Bod Péter „felismerte a földrajztudomány hasznosságát és szükségszerűségét egy modern történelmi értékelés kialakításában”. – Véleményem szerint nem Bod Péter volt az első, aki ezt felismerte, hanem Bél Mátyás, akinek jelentőségét a korabeli magyarországi történeti kartográfia tudományágát illetően is a szerző amúgy nagyon helyesen mutatja be, s aki Tomka-Szászky Jánossal és Mikoviny Sámuellel együtt e tudományt Magyarországon európai színvonalon művelte, ahogyan erre a szerző maga is rámutat. A „Tudós triász”, ahogyan Gudor Botond nevezi őket, egy olyan komplex összefüggérendszerben vizsgálta Magyarország történetét (kartográfiai, néprajzi koordináták, mindez helyi, országos és regionális szinten egyidejűleg), amely Bod Péter számára ismert volt, s az előmunkálatok során kritikai szempontú, megfelelő kiindulási alapot jelentettek. Gudor Botond kimutatja továbbá, hogy Bod Péter helyenként átvette és sikeresen alkalmazta Bél Mátyás és köre államelméleti iskolájának „tudományarzenálját”. Ezt követően kerül sor a tanulmányban a térképszelvények nagyon alapos, korrekt elemzésére. Az elemzés során felmerülő témák közül talán a legizgalmasabb a magyarok eredettörténetének kartográfiai-történeti vetületei. Bod Péter az eredetvizsgálat során a földrajzi nevek tekintetében is felhasználta elődei geopolitikai-történeti ismereteit, ő volt az első ugyanakkor, aki a magyarok vándorlását összefoglalóan ábrázolta az Ural hegyégtől a Kárpát-medencéig.

A szerkesztők minden bizonnyal Verók Attila Martin Schmeizelről, a historia litteraria egy másik művelőjének Czvittinger-kötetéről szóló írásának közlésével kívánták ráirányítani a figyelmet Bod Péter irodalomtörténeti, tudománytörténeti forrásait feltárásának szükségességére, jelenségeire.

Schmeizel ugyanis Czvittinger *Specimen Hungariae literatae* (Frankfurt–Leipzig, 1711.) című munkája nyomán egy irodalmi vagy tudóslexikon összeállítását tervezte, melynek gerincét az erdélyi magyar, szász és román írók jelentették volna. A tanulmány szerzője felteszi a kérdést: mennyiben tudott egy német anyanyelvű tudós hozzájárulni a historia litteraria, ezzel pedig a magyar művelődéstörténet népszerűsítéséhez a 18. század első felében? Mindez ugyanis véleménye szerint alapját jelentette Bod Péter *Magyar Athenas*ának. Feltárul a tanulmányban Schmeizel oktatói tevékenysége, melynek jelentősége a magyar művelődéstörténet szempontjából abban állt, hogy elsőként Európában generációkon át egyetemi szinten oktatta Magyarország és ezen belül Erdély történetét. Verók Attila egyben a 18. századi magyarországi forrásgyűjtés úttörőjét is tiszteli Schmeizelben. Annak feltárása azonban, hogy Schmeizel munkássága konkrétan hogyan hatott a *Magyar Athenas* szerzőjére, még további kutatásokat igényel.

A kötet záró tanulmánya, Egved Emese írása (*Gyulai Lajos Tymbaulese: A toldalék* címmel) Bod Péter sírvers-gyűjteményeinek, illetve *Hungarus Tymbaules* elnevezéssel illetett három műve percepciójának egyik látványos jelenségéről szól: Gyulai Lajos (1800–1857) gróf az egybekötött *Tymbaulesek* egyik példányába tiszta lapokat is bekötött és 1851-től folyamatosan újabb, epitáfium jellegű szövegekkel egészítette ki azokat – ezáltal egy sajátos, az irodalomtörténet- és a történetírás határán létrejött művet produkált.

A szerkesztők: Gudor Botond, Kurucz György és Sepsi Enikő tanulmánykötetükkel, mely angol nyelvű tartalmi összefoglalókat is tartalmaz, elérték céljukat: színvonalas, méltó ünnepi kiadványt készítették Bod Péter tiszteletére.

Kincses Katalin Mária

Nagy-L. István

A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREG 1765–1815

Szervezettörténet és létszámviszonyok

Pápa, 2013. 530 o.

Nagy-L. István hatalmas, trilógiának szánt vállalkozásának első kötetében mindenekelőtt az 1765–1815 (II. József társuralkodóságának kezdete és a Franciaország elleni koalíciós háborúk vége) közötti Habsburg Birodalom szabatosan császári-királyinak nevezett hadereje szervezeti- és fejlődéstörténetét mutatja be. Az előzményekre is utalva részletesen áttekinti a birodalmi hadvezetés hadászati- és harcászati gyakorlatának, továbbá hadkiegészítési- és hadszervezési rendszerének alakulását. Nem mellékesen az újabb kori osztrák és magyar, valamint nem kis részben a francia és angolszász hadtörténetírás nagy alakjainak aprómunkás forrásfeltáró hagyományát követve a magyarországi szakma ezen a területen fennállt régi adósságát is törleszti. Könyvészeti alapforrásként elsősorban Wrede monumentális munkáját (*Geschichte der k. u. k. Wehrmacht I–V 1898–1905*) felhasználva és helyenként korrigálva, az azóta született új eredményeket is beépítve, a számítógépes- és digitális technika lehetőségeinek kihasználásával tesz alapvetést. Impozáns bibliográfiai jegyzéke igazolja, hogy az említett művön túl sűrű hálóval merített a szakirodalomból, Lloydtól kezdve Károly főhercegen, Jominin és Clausewitzen át a kortárs szerzőkig és a legújabb internetes hivatkozásokig.

Gyűjtőköre természetesen az óriási elsődleges, főleg a bécsi Kriegsarchivban fellelhető levéltári forrásbázist is felöleli, nevezetesen az Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*), a Régi Tábori Akták (*Alte Feldakten*), az összefoglaló néven állománytáblák (*Musterlisten und Standestabellen*) körében számára leginkább használható állomány- és szolgálati főkimutatók (*Haupt Stand- und Dienstabellen*), továbbá a Nostitz-Rieneck udvari bizottság (*Hofkommission*) iratanyagát használta fel a szerző. Ezeket, a történelmi háttérrel és a hadügyi rendszert felvázoló, kutatói módszertanát bemutató bevezetést követően Nagy-L. István a könyv második fejezetében mintegy levéltári kalauzt szerkesztve, részletesen ismerteti.

A harmadik fejezet a szerző precizitását dicsérő, szisztematikusan sorjázó alfejezetekre bontva — az aprólékos tagolás a további részekre is érvényes — szervezettörténeti résszel kezdődik, sorba véve a Habsburg haderő fegyvernemeit, a gyalogságot, a lovasságot és a tüzérséget. Ezeken belül fejlődéstörténetében mutatja be a különböző csapattesteket és egyéb alakulatokat. Segít eligazodni a császári-királyi hadsereg nehezen átlátható struktúrájában, közérthető magya-

rázatain és összegzésein túl lehetőségeihez mérten alkalmazva a statisztika eszközeit. A szerző jól tudja, hogy ehhez a témához még a szakterületen alkotók nagy része is csak társalgási szinten ért, így a rengeteg adat és információ csoportosítása során valóban szükség volt erre a tájékoztatásra. Az előzményeket is érintve bemutatja az 1765–1815 közötti korszakalkotó félszáz esztendő Európa közepén egyensúlyozó állandósuló és tömegesedő császári-királyi hadseregét. II. (Nagy) Frigyes fénykorától Napóleon bukásáig kimerítően taglalja annak szervezését és szervezetét, valamint kiegészítését, beleszöve az éppen aktuális reformok tárgyalását is. A szakirodalomra támaszkodva nem mellékesen kitér a nagy ellenfél, Franciaország hadseregszervezésének párhuzamos vonulataira.

A Habsburg Birodalom, majd Osztrák Császárság haderejének sokoldalú elemzése során a békeévek és háborús csomópontok köré csoportosítva (említésre méltóak a tömör, de élvezetes csataleírások-elemzések), a negyedik fejezetben a magasabbegység-szervezet bemutatása keretében taglalja az ezredek felosztását, azokon belül a zászlóalj- és századszinteket. Kitér a hadi- és békelétszámokra, a rangfokozatok ismertetésére, viselőik feladataira, s megkísérel ma már kevésbé használt és bevett, vagy éppen elfeledett fogalmakat is bevezetni, ill. életre kelteni. A rövid csataelemzésekkel itt is érzékelteti, hogy a térkép- és írászta mellett szőtt elképzelések nem mindig ültethetőek át valóságos viszonyokra. A szerző bátran, de megfontoltan nyúl egyes rangfokozatok (ezt a szót tudatosan használja a rendfokozat helyett) elnevezésének szervezhetőbbé és tömörebbé, kifejezőbbé tételéhez. Meghonosítaná a vonalhadrend fogalmát, mint a vonalharcászatot alkalmazó hadsereg hadrendjét, úgy gondolom, indokoltan.

Az ötödik fejezetben korábbi gondolatmenetét tovább fűzve igazolja, hogy a császári-királyi haderő létszámának növelése révén a birodalom sokszor vert helyzetben is egyre fokozódó erőki-fejtésre és hatékonyságra volt képes, ami természetesen - kiemelve Károly főherceg kimagasló érdemeit - nem valósulhatott volna meg átgondolt reformok sorozata nélkül. A szerző hadtörténeti, hadtudományos fejtegetései során bőségesen hoz fel politikatörténeti következtetéseket is, például a magyarországi jakobinus mozgalommal kapcsolatban. Nagy-L. István könyvéből nem mellékesen egy magától adódó kérdéscsoportra, a magyar kutatókat régóta érdeklő problémára is választ kaphatunk, úgymint a magyar törzsterületek időszakonkénti (már amennyire a forráshézagok engedik) százalékos terhelésének arányára az ún. élőerő vonatkozásában. Ugyanez az összehasonlítás egyéb tartományok esetében is lehetségessé válik.

Az összegző hatodik fejezet, amely önálló tanulmányként is megállná a helyét azzal, hogy tömören ismét végigveszi és szintetizálja az eddig olvasottakat, voltaképpen felülről, egészében láttatja ezt a jól „összecemementezett” szellemi építményt, enyhítve kisebbségi érzetünket.

A hetedik fejezetben a kötet mintegy egynegyedét kitevő mellékletekként a szerző a források nyújtotta lehetőségek függvényében az eredeti nyilvántartások, azaz mustra- és ranglisták, állománytáblák és hadrendek százaiból aprólékos munkával visszaellenőrzött, majd számítógéppel rendszerezett pontos számsorokat és táblázatokat szerkeszt. Ide tartoznak egyrészt a béke- és háborús hadrendek, másrészt a kimutatások a hadsereglétszámoktól az alakulatok századlétszámaiig lemenően, a mindenkori változások feltüntetésével. Ennek hátulütője, hogy az olvasó részéről igen nagy elszántság szükséges végignézésükhöz és megértésükhöz, de szemléltetésre és további elemzésre, nem beszélve a felsőoktatásban történő felhasználásukról, kiválóan alkalmasak.

A nyolcadik fejezet az impozáns könyvészeti és levéltári forrástömeg felsorolása, ami a korszak kutatóinak is igen hasznos kiindulópontot, segítséget adhat.

Mérleget vonva tehát megállapítható, hogy Nagy-L. István műve hosszú szünet után az 1765–1815 közötti császári-királyi hadsereg szervezetének sokrétű, alaputatásokon nyugvó modern, új tudományos eredményeket felmutató feldolgozása. Külön érdeme, hogy magyar nyelven hasonló minőségű, oktatásra is alkalmas elemzés és összegzés tudomásom szerint nem hozzáférhető.

Mivel a munka csupán ötszáz példányban jelent meg, s sor kerülhet újabb kiadására, a recenzió „függelékeként” hadd tegyek néhány észrevételt. A korrektúrázás során jobban kellett volna ügyelni az elütésekre, nyomdai hibákra, kihagyásokra, melyek néhol csak bosszantóak, másutt azonban értelemzavaróak. Ilyen pl. Horstenu Horstrenauként a 25. o. 29. lábjegyzetében, Banclari Baclariként 26. o. 30. lábjegyzetében, Bagi Bagoként a 33. o. 1. lábjegyzetében, a Handlanger következő Handlagerként írása, a Melléklet gyalogsági táblázataiban szervezeti a szervezeti helyett. A 80. oldalon Krakkó helyett Karakkó csúszik be, ami létező helynév. A 185. o. 21. táblázatában Karaczay helyesen Karaiczay-ként írandó. Zavaró, hogy a 137–138. o. 11. táblázatában nem találjuk a szövegben említett Boér lövészcsapatot. Ezzel szemben a 142–143. o. két táblázatában is szerepel az

Anhalt-Zerbst szabadcsapat, bizonyára Wrede tévedésének átvételeként. Ugyanitt a Condé-légióról megemlíthető, hogy francia hadifoglyok között (Magyarországon is) is toboroztak soraiba.

A jóhiszemű recenzensnek is jólesik, ha beleköthet mégoly kevés fogalmi kérdésbe. A sokszor előforduló „front” szó használata ebben a korban, noha tudjuk, mire gondol a szerző, anakronisztikus és megtévesztő. A 41. oldal magyarázó szövegében először és utoljára bukkan fel a „tábori püspökség” fogalma, s ez általánosításokra adhat alkalmat, mivel tábori helynökség lenne a korrekt kifejezés. Párhuzam vonható a helytelen nemesi felkelés, ill. a helyes inszurrekció szóhasználattal, mint a 15. oldalon Nagy-L. utal rá. A privátkadétokat (41.) nem számíttam közlegényeknek, hiszen nem botozhatták őket, külön szállásuk volt, s egyenruha-kiegészítőik is megkülönböztették őket. A 219. oldalon a tüzérség törzsénél véleményem szerint nem matematika-professzor, hanem matematikatanár volt állományban. A fegyvernemnél maradván, a 221. oldalon a Kinsky tábornagy nem egyszerűen tüzérségi igazgató, hanem tüzérségi főigazgató. A 238. oldalon a „Schopper” hajóácsnak felelhet meg a hidászoknál. A munka a műhelyfázisban, míg eljutott eddig a jól szerkesztett, tetszetős és tartós könyvformátumig, észrevételeket kapott az „oláh” szóhasználat kényes volta miatt. Az esetleges olvasói bírálatoknak a szerző a 89. o. 260. lábjegyzetében elegánsan elejét veszi. Végül, a Bánát-Bánság elnevezésnél hagyjuk meg számára a jogot, hogy előbbi részesítse előnyben, csakúgy, mint minősítettebb esetként a szabados kifejezést használja az őrzető és a századoshadnagyot az alszázados helyett.

Lenkefi Ferenc

DIE PROTOKOLLE DES ÖSTERREICHISCHEN MINISTERRATES 1848–1867. II.

Abteilung: Das Ministerium Schwarzenberg. Bd. 5. 4. Juni 1851 – 5. April 1852.

Bearbeitet und eingeleitet von Thomas Kletečka und Anatol Schmied-Kowarzik.

Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2013. 739 o.

Az osztrák minisztertanácsi jegyzőkönyvek kiadásának munkálatai a finisbe értek. Az elmúlt évben megjelent a Felix zu Schwarzenberg herceg irányította minisztérium utolsó hónapjai üléseinek jegyzőkönyveit tartalmazó kötet is, amivel 1848-tól egészen 1861 februáráig egy megszakítással hozzáférhetővé váltak az e korszak kutatásához alapvető jelentőségű források. E kötet is Thomas Kletečka és Anatol Schmied-Kowarzik összeszokott szerzőpárosának gondozásában látott napvilágot a sorozatot jellemző gondos és megbízható filológiai munka nyomán, informatív jegyzetekkel, jól használható segédletekkel.

Az 1851 júniusa és decembere közötti félév kiemelt fontosságú volt a kormányzati politika formálódásában, hiszen a megelőző hónapok előkészületei után ekkor szánja el magát az uralkodó az 1849. március elején deklarált alkotmány felfüggesztésére, majd visszavonására az állampolgári alapjogokról ugyanakkor kinyilvánított uralkodói irattal együtt. Ezekben a hónapokban formálódott az 1851. december 31-i szilveszteri pátensben meghirdetett „tisztá monarchikus elv”, azaz az uralkodó személyében összpontosuló „osztatlan hatalomteljesség”, amit a történettudomány kevésbé metaforikusan uralkodói abszolutizmusként ismer. Ebben a formálódásban a vezető szerepet nem a miniszterek játszották, hanem az ambícióktól fűtött fiatal uralkodó és Karl Friedrich Kübeck báró, az uralkodó személyes tanácsadó testületként működő birodalmi tanács elnöke. A minisztertanács számára — némi túlzással — csak epizodista szerep jut, mégis tanácskozásiak jól rávilágítanak a birodalmi vezető elitet foglalkoztató problémákra és megoldási javaslatokra. Amit az utókor Bach-rendszerként ismer, valójában inkább Kübeck báró fejében fogant, mint a belügyminiszterében, akire a buzgó végrehajtó szerepe várt.

A dokumentumokban a minisztertanács tagjai mindenekelőtt a császári akarat engedelmes végrehajtóiként állnak előttünk. Amikor 1851. augusztus 17-én az uralkodó személyes állásfoglalást követel mindegyiküktől az alkotmány felfüggesztésével kapcsolatban, egyedül Philipp Krauß báró pénzügyminiszter nyilvánítja ki, hogy az alkotmányra letett miniszteri esküjével nem egyeztethető össze a további hivatalviselés. Minisztertársai közül egyedül Leo Thun gróf vallás- és oktatásügyi miniszter kért gondolkodási időt, de neki sem elvi ellenvetése volt az uralkodói abszolutizmus kormányzati rendszerével, sokkal inkább az állami bürokratikus centralizáció erősödő elveivel nem értett egyet – s azután maradt a posztján. Augusztus előtt még Krauß testvére, az igazságügyi tárcát birtokló Karl Krauß lovag is fel-felemelte szavát egy-egy olyan intézkedés ellen, amely az alkotmány visszavétele előkészületeként jelenhetett meg a közvélemény előtt, ekko-

riban azonban jobbára már hallgatott. A pénzügyminiszter valóban benyújtotta lemondását, hogy azután visszavonja, de az év végén távozott a testületből (ez azonban már nem általa, hanem az uralkodó által hozott döntés volt), de addig is az alkotmányt felülvizsgáló bizottság tagjaként aktívan hozzájárult az uralkodói abszolutizmus intézményeinek megtervezéséhez. S ekkor sem távozott a vezető elit köréből, hiszen a birodalmi tanács tagjaként továbbra is oda tartozott.

Teljesen nyilvánvaló a jegyzőkönyvekből az uralkodó Kübeck által sugalmazott célkitűzése, a minisztertanács mint testület súlyának a csökkentése, illetve testület jellegének megszüntetése s ezzel a császári hatalom riválisának tekintett kormányzati hatalom gyengítése. Kinyilvánítja, ezentúl a rendeletek nem a minisztertanács mint testület, hanem kizárólag csak az egyes miniszterek nevében fognak megjelenni; átértelmezi a miniszteri ellenjegyzés szerepét: ezentúl az nem az uralkodói rendelet érvényességének, pusztán csak publikálásának formai kelléke, stb. A miniszterek ugyan folytatnak utóvéd harcokat, mégis 1852 első hónapjaiban a megelőző időszak fontos kérdéseire képest szinte csak másod- vagy harmadrangú kérdések kerültek terítékre tanácskozásaikon, s az uralkodó döntéseiben nem tudják álláspontjukat érvényre juttatni.

A formálódó régi/új kormányzati kurzus programjának körvonalazása szempontjából kiemelkedően fontos dokumentumok az alkotmány felülvizsgálatára részben a minisztertanács, részben a birodalmi tanács tagjaiból október elején alakult alkalmi bizottság tanácskozásainak (1851. november 11., 13., 18., 20., 25., 27.) jegyzőkönyvei, illetve a minisztereknek a bizottsági javaslatról alkotott véleménye (a minisztertanács ülésein, december 17., 19., 20., 22., 23., 24., 26., 27., 29.), Bachnak és Kübecknek a minisztertanácsi vitához készített előzetes véleménye (a december 17-i minisztertanácsi jegyzőkönyv mellékleteiként). A kötet nagy érdeme a jegyzőkönyveken kívül e dokumentumok közlése, hiszen nyomtatásban eddig csak a bizottság javaslatai láttak napvilágot Josef Redlichnek köszönhetően. Az 1851. december 31-én kihirdetett szilveszteri pátens nagyon szűkszavúan fogalmaz, s nem fejt ki részletesen a „tisztá monarchikus elv” kormányzati maximáit, e dokumentumok azonban elének tárják, hogyan gondolkodtak az uralkodó tanácsadói erről. Segítségükkel pontosabban és árnyaltabban rajzolható meg az új kormányzati ideál. Kübeck az alkotmány felülvizsgáló bizottság első teljes ülésén pontosan megjelöli az uralkodó által előzetesen meghatározott irányadó elveket: „az államfő dinasztikus hatalma, örökletessége, a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom autonómiáját, az egyes tartományok autonómiáját, az osztrák korona alatt egyesített államok elválaszthatatlansága”. Alexander Bach belügyminiszter a minisztertanács 1852. február 18-i ülésén a hétköznapi ember számára is érthetően fogalmaz: „Mindenki, hercegtől kezdve a parasztig, köteles a császárnak engedelmességet, az őfelsége kinyilvánított akaratával szembeni agitáció teljes egészében megengedhetetlen.”

A legfontosabb szereplő, az uralkodó maga persze csak ritkán „szólal meg” e dokumentumokban – annál inkább véleményt nyilvánít döntéseiben. A jegyzőkönyvek lapjairól mégis világosan érezhető az uralkodó erősödő kormányzati jelenléte. Egyrészt 1851 második felében a korábbihoz képest feltűnően többször maga elnökölt a miniszterek tanácskozásán, összesen hét alkalommal. De a személyes részvétel túl is nyilvánvaló növekvő súlya a döntéshozatali mechanizmusban és a kormányzás napi rutinjában. Alkalmanként maga kezdeményez napirendi pontot a minisztertanács számára (új hivatalnoki eskütétel); nem fogadja el, módosítja a minisztertanács javaslatait, például szigorít a kezgyelmi indítványokon, esetleg csak stilisztikai változtatásokat eszközöl a határozaton (például a nemzetőrség feloszlását elrendelő pátens szövegében); vagy egyszerűen nem határoz (például a császárt magasztaló néphimnusz szövegén teendő változtatások ügyében), s ezzel lekerül az ügy legalábbis egy időre a napirendről. Általában véve megállapítható, hogy a kormányzattal ellenszegülőkkel szemben az uralkodó a kérelmetlen erőpolitikát kívánta folytatni.

Az uralkodói teljhatalom mellett a formálódó kormányzati program legfontosabb eleme a birodalmi egység érvényesítése volt az államélet minden lehetséges területén, amit viszont — a tartományi történeti különbségek figyelembe vételét propagáló Kübeckkel szemben — éppen a miniszterek hirdették a leglelkesebben. 1851. december 19–20-ai ülésükön pontosították, mit is értenek 'birodalmi egység' alatt: a dinasztia uralkodói jogának egységén és a birodalmat alkotó tartományok és országok területi-politikai elválaszthatatlanságán túl „a törvényhozás, a jogrendszert és a közigazgatási alapelvek egységét”, „a végrehajtó hatalom, a hadsereg, az államháztartás egységét”, „a központi hatóságok, mégpedig a minisztériumok, a birodalmi tanács, a Legfelsőbb Törvényszék és a Legfelsőbb Számvevőszék egységét és elválaszthatatlanságát”.

Az új kormányzati rend kialakításával kapcsolatban felerősödött a minisztertanácsban belül az állami centralizáció és bürokratizálás híveinek a hangja. Ezekben a hónapokban került sor a forradalmi időszak újításai utolsó maradványainak felszámolására: a már amúgy sem működő

nemzetörség formális feloszlatására, a bírói elmozdíthatatlanság elvének érvénytelenítésére, az esküdtszéki bíraskodás korlátozására, illetve megszüntetésére, az 1849-es alkotmányban, illetve az ugyanakkor kihirdetett községi törvényben biztosított önkormányzati jogok megnyirbálására, illetve nyílt visszavonásukra. Igen sokat mondó Bach érvelése 1852 februárjában, amint a járási hivatalok újjászervezéséről folytatott vitában a politikai hivatalnokok és a bírói kar összehasonlításaként kifejti, az előbbieket sokkal inkább alkalmasak igazgatási feladatokra, mivel a bírói funkciókat végzők hajlamosak magukat „az adott törvény végrehajtóinak, semmint a császári akarat szolgáinak és végrehajtóinak” tekinteni, s nem hagy kétséget afelől, hogy az államszervezet legapróbb láncszemének is szerinte a császári akaratot kell képviselnie. Ezzel szemben alternatívaként a miniszterek között Thun képviselt más irányvonalat, amelyet a történeti irodalom újrendies jelzővel lát el. Thun ellenezte az állami bürokratizmust, ezzel szemben a közigazgatás alsó fokain a volt nemesi földbirtokosoknak juttatott volna újra közigazgatási felügyeleti funkciókat a falusi közösségek felett. Elképzelései azonban — annak ellenére, hogy a nagy hatalmú Kübecktől sem álltak messze ezek az elképzelések — nem találtak visszhangra sem minisztertársai, sem az uralkodó körében. A centralizációval együtt egyre inkább megjelenik a német nyelvűsítés igénye az állami adminisztráció és oktatás berkeiben. Ismét csak Thun volt az, aki leginkább igyekezett tartani magát a fennálló, több nyelv használatát lehetővé tevő szabályozáshoz, azonban elsősorban inkább taktikai, mint elvi megfontolásokból. Igen feltűnő, hogy a nemzetiségi igényeket érintő napirendi pontok mennyire megrikultak a minisztertanács napirendjén a megelőző hónapokhoz, évekhez viszonyítva. A kormányzat működésének számos területén megjelent a forradalmi időszak terhes örökségének tekintett nyilvánosság korlátozása: kerülni javasolják a miniszterek a hadbírói ítéletek nyilvánosságra hozatalát; döntenek az állami költségvetési előirányzatok nyilvánosságra hozása ellenében, felfüggesztik a községtanácsi ülések nyilvánosságát, ahogy korlátozzák azt a bírósági tárgyalásokon is. Ugyanakkor ezek a lépések arról is tanúskodnak, hogy a politikai döntéshozók a forradalmi mozgalmak azon tanulságát megszívlelték, hogy a közvélemény politikai tényező voltát ne hagyják teljesen figyelmen kívül – még az uralkodói teljhatalom viszonyai között sem. Számos esetben egy-egy tervezett rendelkezést azért halasztanak el, mert az kedvezőtlen hatást gyakorolna a közvéleményre. (Ezen az intézkedések nagy részére azonban néhány hónap, esetleg év után végül sor kerül.)

Az állami intézményrendszer újraszabása magában foglalta az állampolgárok feletti ellenőrzés kiterjesztésének igényét is, az egyesületekre vonatkozó 1849. évi törvény helyett új szabályozás előkészítését, a sajtóellenőrzés szigorítását annak érdekében, hogy a kormányzat által „közérdeket sértő”-nek minősített sajtóorgánumokat be lehessen tiltani és folyamatosan ellenőrizni, a büntetőtörvénykönyv egyes pontjainak módosítását (például titkos társaságok, illetve nem engedélyezett aláírásgyűjtések szankcionálása érdekében). Nem véletlen, hogy ismét csak Thun volt az egyetlen miniszter, aki 1852 februárjában, amikor Bach egy a sajtóban megjelent, a szilveszteri pátenst konzervatív elvek alapján bíráló cikk kapcsán „forradalmi”-nak minősít minden kritikát, amennyiben az „öfelsege határozatait újságcikkekben lealacsonyítja és ellentétes értelmű tendenciákat követ”, kifejti, szerinte a császári pátenst nem zárja ki a végrehajtás „módozatai”-ról folytatott sajtópolemia. Az egyesületi szabályozás kapcsán viszont Krauß igazságügy-miniszter is enyhíteni igyekezett a Bach által javasolt hatósági omnipotenciát.

Felbuknának persze a jegyzőkönyvekben a korábbiól már jól ismert problémák is. Például a birodalom több pontján fennálló ostromállapot viszonyai között megszerzett politikai befolyásokat megőrizni s érvényesíteni kívánó katonai hatóságok és a minisztertanács ellentétei. Mindenekelőtt Bach és Krauß igazságügy-miniszter hirdette, hogy lassan vissza kell térni a közigazgatás és igazságszolgáltatás normális menetéhez, ezért nem kívánatos a katonai vezetők jogkörének további bővítése, de az uralkodó láthatólag úgy érezte, még szüksége van a hadsereg erejére és tekintélyére a stabil kormányzathoz. De nem szűntek meg a miniszterek egymás közötti kompetenciakonfliktusai sem, elsősorban Bach igyekezett minél több jogosítványt begyűjteni. S még mindig kísértett az 1848–1849-es mozgalmak szelleme, s bár a miniszterek, mindenekelőtt Bach többször is leszögezte, hogy ideje lenne befejezni a jutalom-, illetve kitüntetés-osztogatást, az efféle ügyek, ahogy hadbírói ítéletek jóváhagyása vagy kegyelmi kérvények tárgyalása is újra és újra a napirenden szerepelnek. A miniszterek az utóbbi esetek többségében az elutasítás mellett foglaltak állást, úgy tartva, még nem érkezett el az idő kegyelmi aktusra, s Bach különösen kérelhetetlennek mutatta magát még olyan ügyekben is, ahol a katonai hatóságok és minisztertársai is hajlottak volna legalább a részleges büntetés elengedésre. De az uralkodó is szigorított alkalmanként a javasolt döntésen. Az egyedi esetek mérlegelésén túl a miniszterek láthatóan úgy ítélték

meg, a politikai konszolidáció még nem ment végbe Magyarországon, ahogy két elítélt lelkész kapcsán a minisztertanács határozata (1851. nov. 7.) fogalmaz: „...nincs itt az ideje annak, hogy efféle személyeket hagyjunk visszatérni országaikba”. Történetek azonban persze büntetésenyhítések is (a büntetési tétel rövidítése, ritkábban a hátralevő rész teljes elengedése, esetleg sáncmunka helyett várfogság), elsősorban a kevésbé súlyosan kompromittált személyek esetében, hiszen a miniszterek is tisztában voltak azzal, hogy a különböző hadbíróságok előtt nagyon különböző időpontokban született ítéletek között nem lehetett biztosítani az egyöntetűséget, így egyes elítélteket aránytalanul súlyos büntetés sújthatott, miközben súlyosabban kompromittáltak, például még 1850 nyarán Haynau bárótól teljes amnesztiában részesültek. (A pancsovai lakos Joseph Lazichot például még 1849 április elején három évi börtönre ítélték könnyű vasban csupán azért, mert Pozsonyban nyilvánosan kijelentette, hogy a császári csapatok vereséget szenvednek majd, s ő maga harminc kocsinyi sebesültet látott, és így tovább.)

Ez a kötet perdöntő bizonyítékot szolgáltat az ünnepezt színész Egressy Gábor ügyében. Frank Tibor Zerffi Gusztávról szóló könyvében már bizonyította, hogy Egressy törökországi emigrációja idején a bécsi titkosrendőrségnek szállított információkat, ennek ellenére a kétely újra és újra hangot kapott. A minisztertanács azonban 1851. július 16-i ülésén egyértelműen fogalmazott, mondván, Egressy „...a törvényes kormánynak teljesített szolgálattal vétsége megbánásának olyan jelét adta, hogy méltónak találta arra, hogy az uralkodó kegyelmébe ajánlja...” (105.)

A minisztertanács napirendjén nem szerepelt sűrűn kifejezetten csak Magyarországot érintő napirendi pont, de az alkotmányrevízióról és az új kormányzati reformokról folyó viták természetesen számos vonatkozásban érintették a magyarországi berendezkedést is. A birodalom kormányfőiről távolról sem uralkodott egyetértés minden kérdésben, esetenként a minisztertanácsban belül sem, bár az élesebb nézeteltérések inkább a birodalmi tanács egyes tagjai és a miniszterek között mutathatók ki. A szilveszteri pápens kibocsátása előtti utolsó tanácskozásokon már részt vehetett a birodalmi tanács két magyarországi konzervatív tagja, Szógyény (Marich) László és Zichy Ferenc gróf is, így bepillantást nyerhetünk az ő álláspontjukba is, bár — nyilván nem véletlenül — egyikük sem volt tagja az alkotmányrevíziós bizottságnak. Lényeges pontokon igyekeztek kedvezőbb irányba terelni a kormányzati viszonyokat Magyarországon, amihez alkalmanként sikerült megnyerniük néhány birodalmi tanácsos támogatását, miközben a miniszterek, mindenekelőtt Bach sikerrel akadályozták törekvéseiket. Komoly vita folyt például a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság visszacsatolásáról a magyarországi igazgatásba, az erdélyi szászoknak korábban tett autonómia ígéretekről, a magyarországi közigazgatási kerületi rendszer megszüntetéséről, az osztrák polgári és büntetőtörvénykönyv bevezetéséről a magyar korona országaiban. Ezekben a kérdésekben az uralkodó minden esetben a szigorú centralizációt és minden tartományi különállás azonnali megszüntetését valló miniszterek véleményét fogadta el.

A sorozat megszokott hasznos segédletei (bevezető, bibliográfia, régies kifejezések jegyzéke, a minisztertanácsokon résztvevők névsora, az ülések és napirendi pontok kronologikus listája, név- és tárgymutató) ez alkalommal is eredményesen segítik az olvasót. A szerkesztők bevezetője követi a sorozat többi kötetében megszokott tartalmas és eligazító bevezető legjobb hagyományait. Miközben a szerzők összefoglalják az alkotmányrevízió folyamatát, s ezzel összekötik a közölt dokumentumok jelezte folyamat egyes láncszemeit, az egymásba fonódó szálakat pontosan végigkövetik, felvázolva azok előzményeit, illetve az itt tárgyalt időszak utánra átnyúló következményeit. Ismertetik azokat a további dokumentumokat is, melyek fontos háttér-információkkal szolgálnak a folyamat megértéséhez. Emellett tömören felvázolják az ebben az időszakban fontos szerepet játszó egyéb politikai kérdéseket (pénzügyi stabilitás, stb.) is.

Az informatív bevezető, valamint a száraz és tömör jegyzőkönyvek segítségével, ahogy a bevezetőben a szerkesztők fogalmaznak, közvetlenül bepillantunk „a protagonisták eszmevilágába, ideológiai és politikai maximáik” univerzumába. Hozzátehetjük: kirajzolódik előttünk a neoabszolutizmus magasztos, hirdett eszményei mellett annak mindennapi nyers valósága is.

Penka Pejkovszka

BULGARSKITE OBSNOSTI V UNGARIJA PREZ XIX–XX VEK

Migracii i istoriko-demografska karakteristika.

Sofia, 2011. 400 o.

MAGYARORSZÁGI BOLGÁR KÖZÖSSÉGEK A 19–20. SZÁZADBAN

Migrációs és történeti demográfiai áttekintés

Penka Pejkovszkának, a szófiai egyetem docensének és a Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete tudományos főmunkatársának érdeklődése homlokterében több mint egy évtizede a bolgárok migrációja, elsősorban Közép-Európa irányában, valamint magyarországi megtelepülése, beilleszkedése és társadalmi rétegződésének valamint demográfiájának kutatása áll. Jelen könyvében mintegy összegzését adja sokéves kutatásainak.

A Magyarországon őshonosnak tekintett 13 nemzetiség közül az egyik legkisebb, a bolgár nemzeti kisebbség története meglehetősen messzire, a távoli múltba, a 17. század végéig nyúlik vissza. A bolgár népesség megjelenése a történeti Magyarország területén a 14. század vége óta az Oszmán Birodalom fennhatósága alá tartozó bolgár területeken 1688-ban kibontakozó nagyszabású török ellenes felkelés, a csiproveci felkeléssel van összefüggésben. Ahogy 1690-ben a szerbeknek, úgy ekkor a bolgároknak is, egy nem elhanyagolható, bár a szerbekhez nem fogható létszámú csoportja menekült a megtorlása elől a Habsburg Birodalomba, azon belül is elsősorban a Magyar Királyság területére. Egy részük Újvidéken, Eszéken telepedett le, de többségük a Bánságban keresett otthont, ahol bolgár többségű településeket hoztak létre. Példaként említhető Óbesenyő, amely az 1730-as-40-es években népesült be bolgárokkal, s egy évszázad leforgása alatt megháromszorozódott bolgár lakossága (2200-ról 7800 főre). Az első világháború után a Bánság elcsatolásával a magyarországi bolgárok létszáma drasztikusan lecsökkent, mindössze 1277 főre redukálódott. De ennél jóval nagyobb létszámú népességről beszélhetünk, mert dacára a két országot elválasztó távolságnak és a közjük ékelődött országoknak, minden évben ezrek és ezrek ragadtak vándorbotot, s migrációjuk kiemelt célpontja Magyarország volt. Ennek a szezonális jelleggel Magyarországon tartózkodó népességnek a történetét is bemutatásra kerül Penka Pejkovszka monográfiájában.

A monográfia jórészt alap kutatásokra, kiterjedt magyarországi és bulgáriai levéltári kutatásokra épül, de felhasználja az elődök tudományos munkásságának eredményeit is, elsősorban a 19. és a 20. század fordulóján, illetve 20. század első felében született munkákat. Nem véletlen, hogy az ebben az időszakban született munkák vannak túlsúlyban a jegyzetapparátusban és szakirodalom jegyzékben, hiszen elsősorban ezekben az évtizedekben élénkült meg tudományos berkekben is az érdeklődés a balkáni bevándorlók és az általuk meghonosított mezőgazdasági termelés mód, a bolgárkertészet iránt.

A szerző három kérdést helyez kutatásai középpontjába: Az ortodox vallású bolgárkertészek közösségének kialakulást és fejlődését, akik a 19. század második negyedétől jelentek meg Magyarországon, majd mind intenzívebbé vált jelenlétük a 19. század második felétől. A bánáti bolgár közösség történetének vizsgálatát 1920-ig, a trianoni békeszerződésig, amikor is e közösségek is Magyarország határain kívülre kerültek és új feltételek mentén kellett fennmaradniuk. Ezt a bánáti bolgár közösséget lehet a magyarországi bolgárság magjának tekinteni. A római katolikus bolgárok politikai migrációjának eredményeként körvonalazódott a 17. század végétől és a 1730-as, 1740-es évekre formálódott önállóan tekinthető entitássá. Végezetül a kötet harmadik súlypontját a szerzőnek a Magyarországon tanult bolgár diákokkal kapcsolatos kutatási eredményei jelentik.

Az első fejezet a 19. század második felétől a 20. század első két évtizedéig tartó időszak bolgár migrációjával foglalkozik, különösen az 1880 és 1910 közötti három évtizedet helyezve a középpontba. Az 1880, 1890, 1900 és 1910-es népszámlálási adatokra alapozva rajzolja meg a migrációs irányokat és célpontokat a Magyar Királyság területén. Külön vizsgálja a bánáti bolgárok közösségeit, akiket a bolgár anyanyelv és a vallási különbözőségük, római katolikus mivoltuk is megkülönböztetett a többi bolgár közösségtől. A hazai bolgárság döntő többségét az első világháború előtt ez a mintegy 13 000 fős bánáti bolgár entitás tette ki, akiknek 99% római katolikus volt.

A második fejezet az első világháború után Magyarországon maradt legnépesebb bolgár csoport, a budapesti bolgárkertészek közösségének 1880-2001 közötti időszak demográfiai válto-

zásait követi nyomon. Ahogy az előző fejezetnek, úgy ennek a résznek a bemutatásához is a hivatalos állami népszámlálási adatok szolgálnak legfontosabb forrásul.

A Magyarországon élő bolgárkertészek ősei a 19. század derekától érkeztek Magyarországra, mindenek előtt a Veliko Tarnovo, Gorna Oryahovitsa, Lyaskovets, Polikraishte és Draganovo régiókból. Intenzív mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak a nagyobb városok körül, de emellett fontos szerepet töltöttek be a kereskedelemben is. A 19. század végén Magyarországra vándorló bolgárkertészek többsége a görög katolikus felekezethez tartozott, míg a 20 században az ortodox egyházhoz tartozók érkeztek többségében. A fejezet értékes adatokkal szolgál a bolgárok anyagi helyzetére, földbirtok és háztulajdon viszonyaira, iskolázottságára, és életkor szerinti megoszlásukra. Mindékképpen kiemelendő, hogy dacára csekély létszámuknak és szétszórt letelepedésüknek — legnagyobb koncentrációjuk és számuk Budapesten és agglomerátumában volt és van — mindmáig sikerült megőrizniük nemzeti identitásukat és hagyományukat. Ennek okát a szerző a folyamatosan csordogáló bulgáriai utánpótlás és az otthonnal tartott soha meg nem szakadt élénk kapcsolat mellett elsősorban annak a viszonylagos zárkózottságnak és szigorú hagyományörzésnek tudja, be, amely a bolgár közösség tagjait a befogadó közeggel foglalkozásukból adódó élénk kapcsolatai ellenére is jellemezték.

1945 előtt a bolgárkertészek többsége férfi volt, akik többnyire csak a nyári hónapokat töltötték Magyarországon, míg télen visszatértek otthonukba, Bulgáriába. Legnagyobb tömegében a két világháború közötti évtizedekben voltak jelen Magyarországon. A második világháború után kialakult politikai milióban azonban hamar lezárult az ideiglenes jelleggel Magyarországon tartózkodás szakasza, s többségük a magyarországi letelepedést választotta.

Figyelemre méltó tény, hogy a bár 20. század első felében mind a bolgár, mind a magyar hatóságok támogatták a bolgárkertészek magyarországi munkavállalását, a magyar hatóságok igyekeztek elősegíteni a bolgárkertész módszerének mind szélesebb körben történő elterjedését.

A harmadik és negyedik fejezetben a szerző a 19. század végén és a 20. század elején nagyobb mértékben jelentkező gyermek-migráció, illetve a bolgár diákok migrációjának témakörét tárgyalja s rajtuk keresztül a magyarországi bolgár oktatástörténet fontos elemeit is bemutatja. Ezeknek a népességmozgásoknak meghatározó hatása volt az elemi és középiskolai szintű magyarországi bolgár oktatás fejlődésére és alakulására. Az első bolgár iskola megalapítására 1918-ban került sor, összefüggésben a nagyobb számú bolgárkertész megtelepedésével Budapesten és környékén. A magyarországi felsőoktatási intézményekbe a 19. század végétől a második világháború éveig mindenekelőtt a Bányászból érkeztek bolgár diákok. Kiemelt helyen szerepelt körükben a Politechnikum, a Pázmány Péter Tudományegyetem, az orvosi egyetem, és a gödöllői állatorvosi és mezőgazdasági egyetem. Imponálóan nagyszámú adathalmazzal, összesen 409, (93 nő, 316 férfi) bolgár egyetemista életpályájának nyomon követése révén mutatja be a bolgár hallgatók jelenlétének alakulását a magyarországi felsőoktatásban. A társadalmi-antropológia elemzés fő forrásai a bolgár iskolai évkönyvek és egyéb adminisztratív iskolai dokumentumok, amelyek kiegészülnek, nyilván későbbi korokra vonatkozóan önéletrajzokkal és visszaemlékezésekkel.

A magyarországi bolgárság a trianoni békétől a harmadik milleneumig eltelt nyolcvan esztendő során szerveződött közösséggé és nemzeti kisebbséggé, amelynek relatív csekély létszáma és szétszórtsága ellenére is sikerült megőriznie sajátosságait. A legújabb idők változásai és kihívásai azonban a másfél százados magyarországi múltra visszatekintő bolgár közösséget sem kerültek el, amelyek eredményeként ez a kicsiny és valaha meglehetősen kompaktnak tekinthető közösség fellazult. Az előregezés, a foglalkoztatottsági szerkezetben bekövetkezett változások, a patriarchális társadalom és a mezőgazdasági termelés hanyatlása, az értelmiségi réteg relatív növekedése s ezzel összefüggésben a vegyes házasságok megnövekedett száma együttesen idézték elő az integrálódás és a természetes asszimilálódás folyamatát.

A bőséges jegyzetapparátus, a helység- és személynév mutatók, a nagyszámú táblázat és diagram jelentősen megkönnyíti a terjedelmes kötetben való tájékozódást. Alapos, a teljesség igényével készült munka, jó lenne, ha belátható időn belül valamennyi magyarországi kisebbség történetére vonatkozóan hasonlóan részletes és alapos feldolgozások születnének.

Hornyák Árpád

Cecilia Cârja

**ROMÂNII GRECO-CATOLICI ȘI EPISCOPIA DE HAJDÚDOROGH
(1912)**

Contribuții documentare.

Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2009. 493 o.

**GÖRÖGKATOLIKUS ROMÁNOK ÉS A HAJDÚDOROGI PÜSPÖKSÉG
(1912)**

Romániában a 2000-es évek beköszöntével lendült fel a korábban majd ötven évig elhallgatott görögkatolikus örökség kutatása. Az osztrák Ernst Christoph Suttner volt az elsők között, akik ismét felvetették az erdélyi egyházak kutatásának fontosságát elsősorban felekezeti szempontból. Az indítatás leginkább a görögkatolikus és ortodox egyházak közötti viszony rendszerváltás utáni aktualitásából eredt. Ennek köszönhetően a romániai kutatások inkább a felekezeti identitás 18. századi vizsgálata felé indultak el, de szerencsénkre számos forrásközlés, életrajz és monográfia is napvilágot látott a 19–20. századi román görögkatolikuság témaköréből, többek között Cecilia Cârja tollából is.

A szerző 2009-ben megjelent forrásgyűjteménye igen érdekes vállalkozás, mely számos újdonsággal rendelkezik az I. világháború előtti egyik utolsó jelentős magyarországi nemzetiségi konfliktus, a Hajdúdorogi Görögkatolikus Püspökség létrejöttének kapcsán. Ez azért is különösen fontos, mert a nevezett egyházmegye felállításával kapcsolatban Magyarországon eddig még nem került kiadásra tudományos igényű összefoglaló munka, habár a magyarországi, és részben a magyarajkú görögkatolikuság történetének feltárására egyre több hangsúly helyeződik, elsősorban a Szent Atanáz Hittudományi Főiskolának köszönhetően.

A források közreadását megelőzi egy hosszabb bevezető tanulmány is. A szerző a magyarajkú görögkatolikusok mozgalmának igen rövid vázolója után alapvetően a püspökség felállításának körülményeire koncentrál, részben a közölt levéltári források alapján. A tanulmánynak érnyel, hogy igyekszik az eseményeket elfogulatlanul, persze elsősorban a román közvélemény oldaláról bemutatni, nem vállalkozik felesleges ítékezésre. Egyik apró hibája azonban az, hogy a szerző — vélhetően nyelvi okokból — nem használja fel azokat az alapvetően egykorú magyar műveket, amelyek az említett mozgalmat mutatják be, így ezzel kapcsolatosan óhatatlanul pontatlanságok is előfordulnak, továbbá a magyar nevek, kifejezések átírása is pontatlan néhol. Szerencsénkre azonban ezek a hibák messze nem fajsúlyosak, így ezek csak apró, zavaró tényezőnek tekinthetők, a mű tartalmát nem befolyásolja lényegileg.

A válogatott dokumentumgyűjteményben összesen 290 egykorú forrás olvasható szigorú időrendben, melyek közül az első kettő a magyar liturgia 1896-os betiltásával foglalkozik. Egy nagy szünet után az 1911 és 1914 közötti időszakból közöl iratokat, melyek tartalmilag az egyházmegye felállítását megelőző tárgyalásokat, az azt követő román tiltakozásokat, majd az egyházmegye területének revíziójára irányuló kísérleteket ölelik fel. A könyv teljes egészében a bécsi nunciatura Vatikáni Titkos Levéltárban őrzött iratanyagára (*Archivio Segreto Vaticano*, Fond *Archivio della Nunziatura di Vienna*, röviden: ASV-ANV) épül. A bécsi nunciatura iratanyaga különösen jól megvilágítja az egyházmegye felállításának folyamatát, az 1911-es tárgyalásoktól kezdődően a Világháború kitöréséig, köszönhetően annak, hogy a nunciatura a tárgyalások folyamán a közvetítő szerv szerepét töltötte be. Rajta keresztül érintkeztek a Vatikán (elsősorban Merry del Val bíboros-államtitkár) és Ausztria-Magyarország érintett döntéshozói (nagyobb részt a magyar miniszterelnök, kisebb részt a közös külügyminiszter), valamint az ügyben érintett román főpapok is e szerven keresztül adhattak hangot véleményüknek.

A forráskiadványt az teszi még érdekessé, hogy a már eddig ismert adatokon túl sokban árnyalja a hajdúdorogi egyházmegye és a magyarajkú görögkatolikusok kérdését. A püspökség felállítására vonatkozóan az Országos Levéltár is őriz számos iratot (MOL K 26 1915-XXV-2855). Ez utóbbi irategyüttesből nem mindig lehetett a vatikáni döntéshozók véleményét pontosan rekonstruálni. Az ügyek intézésébe sok esetben külügyminisztérium is bekapcsolódott, a nunciatura és a magyar kormányzat közötti közvetítő szervként, így számos esetben csak áttételes információink vannak az egyes döntésekről.

Az iratanyag gyakorlati szempontból is jól kiegészíti a MOL miniszterelnökségi iratanyagát is: számtalan olyan eset van, ahol egy-egy hivatkozott irat nem mindig található az adott ak-

tában. Ugyanez igaz fordítva is, hiszen a nunciatúra közvetítő szervi szerepéből adódóan az egyes iratokban hivatkozott, csatolt emlékiratokat és egyéb tanulmányokat nem mindig szerepelnek az idézett iratok mellett, hanem ténylegesen továbbküldték az érintetteknek, ám fogalmazványaik megmaradtak a miniszterelnökség iratai között.

Mivel az iratok szoros időrendben kerültek közlésre, így valamennyi dokumentum külön-külön sorszámot kapott. Ennek hátránya az, hogy az egyes ügyekben keletkezett iratok konkrét összekapcsolása így kicsit nehézkessé válik, talán szerencsés lett volna a jegyzetekben az elő és utóiratokra utalni. Az iratokban használt valamennyi rövidítés feloldásra került, a forrásokhoz tartozó jegyzetapparátusban pedig elsősorban a dokumentumokban előforduló személyek rövid biogramjai, valamint a nem román alakban használt helységnevek román megfelelői olvashatók.

Természetesen nem lehet célunk, hogy a teljes kötet mind a 290 iratát ismertessük, hanem e helyütt inkább csak néhány rövid szemelvényt igyekszünk bemutatni, hogy a kötet mi módon lehet alkalmas a magyarországi iratanyag kiegészítésére (is).

A MOL iratokból tudjuk, hogy a magyarajkú hívek 1896. júniusi demonstratíván bemutatott magyar nyelvű liturgiája és az azt követő hírlapi reakciók következtében a magyar kormányzat felkérte Vaszary Kolos esztergomi érseket, hogy az ügyben készítsen egy felterjesztést a Vatikán számára. Az érsek el is készítette a szóban forgó felterjesztést, de időközben a Vatikán kérdést intézett hozzá az ügyben, de jelentéstételre nem szólította fel az érseket. Ezt követően szeptember 2-án Róma betiltotta a magyar liturgiát, amellyel kapcsolatban Vaszary meg is jegyzi, hogy vélhetőleg mástól kaptak felvilágosítást. Cárja kötetében pedig rögtön az első idézett irat nem más, mint Mihályi Viktor gyulafehérvár-fogarasi érsek az ügyben tett 1896. augusztus 7-i jelentése. Ebből pedig megállapítható, hogy a Vatikán a román főpap jelentésében foglaltak alapján jutott a magyar liturgia betiltásának — dogmatikailag jogosnak vélt — álláspontjára.

Hasonlóan érdekes kérdés, hogy a Vatikán miként állt a magyar kormányzat azon kéréséhez, hogy az amerikai magyarajkú görögkatolikusok számára is állítsanak fel egy önálló püspökséget. A magyar kormány ezt a kérdést már a századfordulótól forszírozta a Vatikánnal. Az ok, hogy a munkácsi egyházmegyében megjelenő skizmatikus mozgalmak propagálói részben az Egyesült Államokból hazatérő görögkatolikus rutén munkások voltak. A mozgalom részben a munkácsi egyházmegyében megjelenő szociális problémákból táplálkozott, más részt pedig abból, hogy az amerikai római katolikus egyházvezetés igen türelmetlenül szemlélte az alájuk tartozó görögkatolikusok eltérő szokásait, egyházfegyelmét. Ez leginkább a papi nősülés körüli polémiákban érhető tetten. Ezeket a konfliktusokat az amerikai ortodoxok jól ki tudták használni, sikeresen térítették át egész egyházközségeket, és az általuk propagált eszmék részben Magyarországra is eljutottak. A Vatikán 1907-ben kiadott Ea semper bullájával létrehozott egy önálló görögkatolikus püspökséget az Egyesült Államokban, amely viszont más megfontolásból nem felelt meg a magyar kormányzatnak. Amerikában nemcsak Magyarországról, hanem Galíciából, a lemergi egyházmegye kebeléből is számos hívő vándorolt ki. Magyar részről pedig cél volt, hogy a birodalom két részének rokon nemzetiségeit elszeparálják egymástól, így a nem magyar népek nemzetiségi eszméinek káros befolyását minimalizálhassák. E megfontolásból pedig egy külön, magyar jellegű egyházmegye szervezését propagálták a tengeren túl. Az amerikai hívek ügyének megfelelő rendezését a miniszterelnök a hajdúdorogi püspökség kérdésével együtt kérényezte.

A görögkatolikusok kérdésében a magyar kormány eredetileg Lippay Bertalan festőművész közbenjárásával kereste meg X. Piusz pápát 1911 márciusában, majd a következő hónap folyamán az ügy súlyát a vatikáni osztrák–magyar követségen keresztül is igyekezett nyomatékosítani. A megkeresésre végül Merry del Val bíboros-államtitkár válaszolt, jelezve, hogy az ügyben Alessandro Bavona bécsi nuncius fog a jövőben eljárni, aki ráadásul az Egyesült Államokbeli görögkatolikus püspökség felállításában is közreműködött, így a kérdést igen jól ismerte. Khuen-Héderváry miniszterelnök ezt jelezte Aerenthal külügyminiszternek is, hozzátéve, hogy a bíboros-államtitkár igen pozitívan nyilatkozott mindkét szóban lévő ügyről. A miniszterelnök megemlíti azt is, hogy az ügyben Bavona nunciussal is felvette már a kapcsolatot. Mégis, az államtitkár és a nuncius levelezéséből kiderül, hogy egy új amerikai püspökség felállításától, amely nemzetiségi alapon választotta volna szét a híveket, Róma már az első pillanatban elzárkózott és jelezte a nehézségeket. Az amerikai görögkatolikusok kérdésében Róma Firczak Gyula munkácsi püspök véleményét is kikérte, aki jelezte félelmét, hogy a munkácsi egyházmegyéből Amerikába szakadt hívek Ortinsky püspökkel szemben táplált ellenérzéseik miatt akár az ortodox egyházba is átlépnének. Habár Bavona nem tartotta alaptalannak Firczak és ezzel együtt a magyar kormányzat félelmét, hiszen a magyarországi skizmatikus mozgalmak terjesztői eredendően az Amerikából visszaérkezett görög-

katolikus hívek voltak, mégis ebben az ügyben a Hitterjesztési Kongregáció prefektusa, Girolamo Gotti bíboros szava volt a döntő, aki Firczákot nem tartotta Ortinskyval szemben elfogulatlanak, ráadásul az amerikai hívek szétválasztását amúgy sem tartotta támogatandónak. Az amerikai hívek kérdésének rendezéséről végül a magyar kormányzat is lemondott, az ügyet 1911 végétől már nem is említik a levelezésekben.

A kötet szerzője bevezető tanulmányában megemlíti, hogy a magyar püspökkari konferencia 1911. november 9-i döntését az ügyben a kormányzat nem várta be, hanem az új püspökség területének kijelölését valamint a liturgikus nyelv kérdését a maga kebelében óhajtotta rendezni. A jelzett iratban Aerenthal megemlíti, hogy a magyar kormányzat milyen nagy súlyt helyez egy új magyarországi püspökség felállítására. Az ügy konkrét részletei kapcsán kiemel egy korábban bemutatott emlékiratot, amiről már Johann von Schönburg-Hartenstein osztrák–magyar vatikáni nagykövetség is volt szerencséje beszámolni. A nevezett emlékirat viszont még bőven a püspökkari munkálat előtt készült, sőt arról, valamint az azzal együtt készült amerikai püspökségre vonatkozó emlékiratról Merry del Val és Alessandro Bavona levelezésében is többször esik szó. A nevezett emlékiratokat pedig Lippay Bertalan mutatta be még 1911 március–április fordulóján. Ráadásul azoknak szerzője nem is a kormányzat valamely szereplője, hanem Melles Emil budapesti apát-plébános volt. A magyarajkú görög katolikusokra vonatkozóan már ekkor jelezte a kormányzat a tervezett új egyházmegye hozzávetőleges kiterjedését, valamint azt is, hogy liturgikus nyelve az ógörög lenne. Ez utóbbival kapcsolatban pedig már a püspökkari konferencia előtt, 1911 szeptemberében jelezte Merry del Val, hogy mindenképpen garanciát kérnek a kormánytól.

Az 1911. november 9-i püspökkari konferencián ismertették a magyarországi püspökökkel az új egyházmegye felállításának tervét és az erre vonatkozó előterjesztést a hónap végén juttatták el a bécsi nunciushoz. Habár a nevezett előterjesztés taxatív nem sorolja fel az átszatelendő plébániákat, ám már jelzi, hogy azok mely egyházmegyékből hasíttatnának ki, külön kiemelve a székelyföldi vikáriátust, valamint megadja a tervezett püspökség várható lélekszámát is. Ez utóbbi irat azért is érdekes, hiszen az új egyházmegye területi kiterjedését véglegesítő 1912. február 8–9-i püspökkari konferenciát követő román tiltakozások egyik alapvető érve volt, hogy novemberben még szóba sem került egyházmegyék megcsonkítása. Ez utóbbi, főleg Demetriu Radu nagyváradi püspök által hangoztatott érvet Francesco Rossi Stockalper uditore nem fogadta el.

Ezt követően mind a román főpapok, mind az egyes érintett egyházközségek elárasztották tiltakozó irataikkal a Szentszéket és a bécsi nunciaturát 1912–1913-ban, különösen az alapító bulla kihirdetése után. A tiltakozások, ha lanyhuló intenzitással is, a Világháború alatt is folytatódtak. A szerző által szép számmal idézett iratok közül a miniszterelnökségen a román főpapok 1912. augusztusi 29-i, Scapinelli nunciushoz intézett előterjesztése található meg.

A témába vágó szakirodalom már többször is megemlítette, hogy a román tiltakozások támogatására maga Ferenc Ferdinánd trónörökös is igyekezett latba vetni befolyását. Sikerült Nagl bécsi érseket megnyerni, hogy interveniáljon a románok érdekében 1912. áprilisában, ám ez nem járt sikerrel. Az egyházmegye megalapítását követően a trónörökös arra is kísérletet tett, hogy a románokat ért sérelmeket számukra is elfogadható püspök kinevezésével igyekezzen enyhíteni, így a kormány által patronált Miklósy István helyett Hadzsega Gyulát ajánlotta Róma figyelmébe. Hadzsega mellett szólt román nyelvismerete, valamint az, hogy a román egyházi vezetőkkel is jó viszonyt ápolt, továbbá Miklósyval szemben rendelkezett felsőbb végzettséggel is. Igaz, a Vatikán némi óvatossággal fogadta Miklósy jelölését, ám Hadzsega személyétől mereven elzárkózott. Részben nehéz természete miatt nem tartották alkalmasnak, másrészt Andor György miniszteri tanácsos információi szerint, a püspökség felállítását is ellenezte.

Az egyházmegye megalapítása elleni román és románbarát érvekre vonatkozó iratok azért is érdekesekek, mert 1912 elejétől kezdve a miniszterelnökségen található iratok már az egyházmegye felállítása körüli adminisztratív kérdésekkel foglalkoznak, mint a szükséges garanciák megadása, vagy az alapító bulla szerkesztése.

A román tiltakozások természetesen magukban hordozták az új egyházmegye területi revíziójának szükségességét is, olyannyira, hogy már az egyházmegye megalapítása előtt napirendre került a kérdés. 1912. március 19-én Schönburg vatikáni nagykövet beszámolt Borchold külügyminiszternek Scapinellivel bécsi nunciussal folytatott tárgyalásairól. Scapinelli megnevezett 13 olyan szatmári plébániát, amelyeket nemzetiségi viszonyaik miatt célszerűnek tartott megtartani anyaegyházmegyéjükben. Tegyük hozzá, hogy az említett román tiltakozások ezekben az egyházközségekben voltak a leghevesebbek. A magyar kormány Scapinelli kérésére pozitívan reagált,

ám ezek az egyházközségek végül mégiscsak szerepeltek az új egyházmegye alapító bullájában. Scapinelli az érintett plébániákról vélhetően Radu nagyváradai püspöktől szerzett tudomást. A püspök 1912 elején készített a szóban forgó plébániákról egy rövid kimutatást az 1880-as és az 1900-as népszámlálások alapján.

Két héttel később Scapinelli már egy igen terjedelmes beszámolóban Merry del Val bíboros-államtitkárnak jelzi, hogy a revízió szükségessége túlnyúlik a hívek lelki szükségletein. Megemlíti, hogy az egyházmegye területi kiterjedésének újragondolását Románia is igen erősen forszírozza, hozzátéve, hogy a román kérdés igen érzékeny pont a Hármasszövetségen belül is, így ennek az egyházi kérdésnek óhatatlanul kihatása lehet a nagypolitikára, hiszen Ausztria-Magyarországnak igencsak szüksége van egy oroszellenes Romániára. A revízióról valamennyi érintett fél hajlandó volt tárgyalni, igaz más-más alapon. A Vatikán csupán részleges területmódosítást akart, elsősorban saját presztízst óvandó. A román fél elvben valamennyi román többségű plébánia rekorporációját óhajtotta, míg a magyar kormányzat viszonzóság elvén területcseréről akart tárgyalni, hiszen magyarajkú görögkatolikus hívek jelentős számban maradtak még a román egyházmegyék területén. Az említett revíziós tárgyalások — némileg egybefolyva Tisza paktumtárgyalásaival — a felek meglehetősen távoli álláspontjai miatt nem hoztak eredményt.

A KSH által készített meglehetősen terjedelmes kimutatásokból tudjuk, hogy 1913. decemberében Mihályi érsek suffraganeus püspökeivel egyetértésben megnevezte a visszacsatolandó plébániákat, melyek román többséggel bírtak. A kérvény alapja a hívek anyanyelve volt, amellyel szemben a magyar kormány a beszélt nyelvekre is nagy hangsúlyt fektetve számos plébánia visszacsatolását ellenezte. Emellett a magyar kormányzat a viszonzóság elvén megnevezett több átcsatolandó magyar többségű települést, amely viszont a román félnek nem volt elfogadható. Végül a kormányzat olyan erdélyi nagyvárosokban szeretett volna új plébániákat alapítani, ahol a magyar ajkú hívek, ha arányukban kisebbségben, de jelentős számban voltak jelen.

Mint azt a bevezetőben említettem, Magyarországon sajnos eddig még nem jelent meg sem a Hajdúdorogi Egyházmegye felállításával sem a magyarajkú görögkatolikusok mozgalmával kapcsolatban komolyabb összefoglaló munka. A püspökség felállítása volt a Világháború előtti utolsó nagy nemzetiségi skandalum Magyarországon. A román hívek természetesen az addigi legnagyobb volumenű erőszakos magyarosításként tekintettek a kérdésre, hiszen az közvetlenül a legfontosabb nemzetiségi intézményt, az egyházat támadta. Ezzel szemben a magyar kormányzat a többség kisebbségének érdekében hozott „defenzív” intézkedést hangsúlyozta. Ebben a kérdésben a román-magyar együttélés feloldhatatlan anomáliaként jelentkezett, hiszen a két nép nemzeti önszemléletének egy olyan metszéspontjában találjuk magunkat, melyben mindenki magának reivindikálja a jogot, hogy a nemzetiségi és felekezeti (kettős)identitásban rejlő esetleges ellentéteket feloldja. Cárja munkája a magyar történetírás szempontjából is igen hasznos és fontos mű, hiszen a Hajdúdorogi Püspökség felállítása túlmutat az egyházi kérdésen. Így nemcsak az egyháztörténet, hanem a román-magyar együttélés, a román nemzetépítés és nemzetszemlélet, vagy ha kisebb részben is, a világháború előtti román-magyar kapcsolatok töréspontjainak vizsgálatához is nyújthat számtalan hasznos adalékot.

Katkó Márton Áron

Fónagy Zoltán

A NEMESI BIRTOKVISZONYOK AZ ÚRBÉRRENDEZÉS KORÁBAN

Adattár I-II.

**MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet,
Budapest, 2013. 712, 824 o.**

A nemesség vizsgálatának létjogosultságát talán már önmagában indokolja a hazai nemesség magas aránya és az abból következő társadalmi, gazdasági és kulturális tagozódás. Épp ezért a magyar történetírás figyelmét sem kerülte el a nemesség vizsgálata, de a kiváltságos rend eleinte a politikai hatalom birtokosaként került az elemzések középpontjába, vagy épp egy-egy család genealógiájára szűkültek az elvégzett kutatások háttérbe szorítva ezzel a nemesség társadalomtörténeti elemzéseit. Csak az 1980-as években indultak meg a nemesség számbeli, rendi, foglalkozásbeli tagozódására, vagyoni rétegződésére irányuló, történeti statisztikai vizsgálatok. A nemesi

földbirtokviszonyok változása, alakulása a későbbi korszakokra nézve szintén képezték már korábbi kutatások tárgyát, hiszen a földbirtokmegoszlás társadalmi, gazdasági, politikai jelentősége elvitathatatlan. A késő feudális kori birtokviszonyok országos szintű statisztikai elemzése azonban eddig váratott magára. Ígéretesek voltak ugyan Felhő Ibolya munkacsoportjának az úrbéri felvétel közlésére irányuló kezdeményezései, de a munka az I. kötet után félbeszakadt. Ezt a hiányt pótolja Fónagy Zoltán most megjelent munkája.

Fónagy Zoltán *A nemesi birtokviszonyok az úrbérrendezés korában* c. nagy terjedelmű munkája, adattára majd negyedszázad alatt készült el, hiszen az MTA BTK TTI tudományos főmunkatársa még az egyetem befejezését követően, 1987-ben kezdte meg az adatok gyűjtését Vörös Károly és Szabad György ösztönzésére. Fónagy azt a történeti irodalomban rögzült állítást kívánta számszerűsítő elemzésével alátámasztani, miszerint a feudális viszonyok felszámolását a középbirtokos nemesség szorgalmazta leginkább, miután az áruterelésnek köszönhetően ez a réteg egzisztenciája került veszélybe. A folyamatnak a megragadásához a birtokviszonyok alakulásának, változásának a megrajzolását tűzte ki célul. Kiinduló pontként a Mária Terézia féle úrbérrendezést, forrásként pedig az ekkor készült tabellákat választotta, ami a statisztikai feldolgozhatóság szempontjából is jó választásnak bizonyult, hiszen e forráscsoport egységes szempontok, elvek és országosan készült el, sőt az adott település nemesi birtokviszonyait is rögzítette. A forrás kiválasztást továbbá az is magyarázza, hogy a török kiűzése után ekkora már nyugvóponton ért a birtokátrendezés, tehát az így kialakult birtokstruktúra alapvonásaiban 1848-ig érvényben maradt.

Az országos birtokviszonyok rekonstrukciója, az egyre bővülő adattömeg kezelése, rendezése egyszemélyes vállalkozásként indult, ami már a kutatás kezdetén — számítógépek és adatbázis-kezelő programok hiányában — hatalmas feladatnak bizonyult. Később a „kutatócsoportnak méretezett” munka befejezését, megjelentetését hol egyetemi oktatás, hol külföldi megbízatások, hol személyes kitérők késleltették. A forráskiadvány és a feldolgozás között elhelyezkedő Adattár a Történeti Intézet és az OTKA támogatásának köszönhetően huszonhat év után — újra és újra nekilendülő — történeti munka eredményeként látott napvilágot, sőt az adatbázis felhasználója számára keresési és elemzési lehetőséget kínál az Arcanum gondozásában kiadott CD-melléklet.

A kutatás forrását tehát az Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltár Dep. Urbariale iratai adták, amelyek 44 megye 7600 helységének (23 millió hold) tabelláját tartalmazzák. Az innen hiányzó adatokat helytörténeti, megyei anyagokból esetlegesen pótolni, sőt ellenőrizni lehetett volna, de az adattömeg ismeretében ennek elvégzése nem várható el a szerzőtől. Már a kötet címe, majd később a szerző is hangsúlyozza, hogy az elemzés „csak” az úrbéres birtokkal rendelkező nemesekre terjed ki. A józsefi népszámlálás adatait és az adattárban szereplő 5600 birtokost összevetve, körülbelül minden tizedik nemes rendelkezett úrbéres telekkel vagy általvalóval, követezőképp ennek a tizednek a vizsgálatáról, birtokviszonyának a feltárásáról van csak szó. Az adatbázis vázát — az adatok egységesítése révén némi információvesztést követően — négy törzsadat alkotja: megyék, kódszámmal ellátott birtokosok, községek és úrbéres birtokok. 8900 helység, 5800 birtokos és 21000 birtoktest adataiból — nyomtatott és elektronikus formában egyaránt elérhető — három rendezett adatsor publikálására került sor.

Fónagy az Adattár I. részében Az úrbéres birtokok országos összesítése – Birtoktípusok és birtokkategóriák cím alatt birtoktípusok – kincstár, szabad királyi városok, mezővárosok, egyházi és világi magánbirtokosok – szerint csoportosította a birtokkal rendelkezőket. A fentebb megnevezett típusokon, illetve kategóriákon belül a birtokosok teljes úrbéres állományát méret szerinti csökkenő sorrendben közli. A kategóriák kialakításakor a szerző sem a méretre, sem a kategóriák közötti választóvonal meghúzására, sem azok elnevezésére vonatkozóan nem kívánt sarkalatos állításokat megfogalmazni. Ezek megalkotását ugyanis meghagyta az Adattár felhasználóinak, akik saját szempontjaikhoz, elemzéseikhez igazítva szabadon alkothatnak kategóriákat a közreadott adatsorokat felhasználva. Az Adattár II. része Úrbéres birtokok. Községi adatsorok megyénként címet viseli. Ebben a részben a birtokosokat, azok úrbéres birtokainak kiterjedését, továbbá a jobbágy- és zsellérháztartások számát megyék, illetve azon belül is helységek szerint sorolja fel. A második kötet majd teljes egészét kitevő III. rész Úrbéres birtokkal rendelkező földesurak és birtokaik cím alatt úrbéres földesurakat és birtokaikat a birtoktestek méreteivel együtt – a II. részhez hasonlóan – megyénként, továbbá helységenként teszi közzé. A három részből álló Adattárt végül saját tervezésű, színes térképsorozat egészíti ki. A község határos alaptérképeken az érintett vármegyék nagyobb birtokai, uradalmi rajzolódnak ki.

Az Adattár azonban nem csak nyomtatott formában, hanem a könyvhöz mellékelt CD-ROM segítségével is kutatható, ami megegyezően a kötet szerkezetével négy részre tagolódik:

az előzőleg már említett három adatbázisra és a térképsorozatra. A CD-n található program lehetővé teszi, hogy az adatbázis kezelője megyék, helységek vagy birtokosok nevére, illetve numerikus adatokra (számértékre és tetszőleges intervallumokra) keressen rá „egyszerű” vagy „bővített” keresés formájában. Így például a felhasználó rákereshet az 500 és 100 hold közötti birtokot viselő földesurakra, vagy az egy teleknél kisebb birtokkal rendelkezőkre is. A III. rész Adattára további lehetőséget tartogat a kutató számára, hiszen egy birtokos birtokainak az összességét vagy csak egyes birtokokat teheti keresésének alapjává.

A terjedelmes adatbázisokat egy nagyobb lélegzetű tanulmány előzi meg, ahol a szerző változja a kutatás jelentőségét, a feldolgozás módszerét, az adatbázis felépítését, a birtokviszonyok főbb statisztikai jellemzőit, továbbá külön taglalja az említett birtoktípusokat, azok nagyságát, arányát, megoszlását és regionális különbségeit. Ezek alapján a nemesi birtokviszonyok leginkább szembevetendő jellegzetessége a nemesi nagybirtok túlsúlya, hiszen az úrbéres állomány közel felét (47%) ez tette ki, sőt e kategórián belül a legnagyobb latifundiumok keretei között koncentrálódott: 10000 holdnál nagyobb földbirtokkal 62 földesúr rendelkezett, akik a feldolgozott birtokállomány kétötödét mondhatták magukénak. Magas birtokrészesedési arányuk — Békés, Csongrád, Árva megyét kivéve — túlnyomóan dunántúli megyékben volt jellemző. Az elemzés kimutatta azt is, hogy a nagybirtokosok zöme főként magyar főrangú családból kerültek ki, ami viszont azt a közvélekedést cáfolja, hogy a nagybirtokos arisztokrácián belül magas volt az indigena családok aránya. Az adatsor ezen felül kézen foghatóvá tette a gyakran összemosódó nagybirtokos és arisztokrácia kategóriáit is. A vizsgálat tanulsága szerint a főrangú birtokosok egyharmada számított tehetősnak, a másik harmada a középbirtokos, míg a többi a kisebb középbirtokos jövedelemszintjén élt.

Főnagyon hasonlóan fontos megállapításokat tett a középbirtokosok kategóriáját illetően is, hiszen amíg a nagy latifundiumok túlsúlya meghaladta az eddigi becsléseket, addig a bene possessio-natus nemesség esetében lefelé szükséges korrekcióval élni, hiszen a középbirtok alsó határán egyre többen bírtak egyre kisebb birtokokat. Miközben tehát a nagybirtok és a középbirtok határán, illetve a középbirtokosok között egyaránt megtalálhatóak a nagybirtokos arisztokrácia kisebb vagyónú tagjai és jómódú középbirtokosság elitje, addig a réteg alsóbb kategóriában elhelyezkedők csak kivételes esetben álltak kapcsolatban a nagybirtokos családokkal és kapcsolataikkal sokkal inkább a kisebb középbirtokosok rétegét szőtték át. A középbirtokosok jellemzően a Fel-föld középső és keleti, illetve Tiszántúl északi megyéiben regisztrálhatóak, a dél-magyarországi megyékben viszont hiányzott vagy csak vékony rétege alakult ki. Az utóbbi megyék birtokstruktúrájának alakulását tekintve érdemes lenne további vizsgálatokat végezni megyei források bevonásával. Az úrbéres földdel rendelkező nemesek legalacsonyabb, de egyben legnépesebb csoportját a 100 hold alatti kisbirtokosok, töredékbirtokosok, a jobbágytelekkel sem bíró úrbéres zsellérek felett uraskodó nemesek adják, akik az összeírásban szereplő nemeseknek csaknem kétharmadát jelentik.

Az elkészült adattár és annak elemzése több ponton rávilágít arra, hogy a vagyoni és társadalmi státusz nem feltétlen esett egybe a rendi társadalmon belül. A térképen is ábrázolt birtokok nagy része, főként a közép- és kisbirtokok (nagyságuk, elhelyezkedésük, széttagoltságuk alapján) leginkább csupán a járadékkoltató rendszer révén termelhettek jövedelmet.

A hatalmas adattömeg kutathatóvá tétele és az informatív adatsorok mind társadalom-, mind gazdaságtörténészek és mind a helytörténet művelőinek értékes forrása lehet. A helytörténészek számára pedig külön feladatként szolgálhat az itt közölt adatok helyi, megyei szinten történő további csiszolása, finomítása.

Szilágyi Adrienn

LAJOS THALLÓCZY, DER HISTORIKER UND POLITIKER

Hrsg. *Dževad Juzbašić – Ress Imre*. 1. Auflage,

Sarajevo–Budapest 2010. 262 o.

THALLÓCZY LAJOS, A TÖRTÉNÉSZ ÉS POLITIKUS

Az utóbbi években örömdetesesen megnőtt a dualizmuskori, illetve a 19. századi magyar történetírással kapcsolatos érdeklődés. Ez kiterjed mind a szóban forgó időszak intézményrendszerére mind az ekkor lefolyt tudományos vitákra, a különböző irányzatokra, de egyes kiemelkedő,

eddig kevésbé kutatott személyre is, mint például Angyal Dávid (Vö. például *Romsics Ignác: Clio* bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Osiris Kiadó, Budapest. 2011; *Erős Vilmos: A magyar történetírás a dualizmus korában*. Valóság, 2012/2. Február. 22–40.). A korszakkal összefüggő újabb kutatásoknak egyik legnagyobb újdonsága, újszerűsége az volt, hogy nem elsősorban politikai szempontból elemezték az itt felvetődő problémákat, s nem is a pozitivizmus elkoptatott, már-már lejáratott és végtelenül leegyszerűsített kaptafájára húzták fel e jelentős periódus jelenségeit. Az újabb európai historiográfiai irodalom (Vö. *Atlas of European Historiography. The Making of a Profession 1800–2005*. Eds. *Ilaria Porciani and Lutz Raphael*. The European Science Foundation. Palgrave Macmillan, New York 2010.) ugyanis a 19. század legfontosabb hozományának, alapvető paradigmájának már hosszabb ideje a professzionális történetírás kialakulását tekinti, s a 19. század második felével foglalkozó historiográfusnak nem kevés meglepetést okoz, amikor a magyar történetírásban is számtalan, az európai történetírás fő tendenciáival párhuzamos jelenséget tapasztal. Ebből a szempontból is nagy jelentősége van az itt tárgyalt kötetnek, amely arról a Thallóczy Lajosról ad áttekintést, aki jelentős alakja volt ennek a frissen professzionalizálódó történettudománynak, a maga összes ellentmondásával. Korábban persze már születtek vele kapcsolatos tanulmányok, amelyek rámutattak mindennek összetett voltára, például professzionizmus és irodalmári működés együttes jelenlétére, illetve akár a par excellence „pozitivizmus” együttes hatására, mondjuk a darwini–spenceri–gumplowitzi szociáldarwinizmus formájában (Vö. *Glatz Ferenc: Történetíró és politika*. Akadémiai kiadó, Budapest 1980. Glatz Ferenc különösen a történetíróink ún. „Bécsi Kör”-ével foglalkozott behatóban ebben a könyvében, amelynek Thallóczy is tagja volt). Thallóczy életműve alapján azonban még feltáratlan, ennek számos ismeretlen foltja van, ezért is üdvözlendő a vele foglalkozó tudományos munkák és vállalkozások.

2008 őszén a Magyar Tudományos Akadémia és a Bosznia és Hercegovina Tudományos és Művészeti Akadémiája közreműködésével konferenciát rendeztek Thallóczy Lajos (1857–1916) életművéről Szarajevóban a történész születésének 150. évfordulója alkalmából. A konferencián bosnyák, osztrák és magyar történészek is előadtak. A 2010-ben megjelent kötet három tematikai egységben (Thallóczy történészi tevékenysége, politikai szerepvállalása, valamint szellemi öröksége) közli az előadások német nyelvű szövegváltozatát.

Glatz Ferenc tanulmánya ismerteti, hogyan került Thallóczy a korban komoly osztrák-magyar viták kereszttüzeiben lévő bécsi udvari kamarai levéltár élére, és hogyan vált a kezdetben budapesti levéltári alkalmazott a bécsi magyar történészek körének egyik legjellegzetesebb figurájává. Thallóczy tehetségére Kállay Benjamin közös pénzügyminiszter, Bosznia-Hercegovina közös kormányzója figyelt fel és nevezte ki a Hofkammerarchív igazgatójává. A magyar Balkán-kutató sokoldalú tudományos tevékenységét és történészi felfogását Glatz egy forráskiadvány-sorozat („Magyarország melléktartományainak oklevéltára”) bemutatásával érzékelteti, melynek szemléltetése a sovinizmussal való szembehelyezkedés és a délszláv népek vívmányainak elismerése, továbbá a délszláv-magyar egymásrautaltság hangsúlyozása jellemző, tudományos értéke pedig mind a mai napig meghatározó. Képet kapunk továbbá Thallóczy Monarchiával kapcsolatos nézeteiről, illetve társasági életéről. *Dubravko Lovrenović* bemutatja, hogyan foglalt állást Thallóczy Bosznia középkori történelmének két vitás kérdésében. Bár Thallóczy tévedett abban, hogy Rámát Boszniával azonosította, korát több szempontból meghaladó értékelést adott a középkori magyar-bosnyák kapcsolatokról. A bosnyák egyház és a bogumil eretnekmozgalom ellentmondásos viszonyának vizsgálatánál szintén a tárgyilagosságra törekedett, nézeteit nem befolyásolta vallási hovatartozása. A szerző szerint Thallóczy sok tekintetben megalapozta Bosznia középkori történelmével kapcsolatos későbbi kutatásokat. *Horst Haselsteiner* kihangsúlyozza, hogy Thallóczy nemzetközi szinten is (el)ismert Balkán-kutató volt, hiszen számos külföldi szakfolyóiratba publikált, a forráskiadványokon pedig a térség más neves szakértőivel együtt dolgozott. *Ress Imre* úgy véli, Thallóczy történészi kutatásainak elméleti hátterét nagyban meghatározta a pozitivizmus és a darwinizmus. A szerző szerint ez az alapos, módszeres forrásfeltárás (mely tevékenysége több országra kiterjedt a témával kapcsolatos dokumentumok szétszórtsága miatt) metódusában, valamint a földrajzi, gazdasági és társadalmi tényezők kihangsúlyozásában nyilvánul meg Thallóczy történetírásában. Részletesen megismerjük a történész szerepét egy, a bosnyák nemzeti identitás és a Monarchiához való lojalitás megerősítését célzó népiskolai történelemkönyv megszületésében, valamint egy Bosznia történelmével kapcsolatos forrásgyűjtemény, illetve egy szintézis előkészületeiben. És bár a több kötetesre tervezett Monumenta Bosniae anyagi támogatás hiányában végül nem készült el, Thallóczy elképzelései alapvető hatást gyakoroltak a forgalomba kerülő

bosnyák iskolai tankönyvekre. Thallóczy tankönyv-tervezetének szemlélete szerint Bosznia önállósága mindig is relatív volt, továbbá az ország történelmének legkiemelkedőbb periódusai legtöbbször egy nagyobb hatalomtól (Magyar Királyság, Oszmán Birodalom) való függés idejére estek. A korszakban self-made man-ként történészé váló Balkán-szakértő kutatásainak politikai célja tehát részben Bosznia megszállásának igazolása volt. Megjegyzendő itt, hogy Ress Imre újabban igen sokat tesz Thallóczy életművének mélyebb megismerése érdekében, nagy számú eredeti és elsődleges forrás alapján, nem véletlen, hogy messzemenően övé a kötet legjobb, leginkább gazdagon dokumentált s így a legtöbb újdonságot hozó tanulmánya. (Egyéb Thallóczyval kapcsolatos újabb tanulmányaira vö. *Ress Imre*: Thallóczy Lajos középkori délszláv okmánytárainak keletkezéséhez. In: *Tiszteletkőr: Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2012. 647–655. *Uő*: Thallóczy Lajos bécsi hivatali és tudományos pályakezdeése. In: *História mezején. Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére*. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged 2011. 167–181.) Amint a kötetben található több utalásból is kiderül, Ress újabban — osztrák kollégáival — Thallóczy német nyelvű naplójának kiadásán is dolgozik, ennek megjelenését nagy kíváncsisággal várjuk.

A „Bosna” kifejezés eredetét illetően *Salmedin Mesihović* összeveti Thallóczy nézeteit az újabb kutatások eredményeivel. 1879 és 1890 között éles viták folytak arról, milyen legyen Bosznia-Hercegovina címere. *Emir O. Filipović* tanulmánya ebben a diskurzusban helyezi el Thallóczy kiterjedt heraldikai, pecsétani és genealógiai kutatásait. Annak ellenére, hogy aktívan nem vett részt a vitában, tekintélye és pozíciója révén az ő elképzelése bizonyult döntőnek a kérdésben, így a középkori Ráma címere vált hivatalossá. Thallóczy kutatási eredményeit az 1896-os millenniumi kiállításon szélesebb közönség is megismerhette. A Bosznia-Hercegovina kiállításon bosnyák királyi, báni címerek, illetve pecsétek rekonstrukciói szerepeltek a történész informatív leírásai mellett. *Edin Radušić* — a kötet második tematikai egységét megelőlegezve — Thallóczy tudományos tevékenysége mellett annak politikai és kulturális téren kifejtett hatását emeli ki, például a szerepét az I. világháborúban felélénkült, Bosznia-Hercegovina közjogi meghatározásáról szóló vitákban.

A történész politikai tevékenységét tárgyaló tanulmányok sorát *Somogyi Éva* írása nyitja meg, amely Thallóczy egy kéziratának (Das Verhältniss Ungarns zu Oesterreich) közjogi nézeteit elemzi. A bécsi magyarok identitásának formálását és tudományos tájékoztatást egyaránt célul kitűző kézirat elveti az államok feletti birodalom érvényességét, inkább a közös uralkodó személyét helyezi előtérbe. *Andreas Gottsmann* bemutatja, kutatásai nyomán hogyan kezdett el érdeklődni Thallóczy az adriai térséggel kapcsolatos politikai kérdések (a horvát egyház és az ósláv liturgia viszonya, vagy Dalmácia helyzete a Birodalmon belül) iránt. *Csaplár-Degovics Krisztián* a Monarchia Albánia-kutatásait, valamint az albán nemzeti identitás kimunkálásában játszott szerepét veszi szemügyre. Minden bizonnyal Thallóczy a szerzője egy először 1898-ban, kiadó nélkül megjelent, olvasmányos stílusban megírt albán történelemkönyvnek, melynek szemlélete sok tekintetben megalapozta az albán nemzeti mozgalom fogalmi készletét és megalkotta az albán nép nemzeti hőseit (például Szkander Bég kultuszának megteremtésével). Az albán nemzeti mozgalom legfőbb alakjai jó kapcsolatot ápoltak Thallóczyval, és segítséget kértek tőle nemzeti szimbólumok kiválasztásához. Mivel a neves Balkán-szakértő a modern Albánia előzményének Szkander Bég államát tekintette, az ő címerét ajánlotta az albán politikusok figyelmébe. *Zijad Šehić* Thallóczy nézeteit járja körül Bosznia-Hercegovinának a háború után tervezett osztrák-magyar felosztásával kapcsolatban. *Szabó Dániel* ismerteti Thallóczy polgári főbiztosként kifejtett tevékenységét a háború idején megszállt Szerbiában. Bár kinevezését a magyar parlamentben élénk viták kísérték (az ellenzék hazaárulónak tartotta, míg Tisza István védelmébe vette), feladatait lelkiismeretesen végezte egészen 1916 decemberében bekövetkezett haláláig.

A kötet harmadik része elsősorban olyan tanulmányokat foglal magában, amelyek témájuknál fogva kapcsolódnak a Thallóczy által kutatott területekhez. *Pálosfalvi Tamás* a Tallóci család négy tagjának politikai karrierjét ismerteti 1429–1452 között, különös tekintettel a törökök elleni védelmi feladatok ellátására. *Hegyí Klára* a magyarországi török várak személyi állományának összetételét vizsgálja négy zsoldlista alapján. *Molnár Antal* a hódoltság területén tevékenykedő boszniai ferencesekről ír, és a további kutatásokkal kapcsolatban rávilágít egy dél-európai tudományos együttműködés lehetőségére. *Rüdiger Malli* terjedelmes listát közöl a Bosznia-Hercegovina első világháborús szerepével kapcsolatos forrásgyűjteményekről, és ebben a kontextusban elemzi Thallóczy naplójának forrásértékét a korabeli eseményekre vonatkozólag. *Mina Kujović* és *Sandra Biletić* felsorolják azokat Bosznia-Hercegovinában található levéltári forrásokat (például a közös

pénzügyminisztérium anyagait), amelyek Thallóczy politikai és tudományos tevékenységét dokumentálják. A tanulmánykötet végén *Ress Imre* próbálja meg tisztázni, mikor és hol született pontosan Thallóczy Lajos. Sok helyen ugyanis tévedésből 1854, vagy 1856 szerepel születési dátumként, ma azonban már biztosan tudjuk, hogy a történész 1857-ben, Kassán született.

Összegzőképpen elmondhatjuk, hogy a Thallóczy Lajossal foglalkozó jelen kötet jelentős állomása nem csak a történész életművét feldolgozó irodalomnak, de a dualizmuskori magyar történetírás historiográfiájának is általában, illetve a bevezető sorokban megfogalmazottak értelmében. Különösen szerencsés momentum, hogy a szerteágazó életműnek köszönhetően, a tudományos és politikai vonatkozások tisztázása lehetőséget adott nemzetközi tudományos tanácskozásra, ahol osztrák, bosnyák és magyar szerzők fejthették ki a nézeteiket. Kritikai megjegyzésre inkább csak a kötet harmadik egysége adhat okot, persze nem tartalma, az ott szereplő tanulmányok színvonala miatt, hanem azért, mert — meglátásunk szerint — az itteni írások csak lazán kapcsolódnak Thallóczy Lajos életművéhez, s nemigen segítik elő sem a történész műveinek megértését, sem pedig a korszak historiográfiai problémáinak behatósabb elemzését (ami feltehetőleg mégiscsak a kötet anyagát képező konferencia célja volt).

Erős Vilmos – Törő László Dávid

Erich Körner-Lakatos

HORTHY MIKLÓS

Bruchstücke und Ergänzungen.

Edition Octopus, Münster, 2011. 455 o.

ADALÉKOK HORTHY MIKLÓS ÉLETRAJZÁHOZ

Horthy Miklós életéről magyar történész máig nem írt még életrajzi nagymonográfiát. Ennek ellenére számos munka, könyv, tanulmány(kötet), cikk olvasható a Horthy-korszakról, annak különböző aspektusairól, így magáról Horthy Miklós életéről, a tengerész pályafutásáról, a fővezéri és kormányzói tevékenységéről is. Ezt a listát bővítette Erich Körner-Lakatos, aki 2011-ben *Horthy Miklós. Bruchstücke und Ergänzungen* címmel jelentetett meg egy 455 oldalas, 25 fejezetet tartalmazó könyvet. A magyar kötődésű osztrák szerző 1953-ban született Bécsben. Egy biztosítási vállalkozás munkatársaként dolgozik, illetve bécsi lapok (Zur Zeit, Bécsi Napló) közölték a cikkeit. Végzettségét tekintve nem történész.

Erich Körner-Lakatos könyve nem Horthy életrajz, mint erre az ajánlásában Szakály Sándor is rámutat, hanem olyan személyekről, helyszínekről, eseményekről írt munka, amelyek kapcsolódnak Horthy Miklós pályafutásához. A szerző is elismeri, hogy munkájában nem törekszik teljességre, ezért szerepel a könyv címében a töredékek szó. Azonban kétségtelen, és ez tekinthető e munka legnagyobb erényének, hogy olyan információkat is megtudunk Horthy Miklósról, amelyek eddig nem voltak ismertek, igaz, a könyv terjedelméhez képest ezek mennyisége nem túlzottan nagy. Ugyanis főként olyan kiegészítések kerültek be a kötetbe, amelyek inkább korrajznak, háttéranyagoknak tekinthetők, de nem kötődnek érdemben, szorosán Magyarország volt kormányzója életéhez. Ilyen például, a teljesség igénye nélkül, a magyarországi vasútfejlesztéssel kapcsolatos kitekintés, Fiume és Konstantinápoly története, az 1903-as haderőreform és következményeinek áttekintése, a bukovinai magyarokról szóló fejezet, vagy éppen a szláv korridor tervének rövid bemutatása. Nem állítom, hogy mindez ne kaphatna helyet egy Horthy Miklósról szóló könyvben, azonban nem teljesen meggyőző e kitekintések funkciója, ugyanis a személyiségének, döntéseinek, bizonyos kérdésekben vallott álláspontjának megértéséhez különösebben nem járulnak hozzá. E recenzió keretei között így a könyv azon részeit emelem ki, amelyek kifejezetten Horthy Miklós életéhez kapcsolódnak. A könyv alapvetően Horthy emlékirataihoz fűzött megjegyzésekre épül. Mindazonáltal, mint látható lesz, a szerző nem eléggé kritikus az abban leírtakkal. Abban igaza van, hogy utólag egyes hibáit elismerte, de sokkal több pontatlanság, megalapozatlan kijelentés olvasható az emigráció éveiben írt visszatekintésében, mint azt Körner-Lakatos bemutatja. A kötet jegyzetapparátusa meglehetősen gazdag, 701 lábjegyzet található benne, amelyek túlnyomórészt magyarázó és kiegészítő funkciót töltenek be, ugyanis életrajzi adatokat, a főszövegben említett források szövegét, annak részleteit közlik (német, francia és magyar nyelven). A további tájékozódást tehát kevésbé segítik a jegyzetek, bár, aki ebből a könyvből ki-

ván tájékozódni, az meglehetősen sok adathoz, információhoz juthat hozzá. A valamivel több mint 13 oldalnyi irodalomjegyzékben magyar, német és francia nyelvű források, forráskiadványok, könyvek, tanulmányok, cikkek sorakoznak.

Az első öt fejezetet a szerző az 1918 előtti időszak bemutatásának szentelte. Horthy családjáról, származásáról, iskoláiról, nyelvtudásáról, pályaválasztásáról alapvetően az eddigi kutatási eredményeket olvashatjuk. Ahogyan a sportolási szokásairól is. Kivételt a testvéreiről írtak jelentenek, ugyanis Horthy Zoltánról, Horthy István és Halassy Paula második fiáról, a szakirodalomban eddig olyan állításokat lehetett olvasni, hogy szinte semmit sem lehet tudni róla. E könyv második fejezetében, a szerző bécsi levéltári kutatásainak köszönhetően, ez a hiányzó ismeretanyag pótlásra került, legalábbis részben. Horthy Zoltán katonai irataiból, a minősítéseiből ugyanis megtudhatjuk, hogyan vélekedtek róla az 1880-as években a felettesei, milyen volt a személyisége, a testalkata és az egészségi állapota (68–69.). Horthy Szabolcs és Jenő katonai iratait is összegzi a szerző (71–73.). Erich Körner-Lakatos is utal arra, hogy Horthy Miklóst James Joyce tanította Polában angolra (28.), azonban ennek megalapozottságát semmi sem támasztja alá. Ahogyan azon állítása is vitatható, hogy Horthy „fokozatosan elfelejtette az anyanyelvét” (28.). A szárnységédi szolgálatával kapcsolatban a szerző részismeretekkel bővíti tudásunkat. Körner-Lakatos kiderítette ugyanis, hogy hol lakott Horthy Miklós azokban az években. A Horthy-család Bécs 1. kerületében, a Biberstraße 26. negyedik emeletén bérelt egy 250 négyzetméter alapterületű lakást (32–33., 43.). A család pénzügyeiről is tájékozódhatunk. A házról kép is látható a könyvben. A szerző foglalkozik Horthy császári és királyi kamarási kinevezésével (1913. november 24.), amire az emlékirataiban a volt kormányzó nem utalt, és Körner-Lakatos megállapítása szerint a szakirodalom sem. A szerzőnek abban igaza van, hogy részletesen nem tárták fel ezt az eddigi kutatások, de a kinevezés ténye ismert. Körner-Lakatos munkája bepillantást nyújt a kinevezés folyamatába (54–63.), ismertet ezzel kapcsolatos dokumentumokat, így például Horthy egyik 1913-as minősítését. Ebből többek között kiderül, hogy a fumei cs. és kir. Haditengerészeti Akadémián 1886-ban Horthy a 27 fős évfolyamából a 26. helyen állt (60–61.). A későbbi eredményei, az Akadémiát követően, már jóval meggyőzőbbek voltak – derül ki a könyvből. Külön fejezetet szentelt Erich Körner-Lakatos Horthy Miklós legismertebb első világháború alatti győzelmének, az 1917. május 15-i otrantói ütközetnek. Ismerteti annak lefolyását. Az ütközet jelentőségének értékelése kissé túlzónak tekinthető, ugyanis azt írja, hogy azt követően a központi hatalmak tengeralattjárói „ismét akadálytalanul juthattak ki” a Földközi-tengerre (123.). Kétségtelen, hogy Horthy sikert ért el az Otrantói-szorosban, azonban ez átmeneti és helyi jellegű volt, ráadásul, mint Paul G. Halpern ? az otrantói ütközetről magyarul 2007-ben megjelent könyvében olvasható ? kutatási eredményei jelzik, a tengeralattjárók a zár ellenére korábban is át tudtak jutni a szoroson.

A könyv 20 fejezete az 1919 és 1944 közötti időszak különböző aspektusaival foglalkozik. Az egyik fejezetből kiderül, hogy nem Horthy Miklós volt az egyetlen választási lehetőség az ellenforradalmi kormány hadügyminiszteri posztjára, ugyanis Lehár Antal, a nyugat-magyarországi megyék későbbi katonai parancsnoka, és bádoki Soós Károly vezérőrnagy, a Nemzeti Hadsereg későbbi vezérkari főnöke, Kövessházi Kövess Hermann bárót, a Monarchia fegyveres erőinek utolsó főparancsnokát kérte fel a Tanácsköztársaság elleni szervezkedés vezetésére. Kövess azonban ezt nem ambicionálta (129.). Így megnyílt a lehetőség Horthy előtt, aki azt megragadva, idővel az ellenforradalom egyik vezéralakjává vált, főként szimbolikus szempontból. Horthy Miklós fővezéri tevékenységével, a budapesti bevonulást leszámítva, a könyv érdemben nem foglalkozik. A kormányzóválasztás kapcsán a szerző összegzi a legfontosabb ismereteket, közli a vonatkozó jogszabályok szövegét. Horthy Miklós kormányzóságának időszakát tematikus fejezeteken keresztül ismerhetik meg az olvasók, bár, mint ezt maga a szerző is elismeri, ez nem tekinthető teljes áttekintésnek. Bemutatásra kerülnek a korszak miniszterelnökei, a hivatali idejük alatt hozott fontosabb intézkedéseik, bár mindez nem túl részletes. Bethlen István tevékenységéről így mindösszesen fél oldalban ír. Kivételt Gömbös Gyula jelent, róla ír a legrészletesebben, azonban ez a rész összességében így is összegző jellegű. Hasonlóak a Katonai Irodáról, a kenderesi birtokról, a kormányzó napi elfoglaltságairól, IV. Károly 1921 tavaszi visszatérési kísérleteiről és szóló fejezetek is, tehát ezek is az eddigi kutatási eredményekre támaszkodnak, a Horthy Miklóssal kapcsolatos ismereteinket nem egészítik ki, sőt, bizonyos fejezetekben szinte alig van szó a kormányzóról. Így például a Habsburgok magyar ágát bemutató fejezetben, amely egészen 1776-tól tekint át a dinasztia történetének ezen aspektusát. E fejezet utolsó két oldala foglalkozik csak a Horthy-korszakban Magyarországon élő Habsburgokkal. A kortársak pályafutása közül a szerző külön foglalkozik Prónay Pál tevékenységével, főként az 1921-es esztendőttel, Kun Bélával

és Szálasi Ferencsel, a kormányzó ellenfeleivel, illetve Tormay Cécile munkásságával. Tormay azért is lényeges, mert ő az egyetlen író, akit Horthy megemlít az emlékirataiban, „kiváló írónőnek” nevezve őt. A szerző a hangsúlyt elsősorban nem arra helyezi, hogy bemutassa Horthynak milyen kapcsolata volt Prónayval, Szálasisal és Tormayval, vagy, hogy milyen véleménye volt rólok, hanem inkább az egyes személyek életét, tevékenységét ismerteti, aminek egy kisebb szeletét alkotja a kormányzóhoz való viszonyuk. Hasonló szempont érvényesül a Horthy-kor szociáldemokratáit és liberálisait bemutató ? nemzetközi kitekintést is tartalmazó ? fejezetekben. Körner-Lakatos a könyv bizonyos pontjain jelzi Horthy emlékiratainak hiányosságait, pontatlanságait, de számos kérdést, nyilvánvalóan azért, mert a könyv nem törekszik teljességre, nem érint. Így a volt kormányzó azon vitatható, árnyalásra szoruló állításait, amelyek az ország külpolitikai mozgásterével, a jobbratolódás folyamatával, illetőleg a zsidóság sorsát érintő diszkriminatív intézkedésekkel foglalkoznak. Ezzel szemben fontosnak érezte a szerző, hogy cáfolja Horthy azon állítását, ami szerint az első bécsi döntés értelmében a Harmadik Birodalomhoz került Ligetfalu és környékének lakossága színmagyar volt (297–298.). Látható, hogy jelentős mértékben eltérő súlyú problémákról, kérdésekről van szó. A revíziós sikereket 5 fejezetben érinti Körner-Lakatos, igaz, eltérő mértékben, amelyekben ? a diplomáciai történéseken kívül ? elsősorban a népszerűsége csúcsán álló Horthy szimbolikus szerepét mutatja be, röviden, a revíziós bevonulásokra koncentrálva. Jól láttatja az osztrák szerző, hogy Trianon mennyire meghatározta a két világháború közötti Magyarország helyzetét és céljait. Trianont tekinti, például, annak első számú okának, hogy Magyarország a náci Németország szövetségésévé vált (341.). A kormányzó személyes szerepét az 1941-es hadba lépésben egyáltalán nem vizsgálta (361.).

A könyv utolsó két fejezete újból a Horthy-családdal foglalkozik, egyrészt a dinasztiaalapítás kérdésével, másrészt az emigráció időszakával. Idézi a szerző ezzel kapcsolatban a kormányzót, aki azt állítja az emlékirataiban, hogy „semmi sem állt tőlem távolabb, minthogy dinasztia alapítására valaha is gondoljak” (383.). A szerző helyesen jegyezte meg ezzel kapcsolatban, hogy „a tények nem erről beszélnek” (Uo.). Arról ugyan nem lehet beszélni, hogy Horthy mindenáron dinasztia akart alapítani, ezt jól jelzi, hogy a fia halálát követően nem választott a törvényhozás újabb kormányzóhelyettest. A korszak végén a kormányzó számára tehát Horthy István volt az egyedül elfogadható helyettes, azaz, a „Horthy-dinasztia” csak úgy tudta elképzelni, hogy az idősebb fia követi őt az ország élén. Minderre azonban nem került sor. Ráadásul Horthy Miklós nem is az ország vezetőjeként, hanem emigrációban halt meg. Ezeket az éveket érinti az utolsó fejezet. A kitekintés részét képezi a Horthy-család későbbi sorsának bemutatása. A kormányzó időközben mohamedánná lett unokája életének áttekintésével fejeződik be Erich Körner-Lakatos munkája. „Mit szólna ehhez Horthy Miklós?” ? teszi fel a költői kérdést a könyv végén a szerző.

Turbucz Dávid

Bartha Ákos

FALUKUTATÁS ÉS TÁRSADALMI ÖNISMERET

A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma (1931 – 1951)

történeti kontextusai

Bartha Ákosnak 2013-ban, a Hernád Kiadónál megjelent a *Falukutatás és társadalmi önismeret – A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma (1931 – 1951) történeti kontextusai* című könyvének alapját a Debreceni Egyetemen benyújtott doktori disszertáció képezte. A téma önmaga jogán is érdeklődésre tarthat számot, mert a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma nemcsak megelőzte, hanem húszéves fennállásával túl is élte kortársait. A kor azonban csak állapot, nem érdem. Ha az érdemek sorolására vállalkozunk, akkor ki kell emelni a kollégium pedagógiai munkásságát és tudományos gyűjtőmunkáját, amelynek fontosságát, későbbi mintaadó szerepét számos történész — Benda Kálmán, Salamon Konrád vagy Torkos Veronika — is elismerte, összefoglaló munka eddig mégsem született a témában. Ez most megtörtént, a történelem terra incognitája újabb parcellával csökkent tehát. Nem pusztán csak extenzióról, újabb tények művelésbe vonásáról van azonban szó, és erre a szerző a címváltoztatással fel is hívja a figyelmet. (A doktori disszertáció címe: A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriuma (1931 – 1951) és előzményei.)

Történeti munka sosem állhat meg ugyanis a tények ismereténél, ezeknél bővebb tudást kell teremnie, olyat, ami hozzájárul a világ megértéséhez. (Huizinga, Johan 1997: A történelem fogalmának meghatározása (1929) in Tolnai Gábor vál. A történelem ígézetében – Válogatott tanulmányok. Akadémiai Kiadó Bp. 16–17) A monográfia megfelel ennek a huizingai követelménynek akkor, amikor a kortárs ideológiai mezőben is elhelyezve tárgyalja azt a faluszemináriumot, amelyet már a kortársak is a népi mozgalom kicsinyített másaként emlegettek.

A kor összes ideológiája két nagy társadalmi kérdéstömb körül járta pályáját. Az egyik ilyen a földkérdés volt, melyről már az 1879-es székesfehérvári gazdakongresszuson is sürgetéssel beszéltek tartva a parasztság elszegényedésétől és kultúrájának, társadalmának felbomlásától. (Vö. Vári András: Urak és gazdászok. Arisztokrácia, agrárértelmiség és agrárius mozgalom Magyarországon, 1821–1898. Argumentum) A másik kérdés újabb keletű, de legalább olyan súlyos: Trianon, a vesztes háborút követő területi változások okozta következmények. Az országhatárok módosulása és a földkérdés ráadásul még egymás hatását is növelte, mivel a békeszerződés tovább rontotta a magyarországi birtokmegosztást.

A történelmi helyzet válságos volt; és Trianon revíziója vagy a birtokstruktúra átrajzolása nem hárulhatott a pataki kollégiumra. De éppen az ilyen nehéz idők követelik meg a tetteket. Ahogyan Kosztolányi Dezső megfogalmazta: „szeretem a világmegváltókat és emberboldogítókat, akik nem azt jelentik, hogy a jólét ezután általánossá válik, és mindenki pezsgőben fog fürödni, kappanban törülközni, hanem egyszerűen közlik, hogy holnaptól kezdve a kenyér kilója három fillérrel olcsóbb.” (Kosztolányi, Dezső 1974: Szeretem in Réz Pál vál. Sötét bújóciska. Szépirodalmi Könyvkiadó, 496.)

A pataki kollégium ezen három fillérje a mozgalom vezető alakjának, Újszászy Kálmánnak a megfogalmazásában a következő: egy leendő tanító esetében nem az a fő kérdés, miként fog tanítani, hanem hogy milyen lesz az a közösség, amelynek képe évtizedek múltán a munkássága révén kirajzolódik majd (68. oldal). A faluszeminárium nem faluvezető kurzus, nem falukutatás és nem is néprajzi feltárás, fő célja a falunevelés, melynek érdekében hajlandó felhasználni a részproblémákra összpontosító kutatások eredményeit. Ha figyelembe vesszük, a mozgalom gyakorlatiasságát és a fő ideológus, Újszászy gondolatainak modernségét (rendszer szemlélet, interdiszciplinaritás), talán nem elhamarkodott az ítélet, hogy a példabeszédbeli szegény özvegy néhány fillérének hozzájárulása ez az ország helyzetének javításához.

Az interdiszciplinaritás nemcsak a tárgy kapcsán merül fel, de ez a szellemisége magának a könyvnek is. Divatos jelenség ez ma, de könnyen lehet, hogy nem bizonyul a bölcsek kövének, sőt ellenkezőleg, amit ma gyógyírnek gondolunk a történettudomány bajaira, éppen a tudás rákeltő ágense lesz általa, hogy lényegtelen információkat szaporít, összefüggést sejt, ahol csak együttes előfordulás van. Jelen könyv esetében viszont szerencsére nem erről van szó: az interdiszciplinaritás nem öncél. Bartha Ákos irodalmi és történeti háttérrel rajzolja meg a mozgalmat, amely indokolt, hiszen az elkészült szociográfiák nemcsak történeti források, de egyúttal irodalmi alkotások is.

Bartha Ákos korábbi munkáiban is jelen volt az irodalmár és történész megközelítés szerencsés kettőse. Írt irodalomtörténeti tanulmányt (Berettyóújfalu sajtóéletének szépirodalmi értékei 1920 előtt, Bihari Diéta, VI–VII, Berettyóújfalu, 2010 145–159.), foglalkozott lokális történetekkel (Élet Berettyóújfaluban a dualizmustól a rendszerváltozásig = Berettyóújfalu az újkortól napjainkig szerk. Kállai Irén, Hajdú – Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága – Berettyóújfalu Önkormányzata, Berettyóújfalu, 2011, 50–78.), és ez a szemlélet hatja át jelen művének egészét is. A könyv négy — egyenként római számmal jelölt — tematikus egységeinek alfejezeteiben egymást váltják a történeti — kronologikus és a leíró — elemző részek.

Az első komplex egység „A faluszeminárium történeti háttere” címet viseli. Komplex már csak amiatt is, hogy a történeti háttér kettős jelentésben értelmezhető. Jelenti egyfelől a vidék történelmi múltját, amely nemcsak a földkérdés történetét foglalja magába (amelyet 1848-tól követ végig a szerző), de ennek részben a következményeként is értelmezhető vidéki közegészségügy és iskoláztatás helyzetét is. Jelenti másfelől a kollégium eszmerendszer előzményeit, a hozzá hasonló kezdeményezéseket is úgy, mint Széchenyi Szövetséget vagy Folklore Fellows-t. Ezeket a kronologikus részeket követi Újszászy Kálmán eszmerendszerének ismertetése.

A második fejezet a faluszeminárium tevékenységét dolgozza fel. A megközelítés döntően időrendi, de itt is helyet kapnak elemző részek. Kiemelendők például a sárospataki „munkatáborról” írtak, melyek nemzetközi összehasonlításban tárgyalják ezt a totalitárius államok által később kompromittálódott fogalmat. Bár a szervezők munkatáboroként hivatkoztak a sárospataki tá-

borra, ma a tevékenységük alatt inkább terepmunkát vagy kutatótábort érthetünk. Megerősíti ezt a vélekedést, hogy maguk a szervezők is „autochton munkaként” hivatkoztak rá és elhatárolódtak a Turul Szövetség átpolitizált, militarizált táboraitól, fő célként a kulturális kutatásokat jelölték meg.

A harmadik rész a faluszeminárium helyét keresi a szociográfiai irodalomban, tájékozódási pontként a széles körben ismert szociográfusok (Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Nagy Lajos) munkássága szolgál. Ezen rész egyik legnagyobb erőssége, hogy — a rendelkezésre álló töredékes források alapján — bemutatja a pataki szociográfiai íróit, több művet részletesen is elemez. Ezen munkák érdekessége, hogy többségük Újszászy Kálmán „A falu” című gyakorlati segédfüzetének szempontjai szerint készültek: Újszászy tehát nem csak teoretikusként fejtett ki nagy hatást a pataki kollégiumra.

A negyedik rész tartalmát a kitekintő összegzés adja. Ezt háromoldalas angol nyelvű összefoglaló, mellékletek valamint névmutató is követi. Ez utóbbi meglete megkönnyíti a könyv kézikönyvként való használatát. Nem csupán kézikönyvként használható viszont, stílusa olvasóbarát. Ennek egyik jele például, hogy mellőzi a körülményeskedő királyi többséget. Ezt több szempontból is szerencsésnek tartom. Egyrészt a szerző nagyobb felelősséget vállal a kimondott szóért azáltal, hogy kilép a többes szám elleplező ködéből; másrészt pedig oszlatja azt a képzetet, mintha valóságos kutatótáb dolgozna egy-egy történelmi kérdés megválaszolásán. Ilyenről szó sincs. Hasznos hát az efféle illúziókeltéssel való leszámolás, még ha az is lesz a pillanatnyi konklúzió, amit a könyvbéli Vágó István szociográfus Tiszakarádról megjegyzett: „kevés a virág nagyon. A házak előtt nincs virágos kert.” (194. oldal) Remélhetőleg szaporodik majd a kutatás a kollégium munkásságával kapcsolatban akár a szerző által kijelölt vonalon (vallásszociológia, antropológia). Ha ez mégsem valósul meg, a munka egy jelentős része már így is elkészült: ezen monográfia révén a Sárospataki Református Kollégium végre helyet kaphatott a történelmi tudatban.

Csikós Gábor

Matteo Luigi Napolitano

I GIUSTI DI BUDAPEST. IL RUOLO DEI DIPLOMATICI VATICANI NELLA SHOAH

Edizioni San Paolo, Milano, 2013. 239 o.

BUDAPEST IGAZAI.

A Soá és a vatikáni diplomaták

A katolikus egyház II. világháború alatti történetére vonatkozó kutatások egyik leginkább vitatott, központi kérdése XII. Piusz viselkedésének, avagy a katolikus egyház hivatalos álláspontjának megítélése. Míg egyik oldalon a pápa szemére vetik, hogy „hallgatásával” elősegítette az európai zsidóság megsemmisítését célzó náci törekvéseket, a másik oldalon katolikus egyháziak és világiak — pápa tudtával és beleegyezésével — végzett embermentő munkájának jelentőségét hangsúlyozzák. Mateo Luigi Napolitano 2013 őszén megjelent kötete, az eddig ismert forrásokon túl, Gennaro Verolino egykori budapesti nunciaturai uditore személyes irathagyatékára támaszkodva a kérdés új szempont szerinti megközelítésére tesz javaslatot. (Időközben, 2014 tavaszán megjelent a mű magyar fordításban: Budapest Igazai. A Soá és a vatikáni diplomaták címmel.)

A 6 fejezetre osztott, három nagyobb egységre tagolható kötet, egy általános — sajnos számos tárgyi tévedést tartalmazó — történelmi bevezetést követően, Verolino magyarországi embermentő tevékenységét mutatja be részben új forrásokra támaszkodva, majd az egykori budapesti uditore személyes történetének utóéletét, a Világ Igazai közé való felvételének folyamatát foglalja össze. A kötet tehát nem egy életrajzi monográfia, de még csak nem is egy Verolino 1942 júniusa és 1945 áprilisa közötti budapesti működését átfogóan bemutató elemzés. Elsődleges célja — miként az a bevezetésből, de különösképpen az összegzésből is kiderül — Mons. Verolino tevékenységének vizsgálatán keresztül bemutatni, hogy a második világháború alatt a zsidók mentésére irányuló tevékenység nem tekinthető kizárólag elszigetelt egyének hősi kezdeményezésének, hanem valójában egy mentési hálózat működéséről kell beszélni. Ezt a hálózatot pedig részben a Szentszék és képviselői koordinálták

Napolitano elemzésének kiindulópontja a XII. Piusz személye körüli historiográfiai vita. Az egyik bevezető fejezetben leírtak alapján a Szentszék „hallgatására” vonatkozó diszkusszió háttérben meghúzódo alapkérdést a következőképpen összegezhetjük: melyik volt a helyesebb, hatékonyabb stratégia a háború borzalmaival, és a zsidók üldözésével szemben? Ünnepestes és nyilvános elítélő nyilatkozatokat tenni, vagy pedig *ad maiora mala vitanda* inkább a konkrét, gyakorlati cselekvést előtérbe helyezni, amelyet a dolog természeténél fogva gyakran csak titokban, konspirált körülmények között, vagy legalábbis a legális és illegális világ közötti „szürke zónában”, a nagy nyilvánosságot kizárva lehetett megvalósítani?

A kérdéssel nem csupán Pacelli pápa szembesült, hanem mindazok, akik az üldözöttek védelmének lehetőségeit mérlegelték. Erről tanúskodnak többek között Suzanne Ferrièrenek, a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága tagjának, egy 1943. februári értekezleten elhangzott, kötetben idézett szavai (86–89.): „A tiltakozások nem vezetnének semmire; ráadásul ezzel igen rossz szolgálatot tennék éppen azoknak, akik számára segítséget kívánunk nyújtani.” Napolitano a következő kommentárt fűzi az idézethez: „Ferrièrenek (aki nem volt katolikus) ez a hozzáállása igen-csak hasonlatos volt a XII. piuszi *ad maiora mala vitandához*.” (86) Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy hasonló motivációk érhetők tetten például abban a döntésben is, hogy 1944 nyarán Serédi Jusztinián hercegprímás végül leállította a híveknek szóló püspökkari pásztorlevél templomi felolvasását. (112.)

A szerző a XII. Piusz pápa „hallgatásáról” szóló szakirodalmi viták magjából kiindulva a kötet összegzésében egy új historiográfiai megközelítés felvetéséhez jut el: „A valódi, központi historiográfiai probléma tehát nem XII. Piusznak a Shoában betöltött szerepe, vagy — ami még rosszabb — Pacelli pápa személyének „elfogadhatóvá tétele” a zsidók szemében, hanem XII. Piusz alakjának (azaz az egyháznak, mint intézménynek) és a zsidómentésnek összekapcsolása, annak kimutatása tehát a forrásokra támaszkodva, hogy létezett egy tágabb mentési hálózat. Ezáltal meghaladható az a megközelítés, amely az Igazak személyes hősiességéhez kötődik.” (227–228.)

A felvetett új megközelítés kapcsán hasznos néhány további észrevételt tennünk annak érdekében, hogy az Igazak — akiket nem egyszer a katolikus egyház is a boldogok sorában tisztel, miként a vértanú Salkaházi Sárát — és más hősiességű egyének embermentő tevékenységét tágabb történelmi és társadalmi kontextusba helyezve lehetővé tegyük ennek a sötét történelmi időnek átfogóbb vizsgálatát. Mindenekelőtt a szóban forgó mentési hálózat jellegének, természetének meghatározásához, illetve a hálózat létezésének igazolásához kívánunk a következőkben néhány szempontot felvetni.

Jóllehet az összegzésben Napolitano hangsúlyozza, hogy az egyéni hősiesség cselekedeteinek mozgatórugója gyakran az lehetett, hogy a katolikusok biztosak voltak benne: egyházuk és a pápa hasonlóképpen törekszik a zsidók életének megmentésére, (227.) a kötetben mégis inkább csak egy „diplomáciai hálózatról” beszél. A semleges országok követségei, valamint az apostoli nunciatura kétségtelenül egyfajta irányító szerepet játszottak a mentési akciókban. Ez a koordinációs munka azonban nem pusztán horizontális jellegű volt — azaz a képviselők közötti együttműködésre korlátozódott —, hanem volt egy lényeges — kétirányú — vertikális természete is. Miként Napolitano is hangsúlyozza, egyik oldalon az illetékes kormányok (illetve a nunciatura esetében a pápa) jelentették ezt a felfelé mutató vertikális kapcsolódást. A diplomáciai rendszer működésének, valamint katolikus egyház belső hierarchikus rendjének ismeretében bátran állítható, hogy elképzelhetetlen lett volna ilyen horderejű döntéseket meghozni a felettesek, végső soron a pápa illetve az illetékes kormányzatok legfelsőbb tudta és beleegyezése nélkül. Gondoljunk csak bele: hogyan és milyen forrásból tehetné volna meg egy nuncius a pápa jóváhagyása nélkül, hogy Budapesten 25 védett házból álló hálózatot építsen ki, és működtessen a szentszéki lobogó oltalmában?

A koordinációs tevékenységnek volt ugyanakkor egy lefelé mutató iránya is. A diplomáciai hálózat nem lett volna képes hatékonyan kifejteni embermentő tevékenységét, ha nem számíthatott volna a magyar társadalom egy részének aktív közreműködésére. Ez a társadalmi szegmens pedig nem utolsósorban a különböző felekezetek tagjait foglalta magába.

Ilyen összefüggésben figyelembe kell vennünk a Meszlényi Antal által szerkesztett *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* c. kötetben szereplő 35 zsidómentésben résztvevő budapesti katolikus intézményt, amelyek közül például a Szociális Testvérek Társaságáról kifejezetten tudható, hogy fontos szerepet játszottak a nunciaturáról, svéd követségről, vagy éppen a Vöröskereszttől származó oltalomlevelek terjesztésében. Az egyéni akciók és a hálózati együttműködés összekapcsolására azonban még jellemzőbb Egyed András piarista esete.

Egyed András a budapesti üldözöttek mentésébe egy véletlen találkozás nyomán kapcsolódott be: a nyilasok által deportált nők menetéből egy ismerős hölgy szólította meg, aki megkérte, hogy adja át üdvözlését közös ismerősüknek, Pflieger Albert marista testvérnek. A kérés nyomán Egyed nemcsak a maristákkal lépett kapcsolatba, akik a Hógyes Endre utcai Champagnat iskolában igen aktív embermentő tevékenységet folytattak, hanem a deportált családjával is. Így azután idővel a mentési hálózat aktív és fontos láncszeme lett, amennyiben üzeneteket közvetített, leveleket kézbesített, és többek között kapcsolatot tartott azzal a rendőrtiszttel, aki biztosította, hogy a Champagnat intézet, a Vakok Intézete és a Szent Szív Zárda előtt egy fegyveres rendőr védje ezeket a zsidók mentésében fontos szerepet játszó házakat a folytonos nyilas betörések és elhurcolások ellen. (Hetényi Varga Károly: *Akiket üldöztek az igazságért*. Papi sorsok a horogkereszt és nyilaskereszt árnyékában. Ecclesia, Bp., 1985. 150–157.)

Joggal merül fel ugyanakkor a kérdés: milyen források alapján igazolható a kötetben bemutatott „diplomáciai hálózat” léte és vertikális kiterjedése. Hogyan lehet bizonyítani, hogy nem csupán epizód-szerű, egyéni kezdeményezésem alapuló tevékenységgel állunk szembe, hanem olyan szervezett hálózattal, amely szervesen kapcsolódott az egyházi hierarchiához, végső soron pedig a pápa és az Államtitkárság irányelvei szerint járt el. (22.)

Az embermentő tevékenység a legális és illegális tevékenység határmezsgyéjén mozgott. Ebben a szürkezőnában márpedig szükségszerűen a szóbeliség élvezett előnyt az írásbeliséggel szemben. A hálózat mindenekelőtt személyes, bizalmi kapcsolatokra épült és konspiratív jelleggel működött, hogy védje egyik oldalon a mentésben résztvevőket, másik oldalon pedig a menekülőket. Mindenki csak annyi információval rendelkezett, amennyi feladatának elvégzéséhez elengedhetetlen volt. Az említett Egyed András beszámolója jól példázza, hogy bár szoros kapcsolatban állt a marista testvérekkel, nem volt tudatában annak, hogy azok többek között katonaszökevényeket is bujdatnak. Ahogy a piarista atya fogalmazott: „tanácsosabb volt nem kutatni, mit és miért kérnek valamit az embertől barátai.” (Uo. 160.)

Mons. Gennaro Verolinonak a kötetben felhasznált irathagyatéka ugyancsak alátámasztja, hogy a hivatalos jellegű, egykorú levéltári dokumentumok igen ritkák az embermentő tevékenységgel kapcsolatban. Ezek kizárólag a budapesti apostoli nunciatúra hivatalos működésére vonatkoznak. Ilyen mindenekelőtt a Vatikáni Államtitkársággal folytatott — az *Actes et documents de Saint-Siège relatifs a la seconde guerre mondiale* 12 kötetében jórészt már közzé tett (de a történészek által viszonylag kevésbé használt) — Napolitano által bőségesen idézett levelezés. Ide tartoznak továbbá a magyar hatóságokkal létrejött találkozókra készült emlékeztetők, mint például Angelo Rotta nuncius és Gennaro Verolino uditore Szálásival 1944. október 21-én folytatott tárgyalása, amelynek egyik központi témája a zsidók deportálásának leállítását célzó vatikáni intervenció. (122–126.) Ide sorolhatjuk végül a magyar kormányokhoz intézett hivatalos nyilatkozatokat, tiltakozó jegyzékeket.

A zsidók mentését célzó hálózat létéről és működéséről szóló dokumentumok ugyanakkor kivétel nélkül az események után készültek. A legkorábbi összefüggő, *Azione diplomatica della Nunziatura di Budapest in favore degli ebrei* címet viselő dokumentum 1945 októberében készült, minden bizonnyal Angelo Rotta megbízásából. (182) Verolino későbbi, különböző alkalmakból összeállított visszaemlékezései közül az egyik legjelentősebb a Bokor Péter által 1978-ban vele készített francia nyelvű interjú, illetve az arról készült feljegyzés. A kötetben idézett dokumentumot a szerző a főszövegben tévesen Verolinonak az interjúhoz készített feljegyzésének tekinti, és úgy tudja, hogy a tervezett dokumentumfilm, amelyhez az interjút felvették, végül nem készült el (89). A lábjegyzetekben ennél pontosabb leírást ad a feljegyzésről, amennyiben annak készítőjeként Bokor Pétert jelöli meg, de téved, amikor úgy véli, létezéséről csak a Verolino-archívumból szerezhetünk tudomást. Az interjú ugyanis — legalábbis részben — 1981 óta ismert Magyarországon. Bokor Péter — Hanák Gáborral közösen — a *Századunk* tévésorozat keretében elkészítette az 1944-es évről szóló „Végjáték a Duna mentén” c. epizódokat, és annak negyedik, „Eichmann Budapesten” címet viselő részében használta fel a Verolino-interjút. (vö. *Vígh Károly: Végjáték a Duna mentén*. A Századunk új sorozatáról. Filmvilág 1981/5. 54–56.) A magyar televízióban 1981. március 18-án vetített filmben szereplő interjú átiratát a rendező később, 1982-ben írásban is közzé tette. (*Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén*. RTV-Minerva-Kossuth, Bp., 1982. 115–125.), sőt utóbb részben angol nyelven is publikálta. (*Verolino, Gennaro: The darkest year. Conversation with archbishop Gennaro Verolino on the Siege of Budapest*. Reporter Péter Bokor. Hungarian Quarterly 136. (1994) 82–89.) (Az interjú teljes szövegét az OSZK Történelmi Interjúk

Tára őrzi.) A magyarul kiadott szöveggel összevetve, a Verolino-hagyatékban található feljegyzésről megállapítható, hogy lényegében ugyanarról a dokumentumról van szó.

Mindez arra utal, hogy az embermentő hálózat működésének rekonstruálásában a visszaemlékezésekre, az *oral history* forrásokra különleges szerep hárul. Annak ellenére, hogy a korszak szereplői jórészt már nem élnek, a történelmi rekonstrukció egyáltalán nem tűnik lehetetlenségnek. Igen sok ilyen visszaemlékező dokumentum, interjú áll ugyanis rendelkezésünkre, amelyeket — bár lejegyzésük nem feltétlenül erre a kérdésre keresték a választ — jól fel lehet használni a hálózat létének és működésének feltárásához. Kétségtelenül ide tartozik például a Yad Vashem intézet által összegyűjtött hatalmas mennyiségű emlékanyag (amely sajnos csak részben kutatható: vö. 219.) Ugyanakkor Magyarországon is több olyan kezdeményezés volt, amelyek különböző módon igyekeztek dokumentálni a katolikus egyház második világháború időszakában, azon belül pedig a zsidómentésben játszott szerepét.

Az első ilyen kezdeményezések már közvetlenül a háború befejezését követően megfogalmazódtak. Erről tanúskodik többek között Mons. Kemény István 1945. augusztus 30-án Verolinóhoz intézett, Napolitano által idézett levele (180–181). A veszprémi, majd székesfehérvári egyházmegye pap, a két világháború között az egyesült államokban töltött évekre tekintettel előbb Serédi Jusztinián, majd Mindszenty József bíborosok hivatalos angol tolmácsa a magyar külügyminisztérium megbízásából dolgozott ekkor egy dokumentum-köteten, amelyhez a nunciatúra tevékenységéről is kért adatokat és dokumentum-másolatokat. Jelenleg ismeretlen okokból a munka — bár valószínűleg elkészült — nem jelent meg nyomtatásban, és a kézirat őrzési helye sem ismert.

Hasonló véget ért az ugyancsak 1945-ben induló kezdeményezés, amely Serédi hercegprímás beszédeinek, leveleinek és nyilatkozatainak publikálását tűzte ki céljává. A munkából végül csak egy kisebb, angol nyelvű kötet látott napvilágot 1946-ban: *Important declarations of Dr. Justinian Cardinal Serédi prince-primate of Hungary, archbishop of Esztergom. Taken from his pastoral letters and speeches which refer to actual ecclesiastico-political questions*. A legjelentősebb háborút követő években megjelent kötet így a Mészély Antal által szerkesztett *A magyar katolikus egyház és az emberi jogok védelme* címet viselő kiadvány, amely 1947-ben jelent meg a Szent István Társulatnál. Ez a kiadvány az Esztergomi Prímási Levéltár anyagainak feldolgozásán túl, az események több főszereplőjének visszaemlékezését is tartalmazza, mint például Angelo Rotta budapesti apostoli nunciust, vagy éppen Cavalier Józsefét, a Szent Kereszt Egyesület világi elnökét.

A személyes élményanyag összegyűjtésének egy újabb szakasza a hetvenes években kezdődött el. Bokor Péter fent említett, Verolinóval készült interjúja mellett Hetényi Varga Károly kutatómunkája érdemel feltétlenül említést. A pécsi történelemtanár *oral history* (és részben levéltári) anyaggyűjtésének köszönhetően ugyanis jelentős számú kortárs embermentő tevékenységéről rendelkezünk további adatokkal. 1985-ben megjelent *Akiket üldöztek az igazságért. Papi sorok a horogkereszt és a nyilaskereszt árnyékában* c. kötetében nem csupán 12 olyan egyházi személy történetét rekonstruálja interjúk és visszaemlékezések segítségével, akik a náci rendszerrel szemben védelmükbe vették az üldözötteket, hanem egyúttal mintegy 140 katolikus, ortodox, protestáns pap, pásztor, szerzetes, teológus, seminarista rövid életrajzát is közli, akik részt vettek az embermentésben.

Az általunk tárgyalt olasz nyelvű munka egyik fő eredményét a fentiek alapján abban láthatjuk, hogy a részben új, korábban ismeretlen dokumentumokra támaszkodó kötet következtetései, kiegészítve további forrásokkal, jó eséllyel lehetőséget biztosítanak arra, hogy mélyebben megismerjük és feltárjuk a Napolitano által jelzett embermentő hálózat struktúráját és működését. A könyv másik fő tanulsága, hogy milyen fontos olyan tudományos fórumokat létrehozni és köteteket publikálni, amelyek segítségével a kelet-közép európai országokban nemzeti nyelven fellelhető jelentős forrásbázis mind teljesebb mértékben megismerhetővé válik a nyugati kutatók számára, és az eltérő forrásbázison alapuló eredmények ütköztetése révén újabb kutatási perspektívák nyílnak.

Matteo Luigi Napolitano új könyvének legfontosabb újdonsága, hogy a zsidók mentésében részt vevők hálózatos működésének vizsgálatára tett javaslatával új historiográfiai paradigmát állít fel, amelynek segítségével a szélesebb összefüggések tárulhatnak fel, és teljesebb mértékben megismerhetővé válik Magyarország és Európa történetének ez a szomorú fejezete.

Simándi Irén

**POLITIKA, TÁRSADALOM, GAZDASÁG A MAGYAR RÁDIÓBAN
1945–1948**

Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 392 o.

Az 1945 utáni magyar történelem egyik legizgalmasabb, legtöbb vitát kiváltó időszaka kétségkívül az un. „koalíciós időszak”, amely esetében sokszor az is a vita tárgyát képezi, hogy meddig is tekinthetjük annak azt a rövid, de meghatározó időszakot és végül is mikor mondhatjuk azt, hogy lezárult a kommunista hatalomátvétel. Ami biztos: 1944. december 21-én összeült az Ideiglenes Nemzetgyűlés Debrecenben és megalakult az Ideiglenes Nemzeti Kormány. Hogy a nemzetgyűlés tagjait nem választották, hanem kiválasztották, hogy az ideiglenes kormány tagjait nem választották, hanem Moszkvában „kijelölték” ma már nem vitatott tény, de nem is a legismertebb.

Az új hatalom számára is fontos és meghatározó jelentőséggel bírt a sajtó, azon belül is a rádió, hiszen az újságok és a rádió segítségével lehetett elérni a legnagyobb tömegeket és minden politikai erő számára létfontosságúnak tűnt az emberek meggyőzése, a saját politikai elképzelések támogatására, a minél nagyobb támogatói bázis „létrehozása”.

Ahogy az adott időszakban szinte minden területen, így a tömegtájékoztatás területén is koalíciós megoldás született és valamennyi jelentősebb politikai erő résztvevőjévé vált a Magyar Központi Híradó Rt.-nek. Ez az „intézmény” gyakorlatilag a Magyar Telefonhíradó és Rádió Rt., a Magyar Távirati iroda Rt., a Magyar Filmiroda Rt., a Magyar Országos Tudósító Rt. és a Magyar Hírdető Iroda Rt. „összevonásából” jött létre és ténylegesen a teljes magyar állami tömegkommunikációt összefogta.

A különböző politikai pártok — elsősorban a Független Kisgazda- Földmunkás és Polgári Párt, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt és a Nemzeti Parasztpárt — delegáltjai kerültek a különböző „részlegek” élére, míg a Magyar Központi Híradó Rt. élére Ortutay Gyula, a kisgazdapárt egyik politikusa, a rádió korábbi munkatársa került, aki szoros kapcsolatot épített ki a kommunistákkal és nem jelentett igazán ellensúlyt azok számára.

S hogy miként működött az Rt? Kik és hogyan kerültek annak a vezetői posztjaira? Mennyire volt képes formálni a magyar közvéleményt? Hogy alakult a műsorstruktúra? Milyen műsorok és hogy szerkesztettek? Mindezek a kérdések nem csak az olvasóban fogalmazhatódnak meg, de megfogalmazódtak a kötet szerzőjében Simándi Irén főiskolai tanárban (Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár), aki többéves, alapos, levéltári kutatásra építve készítette el könyvét.

A szerző bemutatja a Magyar Központi Híradó Rt. létrejöttének a történetét, működését és a politikai küzdelmeket érte és körülötte, de a kötet alapvetően mégis a Magyar Rádió 1945 és 1948 közötti története. Azé a rádióé, amely nagyon komoly személyi, technikai és anyagi veszteségek után már 1945 tavaszán adást sugározhatott, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyével.

Alig hallgattak el a fegyverek Budapesten, amikor az ország romokban heverő fővárosában megindult a rádió újjáépítése, úgy technikai, mint tartalmi értelemben. A háborút túlélő, Budapesten maradt és oda visszatérő munkatársak szinte a semmiből hozták létre a rádiót és az adást.

S hogy miről szóltak az adások? Szinte mindenről. S miről nem szólhattak? Például nem lehetett a hozzátartozókat keresni a rádió adásainak a segítségével, mert esetleg az eltűntek nem a nyilas-hungarista hatalom áldozataivá váltak, hanem „málenkij robotra” elhurcolva hagyták el a szülőföldjüket, keleti irányba az országból.

S hogy mennyire volt szabad a rádió? Amennyire egy megszállt országban szabad lehet.

Ortutay Gyula, mint a rádió elnöke „megállapodott” a Szövetséges Ellenőrző Bizottság cenzúrahivatalával azon „elvi szempontokban”, amelyek alapján kezdetét vehette a rádió adása.

S melyek voltak ezek a szempontok — inkább kötelező előírások —? Vegyük azokat sorra, Simándi Irén jóvoltából:

„1, Minden, rádióban elhangzott szöveg cenzúraköteles.

2, Tartózkodni kell mindennemű pártpolitikától.

3, Kerülendő a belpolitikai nyugalmat veszélyeztető témák.

4, A heti kiadott műsorban szereplő művészek, előadók, riporterek, stb. jegyzéke velük időben közlendő.

5, A szigorúan tudományos vagy művészeti vonatkozású előadások szövege mentesülhet a bemutatási kötelezettség alól.

6, A „Ki tud róluk?” híradó nem kívánatos.

7, A hírszolgálat orosz fordítója és bemondója próbára (nyelv és íráskészség) jelentkezni köteles.”

A jelzett megkötések ellenére és azok figyelembevételével a Magyar Rádió a legfontosabb politikai propagandaeszközzé vált.

Már az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokat megelőzően is lehetőséget kaptak a különböző politikai pártok képviselői pártjaik választási programjának a bemutatására. A rádió is a politikai harc eszközévé vált.

A tájékoztatás során különböző műsorokat hoztak létre, amelyek a közvéleményt felkészítették, tájékoztatták a különböző eseményekről, várható történésekről. A béketárgyalásokhoz kapcsolódóan a rádióban „Párizsi híradó” címmel sugároztak műsort 1946–1947-ben, amely a tárgyalások hátterét és a várható eredményeket tárta a hallgatók elé. Nem lehet tudni, hogy természetesen, hogy a hiteles és szakszerű beszámolók mennyit enyhítettek a hallgatók fájdalmán, akik szembesültek azzal, hogy Párizsban végül is megismételték Trianont.

S a hallgatók száma hónapról hónapra egyre gyarapodott, ahogy a rádió műszaki helyzete is javult. Az adások egyre jobb minőségben és az országnak egyre nagyobb területére jutottak el s a rádió vezetőinek rendszeresen visszatérő kívánsága volt a külföldre történő rövidhullámú sugárzás feltételeinek a megteremtése. Úgy vélték fontos a külhoni — a nyugat-európai és amerikai — magyarság elérése a rádión keresztül.

Simándi Irén mindezek mellett a legfontosabbnak a különböző műsorok bemutatását tartotta. Életszerűen tárja az olvasó elé a Faluhangja, a Közéleti félóra, Párthíradó s más műsorok létrejöttének, szerkesztési elveinek és műsorstruktúrájának a kérdését, ahogy képet ad a rádiókészülékek számának gyarapodásáról, a Rádió Újság létrejöttéről és annak tartalmáról, a nemzetközi rádiós szervezetek munkájába történő bekapcsolódási kísérletekről és tárgyalásokról.

A szerző munkája — a kötet címének megfelelően — megismerteti az olvasót a magyar társadalom, a politika és a gazdaság kérdéseivel, pontosabban azzal, hogy ez miként jelent meg azok a Magyar Rádió műsoraiban. Miként értesülhetett az ország lakossága egy-egy meghatározó eseményről.

Amennyiben valaki alaposan elmélyül Simándi Irén munkájában, akkor azt érezheti, hogy egyes műsorok szinte megelevenednek a kötet lapjain, mivel a szerző számos adás esetében szinte teljes tartalmi kivonatot ad. Ez természetesen jó és hasznos, még ha néha úgy érzi az olvasó, hogy „adásban” van. Nem ismeretes előttem, hogy valaha, valaki is ennyi, a rádió archívumában lévő korabeli anyagot használt volna fel, mint Simándi Irén.

Könyve jól példázza, az un. „koalíciós időszak” sajátosságait, a rádióban és a rádióért is folyó harcot, de egyben azt is, hogy mi volt az, amiről a magyar közvélemény a rádió útján értesülhetett. Mert a rádió közvetített a háborús bűnösök pereiről, az un. „köztársaság ellenes” összeesküvésről. Nemcsak a piaci árakat, a falusi ellátási viszonyokat lehetett megismerni a rádióból vagy komoly zenét és magyar nótát hallgatni az éter hullámain, de ismeretterjesztő műsorokat és irodalmi alkotásokat is. S talán nem meglepő: a kezdetektől fogva fontos kérdés volt a honoráriumok ügye, azaz hogy mikor, mennyit és kinek fizessenek az alkotók közül és a magasabb jövedelemmel bíró rádiós alkalmazottak a fizetésük mellett „húzhatnak-e még más jövedelmet is” a rádióból.

Összegzőként elmondható: Simándi Irén könyve hasznos hozzájárulás az 1945–1948 közötti magyar politika- és kultúrtörténethez s külön dicséretes, hogy névmutató is készült a kötethez. Igaz nem mindenki található meg minden esetben a névmutatóban és akad néhány névelírás is avagy tévesen nevezi a szerző Kovács Imrét a Nemzeti Parasztpárt elnökének — főtítkára, illetve alelnöke volt — és említhető lenne még egy-két apróság. A jegyzeteléssel kapcsolatban említtem, hogy magam szívesebben vettem volna a hivatkozott munkákat nem az internetről hivatkozni, és az egyes két-soros életrajzi jegyzetknél felesleges minden esetben az Új Magyar Életrajzi Lexikonra hivatkozni. Ha az első ilyen jegyzetnél azt jelezte volna a szerző, hogy minden a szövegben nem hivatkozott egy-két soros életrajzi jegyzetre vonatkozó adatait onnét vette, bőven megfelelt volna.

Ezzel együtt és ezek ellenére is jól hasznosítható munka Simándi Irén könyve, amelynek a szerző szándékai szerint lesz folytatása is. Lehet, hogy előbb-utóbb még többet tudhatunk majd meg a Magyar Rádió történetéből?

Valuch Tibor

MAGYAR HÉTKÖZNAPOK

Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól

az ezredfordulóig

Napvilág kiadó, Budapest, 2013. 192 o.

„Az egyes korok embereinek hétköznapi élete, az őket körülvevő tárgyvilág, a demográfiai folyamatok, a kulturális szokások ... ezen belül az öltözködés, a táplálkozás, a lakóter ... [kutatása] jóval közelebb vittek egy-egy társadalmi jelenség megértéséhez vagy a társadalmi változás értelmező leírásához, mintha erre a hagyományos »politikaközpontú« történetírás eszközeivel került volna sor.” Az idézet a munka tárgyát és a hozzá való közelítés szerzői módszerét is megelőlegezi. Sőt a nyomatékositásnak is szükségét érzi a szerző: „politikáról és politikusokról, csatákról, tárgyalásokról-egyezményekről stb. szót sem kíván ejteni.” A modern társadalomtörténet Magyarországon is jóval túl van már a fogantatáson. Ezért a diszciplína számontartott külhoni „nagy öregjeinek” a felsorolását tekintjük inkább hagyományörző tisztelgésnek, semmint emancipációs bizonykodásnak. Különösen azóta, hogy a hazai akadémián a történettudomány terrénumainak újraszabályozása során a társadalomtörténet beiktatásával egyidejűleg töröltetett a politikátörténet önálló szakági megnevezése.

Az Alltagsgeschichte burjánzó tematikái közül Valuch Tibor ezúttal a társadalmi fogyasztás legközvetlenebb „tereit” vette számba: *enni, lakni, ruházkodni*, az elementáris létfeltételek köre, s a társadalmat az is strukturálja, hogy mindezeket ki, mennyiből teszi, teheti. Ezekhez képest a vizsgált korszakban sem volt már ugyan „civilizációs luxus” a tanulás, az írni-olvasni tudást feltételező kulturális javak fogyasztása, vagy éppen az utazás, de utóbbiak mégiscsak „fakultatívak” ahhoz képest, hogy valamit enni, valahol lakni és valamilyen göncöt hordani még a szülőhelyéről soha ki nem mozduló analfabétától is elvárt. A munka elsődleges vizsgálati terepe a személyes és társadalmi lét legközvetlenebbül materiális jellemzői — illetve azok változása. Megfogalmazódik ugyanakkor a mindezekből összeálló — „nemcsak kenyérrel él az ember” — létezés-mód, életvitel komplexebb szemrevételezésének igénye is. A diszciplináris kánonnak való megfelelést követve a politikátörténeti „háttérrel” elintézettnek tekinti annyival, hogy jelzi a társadalomtörténeti szempontú paradoxont: „a politikai változások gyorsak és igen erőszakosak voltak, a szokások, a mentalitás, a viselkedéskultúra átalakulásának formális és informális része közötti távolság növekedett, a norma- és értékrendszer átalakulása — a látszatok ellenére — elhúzódt.” (17.) Lényegében e tudottnak vett, gyakorta és különbözőképpen töredezett politikátörténethez viszonyítva a kontinuos társadalmi megélés — a privát és kollektív hétköznapi „autonómia” őrzése, paralizálódása és (részleges) visszaszerzése — nyomvonala mentén araszol előre a változások leírása.

A számokban kifejezhető társadalmi jellemzők bemutatásához a munka minden egyes tárgykörfejezete — a gazdaságtörténetben meghonosult módon — az utolsó békeév (1938) fellelhető adatait veszi alapul. A jövedelmi viszonyok változását nyomon követve kiderül, hogy Magyarország lakossága számára a második világháború után folytatólagos érvágást jelentett a rákövetkező Rákosi korszak évtizede. A túlélő népességhányad nem csupán a vesztesre kirótt háborús jóvátételt volt kénytelen megfizetni, hanem a hadikommunizmusba torkolló gazdasági-politikai transzformáció tényleges, valamint a tervutasításos rendszer anarchikus állapotokat teremtő — haszontalanul elfecsérelt — járulékos költségeit is. A bérek, keresetek konvertált vásárlóértékének átlaga csak két évtized elteltével, 1957-ben érte el ismételten a háború előtti megélhetési szintet. A bérezés számottevő (19–27 százalékos) emelése a forradalom leverése után az éppen berendezkedő Kádár-rezsim társadalompolitikájában egyfelől *megbékéltető*, az aktuális megtorlásokat ellensúlyozni igyekvő lépés volt, másfelől (részleges) *kompensáció* kívánt lenni a hidegháborús tervgazdasági anarchia éveinek nyomorszintet tartósító megpróbáltatásaiért. A korszak politikai szótárából kölcsönözve a metaforát, ez volt a Kádár-kori — mézesmadzag és korbács — „kétfrontos harc” kézzelfoghatóan megtapasztalt(tatott) bemutatkozása.

Közvetítőleg kínálkozik egy kronológiai észrevétel. A bázisévnek használt 1938, illetve a közelítően hasonló megélhetési viszonyokat számszerűsítő ötvenes évek vége közötti húsz év alatt hat politikai drill követte egymást. Ezek zöme egymást antitétélező ideológiai-politikai töltettel volt autoriter-diktatórikus, ám egybevágó jellemzőjük volt/maradt az, hogy a leghétköznapibb lételemzetekig hatolva igyekeztek átfogni, körbekeríteni az egyéni létezési módot. Köztük azokat

az elementáris életvitel jellemzőket is, amelyekre Valuch feltáró elemzése összpontosít. Azaz a vizsgált intervallum első harmadában — egy átlagos életút léptékével mérve — túl gyakran követték egymást azok a sorsfordító cezúrák, amelyek a társadalom számottevő részét úgy kényszerítették túlélésre játszani és/vagy „kezdhetünk mindent előlről” létállapotok közé, hogy közben jószérivel csak valamifajta csöbörből-vödörbe fátumszerűség tűnt bizonyosságnak. A kiszámíthatatlanul sokféle ideiglenesség állandósult. Ez esetben a társadalomtörténet — most jelesül az Alltagsgeschichte — „csak semmi politika” konvenciójának a következetes érvényesítése emiatt megfelel a szakági követelménynek, ám a totalitárius ambíciójú és dúvad szertelenségű politikai rendszerágensek ténykedését tudottnak véve csorbulhat a narratíva okszerű megértést is segíteni hivatott funkciója. Ezt a szerző saját korábbi munkái alapozták meg, amelyekben a társadalomtörténeti fővonulatra koncentráció közepette is többet engedett magához okfejtéseiben a politikátörténeti mozgatórugókból. (Valuch Tibor korábbi könyveit a kiadvány borítója is sorolja, a tárgykörbe vágó egyéb munkáit pedig a kötet irodalomjegyzéke közli.)

A létviszonyok érzékeltetése során a munka többnyire statisztikai főösszegek, mérhető átlagok sorjáztatására alapozza mondandóját. Ez az átlagbér, átlagkereset bevett fogalma révén — mert forrásai is erre szorítják — érthető, miközben a számszerű fősodor különböző mértékben amputálja a vizsgálati halmaz alsó-felső kohorszait. Valuch többnyire nem éri be a tradicionálisan használt, de lépre vivő — úgy valós, hogy közben dezinformál — statisztikai középátlaggal. Széleskörű és leleményes forrás-mélyfúrással hozza felszínre az átlag alatt megbúvó szegénység és mélyszegénység — rezsimenként különböző — formaváltozatait. Az ezt részletező fejezet vége felé, mintegy köztes összegzésként olvasható: „1945 és 1949 között a népesség 55–60%-a élt a lét határon, vagy ez alatt, 1949–1956 között ez az arány 65–75% közötti. Ha a mindenkor átlagjövedelem kétharmada alatt élőknek tekintjük szegényeknek, úgy 1962-ben a magyar társadalom 26%-a, 1972-ben 21 százaléka, 1982-ben 16%-a sorolható ide.” (50.)

Ennek kétféle olvasata lehetséges. Az egyik — más kutatásokkal egybevéve —, hogy a Rákosi-korszak még azok körét is jócskán gyarapította, akik eleve tartós nélkülözések közepette élték túl a háborús megpróbáltatásokat. A másfél évtizeden át késleltetett, „elhalasztott társadalmi regenerálódás” után, jóformán csak az 1960-as évektől — a Kádár-korszak ún. két jó évtizedének beköszöntétől — beszélhetünk arról, hogy tempósabban apadt a tartós szűkösségben élésre kárhuztatott népességhányad. A másik olvasat az, hogy a világháború után több mint harmincöt évvel — azaz, egy generációváltáson túl is — másfél millióian vegetáltak az elemi létfeltételek hiánya közepette. (Az 54. oldalon ez már a mélyszegénységben élőkkel illető adat.) Akár a tágabb, akár a szűkebb értelemben vett gorkiji mélyre szorultakat nézzük („Na Dnya”), ez már az államszocializmusnak a múltra nem hárítható saját szegénység-újratermelése volt. (A rendszer statisztikai adatfelvételei kerülni igyekeztek a szegénységre következtetni engedő információk rögzítését. Alighanem a fennmaradt források konzisztencia-hiányára vezethető vissza az a látványos „törés”, amely az 1950-es évek közepén még a társadalom kétharmadára/háromnegyedére, míg az 1960-as évek elején már csupán annak egynegyedére saccolja a nélkülözésben bővelkedők körét. Bizonyítani nehéz, így csak a korszak kutatása közepette szerzett „tapasztalatra” támaszkodva kockáztatja meg a recenzens azt az állítást, hogy a forradalom utáni évek — fentebb már említett — „kompenzációs” béremelése aligha faraghatták le fél évtized alatt 40-50 százalékponttal a szegénységgrátát. Ez alighanem a statisztikai adatfelvételek kategóriarendjének — a szerző által is említett — pozitív kozmetikázást segítő módosításaira vezethető vissza: ezek a kalibrálási csalafintaságok nagyon megnehezítik koherens adatsorok készítését.) Mindenesetre a permanens nélkülözés közepette élők számosságának és arányának a felmutatása — hozzágondolva azokat, akik „társadalom-alattiságuk” miatt rekedtek ki még a regisztrálásokból is — realitás-közeli korrajz felé navigálja a „gulyáskommunizmus”, illetve a „fogyasztói szocializmus” utókor elemzőjét. (Utóbbi elnevezéseknek a maga idején leginkább nemzetközi politikai összevetésben volt jelentősége. Metafora jellegükön túl vajmi kevésbé használhatóak a történeti múltfeltárás fogalmátárának részeként. Ezért is helyeselhető, hogy a szerző ritkán, s fenntartásait következetesen jelezve, mindvégig idézőjelesen használja azokat.)

Valuch Tibor a fogyasztás kiválasztott tematikáit kettős tükörben és nemkülönben kettőzött, interaktív — róka fogta csuka — mezőben jeleníti meg. Felidézi egyfelől a „gondoskodó által rögzített korabeli ellátás-mutatókat, majd hozzájuk képest sorjáztatja a társadalmi fogyasztás általános jellemzőit, illetve diszkrét sajátosságait, a szinte mindvégig fennmaradó — bár javuló tendenciát mutató — hiánygazdaság közepette. Lakásgazdálkodás — otthonteremtés (és lakberendezés); élelmiszerellátás (élelmiszer) — étkezés; ruházati ellátás — öltözködés kulcssza-

vakkal jelölhető a kettős konzumtérfél. Az elkülönítés azért lényeges, mert bár tárgyasultságukban ugyanazon javakra vonatkoztak, az előteremtés-megszerzés-hozzájuttatás-használat-fogyasztás fázisainak bármelyike jó ideig nem, s később is csak megszorításokkal volt értelmezhető a — normálisnak tekinthető — kereslet-kínálat dimenziójában. Illetve ez utóbbi elegyedett változó összeviasszaságban — legtöbbször fityiszt mutatva a tervezgádkodás mechanizmusának — az elvonás-elosztás rendszernormájával (redisztribúció), ami elsődlegesen a rendszer működtetőinek volt — és maradt — mindvégig beteljesületlen vágyalma.

Ez a dichotómia ugyanakkor szintén a rendszer politikai meghatározottságából, a *társadalom államosításából, majd államosítottságából* következett. A magát mindenhatónak és mindenben illetésesnek tételező állam ontológiai önhittségéből eredt, hogy — a piaci mechanizmusok ki- kapcsolásával — önmagát tekintette a társadalmi boldogulás egyedüli letéteményesének. A kiválasztott tárgykörök részletezése valóban a mindennapokba alámerülve mutatja be az állami és a privátszféra állandósuló iszapbirkózását, ahol — állam és társadalom között — az elementáris javak megszerzésének, birtoklásának, fogyasztásának mértéke és módja volt a tét. Az állami és privát egymásnak felszülés képletés hozzádeka majdhogynem mindvégig a $2 \times 2 =$ (legfeljebb) 3 végeredményt produkálta, azt is inkább csak a Kádár-korszak konszolidációs periódusában. Szó sincs azonban arról, hogy ez szintiszta társadalomtörténeti jelenségként, folyamatként lenne értelmezhető. A szerző egyik konklúziója szerint ugyanis, „a kádári politika számára az áruellátás és fogyasztás elsősorban a legitímáció, a politikai stabilitás részeként volt fontos.” Az pedig már e politikai preferencia ellenére utal szerkezeti-működési fogyatékosra, hogy „a hiány még a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján is a »kereskedelem« velejárója maradt.” (68., illetve 123.)

A *mit enni* kérdését illetően (napjaink munkanélküljein kívül) a fiatalabb generációknak lehet katartikus olyasmiket olvasni, hogy „1947 végén a munkáscsaládok havi jövedelmüknek több mint a felét költötték élelmiszerre”, s ez az arány a kommunista pártgyeduralom etablirozását követően leginkább azért nem emelkedett tovább, mert „1950 folyamán az alapvető élelmiszerek is eltűntek a boltokból”, (137–138.), amit 1951-ben a hadigazdasági jegyrendszer újbóli bevezetése követett. „1950–1954 között gyakorlatilag valamennyi fontosabb élelmiszer fogyasztása csökkent vagy stagnált az 1938-as szinthez viszonyítva.” (147.) E téren is a hatvanas évek második felétől lehet szólni az el-látás „normalizálódásáról”, annak köszönhetően, hogy az időközben termelőszövetkezetekbe kényszerített paraszti társadalomhányad a neki meghagyott háztáji gazdaságokban kezdett — saját fogyasztását meghaladóan — „piacra” is termelni. Ez a fajta értékesítés egyszerre volt/maradt túrt és ösztönzött, s jelentett számukra egyúttal — korántsem jelentéktelen — mellékjövedelmet, egyebek mellett a következő generáció (városi) lakáshoz jut(tat)ásának „beugrójaként”

A szerző „a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó szakaszt” jelöli — társadalmi átlagban — a jóllakottá válás bő másfél évtizedének, amikor már legfeljebb a szezonális déligyümölcsök beszerezhetősége volt rapszodikus. Nem kínálathiány, hanem az évszakok járása okán volt/maradt szezonális — elsősorban a városi háztartásokban — a konzervfogyasztás. Az élelmiszerek minőségének és ízletességének — kalóriaértéken túli — minőségivé válását viszont elhalasztja a „hetvenes évek végéig”. Ugyanekkorra teszi a húsfogyasztás „nemzetközileg is optimálisnak tartott” szintjének elérését (311.). Ez esetben viszont alighanem inkább a vasfüggönyön túli Európa tekinthető nemzetközi viszonyítási alapnak, mivel a szocialista „testvér-országokra” ez sem a korábbi, sem a későbbi évtizedben nem volt jellemző. Szembetűnő, hogy az alapvető élelmiszerek — kenyér, tej, hús — növekvő fogyasztásának részletező leírásához képest meglehetősen mostohán bánik a szerző az alapvető italok (bor, sör, pálinka), és az azzá váló kávé fogyasztás-változásának számbavételével. Szó szerint kétszer kétmondatos blokk említi ezeket futólag. Így nem csupán az marad homályban, hogy ezek fogyasztása akár összességében, akár réteg- és tájegység-specifikusan miként változott, hanem az is, hogy a hatvanas évek derekától miből állítottatott elő az a borfolyam, amelynek a Szovjetunióba exportált mennyisége is meghaladta az ország akkori összes borvidékének termőkapacitását. (Mit is ittunk mi akkoriban — nem pincéből való — boltokban vásárolható borokként?)

Hol lakni: Valuch Tibor nagy hangsúlyt helyez a bemutatott jelenségek mérhetőségének, arányainak érzékeltetésére. Az ezt hitelesítő számsorok, viszonyítások, arányláncok nehezen követhető zuhataga nem csupán az olvasót teszi próbára: alkalmasint az adatai között rendet vágni igyekvő szerzőt is megtréfálja. Ennek példjaként egy helyütt „átlagosan 20–40 ezer fős lakótelepekről” olvashatunk (169.), ami azonnal kételkedést szülhet, mert az alsó adatnál Karcag, Keszthely, Gyula, Makó, míg a felső nagyságrend környékén Cegléd, Baja, Kiskunfélegyháza plusz két megyeközpont, Salgótarján és Szekszárd *teljes népessége* vizionálható a szóban forgó panel-bérka-

szárnyak lakóiként. Két oldallal később pontosít: „1985-ben az ország 408 lakótelepének 518.000 lakásában 1,6 millió fő lakott (171). Egy gyors visszaosztással viszont oda jutunk, hogy egy lakótelepen — átlagosan — 4.000 személynek volt fedél a feje fölött. Az ennek öt-tízszeresét rögzítő adat a legnagyobb városok néhány vasbetonerődjére vonatkozhat. Az otthoneremtés tekintetében inkább az érdemel figyelmet, hogy az új családi fészkek fele — az egymást követő és harsányan propagált állami lakásépítési projektekhez képest — magán-erős kivitelezésben került tető alá, viszonyosságot generáló rokoni-baráti „kalákában”. Azaz, az állami és a privát szféra mintegy fele-fele arányban osztozott az otthoneremtésben úgy, hogy az 1970-es évek végéig az állami építkezés volt túlsúlyban, a hanyatlás-bukás évtizedében, viszont az önerős házépítés vitte a prímet.

Külön fejezet foglalkozik a *hogyan lakni*, berendezkedni kérdésével. A szerző leírásból itt is csak szemezgetni van mód. Összesítő adattáblák türelmes bogarászása segít eligazodni abban, hogy miként gyarapodott idővel a lakások szobaszáma, illetve, hogyan változott felszereltségük: áramellátottság, vezetékes víz, gáz, fürdőszoba, központi fűtés. Megtudható, hogy az uniformizált lakótelepi lakások a társadalmi nivellálás állami törekvésében is szerepet kaptak, de — minden egyébhez hasonlóan — ez is felemásra sikeredett. Az ily módon megszerzett „városi első lakás” a jobb keresetűek/presztízsűek számára elsősorban ugródeszka volt, ahonnan — többnyire egy évtizeden belül — már vagy saját kertés házukba, vagy a majd minden városban megszülető, jobb fekvésű és elegánsabb otthonaikba költöztek tovább, mely tömbök elnevezése a korabeli városi szlengben „Dollárház” vagy „Lordok Háza” volt. Ennek ellenkező véletét kívánja jelezni, hogy „a munkáslakásokban a fekhelyek száma még a hatvanas és a hetvenes években is gyakorta kevesebb volt a lakásban élők számánál.” (205.) Ezen a ponton a monografikus összefoglalók nem ritka sérülékenységének lehetünk tanúi. Az általánosító megállapítások óhatatlanul mossák el a társadalmi nagycsoportokon belüli státusdifferenciákat. A fentebbi mondat maradéktalanul megáll olyan indítással, hogy „a *nem szakmunkás* munkáslakásokban a fekhelyek száma ...” A hatvanas-hetvenes évek szakmunkásainak többsége — gerontológiai okokból — még a Horthy-korszak nagy válság utáni konjunktúrájában szerezte (első vagy éppen második) segéd-, illetve mesterlehelét. A hatvanas-hetvenes évtizedben ők a negyvenes-ötvenes évtizedű „befutott” középgeneráció, akik — mert zömük egyúttal szociáldemokrata neveltetésű volt — a Rákosi-korszak stigmatizáltjaként nem lettek „kiemelt káderek”. Maradtak szakmájukban, ahhoz társuló járandósággal, mert funkcionálisan voltak-lettek nélkülözhetetlenek. E réteget illetően inkább mondható: „a *szakmunkás* otthonokban a hatvanas-hetvenes években már *ritka*, hogy a fekhelyek száma kevesebb a lakásban élők számánál.” A *betanított és segédmunkások* körében — akiknek zöme az államszocializmus korának mobilitása révén lett falvakból származó első generációs munkás —, inkább respektálható a fentebb idézett „fekhely-hiányos” megállapítás. A városi lét permén való megkapaszkodást ugyanakkor az „új munkások” jó része — a fogalom ismerete nélkül — *társadalmi státusemelkedésként* élte meg, amihez a Kádár-korszakban már a boldogulás folytathatóságába vetett kiszámíthatóság-érzet is társult.

A falvak építészeti arculata a hetvenes évektől kezdett tempósabban átalakulni. A zömmel magán-erős ház(át)építésében leváltott „régimódi” egyúttal a munka megjelölt idősíkját is kitérítte. A bontással-(át)építéssel túlnyomórészt a kalendárium szerinti századfordulónak — vagy annál is régebbi múltnak — mondtak búcsút, beleértve a porta újraszabását, a „még látta Ferenc Jóskát” bútorok fokozatos lecserélését, valamint az addig megkülönböztetetten kímélt-használt „tisza szoba” funkcióváltását, alkalmasint megszüntetését is. Ez épp a mindennapok oldaláról helyezi valóban új megvilágításba a Kádár-korszakot: miközben a politika szférájában kifejezetten a „csak semmi rendkívüli” kiegyensúlyozottságára törekedtek, a falvakban ekkoriban zajlik igencsak dinamikus „kivétel / átöltözés” folyamata, ház és porta tekintetében éppen úgy, mint a ruházatkód terén. Végül itt sem marad el a kitekintés az önmagukat túlélő nyomornegyvedekre, a — jobb esetben — más városfertályon „újraeremtődő”, s idővel gettósodó szocialista barlang-, barakktelepekre, és a bennük életfogytig ünneptelen hétköznapjaikat tengető, csapvizet, villanyt csak hírből ismerő százazrekre.

Újabb kitérő. A mit enni, mit viselni dolgok — meg a hozzá tartozó eszközök — személyes-családi fogyasztási javak, ingóságok. Kínálatukat, használatukat — együtt „fogyasztásukat” — éppoly sokféle tradíció kondicionálja, mint számos más egyéni-közösségi szokásrendet. Ennek változása mégsem mérhető össze az egyéni-családi léptékben mindig „vagyont jelentő” ingatlanal, lett légyen az ház, porta vagy lakás (immobil). Utóbbi cseréje, még ha térbeli mobilitással (máshová költözéssel) nem is kapcsolódik össze, egyéni (családi) státusváltással többnyire igen. Ami előbb-utóbb óhatatlanul visszahat az ún. tartós fogyasztási cikkek (pl. lakberendezés, kom-

fort) cserélődésére is. A második világháború után több mint negyedszázadon át, 1979-ig, a magyarországi térbeli mobilitás trendje a tömeges faluból városba áramlás volt. A szerző itt nem, de más munkáiban tematizálja a népelemszegeszlás települési, társadalom-földrajzi rendjének módosulását. Annyi mindenesetre tudható, hogy időközben az ellenkezőjére fordult a vidéki (rurális) és a városi (urbanizált) térségekben élők aránya. Ebből két megállapítás adódik a most vizsgált tárgyörök tekintetében. Az egyik, hogy a településtípusok szerinti „hol lakás” változása kapcsán a népelem egy részének folyamatos, rendeltetésszerű életmódváltásáról beszélhetünk, beleértve a sok-sok magukkal hozott „szokás” elhagyását, újabbakkal való felcserélését is. A második megállapítással térhetünk vissza az előbbi bekezdéshez: a falvak építészeti arculatának dinamikusabb átalakulása a hetvenes évektől úgy is értelmezhető, hogy ekkorra ért oda az „urbanizációs bumeráng”. Az addig többnyire elvándorláshoz kötött „kivetkezés-átöltözés” — generáció-cserélődéssel is párosulva — azért volt szembevetőbb a falvakban, mert immár ugyanazon helyszínen zajlott az ingatlan (ház, porta) évszázados arculatának és használatának megváltozása. Ez pedig óhatatlanul együtt járt a *tradíció*, a nemzedékeken átörökített *szokásrend* kopásával, összességében az életmód metamorfózisával. Miközben nincs szó elkülönítve, nevesítve a szokásrend, a „mentális” változásának történetéről, ez is bele-beleszövődik a leírásba.

Ruházkodni, öltözködni. Ez a legolvasmányosabbra sikeredett, a tradíció és a „forradalmi maródiság” dagonyájában a változás dinamikáját érdekesítően megjelenítő része a kötetnek. Erre több magyarázat is kínálkozik. 1) Valuch Tibor ezt a tárgyörök korábban monografikusan is visszatérően feldolgozta már — megérlelődött mondandója. 2) Noha az étkefogásnak és a lakásügynek is létezik artisztikus vonulata — konyha- és építőművészet —, azok kevésbé érintették meg a szerzőt, mint a leginkább antropomorf szabású — a vasfüggöny mögé zártágnak vitézül fittyet hányó — divat, a fantáziaszabadságot vízmentesen tárgyiasító „ruhaköltemények”. 3) No meg persze azért, mert e fejezetben tűnik fel legtöbbször a „háttérből” történelmet formáló, folyton megújulásra képes állandóság — „az örök nő”. A résztémák szlalomja miatt nehezebb kiemelni ebből a részből akár azonosulást kínáló, akár vitatkoznivaló szikár alapvetéseket. Talán csak egy, a fejezet egésze által sugallt — bár tételesen ki nem mondott — transznarratív mozzanat említhető: az, hogy ez a panta rhei ruházkodás-öltözködés szféra mutatott legészrevehetőbben független a mindig az ízlés- és kereslet-változás után kullogó tervgazdasági konfekció-szériáknak. Általánosítva, a privát szféra — ha legyűrni nem is tudta, de — e téren hagyta rapszodikus következetességgel figyelmen kívül a szocialista államiság kínálatát. Talán azért is, mert a mit eszel?, hol laksz? sem látható olyan állandósággal — személyiség lenyomatoként —, mint a miben jársz?, mit viselsz? levetkezetetlen önkirakat.

Szó sincs arról, hogy a szerző mellőzné számba venni a tárgyörök építőelemeit. A svájcisapkakalódenkabát „kényszerpuritanizmus” ködbevezető szürkeségénél éppúgy elidőzhetünk, mint annál, hogy miként próbálták ezt idővel sportosabb, háromnegyedes „malaclopóvá” modernizálni. Vethetünk egy pillantást a proletkult „divatbemutatójára”, ahol odaparancsolt tisztes munkásszonyok Lenin, Sztálin és Rákosi képmásai alatt botladoztak a kifutón. Az sem marad említetlenül, hogy az ötvenes években a ruházkodás divatmentes szegényessége nem csupán a kínálat szűkösségével függött össze, hanem azzal is, hogy még a silány minőségű portékák is nagyon sokba kerültek „a dolgozók” bukszájának laposságához mérten. Részletekbe menően olvashatunk a felcseperedő farmernadrág/hosszú haj generáció és „a szocialista jó ízlés szerinti öltözködést” papoló népnevelők verbális hidegháborújáról. Ennél már csak az volt paródiába illőbb, midőn a nem divatbolond hivatalosság próbált haladni a korrallal. Az egyik vidéki nagyvárosban a hatvanas évek közepén kihirdették az iskolákban, hogy az új KISZ-tagok április 4-ikén esedékes központi avatásán a jelölteknek — a még éppen csak divatba jövő — orkán-kabátban kell megjelenniük. Ezzel vélték elkerülhetőnek, hogy a fiatalok — kinek éppen milyen volt, ha volt — csiricsaré átmeneti lajbijaikban sorakozzanak fel: jobb összképet mutatnak majd a civil-uniformisban. Akinek volt, nem volt gondja, akinek meg nem, az kölcsönkérte a szűkebb-tágabb rokonság valamelyik tagjától. Így csupán a méretkülönbségek miatt akadt némi pacuhaság, de a kirendelt fotósok, tévés kameramanok voltak olyan rutinosak, hogy ezt — „tömegfelvételekkel” — észrevehetetlenné tegyék. Az egészről leginkább az érintettek öccsei, húgai jöttek ki a legjobban, mert szüleik gondoskodtak arról, hogy a következő évre „legyen a gyereknek orkánja”. Meg is ugrott az „Irány Bécs!” egyéni túrák, illetve szakszervezeti társasutazások száma, merthogy az orkán leginkább Ausztriából volt beszerezhető — akkoriban még imperialista csempészárúként.

S ha már Bécs, akkor onnét sokkal inkább jöhettek a hazavonatozás közben is legálisan lapozható divatlapok. Nem találni a könyvben egzakt adatokat arról, hogy milyen nagyságrendű

volt a szolgáltató kisiparban legálisan, illetve „kontárként” szabók-varrók száma. Az viszont kiderül, hogy a szakmunkás-feleségektől kezdődően az egykori középparaszt családokon át — és attól „felfelé” — szinte mindenkinek megvolt a maga „házi” szabója, varróasszonya. Amiképpen az újelit káderfeleségek ráleltek a könyvben is többször említett Rotschild Klára szalonra, éppúgy talált rá mindenki más is a saját státuszához és pénztárcájához passzoló debreceni „Csillag bácsira”, a miskolci „Margó asszonyra”, illetve összeszámálhatatlan alteregóikra országszerte. Előbbi iparengedéllyel dolgozott évtizedeken át kuncsaftjai meglegedésére, utóbbi anélkül maszekolt másodállásban, mint a többség, a maga rendszereket túlélő Singer varrógépével. (Ha összeszámolnánk, hogy a legutóbbi rendszerváltás nyomán hány kiszuperált — gépblokkjától megfosztott — egykori Singer-varrógép „karosszéját” állítottak be asztal(pótlék)ként a retró-kocsmákba, alighanem az egykori ruhaipar zászlóshajójának (VOR = Vörös Október Ruhagyár) többszörösére rúgna összesített kapacitásuk.) Nem hirdették cégérek, nem volt statisztikailag mérhető — így volt mód az adóelkerülésre is —, miközben az országot házi varroda-manufaktúrák hálózta be, alighanem a zugpálinkafőzőket is jóval meghaladó számban. S ha valahol volt társadalmi nivellálás, emancipálódás, az nem is annyira a nők — leginkább munkavállaláshoz kapcsolódó — „egyenjogúsítása” terén figyelhető meg, hanem a mindenkori újabb generáció, a gyerekek „szépen járatásában”. Már az óvodában kezdődött, ahol a kevésbé tehetősek sem engedték meg maguknak, hogy „szájára vegye őket a falu”, ha meg később valaki elkerült a városba középiskolának, még inkább mindent megtettek azért a szülők, hogy fiuk, lányuk — e téren — lehetőleg ne lógjon ki az ottani „bennszülöttek” közül. Míg a farmer inkább fiúviseletből lett unisex, a garbó meg fordítva, a miniszoknya annyiban volt — időlegesen — „alkalmi ruha”, hogy ebben a lányok diákokként csak a kötelező iskolaköpeny alatt divatozhattak. (A már említett orkánkabát, vagy később a bélelt dzseki viszont kezdettől vegyes viselet volt.)

A könyv zárszavában írja a szerző, hogy „a hatvanas-hetvenes évek hétköznapijainak való-sága Magyarországon társadalmi és gazdasági értelemben egyaránt a magánszféra lépésről lépésre történő visszaszerzéséről szól”, miközben „a kommunista párt legitimációs érvkészletébe építette be mindazoknak a sikeres kezdeményezéseknek az eredményeit, amelyek ténylegesen a szocialista rendszer ellenében jöttek létre.” (325.) Ennek a rendszerhosszig tartó állam-társadalom közötti bajvívásnak a részletező leírását olvashatjuk a fogyasztás meghatározó tárgykörei kapcsán — a fentebb már említett — kettős tükörben. Korábról is, későbből is találunk a lapokon erre vonatkozó utalásokat. A szükségben élés közepette felvillanó hatalmi jótékonykodás szemfüles megörökítése a 85. oldalon feltűnő Népbolt-enteriőr fotója. Mennyezetig zsúfoltan fénylenek a konzervekkel dugig tömött polcok a sosemvolt árubőséget demonstrálni hivatott propaganda-felvetelen. A dátum, 1954. Ekkor szabadították fel (részlegesen) az ún. Mt. (mozgósítási tartalék) készleteket, amelyek 50 százalékos megemlése melletti zárolásáról három évvel korábban, 1951-ben hoztak döntést, midőn — J. V. Sztálin ukáza nyomán — arra kellett felkészülni a magyar pártállami vezetésnek (is), hogy a hidegháború belátható időn belül melegre fordulhat. Sztálin megműkönyezett halálával ez a veszély múltóban volt, és az „olvadás” idején sietve árusították ki szavatosságuk lejártá előtti a konzervhegyeket. De mivel ezt — a szépkorú olvasókon kívül — már kevesen tudhatják, elférne a valóban kordokumentum értékű fénykép mellett a (politikátörténeti) magyarázat. (Ha már egy fotónál elakadtunk, azonnal hozzáteendő, hogy a könyvben érintett jelenségek mindegyikéhez fényképek sora csatlakozik. Legtöbbször az éppen soron levő tárgykörleíráshoz — vagy a változás „pillanatához” — szerkesztetten teszik szemléletessé a mondanót. Ennyiben nem pusztán „illusztrációk”: a narratíva részévé válnak.)

Egy megörökítésre érdemes jelenség érintése két évtizeddel későbből is féloldalas maradt. A társadalmi boldogulási igény szívóssága érhető tetten az egyik diagram alapján, amelyik a tsz tagok anyagi gyarapodásának *megugró* összesített adatait szemlélteti. (42.) Csakhogy ennek a rendszernorma szerint nem lett volna szabad így alakulnia, mert a gazdasági mechanizmus reformjának kiteljesedését megakasztó 1972-es párthatározat — egyebek mellett — azt is célozta, hogy visszafogják a parasztság „jólétének” úgymond elszabadulni látszó mértékét. Jólétről még szó sem volt. Legfeljebb arról, hogy ekkor kezdett összeérni a korabeli agrárium két ágazata, a termelőszövetkezeti reform-mechanizmus és a piacképes háztáji gürcölés hozadéka: *magyar szocialista agrár take of, mint rendszer-hungarikum*. Ez a késedelmes nekilendülés szerencsés csillagegyüttállásaként hatott vissza a mezőgazdasági szférában megmaradó társadalomhányadra úgy, hogy — anyagiak tekintetében is — elkezdtek utolérni magukat. Mindezt viszont értő — értelmező — magyarázat nélkül nehéz kiolvasni a gondos összegyűjtés ellenére is pórén maradó adatsorból, holott ez (lehetne) az egyik legszemléletesebb példázata a társadalom és a politika közötti „sok lúd

disznót győz” konszolidációs huzakodásnak. Szakági konklúzióként meg az kínálkozik, hogy hiába mérséklődött Rákosi terroruralma idővel konszolidált-autoriter „puha diktatúrává” Kádár János regnálása során, a pártállam rendszerhosszig érvényesülő primátusa csak korlátozottan ad teret valamifajta politikától függetlenített, „steril” társadalomtörténet megrajzolására.

A főszabályként mindvégig státusfüggőnek megmaradó *államosított társadalom* mozgásterre bizonyos mértékig tágult, a nélkülözés közepette kénytelenül elsajátított túlélés-stratégia idővel a többkomponensű élhetőség kitanulásává alakult, de ennek visszatekintő bemutatásához inkább tűnik alkalmasnak valamifajta „politikai társadalomtörténet”. (Lásd erről korábban *Gyarmati György: A társadalom államosításától az állam társadalmosítása felé*. Forrás, 1988. 2. sz. 39 - 50. old., újabban Ö. Kovács József: *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945-1965*. Korall, Budapest, 2012.) Korábbi munkái alapján Valuch is ehhez áll közelebb, aminek mostani redukcióját az inspirálhatta, hogy a mondandó kvadráljon az előszóban lefektetett — idézett — „csak semmi politikátörténet” alapvetéssel. Holott ez a munkája éppen azzal lép túl a pártállam kontra civil társadalom leegyszerűsített (statikus) kétszatuság-képleten, hogy kimutatja: a szoros egzisztenciális függőségben és szigorú politikai ellenőrzöttségben tartott társadalom nemcsak hogy nem adta fel a civil szféra autonómiájának visszaszerzéséért folytatott (életvitel) harcot, hanem ez a küzdelme — eredővektorát tekintve — érdemleges rendszerformáló komponense lett a magyarhoni szocializmus évtizedeinek. Az államszocializmus bevett fogalommal és praxissá lett társadalompolitikájához képest formálta a mindennapokat — korlátozott hatékonysággal, de hosszabb távon tekintve korántsem eredménytelenül — a társadalom csendességében is tömeges, tevőleges „antipolitikája”.

A munkában az tárul fel, hogy a kommunista pártegyeduralom milyen hétköznapi kondíciókat erőltetett-kínált az alávettettek számára lélettérként, illetve, hogy az egzisztenciáját tekintve államosított társadalom egészében is és státuscsoportjaiban is alkalmazkodás közbeni átalakulásra kényszerített-ösztönzött egyedei miként tudták ehhez igazodva — vagy ehhez képest mégis másként — alakítani saját „fogyasztási” létformájukat. A szerző eltérő mértékű bontásokban az újrarétegződés egyes nagycsoportjainak változó fogyasztás-standardjára összpontosít, miközben forráskalászatai egy-egy csoporton, rétegen belül is a megéléstörténet — ahány család annyiféle — variabilitását jelzik. Ez viszont — az Alltagsgeschichte alkalmazott fogásaihoz, módszereihez képest — inkább a társadalomtörténeti közelítésen belül is minuciózusabb mikrotörténeti kutatásokkal „bontható tovább”. Valuch végül is majdhogynem évszázadnyi intervallumot felölelő társadalomtörténeti nézőpontú áttekintése az üdvtörténeti kozmetikázásra hajló múltidézésekhez képest mond karakteresen mást. Nem feltétlenül a viskóból palotába költöző, a kötényruhákat Chanel kosztümre váltó, illetve a csalánlevest kaviárra cserélő „fejlődés” a huszadik századi magyar fogyasztástörténet jellemző vonulata. Inkább az, hogy az „egy kicsit jobb lett” panelkomfort trend mellett úgy születtek szocialista privátpaloták, hogy közben a privátviskók is újraterepődtek; hogy az egyre inkább technokrata-menedzser stílusúra átfazonírozott elvtárs-öltönyökhöz képest a többség a saját ízlését-igényét követve kerülte a rendszer-konfekciót — miközben számoknak élethosszig maradt a zsibi, a lengyel piac, a „szocialista turkáló” a város peremén; s az étkezés terén is fennmaradt a jóllakottsággal szimultán „bőséges ínség”, csakhogy az utóbbi politikailag végképp nem volt fotogén, de társadalmilag sem igen mutatkozott igény ennek megörökítésére. Azért nem, mert a többség — a sokszor emlegetett átlag — is éppen csak fellélegezni kezdett, hogy túl van a rendszeralgorithmusok szerint vissza- visszatérő megalázó nincstelenségen.

Ezt az idő múltával már egyre kevésbé szocialista, ugyanakkor még alig fogyasztói kavalkádot helyezte azután új dimenzióba a századvég környéki rendszerátalakítás, meg — Szekfű Gyulával szólva — „ami utána következik”. A szerző esetenként 2010-ig tekint ki a vizsgált tárgykorok poszt-szocialista utóéletére. A címbeli *magyar hétköznapiok* választott témaköreit analizálva Valuch Tibor azt konstatálja, hogy a második világháború után meginduló teljes körű rendszerváltáshoz képest negyedszázad telt el, mire a megélhetés-fogyasztás terén a tartós(itott) nélkülözésben élést társadalmi méretekben kezdte felváltani — nem a jólét, hanem — a kicsit jobblét perspektíváját is megcsillantó hétköznapi regenerálódás. Manapság ugyanennyi idő van eltelőben a legutóbbi generális rendszerváltás óta. Az immár poszt-szocialista társadalmi többség negyedszázad után továbbra is várakozó állásponton van, hogy megélhetését, fogyasztását illetően az ún. plurális demokrácia mindennapjaiban is megtapasztalhatta legalább a take off-ot, a nekilendülést.

Gyarmati György

RENDSZERVÁLTÁSOK KORTÁRSA ÉS KUTATÓJA

Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára

Főszerk.: Erdődy Gábor, szerk.: Feitl István–Sipos Balázs–Varga Zsuzsanna

ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2013. 558 o.

Izsák Lajos professzort 2013. március 8-án az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar épületében köszöntötték kollégái, tanítványai, barátai, tisztelői — bármennyire hihetetlen is ez — hetvenedik születésnapja alkalmából. E hosszú és gazdag tudósi pálya meghatározó intézménye a jeles eseménynek is otthont adó ELTE: Izsák Lajost egyetemi tanulmányait is itt végezte, egészen 1967-ig (történelem szakon), majd rögtön ezt követően a Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék munkatársa lett. Szakmai és emberi kvalitásait jelzi: azóta is oktat ezen a tanszéken. Az is sokatmondó adat, hogy egykori témavezetőitjei közül a mai napig összesen tizenketten szereztek tudományos fokozatot. A történelemtudomány kandidátusi fokozatát 1980-ban, a történelemtudomány doktora címet 1993-ban szerezte meg. Később az egyetem oktatási és tudományos, majd tudományos rektorhelyettese, a Történeti Intézet igazgatója is volt. Közismert: fő kutatási területe Magyarország 20. századi története, különösen az 1944 utáni korszak politikatörténete. Könyvek (angol és orosz nyelvűek is), tanulmányok egész sora jelzi elhivatottságát, és számos szakmai kitüntetés: például a Szent-Györgyi Albert-díj (2006), de a Magyar Köztársasági Érdemrend tiszti keresztjével is kitüntették (2003).

Az ünnepeltet a kötet bemutatóján köszöntette Mezey Barna, az ELTE rektora, Dezső Tamás, a BTK dékánja; Erdődy Gábor, az Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék vezetője, az ELTE rektorhelyettese; Glatz Ferenc akadémikus, az Magyar Tudományos Akadémia volt elnöke. Az ünnepségnek része volt, hogy a születésnap alkalmából készített tanulmánykötetet az egyik szerkesztő, Sipos Balázs ismertette a jelenlevőknek. Az alábbiakban erről a kiadványról szólnék.

Nincs könnyű helyzetben a recenziens, ha olyan műfaj egyik kötetének ismertetésére vállalkozik, mint egy születésnapi köszöntő. Ennek nehézséget az adja, hogy az ilyen könyvekben a témák még inkább polarizáltak, mint egy-egy konferenciakötet esetében, jóllehet, a „szórás” gyakorta azoknál is széles. A tematikus tanulmánykötetekkel ellentétben az ilyen kiadványoknál minden szempontból jóval tágabb az érintett szerzői kör is: a tudomány, a kutatás, az oktatás különféle területein működő, más-más nemzedékekhez tartozó, az ünnepelttel más-más emberi és szakmai kapcsolatokat ápoló szerzők tisztelegnek benne írásaikkal. Ez minden ilyen könyv esetében igaz, de különösen megnő a fentiek jelentősége egy olyan, fél évszázadot átfogó aktív kutatói és oktatói pályára visszatekintő tudós, mint Izsák Lajos esetében.

Ebből adódnak aztán a veszélyek is: legfőbbképpen az, hogy a szórt tematika révén széteső kötet születik, amit nem fog egybe vezérfonal, nincs logikája, íve, szerkezete. Ilyenkor adódik az, hogy a szerkesztő(k) a legkényelmesebb, ugyanakkor a szakmailag legkevésbé elfogatható megoldást választják: ABC-sorrendbe rendezik a beérkezett kéziratokat.

Tehát a „festschrift-jellegű kötetek” összeállításának számos buktatója lehet, amelyek egy részét a leggondosabb szerkesztői munka révén is nehéz elkerülni. E kötet azonban azt bizonyítja, hogy kellő odafigyeléssel ez nem lehetetlen.

Kezdve az elejénél: a mutató külsejű, izlésesen elegáns és visszafogott, korántsem harsány címlap (a borítótér Váraljai Nóra, a tipográfia Anders Tibor munkáját dicséri) már magában felhívja a figyelmet a keményborítású kötetre. A címválasztás is szerencsés, találó, ugyanakkor frapánsan és karakteresen jellemzi Izsák Lajost és történelmi érdeklődését. Ha valamit mégis hiányolhatok némiképp, az egy fotó az ünnepeltről. Ám ez semmit nem von le a kötet értékéből, amelynek szerkesztői munkája a Köszöntőt is jegyző Erdődy Gábort, továbbá segítőt Feitl Istvánt, Sipos Balázs és Varga Zsuzsát jegyzi.

A kiadványt a főszerkesztő által írt személyes hangú Köszöntő vezeti be, felidézve a jeles alkalmat, Izsák Lajos hetvenedik születésnapját, egyúttal röviden áttekintve az ünnepelt tudományos pályafutását is. Ám még a köszöntőt is előzi a Tabula Gratulatoria: a hosszú névsor önmagáért beszél, kiválóan példázza az Izsák Lajost övező széleskörű elismerést.

Ami a kötetbe foglalt tanulmányokat illeti, azokat a szerkesztők logikus módon, de nem túlzottan feszes szerkezetben rendezték össze. Ennek oka az hogy a szerzői gárda (több mint félszázan ragadtak tollat/klaviatúrát, hogy megjelenjen írásuk a kötetben) annyira tág körből került ki, hogy korántsem „csak” Izsák Lajos kutatási témáit, kutatási korszakát reprezentálják. Összesen hét blokkba fogták tehát össze témák szerint az írásokat a szerkesztők.

Az első számú rendező elv a kronológia volt, így a kötet a Magyar történelem 1900-ig című fejezettel indul. Itt összesen kilenc írást olvashatunk, amelyek témája igen széles horizonton feszül: éppúgy olvasható itt jogtörténeti írás (Mezey Barna tollából például), mint agrártörténeti (Orosz Istvántól).

A második blokk a Magyarország története, 1900–1945 címet kapta. Itt már összesen 15 tanulmányt olvashat az érdeklődő. Az írások itt is meglehetősen vegyes tematikát ölelnek fel, reprezentálva azt a széles kutatói kört, amely valamilyen módon kapcsolódik Izsák Lajoshoz. Csupán kiragadott példák: Tökécski László Jászi Oszkáról írt, míg Vida István a Független Kisgazdapárt szervezeti felépítéséről.

A harmadik fejezet már tematikus, a határon túli magyarok kérdéséről szól hat tanulmány erejéig, így például Glatz Ferenc írása szól az államok közötti magatartáskódexről a közép-kelet-európai kisebbségpolitikában.

22 írást tartalmaz a negyedik rész: ez Magyarország 1945–1956 közötti történetét tárgyalja. Látnivaló: a szerzői kör még inkább tágul. A tematikákat illetően ismét széles körről beszélhetünk: Máthé Gábor a Gazdasági Főtanácsról (1945–1949) írt, Csorba László az 1948. évi iskolaállamosítási törvényt elemzi, míg Szabó Csaba a korszak egyházpolitikáiról fogalmazta meg gondolatait.

Összesen 13 olyan szerző volt, aki Izsák Lajos szűkebb kutatási területéből merített írással jelentkezett a kötet lapjain. Ez a fejezet a Magyarország története, 1956–2006 címet viseli. Itt olvashatjuk például Erdődy Gábor írását arról, miként ítélte meg a Horthy-rendszert és Horthy Miklós személyét Antall József vagy Földes György tanulmányát 1956 antisztálinista jellegéről.

Az egyetemes történettel foglalkozik az utolsó előtti tematikus blokk, összesen kilenc tanulmány erejéig. Székely Gábor például a Kirov-gyilkosságról írt, míg Fischer Ferenc Wilhelm Heye német tábornok 1929. évi nem hivatalos dél-amerikai útjáról.

Az utolsó blokk a historiográfia irányába tereli az érdeklődést, címe: A történetírás története és elmélete. Itt is épp kilenc tanulmány olvasható, Pritz Pál például 20. századi magyar politikai példájával élve a személyiség és történelem viszonyát világítja meg, de külön érdemes kiemelni ebből a fejezetből Feitl István írását, amelynek címe: Adalékok Izsák Lajos munkásságának historiográfiájához.

Természetesen a külön kiemelt írások csupán példa gyanánt szolgálnak, megvillantandó a kötet tematikájának gazdagságát. Látható: döntően a magyarországi 20. századi viszonyokkal foglalkozó tanulmányok kaptak helyet a kötet lapjain. Mégis bizton állítható, hogy bármelyik történeti korszak után érdeklődő történész vagy nem szakmabeli is fellelhet olyan írásokat benne, amelyek felkeltik figyelmét. Sőt bizonyosan több olyan tanulmány is megjelent a könyvben, amelyek megkerülhetetlen szakirodalommal fog érni egy-egy adott témában egészen rövid időn belül. Az Izsák Lajos iránti tiszteletnek ez is fokmérője.

A tanulmányokat az ünnepelt műveinek bibliográfiája követi 2012-vel bezárólag: első írása 1969-ben látott napvilágot, azóta pedig minden éve termékenynek bizonyult. Nemzetközi ismertségét jelzik cseh, lengyel, orosz, német és angol nyelvű írásai. A kötetet — megszokott módon — a szerzők névsora zárja le.

Nem kérdés, komoly és megfeszített munka ennyi szerző ennyiféle írását összegyűjteni, kötetbe rendezni, logikus egységekké formázni, a tanulmányokból egyedi arcú, de mégis egységes kötetet létrehozni. Ezzel együtt fölösleges volna vitatni, hogy némileg egységesebb szerkesztés a kötet értékét még inkább növelhette volna: ennek elmaradása nyilván az idő sürgető voltában keresendő. Ez teljesen érthető, hiszen születésnap, azaz alkalmi kiadványról van szó. Olyan könyv született, amely válogatott szaktanulmányok gyűjteménye, és az egyetemi oktatásban, a további történeti kutatásokban maximálisan hasznosítható.

Katona Csaba

CONTENTS

STUDIES – *István Fenyő*: A Synod of Stars. Tocqueville, J. S. Mill and the Hungarian Centralists – *Ágnes Deák*: In the Trace of Revolutionary Emigres. The Agents of the Viennese Police Abroad in the 1850s – *Richárd Markó*: On the History of the Public Legal Situation of the Hungarian Jewry in the Mirror of the Diets Held Between 1790 and 1830– **ARTICLES** – *Balázs Tinku*: The Establishment of the Kingdom of Lombardy-Venetia 1814-1820 – *Gábor Gángó*: Baron József Eötvös at Eperjes, 1837–1838 – *Zakar Péter*: The Field Priests from the Diocese of Kassa in 1848/49 – *István Bobay*: The Life of an Adventurous Hungarian Hussar, József Jajczay, with Special Regard to his Activity as a Military Trainer on Hawaii and other Related Items of Hawaii-Hungarian Historical Connections in the 19th Century – **OBSERVER** – *András Gergely*: László L. Lajtai: „Magyar nemzet vagyok” (I am the Hungarian Nation). The National Discourses of the First Hungarian History School-books – *Pál S. Varga*: László L. Lajtai: „Magyar nemzet vagyok.” Literary Historical Remarks on the Monography Treating the National Discourse of the First Hungarian History School-books – **HISTORICAL LITERATURE**

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039-8098

Következő számaink tartalmából

Papp István: Útkeresés. Fehér Lajos gyermek- és ifjúkora (1917–1939)

Miskolczy Ambrus: A Vasgárda születése

Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov

Balogh Margit: Az 1971. szeptember 9-ei magyar-szentszéki megállapodás.

Mindszenty József bíboros érsek távozása Magyarországról

E számunk munkatársai

Bobay István egyetemi hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) – *Csikós Gábor* PhD-hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem) – *Deák Ágnes:* PhD, egyetemi docens (Szegedi Tudományegyetem, BTK Történeti Intézet) – *Erős Vilmos* PhD, egyetemi docens (Debreceni Egyetem) – *Féjérdy András* PhD, tudományos titkár, tudományos munkatárs (Balassi Intézet – Római Magyar Akadémia, tudományos titkár; MTA Bölcsészettudományi Kutató Központ, Történettudományi Intézet MTA BTK TTI) – *Fenyő István* az irodalomtudomány doktora, ny. egyetemi tanár (Budapest) – *Gángó Gábor* az MTA doktora, egyetemi tanár, tudományos tanácsadó (Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Nemzetközi és Politikatudományi Intézet, MTA BTK Filozófiai Intézet) – *Gergely András* az MTA doktora, egyetemi tanár (Károli Gáspár Református Egyetem) – *Gyarmati György* az MTA doktora, főigazgató (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) – *Hornyák Árpád* PhD, tudományos munkatárs (MTA BTK TTI) – *Katkó Márton Áron* PhD hallgató. (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Katona Csaba* tudományos munkatárs (MTA BTK TTI) – *Kincses Katalin Mária* kandidátus, felelős szerkesztő (Hadtörténelmi Intézet és Múzeum) – *Lenkefi Ferenc* főlevéltáros, főtanácsadó (Hadtörténelmi Levéltár) – *Markó Richárd:* PhD-hallgató (Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsészettudományi Kar) – *S. Varga Pál* az MTA I. tagja, egyetemi tanár (Debreceni Egyetem, Magyar irodalom- és kultúratudományi Intézet) – *Szakály Sándor* az MTA doktora, főigazgató (Veritas Történetkutató Intézet) – *Szilágyi Adrienn* doktorjelölt, tudományos segédmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar) – *Tinku Balázs* muzeológus (Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum) – *Törő László Dávid* egyetemi hallgató (Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem szak MA II. évfolyam) – *Turbucz Dávid* tudományos segédmunkatárs (MTA BTK TTI) – *Zakar Péter* PhD habil., főiskolai tanár (Gál Ferenc Főiskola, Szeged)

Számunk szerzői hozzájárulnak ahhoz, hogy a Századok szerkesztősége írásaikat — külön díjazás nélkül — DVD-n és a folyóirat internetes adatbázisában megjelentesse

